

AREOPOLISZ
Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VII.

AREOPOLISZ

**Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VII.**

Udvarhelyszék Kulturális Egyesület
Székelyudvarhely
2007

A kiadvány megjelenését támogatták:
Eurotrans Alapítvány
Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont

Megjelent
a Magyar Tudomány Napja tiszteletére

Szerkesztők:
Hermann Gusztáv Mihály
Kolumbán Zsuzsánna
Róth András Lajos

Borítóterv:
Biró Gábor

Angol tartalmi kivonatok:
Jakab Ágnes

© Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport
©Udvarhelyszék Kulturális Egyesület

ISBN 978-973-88393-6-6

Tartalomjegyzék

MIHÁLY JÁNOS

Néhány udvarhelyszéki plébánia harangjáról 7

TÓTH LEVENTE

Varga Mihály halála 27

CSÁKI ÁRPÁD

Szigethi Gyula Mihály: „A Nemes Udvarhely-Széki Rosás kertnek,
vagy a Székely-Udvarhelyi Ref. Nemes Collégium Historiájának
folytatása” 82

DERZSI CSONGOR – NYÁRÁDI ZSOLT

A Hodgyai Református Egyházközség levéltárának
egyháztörténeti jelentősége 98

ZEPECZANER JENŐ

A székelyföldi fürdők látogatottsága 113

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Mezőgazdasági gépkínálat Erdélyben
a XIX/XX. század fordulóján 145

GIDÓ CSABA

A kis-Küküllő-völgyi vasút a Monarchia korában 178

VOFKORI LÁSZLÓ

Adalékok Székelyudvarhely népi árucseré földrajzához
a XIX-XX. század fordulóján 211

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Udvarhely vármegye és a millenniumi ünnepek 232

DEMETER CSANÁD

A „vasöntők városa” 257

MIKLÓS ZOLTÁN

Az agrárhagyományok éltetése Korondon 279

FORRÓ ALBERT

Első világháborús emlékművek Udvarhely megyében 315

REZUMATE 337

SUMMARIES 345

MIHÁLY JÁNOS

Néhány udvarhelyszéki plébánia harangjáról

Az adatgyűjtésről és a forrásokról

A Székelyudvarhelyi Főesperesi Kerület plébániáinak (Atyha, Erdőszentgyörgy, Etéd, Farkaslaka, Fenyéd, Homoródkarácsonyfalva, Homoródremete, Kadicsfalva, Kápolnásfalva, Korond, Küküllőkeményfalva, Lövéte, Máréfalva, Nyikómalomfalva, Oroszhegy, Parajd, Pálpataka, Szentegyházassalu, Szentkeresztbánya, Székelykeresztúr, Székelylengyelfalva, Székelypálfalva, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Székelyszenttamás, Székelyudvarhely [I. plébánia, II. plébánia, Ferencrendi templom], Székelyvarság, Szováta, Vágás, Zetelaka, Zeteváralja) régebbi és jelenlegi harangjaira vonatkozó adatok gyűjtését 2006-tól kezdtem el. Céлом, hogy az adatok rendszerezését és feldolgozását követően, a kutatások eredményeit *A Székelyudvarhelyi Főesperesi Kerület harangjai* cím alatt a téma iránt érdeklődő olvasóközönség elé tárjam. Az egyházközségekben fellelhető dokumentumok közül két iratfajtát tartottam fontosnak áttekinteni, éspedig: az ún. *Canonica visitatiok* jegyzőkönyveit és a *Historia domusokat*. Nem véletlenül, ugyanis a „canonica visitatio mint felhasznált kútfő szinte kiegészíti a domus historiát az egyházközség történetének feltárásában.”¹

A *Canonica visitatiok*, azaz a püspöki egyházlátogatások során felvett jegyzőkönyvek akkor készültek, amikor a püspök vagy megbízottja (vikárius) időről időre a helyszínen felmérte a meglátogatott egyházmegye épületeit (templom, iskola, papilak, kántori lak), liturgiai felszerelését, a templom és a plébánia belső berendezését (harang, orgona, oltár), vagyonát, megvizsgálta a pap és az iskolamester felkészültségét, hogy miképpen mondják a misét, elvégzik-e tanítói feladatukat, hogyan szolgálják ki a szentségeket stb. Az ekkor készült jegyzőkönyvből a püspök alaposan megismerhette a hitközség életkörülményeit, állapotát, és mindez ismeretében jobbítást célzó intézke-

déseket hozhatott. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek két példányban készültek, így néha az egyházközségi levéltárakban is megtalálhatók; azonban rendszerint az egyházmegyei vagy az egyházkerületi levéltárakban őrződtek meg.

A Gyulafehérvári Érseki Levéltárban a XVIII. század elejétől maradtak fenn vizitációs jegyzőkönyvek. Ezek a Székelyudvarhelyi Főesperesi Kerület plébániáira vonatkozóan is értékes és nagy mennyiségű információt tartalmaznak. (Feltárásuk az 1990-es években indult meg újból, a kutatások eredményei napjainkban már mutatkoznak.)² A jegyzőkönyvek szinte kivétel nélkül latin nyelven íródtak. Kivételt képez a legkorábbi, 1711. évi vizitáció alkalmával készült jegyzőkönyv, amely magyarul íródott. A „legrendezettebb összeállítású” (külön füzetformájú, többoldalas) vizitációs jegyzőkönyvek a XIX. század első felében (1821–1832 között) készültek.³

A jegyzőkönyvek sok esetben szűkszavú, de annál értékesebb adatokkal szolgálnak az egyes plébániák harangjairól. Elsősorban a harangtartó építményekről (torony, harangláb), a harangok számáról, súlyáról, feliratukról, megszentelésük körülményeiről van szó, ezért ma már elképzelhetetlen a harangtörténet-írás e források nélkül. Ennek tudatában kezdtem el célirányosan átvizsgálni a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban a Székelyudvarhelyi Főesperesi Kerület plébániáinak 1711–1866 között keletkezett egyházlátogatási jegyzőkönyveit.

Harangtörténeti szempontból nélkülözhetetlen adatokat tartalmaznak egyes plébániák *Historia domusai* is. Ezen kutatás alatt lévő „háztörténetek” elbeszélő, krónikás stílusban írt források, melyek egyházi szemszögből mutatják be az egyházközség történetét, sok esetben elemezve, értékelve annak folyamatait is. Olyan források tehát, amelyek „hű lenyomatát” adják egy-egy közösség életének, legtöbb esetben évenkénti rendszerben tárgyalva az adott év fontosabb egyházi és nagyvilági eseményeit.⁴ Sok esetben részletes adatokat közölnek a harangok öntéséről vagy újraöntéséről, a megrepedt „öreg” harangokról, az öntőműhelyekről, a harangöntő cégekről és az ott dolgozó mesterekről, és nem utolsósorban a helyi közösségek harangokhoz fűződő hiedelmeiről.

Az alábbiakban az eddigi kutatások eredményeit néhány plébánia (Atyha, Korond, Lövéte, Nyikómalomfalva, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Szentegyházasszalu) harangtörténetének rövid bemutatásával szemléltetjük.

Atyha: Szent Mária Magdolna plébánia

1622-ben a falu népének többsége visszatért az unitárius hitről a „Romano-Chatolica religiora.” A parókia önállóságát és szabad vallásgyakorlatát az 1625. és az 1631. évi fejedelmi határozatok is biztosították.⁵ Atyha így új templomot épített magának. Olosz Pál udvarhelyi esperes segélyt kérő levele szerint 1651-ben a templomépítés már folyamatban volt. 1652-ben Ferenczi György gyergyói plébános adakozik annak javára.⁶ Végül az új templom 1653-ra épült fel.⁷

Damokos Kázmérnak, az erdélyi ferences őrség őrének jelentése szerint: az udvarhelyi főesperesség alá tartozó Atyha 1657-ben önálló parókia. A papi állás nincs betöltve („caret sacerdote”). 32 család, unitáriusok és katolikusok, mintegy 200 lélek lakja. Damokos 1668. évi jelentésében szintén 200-ra becsülte a parókia lélekszámát. A vikárius a parókiát 1670-ben személyesen is felkereste és 277 katolikus lelket számlált össze. A hívek lelki gondozását licenciátus (lat. licentiatús), vagyis fel nem szentelt világi ember végezte.⁸

Az 1711. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint: az atyhai „Sz. Maria Magdolna tisztességire” épített templom haranglábján két harang volt, amelyek „szenteltettek Szent Fülöp és Szent Jakab apostolok tisztességekre.”⁹ Későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy az egyik szép „gót betűs” felirattal az 1437. öntési évszám volt olvasható. A harang súlya mintegy másfél mázsá volt.¹⁰ A másik harangot 1604-ben öntette az egyházközség.¹¹

1720-ban az atyhai egyházközség, Péterfi, vagyis (*alias*) Atyhai István papsága alatt egy új nagyharangot öntetett. A harang 1721-ben már szolgálatban volt, de felszentelésére csak egy jó évtized múltán került sor. A mintegy négy és fél mázsás harangot 1732 júliusában (más adatok szerint 1733-ban) alsómeccencéfi báró Sorger Gergely püspök (1729–1739) szentelte fel Szent Mária Magdolna tiszteletére.¹²

1736-ban főtisztelendő Kastal József nagyprépost egy 4 fontos halálcsengettyűt adományozott az atyhai egyházközségnek. A csengettyű több mint egy évszázadig a falu között felállított kétágú haranglábon szolgált.¹³ 1797–1799 között új templomot építtetett az egyházközség, ekkor a harangok a nyugati magas homlokzati toronyba kerültek.

1803-ban atyhai Máté István földműves egy 10 fontos csengettyűt vásárolt az egyházközségnek, amelynek atyhai Máté Ferenc állíttatott (a Magyarós falurészen) kétágú haranglábat. Az új haranglábat és csengettyűt csikmindszenti Mártonfi József S. J. erdélyi püspök (1799–1815) 1806. évi egyházlátogatása alkalmával áldotta meg.¹⁴

Az 1824. évi egyházlátogatáskor három harang volt a toronyban: az 1720-ban öntött 4¹/₂ mázsás nagyharang, valamint az 1437-ben és 1604-ben öntött harangok.¹⁵ Az utóbbit, mivel elhasadt, 1848-ban ajándékként Gagyí Antal és István újraöntették. Súlya 25 font. 1865-ben a Kastal nagyprépost adományozta csengettyűt is újraöntették. A megnagyobbodott 13 fontos – „Sancta Maria ! Ora pro moribundis, B. E. & M. M. 1865.” felirattal ellátott – lélekarangot a toronyban helyezték el.¹⁶ Így az 1866. évi egyházlátogatás már négy harangot talált a toronyban.¹⁷

A *Historia domus* szerint az 1867. október 4-én keletkezett tűzvészben a templom és felszerelése nagyrészt elégett, „s a harangok leolvadtak, a torony szarvazata a kereszttel együtt ledőlt.”¹⁸ 1873 októberére a templomot helyreállították, a toronyba új harangok kerültek.

Az első világháború (1914–1918) alatt a hívek újból elveszítették harangjaikat. A templom tornyában egyetlen csengettyű maradt. A háború után a plébános és az egyháztanács mindent megmozgatott, hogy a hiányzó harangokat pótolni tudja. Levelükkel az Amerikában szakadt atyhaiakat is megkeresték. A két diaszpórában (Royalton – Illinois állam, Lorain – Ohio állam) élő atyhaiak körében foganata volt a felívásnak, de a Szebenben és Zernesten élők is szívesen adakoztak. Az elrekvirált harangokat 1922-ben sikerült pótolni. Ebben az évben az egyházközség két harangot öntetett Nagyszebenben, egy

*a*isz-*b* és egy *d* hangút. Az új harangok a templom búcsúja alkalmából már meg is szólaltak.

A két harang és a háborút átvészelő csengettyű a mai napig szolgálatban vannak.¹⁹

Korond: Jézus Szent Szíve plébánia

Francesco Leone da Modica konventuális ferences szerzetes jelentése szerint: 1638-ban Korond egyike volt az udvarhelyi főesperesség katolikus parókiáinak. A hívek lelki gondozását licenciátus végezte.²⁰

1646-ban a korondi unitáriusok „egy kápolnának való helyet” adtak a „pápista rendébe levő” korondiaknak, olyan „kondícióval, hogyha valakiket Isten öközlük kiszólít, szabadjon a kápolnában temetkezessenek.” Az örökség „a szentegyház vicinusában a harangláb elleniben” volt.²¹ A kápolna 1648-ban épült fel. Erre a célra Ferenczi György generális vikárius, gyergyói plébános 6 forintot adományozott a korondi katolikusoknak. A vikárius 1649-ben egy Barssóban öntött 10 fontos „kis harangocskát” adományozott az alig befejezett „korondi kápolnába”.²² 1658-ban ugyancsak ő egy Lengyelországból hozatott harangot, „fertály másást” adott „az korondi katolikusok templomába...”²³

Damokos Kázmér 1657. évi jelentése szerint a pap nélküli parókián a családok száma 32, a hívek száma, akik az unitáriusokkal elegyesen éltek, mintegy 200 lélek volt. Damokos az 1668-ban kelt jelentésében a katolikus hívek számát 150-re becsülte. A vikárius 1670-ben személyesen is felkereste a parókiát és 328 hívő lelket, unitáriust és katolikust számlált össze.²⁴

Az 1711. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a korondi „*Szent Bertalan Apostol tisztességére épített*” templom felett lévő toronyban két harang volt. Felszentelésükről a hívek semmit nem tudtak.²⁵ Az 1721. évi jegyzőkönyv szerint, a harangok fel voltak szentelve. A nagyobb harangon a következő felirat és évszám volt olvasható: „O Rex Tridence Regni 1493.”²⁶ Az 1743. évi jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a kisebb harang Szent Bertalan apostol tiszteletére volt felszentelve.²⁷

A két harangot eddig ismeretlen okokból a XVIII. század hatvanas éveiben újraöntette az egyházközség. Erről az 1821. évi vizitációs jegyzőkönyv tájékoztat. Ekkor a toronyban két harang volt, éspedig: egy 5 mázsás 1766-ban öntött nagyharang és egy 1 mázsás 65 fontos 1769-ben öntött kisharang.²⁸ A harangokat báró Bajtay József Antal O. S. P. erdélyi püspök (1760–1772) szentelte fel, de hogy pontosan melyik évben, arról nem tájékoztatnak forrásaink.²⁹ Az 1831. évi jegyzőkönyv szerint mindkét harangon egy-egy „kép” (medaillon?) volt látható. A nagy harangon lévő Szent Bertalant és Szent Donátot, a kis harangon lévő Krisztust és a Boldogságos Szűz Máriát ábrázolta.³⁰

E két harang közül az 1866. évi vizitáció már csak az 1766-ban öntött harangot találta a toronyban. Társait, egy 6 mázsás 72 fontos nagyharangot és egy 1 mázsás 43 fontos kisharangot a jegyzőkönyv szerint 1852-be öntette az egyházközség.³¹

1854-ben, mivel a lélekszám növekedése következtében a templom szűknek kezdett bizonyulni, felvetődött egy új templom építésének szükségessége. Erre azonban csak egy jó fél évszázad múlva, 1910–1911-ben kerül sor. Hadnagy Mihály plébános 1911 novemberében jelentette be a püspökségnek, hogy az új templom elkészült.

A harangok nem maradhattak sokáig az új templom tornyában. Korond három harangját az első világháború alatt, 1916 kora őszen, a román hadsereg betörésekor elmenekítették.³² Ezek többet nem kerültek vissza az egyházközségbe. Budapestre szállították és Csepelen a Weiss Manfréd Művekben beolvasztották őket.

1942-ben, a középkorban kedvelt Szent Bertalan helyett, a templomot Jézus Szíve tiszteletére szentelték fel. Tornyában jelenleg 3 harang van. A nagyharang súlya 538 kg, alsó átmérője 100 cm, felső átmérője 47 cm, magassága 80 cm. Felirata: „JÉZUS SZÍVE DICSÓSÉGÉT ZENGEM / NÉPÉRE OLTALMÁT ÉS BÉKÉJÉT KÉREM / KOROND 1957.” A harangot Bukarestben öntették a hívek adományából.

A középső harang súlya 350 kg, alsó átmérője 67 cm, felső átmérője 36 cm, magassága 56 cm. Felirata: „AVE MARIA SALUTATE MARIAM / ECCLESIA CORONDIENSIS / Schieb NAGYSZEBEN 1922.” A kicsi harang 80 kg, alsó átmérője 53 cm, felső átmérője 29

cm, magassága 44 cm. Felirata: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE. KÉSZÍTETTE BERTALAN ÁRON ÉS NEJE LŐRINCZ ERZSÉBET. AZ ÚRNAK ÖNTÖTTE TUSA ISTVÁN CSÍKSZEREDA 1947.”³³

Lövéte: Kisboldogasszony plébánia

Francesco Leone da Modica jelentése szerint, 1638-ban Lövéte római katolikus parókia volt. A papi stallum azonban üresen állt. Sem felszentelt pap, sem laikus nem töltötte be ezt a tisztséget. Damokos Kázmér 1657. évi jelentése már arról tudósít, hogy a parókiának és a mintegy 60 családból, azaz 500 lélekből álló hitközségnek van papja („habet sacerdotem”).

1668-ban Damokos Kázmér mint címzetes koronai püspök, erdélyi apostoli vikárius a parókia lélekszámát mintegy 300-ra becsülte. Damokos személyes, 1670. évi egyházlátogatásakor 562 lelket számlált össze a parókián. A hívek lelki gondozását felszentelt pap végezte.³⁴

Az 1711. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a lövétei templom tornyában két felszentelt harang volt.³⁵ A 1721. évi jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy a templom homlokzata felől emelkedő torony zsindeleyel volt földve, benne két haranggal.³⁶ 1753. évi jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy míg a nagyobb harangon nem volt felirat, a kisebbiken a „Jesus Nazarenus Rex Judaeorum” felirat volt olvasható.³⁷ E harangok a régi templom lebontása után, az 1776-ban felépült új templom tornyában kerültek. Rajtuk kívül az 1808. évi vizitáció említ még egy kisebb csengőt is a szentély felett.³⁸

1824-ben a vizitáció három harangot talált a toronyban. A mintegy 3 mázsás nagyharangon nem volt sem évszám, sem felirat. A második a már említett „Jesus Nazarenus Rex Judaeorum” feliratú harang volt. A rajta lévő évszám szerint ezt a harangot még 1545-ben öntette az egyházközség.³⁹ A harmadik pedig egy 50 fontos kis harangocska.⁴⁰ A második harang időközben elhasadt. 1829-ben öntette újra az egyházközség. Újraöntésekor a harang „megnövekedett”. A 4 mázsás és 6 fontos harang az 1831. évi jegyzőkönyv szerint még nem volt felszentelve.⁴¹

A *Historia domus* lapjain arról értesülünk, „hogy 1862-ben egy temetés alkalmával midőn két vaskos legény kurázsira húzta volna a

harangokat mind a két harang elhasadt.”⁴² Az elhasadt „öreg” harangokat lövétei György János toronyfedő ács vette le a toronyból, aki „ezen merészséggel járó mesterségéről Erdélyben széles ismeretet szerzett magának”, s anyagukból (a nagyobbik 406 font, a kisebbik 179 font volt) az egyházközség rendelésére, Segesváron Manchen Mihály harangöntő műhelyében két új harang készült: „egy 7 mázsa 82¹/₂ font nehezékű, nagyobb harang ezen körirattal »A B. Szűz Mária születésének tiszteletére, öntette a H. lövétei rom: kath: közönség, a maga költségén, Segesvártt 1862«[...],” illetve „egy 4 mázsa 11 font nehezékű, kisebb harang, ezen körirattal »Szent István első apostoli Magyar király tiszteletére,- öntette a lövétei közönség a maga költségén 1862-ben Segesvártt«”.⁴³

A megnagyobbodott új harangokat 1862. július 5-én és 7-én szerelték fel a toronyba, de felszentelésükre csak 1875-ben került sor. Mindkét harang „megszenteltetett 1875-dik év junius hó 4-én nagyméltóságú Fogarasi Mihály püspök úr által, mikor is kegyes látogatását végezte Lövétén. A nagyobb harang Mária tiszteletére; a kisebb pedig Szt. István első apostoli királyunk tiszteletére szenteltetett fel.”⁴⁴ Ugyanekkor szentelte fel a püspök azt a 25 fontos lélekharangot is, amelynek felirata a következő volt: „P. Szent Antal tiszteletére öntette lövétei György Máté ajándékba 1865-ik évben Segesvártt.”⁴⁵ 1892-ben egy új nagyharangot öntetett az egyházközség. Ennek felirata a „SZENTHÁROMSÁG TISZTELETÉRE ÖNTETTE LÖVÉTEI ROM. KATH. HITKÖZSÉG 1892.” volt.

A toronyban lévő négy harang közülük csak az utóbb említett, 1134 kilogrammos nagyharang vészelt át az első világháborús rekvirálásokkal. A leszerelt és hadi célokra elszállított harangok helyett az egyházközség 1923-ban rendelt két új harangot, a Schieb és Kauntz nagyszombati harangöntő cégtől. Lázár Borbála özv. Lázár Lajosné és Lázár Mihály Pál hívek pedig egy 30 kg-os csengettyűt ajándékoztak a hitközségnek.

A *gisz* hangú 445 kilogrammos és *h* hangú 283 kg súlyú harangok, valamint a 30 kg súlyú lélekharang „Dec. 8.-án érkezett a községbe. »Feltőt« telkére processióval kivonultunk, s úgy üdvözöltük a harangokat – jegyezte fel Péter János plébános –, mint régen elveszett de

most megtalált gyermekeinket. Sírt ott az egész falu. Két nap múlva lett s így a harangok felszentelése elmaradt.”⁴⁶

1925-ben a sokáig csak egyedül szolgáló nagyharang elhasadt. Nagyszebenben a Schieb és Kauntz harangöntő céggel öntette újra az egyházközség. A következő felirat került rá: A SZENTHÁROMSÁG TISZTELETÉRE ÖNTETTE LÖVÉTEI ROM. KATH. HITKÖZSÉG 1892. ÚJRA ÖNTETTE LÖVÉTE NÉPE KÖZADAKOZÁSBÓL 1925-ÉVBEN. A megnövekedett 1276 kg súlyú *e* hangú nagyharang október 29-én érkezett meg a községbe. Másnap már szolgálatba is állították az „Öreget”. A cég a tartósságáért 30 évi jótállást vállalt.⁴⁷

A lövétei templom tornyában jelenleg ez a négy harang (az ún. „nagy, középső, kicsi és a halálharang”) található. Zeneileg a nagy harang *e* a középső *gisz* és a kicsi *h* hangot ad. A három harang összesítve *E dúr* hangzást ad ki.⁴⁸

Nyikómalomfalva: Urunk színeváltozása plébánia

Francesco Leone da Modica jelentése szerint Nyikómalomfalva 1638-ban Szentlélek parókia (hol licenciátus tevékenykedett) egyik leányegyháza volt. Damokos Kázmér 1657. évi jelentésében Malomfalva filia híveinek számát mintegy 40 családra és megközelítőleg 500 lélekre becsülte.⁴⁹

1776-ban Nyikómalomfalva még mindig Szentlélek leányegyháza. Volt kápolnája, de ennek harangjairól nem tájékoztatnak a korabeli egyházlátogatási jegyzőkönyvek.⁵⁰

1809-ben Malomfalva önálló plébániává szerveződik. Forrásaink szerint 1849 tavaszán az egyházközség egy kisebb harangját ágyúanyagnak adta.⁵¹ Megmaradt harangjairól az 1866. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tájékoztat. Ebből megtudjuk, hogy a XIX. század elején két harangja volt a fiatal egyházközségnek. A nagyobb, $3\frac{1}{2}$ mázsás harangot 1817-ben öntették s ugyanazon évben Rudnay Sándor erdélyi püspök (1815–1819) szentelte fel. A kisebb egy 40 fontos Szent Antal tiszteletére szentelt lélekharang volt.⁵²

1875-ben egy új nagyharangot öntetett az egyházközség. E harang Tankó Istvánné, született szentléleki Imre Klára adományából szereztetett be – olvashatjuk a *Historia domus* lapjain –, aki két ökröt

hagyományozott erre a célra. A hagyományozó halála után az előjáróság a két ökröt „árverezés útján el adatta a többet ígérőnek 243 forintokért és 33 krajcárért...”. A megyebíró, Hadnagy István a pénzt 1875-ig kamatoztatta. Ekkor a székelyudvarhelyi Gyertyánffy János vaskereskedő közreműködése által az egyházközség egy 5 bécsi mázsa, azaz 282 és $\frac{1}{2}$ kilogramm súlyú harangot vásárolt belőle. A harangot Főtisztelendő Demeter Endre kerületi esperes szentelte fel 1875. november 17-én Szent István király tiszteletére.⁵³ A harang alsó átmérője 90 cm, felső átmérője 45 cm, magassága 70 cm. Felirata: „Isten segedelméből öntette ezen harangot Malomfalva községe 1875-ben. BOCHUMER VEREIN GUSSTAHL FABRIK”.⁵⁴

A nagyharang az első világháborús rekvirálást elkerülte, de a két kisebb annak áldozatául esett. Ezeket 1924-ben pótolták, amikor két új harangot öntetett az egyházközség. Az anyagi háttér megteremtése érdekében a helybeli plébános az „Amerikában élő honfitársakhoz gyűjtőívet küldött, felkérve őket tehetség szerinti adakozásra a nemes és szent célra.” A gyűjtést Lakatos Károly vállalta, aki válaszelevelében részletesen beszámolt a gyűjtés eredményéről: „Kelt Cleveland, Ohio America 1924. febr. 25. Mélyen tisztelt Plébános Úr! Ezen pár sor írással értesitem a tisztelt Plébános urat, hogy amit gyűjtöttem a harangok részére febr. hó 23-án feladtam postára összesen 8500 leit, ami 55 dollár és 25 centet tett ki, amit hiány nélkül meg kell, hogy kapjanak Bukurestből. Itten küldöm a feladó szelvényt és a gyűjtőívet, amelyen ki van tüntetve, hogy ki – ki mennyit adott. Fáradságot nem kímélve igyekeztem, hogy minél többet összehozzak, de nem voltam képes többet összehozni dacára minden igyekvésemnek.” A március 20-án megtartott egyházközségi közgyűlés Lakatos Károly gyűjtését örömmel vette tudomásul, s „egyhangúlag elhatározta egy második 160–170 kg-os harang beszerzését és arra 21 000 leit megajánlott...”

A d hangú 154 kg súlyú harangot a nagyszebeni Feroagricola mezőgazdasági gépgyár részvénytársaság segesvári fiókjának öntődjében rendelték meg, s május 18-án már szolgálatba is állították. Alsó átmérője 66 cm, felső átmérője 35 cm, magassága 60 cm. Felirata: „Feroagricola – Nagyszeben 1924. Öntette Nyikómalomfalva egyházközsége”. Ugyanekkor szereztek be az ún. Szent Antal csengőt is.⁵⁵

Ennek súlya 34 kg, alsó átmérője 45 cm, felső átmérője 26 cm, magassága 35 cm. Felirata: „Feroagricola – Nagyszeben 1924”.⁵⁶

Székelyszentkirály: Szent István király plébánia

Francesco Leone da Modica jelentéséből tudjuk, hogy 1638-ban Székelyszentkirály, Fekete István licenciátus gondnoksága alatt egyike volt Udvarhelyszék katolikus egyházközségeinek. Két filiája volt: Oroszhegy és Diafalva. 1657-ben egymagában önálló plébániaként szerepel 450 lélekkel. A plébániának nem volt papja. 1668-ban a lelkek száma, Damokos Kázmér címzetes koronai püspök, erdélyi apostoli vikárius jelentése szerint mintegy 200 volt. A vikárius 1670-ben 426 lelket számolt ugyanitt. A plébániát licenciátus, azaz világi személy irányította.⁵⁷

Székelyszentkirály késő gótikus építésű temploma „szenteltetett Szent István tisztességére”. Harangjairól legelőször az 1711. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tájékoztat: „Harang 2 az harang labban mellyek szenteltettenek Szent István Tisztességere, ...”⁵⁸ Az 1735. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a nagyobb harangot csíkkarcfalvi báró Mártonfi György erdélyi püspök (1713–1721), míg a kisebbiket alsómececefi báró Sorger Gergely püspök „konszekrálta”.⁵⁹

A két harang, az 1799-ben az újonnan befejezett templom kőből rakott tornyába került. Feliratukat s öntésük pontos dátumát az 1824. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv árulja el. A jegyzőkönyv szerint a nagy harang mintegy 2 mázsás volt, s rajta a következő felirat: „Jesu Christe veni O Rex Glorie! Zendt Királyi pace Anno Domini 1649.” A másikon, az 50 fontos kisharagon a következő felirat volt: „T. V. Anno 1660.”⁶⁰

1824-ben a két harang mellé az egyházközség egy 5 mázsás 35 fontos nagyharangot öntetett, amelyet május 14-én szentelt fel négyesi báró Szepessy Ignác erdélyi püspök (1820–1827) ugyancsak Szent István király tiszteletére.⁶¹ Ezt a harangot 1851-ben újraöntette az egyházközség. Az új, megnövekedett 8 mázsás és 7 fontos nagyharangot Lootz (Lőrincz) Fridrich öntötte Segesváron.⁶² 1866-ban ezt és a két XVII. századi harangot vették leltárba a vizitátorok.⁶³ Közülük a

nagyharang ma is a toronyban található. Felirata: „Öntette Udv. Sz-Király nemes megye Szent István Király Tiszteletére 1851. Lootz Fridrich.” Rajta két dombormű is látható: az egyik oldalán Mária a kis Jézussal, a másik oldalán Mária és Szent József.⁶⁴

Szentkirály két harangját az első világháború alatt valószínűleg elrekvirálták. Helyettük 1925-ben öntetett az egyházközség két új harangot Aradon. A középső harang felirata: „Öntötte König Fr. Arad 1925. A székelyszentkirályi jó hívek adományából a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére.” A kis harang felirata: „Öntötte König Fr. Arad. 1925. Jézus Szentséges Szíve tiszteletére készítette László D. János és családja.”⁶⁵

Székelyszentlélek: Szentlélek plébánia

Francesco Leone da Modica 1638. évi jelentése szerint Szentlélek római katolikus plébánia. Három filiája („habet tres pagos”) volt: Farkaslaka, Bogárfalva és Malomfalva. A hívek lelki gondozását licenciátus végezte. Damokos Kázmér 1657. évi jelentése szerint a parókiát felszentelt pap gondozta („habet sacerdotem”). A hívek számát az anyaegyházban 500 lélekre, Malomfalva leányegyházban megközelítőleg 500 lélekre, Farkaslakán mintegy 650 lélekre becsülte. Bogárfalva filia volt a legkisebb. A becsült adatok szerint mintegy 25 család lakta, azaz 150 lélek.

Damokos mint erdélyi apostoli vikárius az egy pap gondnoksága alatt lévő szentléleki parókia híveinek számát 1668-ban mintegy 1200-ra becsülte. Amikor 1670-ben személyesen is felkereste a parókiát, az anyaegyházban s három filiájában összesen 730 lelket talált. A hívek lelki gondozását licenciátus végezte.⁶⁶

1711-ben a szentléleki templom mellett fa harangláb állott, benne két felszentelt haranggal.⁶⁷ Felirataikból tudjuk, hogy a kisebbik harangot 1581-ben öntette Gálfi Mihály, míg a nagyobbbat 1626-ban öntette az egyházközség.⁶⁸

Az 1733. évi vizitációs jegyzőkönyvben a templomról és harangjairól a következő rövid bejegyzést találjuk: „A Templom Sz. Lélek Isten tisztességére vagyon építve. Vagyon három harang – edgyike a Templom felet Sz. Donát nevére szenteltett. [...] Harangláb fából

valo.”⁶⁹ Mindhárom harang évszázadokon keresztül szolgálta az egyházközséget.

1743-ban még harangláb volt a templom mellett.⁷⁰ 1764-ben a templom nyugati homlokzata elé tornyot építtetett az egyházközség.⁷¹ Az 1808. és az 1824. évi vizitáció a régi harangokat már az új toronyban találta s a következő sorrendben vette jegyzőkönyvbe: egy 2 mázsás nagyharang Szentlélek tiszteletére szentelve, egy 1¹/₂ mázsás harang a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelve és egy 20 fontos kisharang Szent Donátnak szentelve. A jegyzőkönyv szerint a templom szentélye feletti kis tornyocskában egy 15 fontos lélekharang függött.⁷² A négy harang közül az utóbbit az egyházközség 1849 tavaszán ágyúanyagnak adta.⁷³ Ennek megfelelően 1866-ban már csak három harangját vették jegyzőkönyvbe.⁷⁴

1875-ben a régi nagyharang elhasadt s az egyházközségi nagygyűlés új nagyharang beszerzését határozta el. „1876. március 6-án érkezett meg a nyolc mázsás új nagyharang – olvashatjuk a szentléleki *Historia domus* lapjain – Westfália Bokhom nevű városkájából vonaton Héjjasfalvára. Innen négy ökrös, virágos szekérrel hozták fel Szentlélekre a „hívek legnagyobb örvendezése között.” A szállítás összes költsége 125 forint volt. A toronyban való elhelyezése 51 forintba került. A haranggyárnak 447 forintot fizettek s adták még a régi megrepedt harangot is. Az összes költség 623 forint volt, amelyből Szentlélek 239 forintot, Bogárfalva pedig 166 forintot fizetett. A többi összeget gyűjtés által hozták össze. A harangszentelés szép ünnepséggel ment végbe március 25-én. A szertartást Demeter Endre, lövétei származású kerületi főesperes, udvarhelyi prépost-plébános végezte.”⁷⁵ E harangot az első világháború alatt nem rekvirálták el, de a két kisebbet igen. 1916. október 19-én a bogárfalvi haranggal együtt a nagyszebeni katonai parancsnokság leszereltette és elvitette hadi célra. A Budapestre szállított harangok közül az 1581-ben öntött harangot a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) mentesítette a beolvasztás alól, az a Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteményébe került (Ltsz.: 55. 34. C).⁷⁶

A nagyharang 12 éven át egyedül szólt. 1928-ban azonban „két kisebb társat kapott.” A Schieb és Kauntz nagyszebeni harangöntő

cég öntötte mindkettőt.⁷⁷ Mind az 1875-ben öntött nagyharang, mind az 1928-ban öntött két kisebb harang jelenleg is használatba vannak.

A nagyharang súlya 8 mázsa, alsó átmérője 99 cm, felső átmérője 54 cm, magassága 78 cm. Felirata: „BOCHUMER VEREIN GUSSTAHL FABRIK Ezen nyolc mázsás harangot öntette a Szentháromság Isten dicsőségére s a Szűz Mária tiszteletére a Szentléleki Róm. Kath. Megye Főtisztelendő KARÁCSONI JÁNOS úr lelkészkedése 1875 évében.”

A középső harang súlya 271 kg, alsó átmérője 70 cm, felső átmérője 40 cm, magassága 54 cm. Felirata: „AD HONOREM CHRISTI REGIS COMMUNITAS PAROCHIANA SZENTLÉLEK. ÖNTÖTTE KAUNTZ FRIGYES – 1928.” A harmadik harang súlya 180 kg, alsó átmérője 60 cm, felső átmérője 33 cm, magassága 45 cm. Felirata: „AD HONOREM BMV KOMMUNITAS PAROCHIANA SZENTLÉLEK. ÖNTÖTTE KAUNTZ FRIGYES NAGYSZEBEN – SIBIU – 1928.”⁷⁸

Szentegyházsfalu: Szent András apostol plébánia

A reformáció alatt is a római katolikus valláson maradt Szentegyházsfalu („Parochia Olafalu”) a szomszéd településsel, Kápolnásfaluvál („Kis Olafalu”) egy egyházat, plébániát alkotott. A plébániatemplom Szentegyházsfaluban állt, amelynek körkerítése 1633-ban épült. Francesco Leone da Modica jelentése szerint 1638-ban a papi állás nem volt betöltve a plébánián. Az 1657. évi misszionáriusi jelentés szerint volt papja s egyházigazgatásilag a csíki főesperességhez tartozott. Szentegyházsfalu mintegy 100 családból állt, tehát megközelítőleg 450 lelket számlált. Kápolnásfalú 70 családdal és 400 lélekkel szerepel a jelentésben. A plébánia népessége összesen 170 családból, azaz 850 lélekből állt. 1668-ban, Damokos Kázmér jelentésében a csíki főesperességhez tartozó plébánia lélekszáma csak 400. Damokos 1670-ben kelt jelentésében az egyházközség az udvarhelyi főesperesség plébániái közt szerepel. A vikárius, aki a plébániát ekkor személyesen is felkereste 751 lelket számlált össze.⁷⁹

Az 1717. valamint az 1721. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint két felszentelt harangja volt az egyházközségnek.⁸⁰ 1735-ben a templom kőből rakott, zsindellyel fedett tornyában három harang

volt. Mindhármát még csíkkarcfalvi báró Mártonfi György erdélyi püspök (1713–1721) szentelte fel. A nagyharang mintegy 3 mázsás, a középső $1\frac{1}{2}$ mázsás, a kis harang 25 font súlyú volt.⁸¹

Az 1743. évi látogatás alkalmával felvett jegyzőkönyvnek megfelelően a harangok Szent András apostol tiszteletére voltak felszentelve.⁸² Az 1781. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a toronyban három harang, a szentély felett pedig egy 20 fontos kis csengő függött, Szent Antal tiszteletére szentelve.⁸³ Az 1823. évi jegyzőkönyv a harangok öntési évszámát is elárulja. A $6\frac{1}{2}$ mázsás nagyharangot még 1670-ben, a $2\frac{1}{2}$ mázsás középsőt 1697-ben, a harmadik, 80 fontos harangot, 1751-ben öntette az egyházközség.⁸⁴

1867-ben a régi nagyharangot, mivel az „telyességgel nem felelt meg a célznak” újra és nagyobbra öntette az egyházközség. Május 1-én a régi harang „ahhoz értő emberek által levétetvén Segesvárra küldetett”, hol Manchen Mihály és fia június 8-án újraöntötték. A megnagyobbodott, 9 mázsa 56 font súlyú harangot június 28-án tették fel újra a toronyba.⁸⁵

1918-ban Oláhfalu három harangja közül a két kisebb „hadba vonult.” Pótlásukra 1925-ben került sor, amikor az egyházközség elhatározta, hogy a háború alatt leszerelt és ágyúvá öntött harangjai helyében újakat öntet. Hönig Frigyes aradi harangöntő 1926. január 19-én kelt levelében értesítette Lakó János helybeli plébánost, hogy az új harangok készen vannak. Március 23-án érkeztek meg a harangok a székelyudvarhelyi vasúti állomásra. Két nap múlva, március 25-én, Udvarhelyen a harangokat „Méltóságos Pál István Apát főesperes úr benediktálta az Udvarhelyt lévő iskolás növendékekkel együtt [...], s az udvarhelyi harangtestvérek zúgása mellett elindították őket rendeltetési helyükre. Útközben a községek mindegyike harangszóval üdvözölte az oláhfalvi új harangokat, melyeket 2 szekéren felvirágozva fenyőfa gallyak között négylovas fogattal szállítottak hazafelé. Úgy a városi járókelők, valamint az egyes községek emberei ámulva szemlélődtek, a négylovas szekerek terhein.”⁸⁶ Miután a harangok helyükre kerültek „megejtették a próbaharangozást az öreg, és az új harangokkal, amikor ugyanis mindnyájan kigyúltak, a templom térre, utcákra, udvarokra [...]”⁸⁷

1926-ban az egyházközség közadakozás útján a már említett harangöntőtől beszerezte legkisebb harangját is. A 37 kg súlyú kis lélekharangot augusztus 29-én szentelték fel Szent Antal tiszteletére és a „haldokló lelkek váltáságra.” Rajta a következő felirat olvasható: „Csodákat kik látni vágytok, oh jöjjetek Szent Antalhoz!”⁸⁸

JEGYZETEK

- ¹ Bernád Rita: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és Iratjegyzék. Canonica visitatio mutatója*. Gyulafehérvár–Bp., 2006. 219. (A továbbiakban Bernád, 2006.)
- ² I. Kovács András – Kovács Zsolt (szerk.): *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, 2002.
- ³ Bernád, 2006. 219–221.
- ⁴ Mihály János – Farkas Aladár (szerk.): *Historia Domus. A borszéki plébánia története*. Székelyudvarhely, 2003. 8.
- ⁵ Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. I. Kolozsvár, 1860. 289–290. 8. (A továbbiakban Veszely, 1860.)
- ⁶ Uo. 146, 291.
- ⁷ *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis*. Albae Carolinae, 1882. 175. Ez a templom a mostanától valamivel északabbra, a mai temető területén állott. I. Római Katolikus Plébánia Hivatal Levéltára (A továbbiakban RKtPH Lvt.) Atyha. *Historia domus*. I. kötet.
- ⁸ Tóth György István: *Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707)*. Róma–Bp., 1994. 300, 378, 392. (A továbbiakban Tóth, 1994.)
- ⁹ Gyulafehérvári Érseki és Székeskáptalani Levéltár (a továbbiakban GyÉSZLvt.) *Canonica visitatio*. (a továbbiakban C. V.) 1711: 1. d. (doboz), 1. k. (kötet), 14.
- ¹⁰ Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n. (kötés nélkül); „*Campana secunda unius et dimidiū circiter centenariū, ut elegantissima gothicis litteris provisā inscriptione restatur fusa erat: Anno 1437 [...]*” Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.; Az elpusztult harang minuszkulás felirata: „*anno+domini+millesimo+cccxxx+vii*” volt. Irodalmát l.: Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi*. Bp.–Kolozsvár, 2002. 226. (A továbbiakban Benkő, 2002.)
- ¹¹ „... *et tertia 1604. fusatum pondere, ...*” GyÉSZLvt. C. V. 1824: 33. d., k. n.; Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.

- ¹² Uo. C. V. 1721: 1. d., 1. k., 266.; Uo. C. V. 1776: 5. d., 10. k., 581.; Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.; Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ¹³ Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.; Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.
- ¹⁶ Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ RKtPH Lvt. Atyha. Historia domus I. k. 1867. év.
- ¹⁹ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk., 1981. 60. (A továbbiakban Dávid, 1981.); Simó Márton (szerk.): *Kétszáz éves az atyhai templom. Emlékkönyv 1799–1999*. Csikszereda, 1999. 20, 43, 48.
- ²⁰ Tóth, 1994. 252.
- ²¹ Farkas László: *Korondi unitáriusok*. Székelyudvarhely, é. n. 5.
- ²² Veszely, 1860. I. 145.
- ²³ Uo. 147.
- ²⁴ Tóth, 1994. 300, 378, 392.
- ²⁵ „*A Templom felett valo toronyban van két harang, de sanctificatione ignoratj.*” GyÉSzt. C. V. 1711: 1. d., 1. k., 16.
- ²⁶ „*Turris murata extra coemeterium firma et sat alta; in ea campanae benedicta 2. in majori campana haec se expressa. O Rex Tridence Regni 1493.*” Uo. C. V. 1721: 1. d., 1. k., 225. Benkő Elek véleménye szerint e harang feliratát az atyák tévesen írták le. Jó analógiája a dányáni (Maros megye), melyen „*O rex glorie veni cum pace 1493*” felirat áll.
- ²⁷ „*Minor S. Bartholomae Apt.*” Uo. C. V. 1743: 2. d., 5. k., 468.
- ²⁸ Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.
- ²⁹ Uo. C. V. 1776: 5. d., 10. k., 567.
- ³⁰ Uo. C. V. 1831: 34. d., k. n.
- ³¹ Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ³² „*Jegyzőkönyv. Felvétetett Sóváradon (Marostorda m.) Parajdról, Korondról és Szováta rom. Kath. Templomból ellenség betörése miatt sürgősen menekített harangokról.*” (A jegyzőkönyv másolata Szócs Lajos nyugdíjas tanító tulajdonában, Korond.)
- ³³ Hazanézó IV (1993) 2. 12.; A harangok méreteit 2006. december 11-én vette le Dániel Ernő korondi r. k. plébános és Szócs Lajos nyugdíjas tanító. Itt mondok köszönetet érte.
- ³⁴ Tóth, 1994. 252, 300, 378, 392.
- ³⁵ „*Torony abban Harang Kettő mindenik szentelt...*” GyÉSzt. C. V. 1711: 1. d., 1. k., 19.
- ³⁶ Uo. C. V. 1721: 1. d., 1. k., 214.

- ³⁷ „*Campanae sunt duae ex cupro ad argento mixtae credo esse benedictas qia jam valde antiquae, in majori nulla scriptura, in minori scriptis Jesus Nazarenus Rex Judaeorum.*” Uo. C. V. 1753: 3. d., 6. k., 294.
- ³⁸ „*Campanae 2. Campanula Supra Sanctuarium 1.*” Uo. C. V. 1808: 14. d., 25. k., 322/b.
- ³⁹ „... *secundam Parochiana Communitas 1545 fundi curavit cum inscriptione: Jesus Nazarenus Rex Judaeorum.*” Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.; Az 1715. évi udvarhelyköri összeírás szerint azonos feliratú és évszámú harangja volt Homoródkarácsonyfalvának (Dávid, 1981. 154.). Hasonló harangfelirat Berethalomról is ismert (Benkő, 2002. 80, 236, 272.).
- ⁴⁰ GyÉSZLvt. C. V. 1824: 33. d., k. n.
- ⁴¹ Uo. C. V. 1831. 34. d., k. n.
- ⁴² RKtPH Lvt. Lövéte. Historia domus. 7–8.
- ⁴³ GyÉSZLvt. Jegyzék. Sz. 105/ 1875.
- ⁴⁴ RKtPH Lvt. Lövéte. Historia domus. 1.
- ⁴⁵ GyÉSZLvt. Jegyzék. Sz. 105/ 1875.
- ⁴⁶ RKtPH Lvt. Lövéte. Historia domus. 85.
- ⁴⁷ Uo. 88–89.
- ⁴⁸ Ifj. Kolozsi István, volt harangozó közlése.
- ⁴⁹ Tóth, 1994. 252, 300.
- ⁵⁰ GyÉSZLvt. C. V. 1776: 5. d., 10. k., 528.
- ⁵¹ Zepeczaner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején.* Székelyudvarhely, 1999. 210. (A továbbiakban Zepeczaner, 1999.)
- ⁵² GyÉSZLvt. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ⁵³ RKtPH Lvt. Malomfalva. Historia domus. 11.
- ⁵⁴ Köszönet Simon József plébános úrnak, hogy a harangokra vonatkozó adatokat 2006. november 16-án kelt levelében hozzám eljuttatta.
- ⁵⁵ RKtPH Lvt. Malomfalva. Historia domus. 161–163.
- ⁵⁶ Lásd az 54. jegyzetet.
- ⁵⁷ Tóth, 1994. 252, 300, 378, 392.
- ⁵⁸ GyÉSZLvt. C. V. 1711: 1. d., 1. k., 24.
- ⁵⁹ Uo. C. V. 1735: 2. d., 4. k., 155.
- ⁶⁰ Uo. C. V. 1824: 33. d., k. n.; A nagyharang feliratát (most már helyesen!) az 1866. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv közli: „*O Rex Glorae Jesu Christe veni cum pace anno Domini 1649. Zend Királyi.*”(„Ó dicsőség királya Jézus Krisztus jöjj el békével.”); A harang pontos latin betűs felirata Orbán Balázs után: „O REX GLORIE JESV CHRISTE VENI CUM PACE. ZENDT KIRALI ANNO DOMINI 1649.” Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművei szempontból.* I. Pest, 1868. 64.

- ⁶¹ GyÉSZLvt. C. V. 1831: 34. d., k. n.
- ⁶² „Udvarhely Szentkirályi Nemes Megye Öntette Szent István Király tiszteletére 1851. Lőrincz Friedrich által.” Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.;
- ⁶³ Uo.
- ⁶⁴ Gábor László: *Székelyszentkirály monográfiája*. Székelyudvarhely, 2003. 24–25. (A továbbiakban Gábor, 2003.); Márton László: *Harangok. Kis kultúrtörténet. Harangok Hargita megyéből*. Csíkszereda, 2001. I.: Függelék. Hargita megyei harangok. (A teljesség igénye nélkül). Sorszám: 322., 323., 324., Székelyszentkirály.
- ⁶⁵ Gábor, 2003. 25. A harang feliratában szereplő harangöntő nevét tévesen írta le a másoló. Valójában Hönig Frigyes aradi gyáros, harangöntő mesterről van szó, aki 1929. február 14-én hunyt el ugyancsak Aradon.(M. J. megjegyzése)
- ⁶⁶ Tóth, 1994. 252, 300, 378, 392.
- ⁶⁷ „harang láb abban harang kettő, szentelt mindenik.” GyÉSZLvt. C. V. 1711: 1. d., 1. k., 21.
- ⁶⁸ A harangok feliratát először Orbán Balázs közli. A nagyobbik felirata „JESUS NAZARENUS REX JUDEORUM VENIT IN MUNDUM ET HOMO FACTUS EST 1626.” A kisebbik felirata csak részben volt kiolvasható. Első sorában: „CAMPANAM FECIT AEDIFICARE M. GALPHI C.S.V.K.A.D.I.G.A.I....”, a második sorban „SZOMBATFALVIANUS A ...” és a lekopott évszám. (Orbán, 1868. I. 106.; Dávid, 1981. 340–341.) A kisebb harang feliratát közli némi eltéréssel és az évszámmal együtt Patay Pál is: „COMPANAM FECIT EDIFICARE M. GA. PHI C S V K A D 581, majd az alsó borda alatt egy második sorban, a magában álló M betű alatt kezdődően: ZOMBATFALVIANVS A.” Patay megjegyzi, „hogy a GA és PHI betűk között egy L-hez hasonló jel foglal helyet, a második sor végén is van még egy ferde vonal.” Lásd Patay Pál: *Corpus campanorum antiquarum Hungariae – Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*. Bp., 1989. 46. (A továbbiakban Patay, 1989.) L. még Benkő, 2002. 375.
- ⁶⁹ GyÉSZLvt. C. V. 1733: 6 d., 12. k., 144.
- ⁷⁰ Uo. C. V. 1743: 2. d., 5. k., 379.
- ⁷¹ Uo. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.; Dávid, 1981. 337.
- ⁷² Uo. C. V. 1808: 14. d., 25. k., 712/b.; C. V. 1824: 33. d., k. n.
- ⁷³ Zepeczaner, 1999. 210.
- ⁷⁴ GyÉSZLvt. C. V. 1866/1867: 37. d., k. n.
- ⁷⁵ RKtPH Lvt. Szentlélek. Historia domus. 12.
- ⁷⁶ Patay, 1989. 46.; Benkő, 2002. 375.
- ⁷⁷ RKtPH Lvt. Szentlélek. Historia domus. 12.

- ⁷⁸ A harangok méreteit 2006-ban Balácsi Dénes Szentléleken élő nyugdíjas tanár, helytörténész jegyezte le. Itt mondok köszönetet érte.
- ⁷⁹ Tóth, 1994. 252, 299, 378, 391.
- ⁸⁰ „*Turris Caemeterio juncta. Campanae duae benedictae.*” GyÉSZLvt. C. V. 1717: 1. d., 1. k., 119.; „*Turris murata juncta muro Coemeterij*” GyÉSZLvt. C. V. 1721: 1. d., 1. k. 213.
- ⁸¹ Uo. C. V. 1735: 2. d., 4. k., 164.
- ⁸² Uo. C. V. 1743: 2. d.,
- ⁸³ Uo. C. V. 1781: 3. d., 6. k., 101.
- ⁸⁴ „*In Turri adsunt Campanae consecratae tres, maxima centenarios 6 ~ , appendit, anno 1670 fusa, mediocris est duorum, et dimidii centenariorum, fusa anno 1697, minima est 80. lb. fusa 1751.*” Uo. C. V. 1823. 33. d., k. n.
- ⁸⁵ RKtPH Lvt. Szentegyházasfalu. Historia domus. 6.
- ⁸⁶ Uo. 58–59.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ Uo. 61.; Ábrám Zoltán: *Szentegyháza*. h. n., 1998. 75–76.

TÓTH LEVENTE

Varga Mihály halála

Az egyháztörténész előtt hamar világossá válik, hogy munkája során nem szorítkozhat kimondottan az egyházi jellegű források, gyűjtemények, letétek használatára. Számára – de nemcsak – ugyanilyen fontossággal bírnak a nem egyházi jellegű levéltárakban, különböző hatóságok, intézmények gyűjteményeiben található iratok, iratgyűjtemények is. Ez utóbbi forráscsoport számbavételének és feltárásának szükségessége még hangsúlyozottabban jelentkezik akkor, amikor az egyházi intézmények és szervek forrásadottságai nem kielégítőek, hiányosságokat mutatnak. Sajnos szinte csak ilyenkor kerülnek előtérbe a világi gyűjtemények anyagai. Úgy gondolom, ez nem a leghelyesebb magatartás az egyháztörténészek részéről, hiszen a legtöbb esetben a vizsgált, rendkívül sokrétű jelenség eltérő szempontok szerinti tükröződése a különböző jellegű forrásokban nagyobb mértékben képes biztosítani a minél semlegesebb történeti szemléletet, a megfelelő megközelítési módot, elemzési módszert. Fontosnak tartom tehát, hogy az egyháztörténész éppúgy használja és forgassa a világi gyűjtemények, levéltárak mutatóit, forrásait, mint a művészet-, társadalom-, gazdaság-, kultúr-, vagy eszmétörténettel foglalkozó szakemberek. Ugyanakkor másik irányba is megfontolandó e gondolat: az egyháztörténeti források is rengeteg adattal szolgálhatnak a művészettörténész, a néprajzos vagy akár az irodalomtörténész számára.

Az udvarhelyi és udvarhelyszéki reformátusság múltját kutatva meglehetősen hiányos forrásadottságokat tapasztalunk. Az egyházi forrásanyag legfontosabb részét jelentő esperesi vizitációs jegyzőkönyvek a XVII–XVIII. századra vonatkozóan gyakorlatilag hiányoznak. Hiába tudjuk utalásokból, hogy az esperesi vizsgálóbizottság évente végiglátogatta az egyházközségeket, két év kivételével (1718, 1721) egyetlen feljegyzés sem maradt ránk ezekből. Valószínűleg elvesztek, elkallódtak, legjobb esetben valamelyik levéltár mélyén lapulnak. Ezek

hiányában másfelé orientálódik a kutató. Számba veszi a központi egyházi intézmények forrásait, vagy szétnéz a parókiái levéltárak többnyire szegényes – és sokszor rendezetlen – gyűjteményeiben. De érdemes fellapozni a világi intézmények, hatóságok, szervek iratanyagát is, hiszen ott is meglehetősen sok információt találhat témájára vonatkozóan.

Udvarhelyszék széki levéltára meglehetősen teljességgel és viszonylagos épségben őrződött meg a századok folyamán.¹ A gyűjtemény jelentős részét kitevő törvénykezési jegyzőkönyvek (protokollumok) gyakorlatilag lefödik az egész XVIII. századot. Igen fontos forráscsoportról van szó, hiszen a peres ügyeket, vallatási jegyzőkönyveket, esketési kérdőpontokat olvasva részleteiben tárul eléink Udvarhelyszék múltja, az ott élő emberek mindennapi élete és napi gondjai; de a nagyobb, általánosabb folyamatoknak, jelenségeknek a társadalom legalsóbb szintjén jelentkező hatása, eredménye is jól körvonalazódik (pl. aszály okozta károk, kedvezőtlen időjárás, háborús időszak, járványok, felekezeti ellenségeskedés, társadalmi problémák stb.). A szék református múltját kutatva többször kezünkbe vettük a törvénykezési jegyzőkönyveket. Használata igen fontos segítségnek és forrásnak bizonyult a XVII–XVIII. század lelkészi és tanítói névsorainak összeállításakor.² Ugyancsak ezen jegyzőkönyvek segítettek tisztázni azt a kérdést, hogy mi történhetett az Udvarhelyi Református Egyházmegye 1644 előtti esperesi jegyzőkönyveivel³, de szolgáltatnak adatot bőven az udvarhelyszéki felekezetközi viszonyokról (református–unitárius, református–katolikus ellentét), információt, kiegészítéseket egyházi személyek életrajzához, esperesi vizitációs kérdőpontokat stb.

A most közlésre kerülő forrásanyag szintén az udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek közül való.⁴ A négy vallatási jegyzőkönyvet tartalmazó forráscsoport egy Székelyudvarhelyen lezajlott, viszonylag kevésbé ismert esemény történetét tárja eléink szinte hihetetlen mértékű részletességgel. A történet röviden: 1711-ben egy városi tímár mesterembert, Varga Mihályt, agyonvernek. A gyilkosság gyanúja a református kollégium 3 diákjára terelődik, akiket ezért börtönbe zárnak. Később, ártatlanságuk bebizonyosodva, kiszabadul-

nak, de időközben Vásárhelyi Tőke István professzort annyira megviselik az események, hogy elhagyja a kollégiumi állását és Székre távozik papnak. Az eset első feljegyzése Szeles Jánostól származik a 18. század végéről. Ő azonban – tévesen – 1719-re datálja az eseményt, viszont csak egy néhány diákról beszél.⁵ Kis Ferenc az 1873-ban írt kollégiumtörténetében említést tesz a gyilkosságról. Korrigálja Szeles pontatlanságait⁶, de az ő adatai sem bizonyulnak teljesen pontosnak, ugyanis az eredeti jegyzőkönyvi vallomások alapján kiderül, hogy nem három⁷, hanem hat diák kerül fogdába a gyilkosság után.

Mivel jelen írás célja a forrás bemutatása, ismertetése, ezért a négy vallatási jegyzőkönyv elemzésére most nem térünk ki, erre egy későbbi, nagyobb lélegzetű tanulmányban szeretnénk sort keríteni. Csupán a főbb szereplőket emeljük ki és néhány, első olvasatra előbukkanó új részletet szeretnénk megosztani az olvasóval. A 42 oldalt kitevő forrás a felperes és az alperesek tanúvallatási jegyzőkönyveit tartalmazza. Három tanúvallatás a felperes kérésére készült 1711. április 20., 22. illetve 26-án, a negyedik az alperesek tanúvallatási jegyzőkönyve, mely április 20–22 között íródott. A felperes az elhunyt Varga Mihály tímárlegény apja, Varga Márton, az alperesek pedig a fogva tartott református diákok, név szerint: Gidófalvi Miklós, Hévízi Sámuel, Bedő Ferenc, Csekme Ferenc, Gál Pál és Andrási Mózes. A felperes három jegyzőkönyve összesen 76 tanú vallomását tartalmazza, az alperesek kérésére 54 személyt kérdeztek ki. Végigolvasva a jegyzőkönyveket a következő történetet tudjuk – többé-kevésbé pontosan – összeállítani: 1711. február 17-én (húshagyó kedden) este a városbeliek közül többen a Járkovics Pálné cégéres kocsmájához gyűltek össze „húshagyás”-ra. Este 10 óra tájban itt jelent meg több református kollégiumbeli diák, többek között Gidófalvi Miklós. A szóváltást követő verekezésben, dulakodásban Varga Márton fia, Mihály életét vesztette. Ezután tolvajkiáltás történt, majd a városi előjárók a kollégium professzorához, Vásárhelyi Tőke Istvánhoz mentek, kérték adja ki azon diákokat, akiket kint láttak éjszaka a városban. A kollégiumi vigil (őr) által megnevezett hat diákot (alperesek) másnap szobafogságra (arestom) ítélték az iskola egyik szobájában. Később a világi hatóságok kezére kerültek és fogva tartották őket.

A történet végkifejlete a jegyzőkönyvekből nem derül – nem is derülhet – ki. A források hiánya miatt egyelőre ennél többet nem tudunk. Kis Ferenc Szeles Jánost idézve viszont megjegyzi, hogy: „...a tanulók, ártatlanságuk bébizonyosodván, hosszas szenvedés után megszabadulának.”⁸ Számunkra azonban talán nem is az a legfontosabb, hogy hogyan végződik ez a történet. Ennél sokkal izgalmasabb feladat lehet annak kiderítése, mi vezetett idáig, milyen ok-okozati összefüggések találhatók ennek hátterében. A diákok vétkességét a gyilkosságban egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet teljességgel. Ha viszont a Szeles János által leírtakra gondolunk, akkor elképzelhető, hogy vannak még feltáratlan források. A történetnek, a vélhető személyes ellenségeskedésen túl, minden bizonnyal mélyebb háttere van. Elég csak arra gondolnunk, hogy akkor, amikor ez az eset megtörténik, Erdélyben a katolikus–református ellentét igen kiélezett. A vallomások között többen részletesen be is számolnak a városon belül tapasztalható hangulatról, a református–katolikus ellentét különböző megnyilvánulásairól, melynek során többször is említik a kollégium diákjainak katolikus-ellenes megnyilvánulásait. Többször felfigyelhetünk arra is, hogy a diákok és mesterlegények között hosszabb ideje lappangó konfliktusról beszélnek. Mindezen vallomások értelmezésénél és feldolgozásánál azonban alaposan megvizsgálandó a vallomást tevő személy kiléte. Fontos a családi, szomszédsági, rokoni kapcsolatrendszerek feltérképezése, a társadalmi viszonyrendszer, a felekezetek közötti viszony pontos megrajzolása, illetve a felekezeten belüli szolidaritás elemzése.

Célunk, hogy a legrövidebb időn belül ezen kérdések és felvetések közül minél többre megnyugtató választ adjunk. Ez közelebb vinne minket a XVIII. század eleji Udvarhely város társadalmi, felekezeti jellemzőinek pontos megragadásához, de ugyanakkor a korabeli törvénykezési normák, szabályok működési mechanizmusainak megértéséhez, a kollégiumi diáktársadalom mindennapjainak pontosabb megismeréséhez.

**KmOL. USzL. Törvénykezési jegyzőkönyvek II/68. f. 10–14.
Hátlapon címzés: Illustrissimis ac generosis dominis**

vicejudicibus regiis sedis siculicalis Udvarhely caeterisque juratis assessoribus ac notario dominis dominis nobis semper observandissimis humiliter pia dantur.

Pro I edgy relatoria D.

Anno 1711. Aperta per me Johannem Ugron alterum vicejudicem regium sedis siculicalis Udvarhely mpria.

N°. 84°

[10.] Alázatos szolgálatunkat ajánljuk és Istentől öfelségétől minden idvességés jókot, szerencsés, boldog, hosszú életet kívánunk nagyságotoknak s kegyelmeteknek.

Akarók nagyságotoknak kegyelmeteknek értésére adni quod in hoc anno praesenti 1711. die vero 20, 21, 22. mensis Aprilis hivatának minket e mostan detentióban való személyek, scholabeli deákok, kiknek nevek ezek, úgymind Gidófalvi Miklós, háromszéki sepsiszéki alias Cseh Miklós, Hévízi Sámuel fejevármegyei fogarasi, Bedő Ferencz udvarhelyszéki hodgyai, pávai Csekme Ferencz orbaiszéki, Gál Pál kisbaconi bardócszéki, Andrási Mojses háromszéki szentkirályi kézdíszéki, mind haton a megírt faluk és székbeli nemes személyek, a nagyságotok, kegyelmetek székből kiadatott utrumaval Udvarhelyszékben Udvarhely várossában a Forrai Sámuel uram nemes házához némű-nemű bizonyságoknak bévételire. Mi azért engedelmesek lévén a kegyelmek utrumának, elmentünk a fellebb megírt napon és esztendőben a dominus exponensektől előnkben praefigált megírt házhoz, és, amelly vallókat őkegyelmek mielőnkben állítottanak, mi azokat erős hittel megesküttettük, és, az előnkben adatott utrum szerént megexamináltuk és hitek után való fassiojokot fide nostra mediante felírtuk, amellyek ekképpen következnek.

1. Testis: Margitai Borbély György udvarhelyi nobilis, annorum 38, juratus, examinatus, fatetur: a kérdésben azt tudom, hogy mikoron a Varga Mihály halála esett, énhozzám jövének éccaka kis Gombkötő Márton és Tot János s engem elhívának, hogy bekössem Varga Mihályt és Szilágyi Pált. Elindulék vélek edgyütt s mondá nékem Tot János: adgyon, úgymond, egy pálcát kegyelmed énnekem, ehelyett ezt én kegyelmeteknek adom, melyre én mondék: úgy legény,

de azt hol verted, melyre felelé Tot János: ott kaptam. T[ót] J[ánosnak] én adék egy pálcát, melyre monda: ma én is megölök egyet, melyre én mondek: abban többet ki ne végy. A pálca pedig, amelyet Tot János nekem adott, ma is nálam vagyon. Szilágyi Páltól hallottam, hogy beszéllette énnekem ilyenformán: mikor a dolog történt Somorai Sámuel a Járkovicsné házához hívá egy kupa borra Gidófalvi Miklós uramot, de Gidófalvi nem akart bemenni, hanem erővel behíttá, nem bocsátotta el. Bemenvén azért Gidófalvi Somorai Sámuel hivatalára, leültették Gidófalvit, azonban beérkezett Varga Mihály s kérlette ilyenformán Gidófalvit: miért fenyegettél engemet, melyre felelt Gidófalvi: én nem fenyegettem kegyelmedet, azonban Gidófalvit csak pofozni kezdette Varga Mihály. Én pedig nem tudom, nem láttam, sem nem hallottam, hogy a fogoly deákok híressek, részesek, tanácsossak lettenek volna a Varga Mihály halálában, sem hogy senkit is fenyegettenek volna.

2. Testis: Hajdu János udvarhelyi nobilis, annorum 40, juratus, examinatus, fatetur: én ezekben a dolgokban semmit nem tudok, sem nem láttam, sem nem hallottam bizonyos emberektől.

3. Testis: Szeles Lőrintz udvarhelyi bíró, privilegiatus, annorum 36, juratus, examinatus, fatetur: semmit a dologban egyebet nem tudok, hanem Somorai István monda a propositio közben: ez a kucsma is úgymond a deákoké.

4. Testis: Kús Péter Márton privilegiatus, annorum 39, juratus, examinatus, fatetur: uti secundus testis.

5. Testis: Nagy János udvarhelyi nobilis, annorum 30, juratus, examinatus, fatetur: én hallottam a Gidófalvi öcsétől, hogy az ő bátyja abban a dologban semmit is nem tudott másnapig, hanem másoktól tudta meg másnap.

[10v.] **6. Testis: Szász András udvarhelyi nobilis, annorum 30, juratus, examinatus, fatetur:** én hallottam magától nagy Kovács Andrástól, hogy amely deákokot megfogták akkor tájban, hozzám jöve nagy Kovács András s azt mongya, hogy ártatlan fogák meg a deákokot, mert akkor estve kidugám a fejemet az ablakon, hallám, hogy egy szócs legény, Bálint János nevű tudniillik, morgolódva megyen az ablakom alatt s azt mongya magában: be megölök a

béresekkel edgyütt a deákot, Gyújtót. Ezt pedig harmadmagával *kész doceálni*.⁹ Hallotta ezt is: tudom világosan, hogy mikor a Varga Mihály halála történt, azon éccaka a város felkelvén, mivel bírsággal híttanak s költöttek fel az ágyból, menénk Vásárhelyi uram házához, ott mit beszéllettenek én nem tudom, azután menének a schola kapujára s egy deák megnyitá a kaput s kiállta, protestálván a deák mondá: ide ne jöjjetek, úgymond, itt ne keressetek gyilkost, mert itt nincsen, mivel gyilkost kér vala a város ki a scholából. Ad caetera nihil.

7. Testis: Halász Istvánné Kata, udvarhelyi nobilis, annorum 25, jurata, examinata, fassa: én hallottam magától Szilágyi Páltól a magunk házunknál, hogy mondá: mi is hozzákészültünk volt, úgymond, botokkal akkor, mikor az a dolog történt, hogy ha akartunk volna, mi is deákot verhattunk volna.

8. Testis: Szilágyi Rebeka, udvarhelyi nobilis, annorum 18, jurata, examinata, fassa: én látám s hallám, hogy minekelőtte a gyilkosság esett volna a botokat készítették a mester legények arra a végre, hogy ma deákot verjenek meg vele. A mester legények pedig ezek voltak: Somorai Sámuel, Somorai István, Szilágyi Miklós. Ennekutánna Gidófalvi a scholaban akarván menni húshagyó kedden estve, vagy éccakának is mondhatom, kimenvén a Járkovicsné asszonyom házatól Somorai Sámuel s kérdé Gidófalvit: ki vagy? Mondá Gidófalvi Miklós: én vagyok Gidófalvi. Somorai Sámuel mondá Gidófalvinak: jere be a Járkovicsné házához, nénémasszony házához egy kupa borra. Erre felele Gidófalvi Miklós: én nem mehetek, mert késő idő vagyon, hazamegyek scholaban. Arra Szilágyi Miklós mondá: jere be ját, azon Gidófalvi megindula a Járkovicsné házához. Hogy pediglen megindulának s menének vala, kérdé Somorai Sámuel Szilágyi Miklóst: miről való játod? Melyre azt felelé Szilágyi Miklós Somorai Sámuelnek: azért, hogy ötöt is Miklósnak híjják s engemet is. Arra azt felelé Somorai Sámuel: majd megvállik, ördög adta, ha játod leszen-e vagy nem. Ennekutánna Járkovicsné is, hallám, hogy hívá be Szilágyi Miklóst a házba, jere be öcsém úgymond, melyre felele, ma bizony nem, amíg ez a grádics fája el nem törik, deákot is nem verek. Ennekfelette benn lévén a házban Somorai Sámuel és Gidófalvi, mit csináltak nem tudom, hanem a Varga Mihály halála

után hozzánk jöven Somorai Sámuel, maga hozá elő ezen fennforgó dolgot ilyenformán: hogy micsoda dologok estek a házbán Gidófalvi és Varga Mihály között, hogy mikoron már mulattanak volna az asztalnál Gidófalvival beérkezék Varga Mihály, mingyárt azt kérddte Gidófalvitól: mit keresz itt deák, melyre felelé Gidófalvi: hát kegyelmed mit keres. Varga Mihály ellenben mondá Gidófalvinak: harakszol[!] te deák, melyre felelt Gidófalvi ilyen szóval: hadgyunk békét az ilyen szónak, mulassunk szépen. Arra a szóra Varga Mihály csapdosni kezdette Gidófalvit, ezt pedig én a fatens személy Szilágyi Rebeka magam láttam, hogy Gidófalvi kijöve a házból véressen, süveg nélkül s elfoga ki a kapun ki Járkovicsnéni s elmene [11.] a schola felé. Annakutánna egy kevéssel látám, hogy Somorai Sámuel kijöve a háztól s tolvajt kiáltván mondá: jertek fiaim egy szerencsére menjünk ki, próbáljunk, de még ekkor az emberölés nem esett volt, hanem azután lött, de kiáltal lött, ki ütötte, ki verte Varga Mihályt, ki ölte meg, én nem tudom, hanem azután egy kevéssel a Somorai Sámuel anyja jajgatni kezdé a fiát, hogy megölték. Azzal az asszonnyal edgyütt odamenék s én mondám: de nem a kegyelmed fia asszonom ez, hanem Varga Mihály. De én körülötte senkit is nem láttam, semhogy elfutott volna mellőle. Én kucsmát pedig a test körül nem láttam. Annakutánna, hogy a testet bévivék a füleimmel hallám a Járkovicsné hajadon öcsétől Boritzától, hogy azt mondá Somorainak a vállára borulván: jaj, édes bátyám, ennek csak kegyelmed az oka, mert ha kegyelmed nem lett volna, nem esett volna most ez a halál. Másnap szeredára virradólag hajnalba hozzánk jöve Somorai Sámuel, mutatá, hogy a keze nyele be van köt[ve] s azt mondá: ezt bizony nem deák, hanem mester legény ütötte.

9. Testis: Szilágyi Pálné vidua, udvarhelyi nobilis, annorum 40, jurata, examinata, fassa: én hallottam magától Somorai Sámueltól, hogy nálunk beszéllé azután, mikor ezen fennforgó dolog megesett, hogy Gidófalvival találkozott volt s ezt mondta: kérte őt Gidófalvi, hogy híj engemet a házadhoz egy kupa borra. Somorai Sámuel arra azt mondotta: én nem híhatlak, mert nekem is nincsen kinek készíteni, engemet is más ember házához híttanak vacsorára, melyre felel Gidófalvi: jere hát hozzám, hozatok én egy kupa bort

kegyelmednek, melyre Somorai Sámuel ismét azt felelte: én bizony nem megyek, hanem jere be Jarkovics Pálné néném házához, én is hozatok egy kupa bort. Bemenvén azért Gidófalvi az házhoz a Somorai Sámuel hivatalára és mikor már mulatának volna egyszer beérkezik Varga Mihály. Mingyárt azt kérdi Gidófalvitól: mit keresz itt te deák. Gidófalvi felelte: te mit keresz. Varga Mihály arra ezt felelte: haragszol te deák, és arra azt felelte Gidófalvi Miklós: én nem haragszom, hanem hadgyunk békét ennek a szónak, mulassunk azonnal. Mingyárt Varga Mihály a Gidófalvi üstökébe hága s fejni kezdé, de hogy ezek közül a fogoly deákok közül valamelyik ütötte, verte, ölte volna meg Varga Mihályt, sem nem láttam, sem nem tudom, sem nem hallottam. Hogy a Varga Mihály holtteste mellől valakit elűztek, kergettek vagy kucsmát vettenek volna fel, azt sem tudom s nem is láttam, noha én legközelebb való szomszédgya voltam ahol a dolog esett. Tudom azt is, hogy hajnalban hozzám jöve Somorai Sámuel s azt mondá: ez az én kezem nyele be vagyon kötve, de nem deák, hanem mester legény ütötte.

10. Testis: Somorai Sámuel udvarhelyi nobilis, annorum 29, juratus, examinatus, fatetur: én ezek közül a detentus deákok közül kettőt a házbeli veszekedésben nem láttam, tudniillik Gált, Pávait, se kinn, sem benn, ha ott lehettek is én eszemben nem vehettem a setétségben. Varga Mihálynak is amely helyben holta történt én a más négyet is a setétségben nem ismerhettem.

[11v.] **11. Testis: Tibád Mihály nobilis de Udvarhely, annorum 32, juratus, examinatus, fatetur:** én a dologban egyebet nem tudok, hanem minekutánna a Varga Mihály halála megesett volna, minket felgyűjtöttek városiakul bírság alatt. Mi felkelvén Vásárhellyi uram házához mentünk, a dolgot őkegyelmének megbeszéllettük, őkegyelme mingyárt hívatá a vigyilt, kérdezni kezdé a vigyilt, kik voltak ki a deákok közül a városra, amelyeket hit szerént ada ki, hogy ezek a detentióban lévő deákok voltak ki nyolc óra után a városra, de a vigil nem mondotta, hogy abban a casusban ott lettenek volna. Hogy pedig valakit láttam volna, hallottam volna a Varga Mihály halálában, hogy részes, híres, tanácsos lött volna, nem tudom, a deákok pedig, hogy valakit szídtak, fenygették volna, nem hallottam.

12. Testis: Tibodi Istvánné Ersók, tibódi, tekintetes Ugron Pál uram jobbágya, annorum 65, jurata, examinata, fassa: [a kér]désben egyeb[et] nem tudok, hanem mikor a Varga Mihály halála esett, annakutánna két héttel bémenék a városba s ott hallám a nagyobb Gombkötő Mártontól, hogy monda nekem: én, úgymond, a város bírójától hallám, az én szolgám azt mongya: előjőve az éccaka, tudniillik azon a Varga Mihály halála alkalmatosságával való éccakán s monda énnekem: no uram, ment bizony elnyújtóztatók Gidófalvit.

13. Testis: Szalaj István fenyédi, Geréb Ferencz uram jobbágya, a bíró szolgája, annorum 18, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben semmit nem tudok, mivel én akkor estve mentem a város végére a Borbély János uram házához a Bethlen ucába és én ott mulattam más béres legényekkel edgyütt, úgymint az Ötvesné szolgájával. Én ott jól laktam, onnét elindulván mentem a Béresné szállására másodmagammal, tudniillik az Ötvesné szolgájával. Ott aluttunk egy darabot onnét eljöttünk (egy szómmal mondek onnét jöttünk el tizenegy óraker) iterálván szómot, mivel úgy gondoltam, hogy tizenkét óra után esik avagy lészen tizenegy óra, de volt éjfélkor. Mikor onnét eljöttünk s a szállásunkra mentünk én a gazdaasszonynak mondek: én bizony enném egy keveset de asszonyom monda: itt bizony nem eszel mert immár elmúlt ideje. A gazdám pedig akkor nem vala honn mivel már a Varga Márton fia holttestének látni ment volt. Ad caetera nihil.

14. Testis: Cristof András, Ötvesné asszonyom szolgája, királyföldi, sombori, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben semmit nem tudok, hanem vacsora előtt egy kevéssel elmenék városra, asszonyom két poltrát ada s menék Béresnéni, a bíró szolgáját ott találtam. Vele együtt két poltrára bort elköltöttünk, azután mingyárt eljöttünk a bíró szolgájával 10 óraker. A bíró szolgája hazamene 10 óraker a gazdája házához, én is az asszonyom házához, ott vacsorát öttem, lefeküdtem, virrattig aluttam. Midőn pedig a Varga-pataknál jöttem volna hazafelé a setétben, találék egy legént elől, kérdém, ki vagy, de egyet sem szólla, hanem nagy nyegéssel jajgatván elment a setétben, pedig hogy világosan ismerhettem volna nem lehetett, mivel igen setét volt. Mindazonáltal amint szemlélhet-

tem, nyegésiről, jajgatásiról ítélttem lenni úgy vettem észre, hogy a Simon Mihály uram inassa lőtt volna, de bizonyosan nem tudhattam, mivel igen setét volt.

[12.] **15. Testis: Kozma Mihály nobillis de Fenyéd, annorum 40, juratus, examinatus, fatetur:** én a kérdésben azt tudom, hogy mikor az a Varga Mihály halála történt, esett, csakhamar a városba menék és a Tasnádi István uram házában szállást tartó zsellér embernek leányától hallám, hogy mondá énnekem: kis Szalai Pista is fenn megemlített bíró szolgálja is nem elhiszem, hogy nem azért szökött el, hogy ő is részes nem volt a Varga Mihály halálában. Én onnét hazamenék s szembe fogám azt a megnevezett Szalai Pistát, hogy illyet hallottam, úgymond, a városban tefelőled, hogy te is ott lettél volna a városban történt Varga Mihály halálában, melyre erős hittel megesküvék, hogy ő a Varga-patakon által sem volt azon éjjel, hanem én, úgymond, Kálmánnénitt és Béresnénit háltam virradtig, mert rosszul voltam.

16. Testis: Kászoni Tamás udvarhelyi nobilis, annorum 30, juratus, examinatus, fatetur: én a fogságban lévő deákoknak híreket, tanácsokat, gyilkosságban való ré[lsze]ket nem tudom, nem láttam. A kucsmát hallottam a feleségem anyjától, hogy egy deák gyermek mondotta volna Somorai Istvánnak, hogy a bátyám kucsmáját adgya meg, s mondá Somorai István: én bizony nem, hanem adgya meg ő is az enyimet, s én is megadom az övét.

17. Testis: Kováts Györgyné Kató, darabant személy, annorum 20, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben semmit tudok, hanem hallottam a Czompó legényétől Nagy Györgytől, hogy mikor a Varga Mihály halála esett a p[...]¹⁰ mennek vala le, úgymond a sánta kötélverő harmadmagával s mondotta: no, ment megölők Gidófalvit.

18. Testis: Kováts György darabant rend, annorum 26, juratus, examinatus, fatetur: uti antecedens in omnibus.

19. Testis: Gáspár Ferentz nobilis, annorum 29, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben semmit nem tudok egyebet, hanem minthogy nálamnál senki hamarabb a testhez nem érkezett,

mint én, és akkoron magánosan volt a test. Én senkit nem láttam, hogy ki ütötte, ki ölte meg Varga Mihályt.

20. Testis: Somorai Sigmond nobillis de Udvarhely, annorum 22, juratus, examinatus, fatetur: én a detentus deákok közül, hogy melyik ütötte vagy ölte volna meg Varga Mihályt, nem tudom, nem láttam. Gidófalvit pedig, még minekelőtte leverték volna Varga Mihályt, kucsma nélkül látám.

21. Testis: Szilágyi Miklós udvarhelyi nobilis, annorum 21, juratus, examinatus, fatetur: én, a Varga Mihály halála ki által esett légyen, nem láttam, nem tudom.

22. Testis: Verestói János Koronkai mester legénnye, nobilis, annorum 22, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben semmit sem tudok egyebet, hanem Kováts Sámuel minálunk mondá, hogy ő hallotta volna, hogy a bíró szolgálja azt mondotta volna, hogy megölők, úgymond, Gidófalvit.

23. Testis: Járkovics Pálné relicta Sigmond Kata, annorum 33, jurata, examinata, fassa: Varga Mihály halála kitől esett, nem tudom, nem láttam. A fogoly deákok közül, hogy valamelyiknek keze által holt volna meg, nem láttam, nem tudom. A kucsma dolgát ami illeti, másnap Somorai Istvántól hallottam, hogy oda van az ő kucsmája. Azt is hallottam Czikmántori Istvántól, hogy egy deák legény mondotta volna, hogy a bátyja [12v.] kucsmáját adná meg Somorai Istvánnak, de Somorai István arra azt felelé: adgyák meg az enyimet és is megadom, de a deák legény azt felelé: ők suhunn nem talállyák.

24. Testis: Sigmond Boricza, néhai Sigmond István uram hajadon leánya, annorum 37, jurata, examinata, fassa: én, a fogoly deákok közül, hogy valamelyiknek keze miá holt volna meg Varga Mihály, nem láttam, nem tudom, nem hallottam, különben uti testis 23.

25. Testis: Vásárhellyi Mihály hajadon leánya, Kata, nobilis 18, jurata, examinata, fassa: hallottam, hogy minekelőtte a Varga Mihály halála történt, hogy mondotta Varga Mihály: ha deákot kün talállok a városon, soha többet nem eszik, nem megyen be a scholaba. Azt is hallottam a kiskalambfalvi János Deák uramtól, hogy hallotta

a Batzó Mihály uram jobbágyától mikor őrző volt a deákoknál, hogy mondotta volna a bíró szolgálja: megölők Gidófalvit, az ilyen adtát, holnap nem forgattya a pennát s azon az éccakán elszökött azon szolgál, Szalai Pista.

26. Testis: Pál Mihály boldogasszonyfalvi nobilis, annorum 33, juratus, examinatus, fatetur: én semmit a kérdésben nem tudok, hanem mikor azon fogoly deákokot fogva vitték volna a bíró házához én a Letenyei Josep uram házánál az asztalnál ülök vala. Mondá az öreg Kassai Mihályné: senki ezeket a deákokot ne féltse, mert, úgymond, jó mentségek van nekik, mert a bíró szolgálja hazafutván azon lármából azt mondotta: immár Varga Mihályt megölők deák gyanánt, azonban az[t] is tudom, a tizedes énhozzám jővén a városi bíróval, kérdém tőlle, hogy ugyan oda volna a szolgálja, melyre azt felelé, oda gyanon.

27. Testis: Iffjabbik Tasnádi Istvánné Csiszár Judith nobilis, udvarhelyi nobilis, annorum 24, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben semmit nem tudok egyebet, a magunk szolgánktól hallottam, hogy ő lőtt volna Sánta Jánosnál azután, hogy megölték Varga Mihályt. Sánta Jánosnétól magától hallotta, hogy egy deákot lefekütnének a béresek, a nem ír többet.

28. Testis: Gombkötő Mihályné Borka udvarhelyi nobilis, annorum 30, jurata, examinata, fassa: én ebben a kérdésben semmit nem tudok egyebet, hanem uramtól őkegyelmétől hallottam még minekelőtte megölték volna Varga Mihályt, Barothi Szabó Ferentznél lévén őkegyelme, ott magától hallotta Varga Mihálytól: megfizeték ennekelőtte Tokosnak, Gidófalvinak is megfizetek.

29. Testis: Vas György udvarhelyi nobilis, annorum 35, juratus, examinatus, fatetur: én semmit nem tudok a kérdésben egyebet, hanem húshagyó szeredán reggel én Szilágyi Pálné házánál lévén, egykor bejőve Somorai Sámuel, mutatá minekünk, hogy a keze nyele be vala kötve s azt mondá: ezt bizony nem deák, hanem mester legény ütötte.

30. Testis: Letenyei Josepné Ersók, annorum 22, nobilis ex Udvarhely, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben semmit nem tudok, hanem még minekelőtte a halál és tolvajkiáltás esett, annak-

előtte hallám, hogy mondák kin az udvaron, hozzuk ki az ebadta deákját, úgymond, salvo honore sit dictu, akik, ítéltem, hogy mester legények voltak.

[13.] **31. Testis: Tasnádi Istvánné senior Kata, udvarhelyi nobilis, annorum 60, jurata, examinata, fassa:** én a kérdésben egyebet nem tudok, hanem húshagyó szeredán reggel Járkovits Pálnéni menék és mondék néki: jaj, édes szomszéd asszony, micsoda szomorúság követé kegyedet, arra azt mondá Járkovitsné: ha Somorai Sámuel be nem hozza vala a deákot, semmi nem lőtt volna. Hogy pedig híresek, részesek, tanácsosok löttenek volna a deákok a Varga Mihály halálában, nem láttam, nem tudom, nem hallottam szitkokot is.

32. Testis: Pataki Bálintné Annók udvarhelyi nobilis, annorum 22, jurata, examinata, fassa: in omnibus uti antecedens Tasnádi Istvánné öregbik.

33. Testis: Dósa Jánosné Annók, udvarhelyi nobilis, annorum 22, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben egyebet nem tudok, hanem mikor hallottam volna Járkovits Pálnénál a veszekedést, a schola kapujában állok vala, onnan hazafelé indulék, látám a fogoly deákok közül Bedő Ferentz uramot, hogy a templom kerítése kőlábja mellől, tudniillik mely a schola felől vagyon, hogy bemene a collegiumba, még akkor a csetepaté el nem múlt vala Járkovitsnénit. Azután nem láttam, hogy kiment volna a scholából. Én a több fogoly deákokot sem láttam, hogy oda mentenek volna a veszekedésre, semhogy onnan jöttek volna el, vagy valaki üzte volna őket, sem pedig hogy a detentus deákok fenyegetődzöttek volna, hogy ma Vargát ölünk, vagy hogy szitkozóttnak volna, nem hallottam. Sem a Varga Mihály halála kitől esett, nem tudom, nem láttam, nem hallottam.

34. Testis: kisebb Szász Ferentz privilegiatus személy, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur: in omnibus uti testis 10.

35. Testis: néhai Somorai János özvegye Kata, nobilis, annorum 60, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben egyebet nem tudok, hanem húshagyó kedden én is vacsorán én is Járkovits Pálné öcsém asszonynitt voltam a fiaimmal együtt, úgymint Sámuellel és

Istvánnal. Egykor a fiam Somorai Sámuel kimenvén a házból, kicsin idő múlva bejőve ismét Gidófalvival edgyütt s mondá Járkovits Pálnénak: édes néném asszony, ha nem neheztelné kegyelmed egy becsületes deákkal jöttem be a kegyelmed házához, úgymint Gidófalvi urammal. Ment őkegyelme, hí vala be a collegiumba egy kupa borra, de én nem menék. Mondá Gidófalvi erre: ha nem jó kegyelmed a collegiumba, híjjon kegyelmed a maga szállására. Somorai Sámuel mondá: én nem híhatom kegyelmedet az én szállásomra, mert nekem nincsen kinek készítenni, én is Járkovits Pálné néném asszonyonitt vagyok vacsorán, oda jöjjön be kegyelmed s egy kupa bort hozatok kegyelmednek. Én azután csakhamar hazamentem, mi dolog történt azután, nem tudom. Én azt sem tudom, s nem láttam, hogy Varga Mihály a fogoly deákok keze által holt volna meg. A kucsmat is én nem tudom hol találták s kié.

36. Testis: Szilágyi János udvarhelyi nobilis, annorum 35, juratus, examinatus, fatetur: én hallottam ennekelőtte fél esztendővel holmi ifjú mester legényektől, hogy fenyegetődzöttek a deákokra, nevezet szerént az elveszett Jeneitől, ilyenformán: megfizetünk az ilyen adta deákjainak. Az öcsémtől is hallottam a patratum után, hogy mondotta: megfizetnek, úgymond, még ezen cselekedetekért a deákoknak.

37. Testis: Szétsi Boritza, Szilágyi Pálné szolgálója, udvarhelyi nobilis, annorum 20, jurata, examinata, fassa: én nem tudom a fogoly deákok, hogy híresek, részesek, tanácsosok löttének volna a Varga Mihály halálában, sem nem hallottam, sem nem láttam, sem fenyegetődzéseket nem hallottam és, hogy egyéb excessusokat cselekedtenek volna, azt sem tudom, nem láttam, nem hallottam, hanem ezt tudom, hogy mikor Gidófalvi uram ment volna húshagyó kedden éccaka haza a scholaba, mi hárman a tornácban állottunk, úgymint én, Szilágyi Rebeka asszony és Hajdu Sára. Hallám, hogy Somorai Sámuel azt mongya Gidófalvi [13v.] Miklósnak: jere be egy kupa borra, melyre Gidófalvi azt felelé: én nem megyek, hanem jere be inkább hozzám a scholaba és én hozatok egy kupa bort. Azalatt csak béhívá Gidófalvit Somorai Sámuel. Bemenvén Gidófalvi a Járkovitsné házába, kijöve Szilágyi Miklós azt mongya, hogy ma az

ebadta deákja el nem megyen békével. Ki is jött Somorai István a középso fia Somorai Jánosnének, hívá be Szilágyi Miklóst, melyre monda: nem megyek, azalatt csakhamar a kapuhoz menének ki. Egy kevés vártatva kijöve Gidófalvi Miklós, arcul igen véres vala, a scholaban egyenesen bemene. Annakutánna tolvajkiáltás mikor esett én elég embert láttam, de én deákot eggyet sem láttam, másféle embert mindenfélét eleget láttam, a kucsmát pedig, hogy a test mellől vették volna fel, nem láttam, nem tudom.

38. Testis: Hajdu Sára Szilágyi Pálné szolgálója, udvarhelyi nobilis persona, annorum 20, jurata, examinata, fassa: uti antecedens 37 testis, eo plus: húshagyó kedden éccaka mi a Szilágyi Pálné asszonyom kapuja előtt állottunk, látám mikor Somorai Sámuel Gidófalvi uramot, be akarván menni a scholaban, behívá a Járkovitsné házához egy kupa borra. Szilágyi Miklós is Somorai Sámuellel vala és mondá: jere eb adta soceja, ha jösz. Azalatt bemene Gidófalvi, Szilágyi Miklóst is hívák be Járkovitsnéni, de semmiképpen be nem ment, sőt azt mondá: az ebadta deákja ma ki nem jó békével a házból. Csakhamar Gidófalvi kijöve a házból véresen, kucsma nem lévén fejében, bemene egyenesen a scholaban. Azalatt Somorai Sámuel azt kezdé mondani: jertek ki sergestől az ebattákra, a Járkovitsné kapuján verni kezdenek ki. Somorai Sámuel tolvajt kezdé kiáltani s csakhamar eloszlának, de kik lettek légyen nem tudom, mivel igen setét volt. Másnapra virradólag Szilágyi Pálné asszonni jöve Somorai Sámuel, a keze nyelét mutatá, hogy bekötte vagyon, s azt mondá: ez az én kezem be vagyon kötve, de nem deák ütötte, hanem mester legény.

39. Testis: Somorai István udvarhelyi nobilis, annorum 24, juratus, examinatus, fatetur: uti testis 10.

40. Testis: Czikmántori Márton udvarhelyi privilegiatus, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben forgó deákok iránt semmit nem tudok, sem nem láttam, sem nem hallottam, a kucsma dolgát sem hallottam máig.

41. Testis: Fartzádi László[né] Annók primipila, annorum 18, jurata, examinata, fassa: én a kérdésben egyebet nem tudok, hanem látám mikor Gidófalvi uram az asszonyom Járkovitsné házában üstökbe menének Varga Mihállyal. Elválasztván asszonyom egymás-

tól, a deákot, Gidófalvit kitaszították az ajtón, a mester legényeket benn marasztá, azután Varga Mihály kimenvén a házból, kiktől, micsoda embertől esett halála, nem tudom.

42. Testis: Szilágyi Mihály udvarhelyi nobilis, annorum 30, juratus, examinatus, fatetur. hogy ezen hat fogoly deákok részesek lettenek volna a gyilkosságban, nem tudom, nem láttam, nem hallottam, hanem az öcsémtől hallottam, Szilágyi Miklóstól, hogy azon este a Járkovitsné pincéjéből énhozzám ütének úgymond, de ki ütött nem tudom.

43. Testis: Fodor András, udvarhelyi privilegiatus, annorum 35, juratus, examinatus, fatetur: a kérdésben semmit egyebet nem tudok, hanem azt tudom, hogy mikor Szilágyi Pálhoz mentenek vala Borbély János uramék a sánta Borbély Györggyel, én is felességestől odamenék látni. Mondá Szilágyi Pál, hogy ő bizony nem tudgya őtöt ki ütötte, sőt a többit sem tudgya. Borbély János uram kérdésre mondá pedig ezt: a fejemet nem tudom ki ütötte.

44. Testis: Lakatos István udvarhelyi nobilis, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur: egyebet nem tudok a kérdésben (hogy részesek lettenek volna a deákok a Varga Mihály halálában), [14.] hanem Somorai Istvántól hallottam magától, hogy Gidófalvinak ott maradtott a kucsmája s az övét vitte el helyette.

45. Testis: Kováts István drabanti személy ex Udvarhely, annorum 26, juratus, examinatus, fatetur. ezekben a kérdésekben egyebet nem tudok, hanem a Varga Mihály halála után egy alkalmatossággal Kis György, ki is most a város csorda pásztora, hozzám jöve s azt mondá minden kérdezkedés nélkül, a Szopos János ablaka alatt ültének nagyobbik Kováts Andrással s azt mondotta Kováts András, mikor az a Varga Mihály halála történt, valami legények mentenek volna az ablaka alatt felfelé ugyan akkor éjjel, mikor az a halál esett s azt mondták volna egymásnak, megölők, úgymond, az ilyen adta fiát azt a Gidófalvit. Hogy pedig én tudnám a fogságban lévő deákok közül valamelyik, vagy mind is, hogy híres, részes, tanácsos lött volna a Varga Mihály halálában, nem tudom.

46. Testis: Szeles Pál udvarhelyi privilegiatus, annorum 34, juratus, examinatus, fatetur: Én, hogy ezen kérdésben forgó deákok

közül valamelyik híres, részes, tanácsos lett volna a Varga Mihály halálában, nem tudom.

47. Testis: Tasnádi Jánosné Kat[a], udvarhelyi nobilis, annorum 18, jurata, examinata, fassa in omnibus uti testis 31.

48. Testis: Czibre István udvarhelyi nobilis, annorum 50, juratus, examinatus, fatetur: én nem tudom, nemhogy ezek a fogságban lévő deákok a Varga Mihály halálában részesek löttenek volna, hanem hallottam Somorai Istvántól, hogy maga mondá, ő, úgymond, mikor az a dolog esett, egy kucsmát talált a Járkovisné pitvarában, tölle senki nem kéri, de jól tudja kié s ismeri.

49. Testis: Kassai Mártonné Judith, udvarhelyi nobilis annorum 19, jurata, examinata, fassa: a kérdésben nem tudok egyebet, hanem egy alkalmatossággal hozzánk jöve Péter István uram béresse s azt mondá, hogy mikor a Varga Mihály halála esett, hozzája ment a mostani város bírása béresse s azt mondotta neki: no ment megölték Gidófalvit. Én, hogy részesek, tanácsosok löttek volna azon dologban, nem tudom, sem, hogy onnét elűzték volna, nem láttam. Kucsmát sem tudom mint volt, hogy volt, én fenyegetőzéseket, szitkozódásokat sem hallottam.

50. Testis: Magyarai Sára, udvarhelyi szolgáló marosszéki, szentgelitzei nobilis, annorum 15, jurata, examinata, fassa in omnibus fatetur uti antecedens 49 testis.

51. Testis: Simó János, Tasnádi István uram béresse, primipilus de NagyGalambfalva, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur. én hallottam világosan Sánta Jánosnétól, Dat Margittól, hogy azt mondotta az én uramnak Tasnádi Istvánnak: no, uram, ment megölénk egy deákot. Ezt pedig Dat Margit a bíró elszökött szolgálójának szavával mondotta Tasnádi István uramnak.

52. Testis: Makfalvi György, Bethlen Ferentzné asszonyom jobbágya, mostan Szabó Ferentz uram béresse, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur: én, mikor Varga Mihály halála esett, akkor estve elmentem az Ötvesné asszonyom szolgálójával városra vacsora után, s mi más béres legényekre akadván, ittunk edgyütt, úgymint a Péter János uram szolgálójával, az Ötvesné asszonyoméval, a mostani város bírájának szolgálójával, Szalai Istókkal. Én a Péter

János uram szolgájával ott is háltam, ahol ittunk, a bíró szolgája pedig, és az Ötves Sámuelné asszonyomé eljöttek 10 vagy 11 órakor. Hová mentenek azután én nem tudom, hanem virratkor odajöve a bíró béresse s mondá minékünk, nosza, úgymond, legények, keljetek fel, mert soha a városan olyan [14v.] dolog nem esett aminemű az éjjel, melyre mi felelénk, micsoda. Ő mondá: megölték Varga Mihályt. Mi nem is kérdettük kicsoda ölte meg, hanem ő maga mondá a bíró szolgája, nem tudom, hogy ki ölte meg, micsoda ember. A deákok pedig, hogy híresek, részesek lettenek volna ezen dologban, nem tudom, nem láttam.

53. Testis: Mihály Márton béres, csíki privilegiatus személy, annorum 20, juratus, examinatus, fatetur in omnibus uti antecedens 52 testis.

54. Testis: Borbély Péterné Ötves Sámuelné asszonyom anyja, Kata, fogarasi nobilis, annorum 60, jurata, examinata, fassa: én a deákok iránt semmit is nem tudok. A béresemnek pedig vacsorára enni adék, azután elment városra. Mikor jött elő én nem tudom, hol volt, hol járt.

Ezek a bizonyságok, akiknek conditiojokat, neveket, helyeket felírtuk és azokat pecsétünk alatt nagyságotoknak s kegyelmeteknek küldöttünk, tartsa Isten kegyelmeteket kedves jó egységben.

Nagyságotoknak s kegyelmeteknek kész alázatos szolgálai, szombatfalvi, kaditsfalvi, seményfalvi, szentléleki

Kaditsfalvi Török Gábor, Gálffi Gergely szombatfalvi, nemes Udvarhelyszékek hites assessora, Gálffi János szombatfalvi, Bálint István szentléleki, Simién Ferentz küüllősimiénfalvi, minnyájan udvarhelyszéki, a megírt helyeken lakó nemes emberek mpr.

Correcta per eosdem.

Datum, annorum, diebus, locoque ut supra notatis.

KmOL. USzL. Törvénykezési jegyzőkönyvek II/68. f. 1-9.

A dokumentum utolsó oldalának hátlapján:

Spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus agilibus, vicejudicibus regiis, caeterisque juratis assessoribus,

**ac notario sedis siculicalis Udvarhely dominis dominis nobis
honorandis et colendis**

Pro A első

**Anno 1711. die 27. Aprilis apertae per me Petrum Kovács
alterum scilicet iudicem regium sedis siculicalis Udvarhely mpr.**

No. 9.

[1.] Ajánlyuk nagyságotoknak, kegyelmeteknek alázatos szolgálátunkot, Isten nagyságotokat s kegyelmeteket sokáig jó egészségben éltesse, alázatosan kívánnjuk!

Akarók nagyságotoknak s kegyelmeteknek jelenteni, quod in hoc anno Domini praesenti 1711. die vero 20. mensis currentis Aprilis, hívata münköt a nagyságotok s kegyelmetek székiből emanáltatott utrumával nemes udvarhelyszéki Udvarhely városi üdösbik nemes Varga Márton uram ökegyelme, hogy elmennénk említett székben és városban lakó néhai, ugyan megírt széki és városi n[éhai] Szopos Ferencz relictaja Csender Ersébet asszony ökegyelme nemes házához némű-nemű bizonyságoknak hütök után való fassiojoknak bevételére. Mű azért, engedelmesek akarván lenni a nagyságotok s kegyelmetek említett utrumának és a megírt exponens ökegyelme kívánságoknak is eleget akarván tenni, a fenn említett esztendőben és napon elmentünk ugyan a fenn specificált székben és városban a megírt Csender Ersébet asszony ökegyelme házához és ott, akiket említett exponens uram ökegyelme a nagyságotoknak s kegyelmeteknek említett utrumának erejével mű előnkben állatott, mű azokat erős hüttel megeskettük az előnkben adatott utrumnak continentiaja szerint szorgalmatosan megexamináltuk és hütök után tött fassiojokat leírtuk, melyek rend szerint így következnek.

1. Testis: Udvarhelyi Szilágyi Pál nemes, annorum circiter 22, citatus, juratus, examinatus fatetur: Mű, mint pápista attyafiak, húshag[y]lásnak alkalmatosságára mentünk udvarhelyi Járkovics Pálné nénénk házához, ottmulatásunk közbe jövének oda Gidófalvi Miklós calvinista collegiumbeli deák egy neutralista öccsével és Bedő Ferencz nevű, ugyan azon collegiumbeli deák, de hivatalosok voltak-e, vagy nem, én azt nem tudom. Asztalnál való mulatásunk közbe jöve

oda egy Borzási nevű neutralista deák s mondá: Bedő uram, kegyelmedet Hévízi uram várja. Arra mondá Bedő Ferencz: mingyárt megyek, csak hadd mulassak egy kevesset ökegyelmekkel. Arra mindjárt említett Gidófalvi Miklós uram szólíttya azon Borzásit, süga neki, de mit, nem tudom, azon közben mű asztaltól felkelénk, Borzási onnan elmene. Csakhamar jöve harmadik tógás deák is oda azon collegiumból való, de a nevit nem tudom, szállást kér vala Járkovicsnétől, hogy hadd jöne vagy két becsületes deák az ökegyelme asztalához mulatni. Arra mondá Járkovicsné: ide bizony nem, mert eddig sem járta deák az én házamat, itt nincs korcsoma, ez pedig nem barlang ház, deáknak iskola a helye, tenta, penna, ki deák a házamból, kegyelmed is Gidófalvi uram. Ezek között Varga Mihály is szegény odaérkezett s mondá Gidófalvinak, mit [1v.] keresz itt deák. Gidófalvi is Varga Mihálynak: hát te mit keresz. Ismét mond Varga Mihály: mit vétettem én. Gidófalvi: hogy a minap is mit mondottá[!]. Azalatt egymás üstökiben kapának, de melyik kapott előbben, azt nem tudom. Mű őket elválasztván egymástól, Gidófalvi uramot a több deákokkal együtt kitaszigálók a házból. Azon közben, hogy a deákokot kitaszigálók, menék az uccza felől való ablakhoz, mingyárt hallám, hogy kiáltják: ad arma, ad arma. Onnan fordulék az udvar felől való ablakra, s látám, hogy sokan vadnak a kálvinista deákok az udvaron, s egy Gál nevű kálvinista deák mingyárt bedöfe a pálcájával az ablakon a papirosson által, s mondá ugyanazon Gál: jer ki ördögatta Vargája, salvo honore sit dictum, baszom a lelketet. Azalatt az öcsém Szilágyi Miklós kifordulván a házból, hozzákezdettek verni, s verni is kezdeték, s a mentéit is elhasogatták, a karját is ütötték s az ujját csákánnyal vágták meg. Ezen dologra a házból én is kimenék, hogy láthassam mi dolog vagyon, hát teli vagyon az ajtó eleje kálvinista deákkal, s mingyárt hozzám is kezdenek verni. Egy deák a pince torkából megvagyon az ajtó előtt, úgy üte főbe, hogy a vér mingyárt lecsordula az orcámon, azonban háttal az ajtó felé menék, addig is mind vertek hozzám, hogy az ajtón bemeheténk. Nagy bajjal az ajtót beszegezék, mert a kálvinista deákok az ajtót verték s szittak: jer ki ördögatta Vargája, mert kivonunk ma, azonban mű ben lévő atyafiak mind fen állottunk, szegény Varga Mihály is közöttünk, azonban az ajtót

megkopogatták s kérezig[!] be, bocsássuk be, s kérdi Járkovicsné: ki vagy, aki emberséges ember megmondgya a nevit. Arra mondá: én vagyok kisebb Tasnádi István, Kandót keresem, hogy meg ne verjék. S arra mond szegény Varga Mihály: bocsássuk be mert Tasnádi István bátyám uram. Bebocsáttók, hát Kandó is, akit mond, hogy keres, a nyomában, úgymint a dálljai Bálint deák uram fia, azonban a kálvinista deákok künn lesben állottak s mingyárt az ajtóra rohanván, az ajtón bé kezdenek verni s még az öcsémet Szilágyi Miklóst meg is döfték vala bottal, s mikor az ajtót be akartuk volna tenni, pálcákat vetettek az ajtó közi, hogy alig tudtuk betenni. Azután az ajtót erőssen verték kívül. Hogy az ajtón be nem jühettek, az ablakot kezdék verni, kiáltottak s szidtak rútul: jer ki ördög teremtetette Vargája, mert kivonunk ma a házból, megölünk ma. Azonban a cégér rüdgyát a másik ablakon bedöfék, s azalatt Járkovicsné tolvajt kiálta, s arra mű ketten szegény Varga Mihállyal kimenénk, én egy küs pálcával, szegény Varga Mihály pusztá kézzel, süveg nélkül egy ingben. Amint megyünk, láttuk, hogy az udvaron minden felől kálvinista deákok vadnak, s nevezetesen Bedő Ferencz nevű deák engem úgy üte váll közbe egy bottal, vagy [2.] mivel nem tudom, de a helyit most is érzem, azzal mű csak menénk a kapu felé. Egy Hévízi nevű deák, ki is most detentióban vagy, monda: tartozzál ördögatta Vargája, s hozzánk üte, s a kicsi kapu szömöldökit találta, s többen is ütének hozzánk, de hányan, nem tudom, mert felesen voltak a deákok, s arra mondék: mit csináltok lelkem barátim. Azonban a küs kapun kimenénk egyszersmind hárman úgy üték a fejemet, hogy leesém, s hát leütötték a szegény Varga Mihályt is, s a lábára esém, s ott is vertek a földön a deákok, mind engem, mind pedig a szegény Varga Mihályt azon kálvinista deákok, s arra mond lassan a szegény Varga Mihály a földön mint lehetett: lassan az Istenért. Arra mond egy kálvinista deák: rajta az ebattán, s ugyancsak vertek mind a ketten, ugyan hupogott. Azonban esék egy küs zerdülés, én is feltámbálódám, s ismét leütének, azután ismét Varga Márton az ifjú odaérkezvén, újabban rátámattak s azalatt tolvajkiáltás esék. Megfutamodának a kálvinista deákok a kálvinista collegium felé, én is közöttök azon szédült fölél, véresen menvén, gondolván azt, hogy mesterlegények,

s egy deák újjobban a kálvinista templom ajtaja tájat úgy üte főbe, ismét elesém. A kucsma pedig, akiről az auditio vagyon, nyilván tudom, hogy Gidófalvi Miklósé volt, de én sem az udvaron, sem a kapu előtt semmiféle embert calvinista deáknál egyebet nem láttam. Tudom azt is, hogy a casuson a detentusok közül Gidófalvi Miklós, Hévízi, Gál, Sz[ent]Királyi, Bedő Ferencz jelen voltak. Más, egy himlőhelyes, apró köte[?] deák is volt, de annak a nevit nem tudom, többeken is felesen voltak, de azokat mind nem szemlélhettem. Tudom azt is, hogy ennek előtte is Bükfalvi uram Bölönivel, Halmágyival s többeken is voltanak kün s mentenek volt a Sigmond Mártonné házához, Sándor Ferkőnek az üstökít tépték, pofozták, Sigmond Mártonné tolvajt akart kiáltani, torkon ragatták érette. Tudom azt is, hogy a gyilkosság helyiről a kálvinista deákok szalattak el, nem mások. Bérest pedig akkor sohult egyet sem láttam. Tudom bizonyosan, hogy kálvinista deákok miatt lett a Varga Mihály halála.

2-dus Testis: Udvarhelyi Somorjai Sigmond, annorum circiter 22, nemes személy, citatus, juratus, examinatus, fatetur: Én a dolognak kezdetin a Járkovicsné házánál jelen nem voltam, hanem a kiáltást és a csetepatét hallván odamenék, hát a Járkovicsné udvarteli kálvinista deákokkal, nevezetesen akiket megismerhettem ezek voltak, úgymint Sz[ent]Királyi Gál, Héviszi, Gidófalvi, Solymosi, nemes Bedő, Kandó és Pávai, de többet a setétben meg nem ismertem, mivel sokan voltak. Láttam, hogy rútul verték az ablakokat, az ajtót csákánnyal is vagdalták, amint a Járkovicsné ajtaján most is a jele. Rútul szitkozóttak, káromkodtak: jerteg ki ördög teremtetted vargája, mert megölünk ma. Azonban Szilágyi Miklóshoz rútul verének, a kezit csákánnyal megvágják, [2v.] menteit rajta elhasogatták. Azon közbe ifiú Tasnádi István a házba bemene és szegény Varga Mihály Szilágyi Pállal azon közben kijüttek, én be akarok vala menni, hallom, hogy kiáltják ben, jaj, Varga Mihály kiment. Visszafordulok, hallom a pusogást, hát Varga Mihályt a földre leverték, de én deáknál egyebet mellette nem láttam. Az a Sz[ent]Királyi nevű deák kérdi, mit akarsz te Somorjai, azalatt ketten hozzám ütenek más deákok, ifiú Varga Mártont is ott verik vala a deákok, s ő azt kiáltja, jaj, ne báncsatok itt a holttest mellett. Hogy mű tolvajt kezdénk kiáltani elfutának a

collegiumba minnyájan, de én azon casuson se bérest, se mesterembert, se paraszt embert, egyszóval kálvinista deáknál egyebet semmiféle embert nem láttam. A kucsma pedig, akiről az auditio vagyon, tudom bizonyoson, hogy a detentus Gidófalvi Miklósé, de hogy valaki, vagy béres, vagy mester legény azzal kérkedett volna, megadok Gidófalvinak, meg én véle, hogy több a piacon nem sétál se egyszer, se máccor nem tudom, nem hallottam, hanem azt tudom s láttam is, hogy a megöletett test mellől a mostan detentióban levő kálvinista deákok futának el többekkel együtt. Tudom azt is, hogy ennek előtte Horváth Miklóst a collegiumba behúzták s ott megverték.

3-tius Testis: Udvarhelyi Szilágyi Miklós nemes személy, annorum circiter 21, citatus, juratus, examinatus, fatetur: Tudom nyilván és bizonyoson, hogy mikor a szegény Varga Mihály megöletése esék a Járkovicsné háza kapujában, akkor mű is attyafiaikul azon háznál húshagyatón jelen voltunk. A detentus deákok közül Gidófalvi Miklós uram és Bedő Ferencz uram is velünk mulattak. Mulatás közben jüve egy deák inas is oda, de ki volt, nem tudom. Annak mond Gidófalvi perge, de hova küldötte, nem tudom. Visszajúvén azon deák inas, ismét kérdi ugyan Gidófalvi tőlle: fuistine? Amaz fele: fui. Az inas után a detentióban levő deákok közül Héviszi, Sz[ent]Királyi hamar bėjüvének, kérék Járkovicsné nénémet, hadd mulassanak ott a több deákokkal, s monda Járkovicsné néném: itt nem, mert itt nincs korcsoma ház, ez nem barlang, hanem deák iskola helyen, tenta, penna a tietek, innét mennyetek ki. Azon közben a szegény Varga Mihály is odaérkezék s monda: deák, mit keresz itt, s mond Gidófalvi is: hát te mit keresz. Azon közben üstöközni kezdék egymást, mű egymástól ökök elválasztván, a deákokot a házból kitaszigálók s az ajtót beszegezők. Azalatt azon deákok az ajtót verni kezdék, szidni kezdenek: jer ki ördög teremtette, vagy ki teremtette vargája, baszom a lelkedet, mert kihúunk ma a házból. Hogy bátyám egyedül kiment vala, látám verik, én is kimenék, az ereszbén a csákánnyal úgy vága Bedő, a kezemet, a mentémet is elhasították. Vállba is hárman ütének, mely ütések miatt az ajtóba vissza bedültem, az ajtót nagy nehezen [3.] bezárók. Azon közben ismét az ajtón zörgetés lón s kérdi Járkovicsné: ki vagy, ha igaz ember vagy, mondd meg a

nevedet. S mondgya: én vagyok kis Tasnádi István. Arra mond szegény Varga Mihály: bocsássuk be mert Tasnádi István bátyám uram. Bebocsátván akkor is a sok pálca miatt az ajtót alig tehetők be, még engem oldalba is döftek vala a deákok pálcával az ajtón be. Azután az ablakot kezdék verni, szitkozóztak a deákok: jertek ki ördög teremtetten Vargái, baszom a lelketeket, mert ma megölünk benneteket. A cégér rúdgyát is bedöfék az ablakon, hogy csaknem a tűzhelyig mene, azon közben szegény Varga Mihály csak pusztá kézzel lévén süveg nélkül, egy ingbe, Szilágyi Pál bátyámmal kiment a házból, hogy lássák, mi dolog vagyon, mellyet észre vévén, mű is kimenénk utánnok, hová lettek. Mingyárost Somorjai Samuhoz is kezdenek verni a kálvinista deákok, hát már Varga Mihály holt számba fekszik. Arra Somorjai Sámuel tolvajt kezd kiáltani, a deákok minnyájan a kálvinista collegium felé általfutának. Mű is egy kevésbé menénk utánnok, de hogy látók megcsuportozónak, nem merénk tovább menni, de semmiféle embert, sem az udvaron, sem a kapun kívül, sem a holttest körül deáknál egyebet nem láttam. Iffjú Varga Mártont is a test mellett verik vala a deákok, de ott bizony se béres legény, se paraszt ember, se mester legény, se mester ember kálvinista deáknál egyéb nem volt. Szilágyi Pál bátyámat is már a földre leverték volt. Hogy pedig ex loco delicti a deákok elszaladának, azután jöttek asszony emberek s mások is oda. Az auditioiban forgó kucsma pedig, tudom nyilván, hogy Gidófalvié, ki is most detentióban vagyon. A több deákokot nevezetesen nem szemlélhettem, ugyan csak kálvinista deákok ölték meg szegény Varga Mihályt.

4-tus Testis: Udvarhelyi néhai Járkovics Pál relictája Sigmond Kata nemes személy, annorum circiter 30, citata, jurata, examinata fassa: Amely éjjel a szegény Varga Mihály halála esék, akkor estve nálam lévén az öcsém Somorjai Pál több atyámfiaival együtt. Holmiért kifordula a házból, s odaki találkozott egy Gidófalvi nevű kálvinista deákkal, s hította az öcsémet a collegiumba, de ő nem ment, s mond a deák: húj hát engem vacsorára, ha nem jűsz. Mond az öcsém: hogy híjalak, holott nekem nincsen ki készícsen, hanem ha kegyelmed bejű, néném jó akarattýából egy kupa borra jó szívvel látom kegyelmedet. Bejűvén, az öcsém a bort neki meghozatá. Mulatás

közben érkezék oda Szilágyi Pál is, szóból Gidófalvi vetekedék Szilágyi Pállal a deáki tudomány és a csizmadia mesterség felől. Az lévén, jüve oda a Bedő pap nagyobb fia is és nagy csákánnyal [3v.] kéré azon engem, hadd jüenek oda ők is mulatni. Én arra mondám: ide nem lehet, mert én árva asszony vagyok, ez nem korcsoma ház, hanem deák, iskola helyyed, tenta, penna a tietek, ez eddig sem volt deákok háza, a szegény uram idejében sem jártak deákok ide. Azalatt oda jüve a szegény Varga Mihály csak pusztá kézzel, a ködmöne a nyakába vetve. Vala két neutralista is ott, a vigyil is az ajtómba áll vala. Gidófalvi mit szóllott nekik deákul, nem tudom, de azok egymás után csakhamar elmenének. Azalatt, hogy Varga Mihály odajüve, mondgya Gidófalvinak: deák mit keressz itt, semmi dolgod nincs itt. Arra megfogja szegénynek Gidófalvi a ködmönt a mellyin s meg akará csapni. Hogy látom, megszólítom a deákot érette, azalatt az üstökil is mind a két deák megfogja Varga Mihálynak. Én osztán meg-boszankodván, mondom: ki deák a házból, mert iskola a tietek, én szegény árva vagyok. Azalatt az ajtón kitaszigálám őket. Míg ott benn ezek a dolgok voltak, azalatt Szilágyi Pál és Miklós kifordultak volt a házból, hát künn az udvaromon sok deákok vadnak. Szilágyi Pált főbe is ütték volt, a Miklós mentéjét csákánnyal elhasogatták, a kezét is megvágták. Ők bejüvén, mondgya Szilágyi Pál mint ütték a fejét a 4 deákok, hát rút sebes. Miklós is mutattya a mentéit mint hasogatták el, a kezét is mint vágták meg csákánnyal. Azalatt künn az ajtót rútul verték, vagdalták csákánnyal, amint most is az én árva házamnak ajtaján megláccik. Ezek így lévén, jüve az ajtómra ifjú Tasnádi István, kérezig[!] bé, de nem tuttam kicsoda, hanem nagy későre a nevit megmondván, mondgya a szegény Varga Mihály: eresszük bé mert a szegény Tasnádi István bátyám uram. Akkor is a sok deákok pálcája miatt alig tehattük be az ajtót, még Szilágyi Miklóst oldalba meg is döfték vala a deákok, azon közben a cégér rüdgyát is taszították bé az ablakon. Az ablakimot is beszaggatták ugyan azon kálvinista deákok s mondgya szegény Varga Mihály: mennyünk ki, lássuk kik szaggatták be az ablakot. S míg eszembe vettem, csak pusztá kézzel kiment szegény Varga Mihály. Egyszer csak kiáltják az udvaron: bizony megölték Somorjait, mások pedig kiáltják: bizony megölték

Varga Mihályt. Hallottuk a sok rút pálcacsattogást, arra futók az ablakhoz, tolvajt kezdék kiáltani, azalatt hát hozzák be szegény Varga Mihályt, hát megholt. Arra mondgya Tasnádi István: én kimegyek mert rút dolog az, ahol tolvajt kiáltanak, s mondgya azt is: én csak sógoromot, Kandót oltalmazom. Ugyan véle is volt, az én ablakomot a kálvinista deákok verték, semmiféle embert pedig a [4.] házam körül kálvinista deáknál egyebet nem láttam. Amelly attyámfiak s mások is a házban velem voltak, azok is, mikor a pálcacsattogást hallották, arra futtak ki a házból, akkor pedig kün csak Szilágyi Pál s Varga Mihály volt a deákok között. Mikor pedig a többi kimentek volt, már Varga Mihályt levertek volt a földre. Csákánt pedig csak Bedő Ferencz nevű deáknál láttam, másnál senkinél nem. A halál pedig, nyilván tudom, hogy kálvinista deákok miatt esett, sem bérest, sem mester legént, sem egyéb féle embert a megölésnek helyén senkit is nem láttam deáknál egyebet.

5-tus Testis: Udvarhelyi Somorjai Sámuel, nemes személy, annorum circiter 29, citatus, juratus, examinatus, fatetur in omnibus uti proxime precedens testis hoc addito: hogy mikor Gidófalvi deákul szóllott a másiknak, azt mondotta: fuistine. Amaz azt felelte: fűi, és mikor már a Varga Mihály halála meglett a kapuban, futottam, tolvajt kiáltottam. A kálvinista deákok onnan futottak el a collegium felé, mert még akkor iffjú Varga Mártont is a test mellett verik vala. Hozzám is vernek vala. Én, mint a napot látom az égen, úgy tudom, hogy kálvinista deákok ölték meg Varga Mihályt, nem béresek, se nem mester legények. Ez a négy pedig, akik most is detentioban vadnak, úgymint Gidófalvi, Bedő, Sz[ent]Királyi, Hévizi akkor ott jelen voltak a delictumon, ott pedig sem béres, sem mester legény nem volt, hanem a kálvinista deákok hittak ki, hogy megölnek. A quaestioban forgó kucsmát pedig bizonyoson tudom, hogy Gidófalvié.

6-tus Testis: Udvarhelyi Somorjai István, nemes személy, annorum circiter 24, citatus, juratus, examinatus, fatetur in omnibus uti quintus testis, hoc addito: tudom azt is, hogy amely deákok detentioban vadnak, részesek, híresek, tanácsosok s jelen is voltak a Varga Mihály halálában. Gidófalvi, Sz[ent]Királyi, Hévizi,

Gál szidták: jer ki ördög teremtette Vargája, baszom a lelketeket, mert ma megölünk benneteket, vagy megöltök minket. Ott pedig, hogy megölték Varga Mihályt, deáknál egyéb nem volt, s kálvinista deákok szalattak el a templom ajtóig a kálvinista collegium felé. Kísértük is a collegium felé őket, a collegium ajtajánál megsereglenek azon kálvinista deákok s tovább nem merénk menni. A kérdésben forgó kucsma pedig Gidófalvié, mert az öccse is mondotta nekem, hogy az a bátyyáé, de én akkor ott se bérest, se paraszt embert, se mesterlegént deáknál egyebet nem láttam. Annakelőtte is pedig, tudom, hogy az országúttjáról engemet a collegiumba berántottak vala, s ott rútul megdöföltek vala.

[4v.] **7-mus Testis: Udvarhelyi ifjabbik Szász Ferencz privilegiomos személy, annorum circiter 21, citatus, juratus, examinatus, fatetur uti 5. et 6. testes excepto:** hogy ő nem ment ki a kapun, hoc tamen addito, hogy az inas, akit Gidófalvi elküldött, Borzási öccse volt és a kálvinista vigil a Járkovicsné ajtajába állott.

8-vus Testis: Udvarhelyi üdösbik Tasnádi Istvánné Kata, nemes személy, annorum circiter 60, citata, jurata, examinata, fassa: tudom azt, hogy akkor éjszaka a városi emberek a Vásárhelyi uram kapujába gyűltek vala.

9-nus Testis: Udvarhelyi Tylio János nemes személy, annorum circiter 25, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom, egy alkalmatossággal a Kandó háza féleiben laktomban, éccakai tizenegy óra tájban odajűve egy Gidófalvi nevű kálvinista deák, egy kurvát keresett ott. Engemet más deáknak vélvén lenni torkon ragadott vala, de midőn megismere, elereszte. Mikor pedig egy alkalmatossággal a detentus deákok mellett őrző valék, hallám, hogy egymás között vetekednek vala és egyik a másiknak azt mondgya vala: tantum taceat quia omnia causa ipse est.

10. Testis: Udvarhelyi Szebeni János privilegiomos személy, annorum circiter 20, citatus, juratus, examinatus, fatetur: egy alkalmatossággal én is őrző valék a detentus deákok mellett s az a magassabb Gál nevű detentus deák azt mondgya: domine fekügyetek, tovább deákul, s öszveveszének s azt mondgya: én miattatok szenved-

dek, de sokáig nem szenvedek. A többi azt mondák: hallgasson kegyed, ne kiáltsd, hiszem nem gyermek.

11. Testis: Udvarhelyi Szabó Tamás privilegiomos személy, annorum circiter 60, juratus, examinatus, citatus, fatetur.: Tudom, hogy annak előtte való üdőkbe néhai nemes Szopos Jánost a maga kerten rútol megvervén, holt elevenen hatták vala el. Tudom, Szöcs Ferenczet is az országútyjáról potentiose a collegiomba be akarván vinni, a mentéjét a nyakából kiszaggatták vala. Tudom azt is, hogy az Ugron Pál uram őkegyelme házára rá mentek éccakának idején és az ablakán belülvöldöztek. Tudom azt is, hogy Dosa Jánosné azt mondá, hogy uram tolvajt kiálta, úgy menének el a deákok a delictum helyről s meg is hajigálák a házunkot a deákok érette, s az ura meg is üte a farát s azt mondá neki: asszony, menny be, ez pedig azon éjjel vala.

[5.] **12. Testis: Udvarhelyi néhai Somorjai János relictaja Bertalan Kata nemes személy, annorum circiter 50, citata, jurata, examinata, fassa:** akkor estve, mikor odajöve Gidófalvi uram a fiammal Sámuellel a Járkovics Pálné házához, én is ott voltam, s mondá a fiam Járkovics Pálnénak: egy becsületes deákkal jöttem be, édes néném, ha nem bánná kegyed mulatnánk itt. Azt mondá Jarkovicsné: ha tisztességesen mulat nem bánom. Azalatt én onnat elmenék s egy kevés vártatva hallék nagy csattogást. Ismét odamenék a Szilágyi Pálné udvarára s onnan láttam, hogy egy nagy hosszú deák az ablakon döföl bé. A Szilágyi Pálné tornácából egy gyertát tartanak ki s amely deák az ablakon bédöföl vala: vidd bé ördögatta a gyertát. A deák pedig magas deák vala, kurta kék mente vala rajta, azt kiáltya vala be a házba Járkovicsnéni: jer ki ördögatta teremtetted Vargája, mert ma vagy meghalsz, vagy meghalok, mért támacc deákra. Azalatt ifjabbik Tasnádi István is bekérezvén a Járkovics Pálné házába. Azonközben a szegény Varga Mihály a házból kijött, de én azt a sötétben észre nem vettem, csak hallom a nagy pufogatást, mintha egy párnát vertek volna, hát Varga Mihályt megölték, de én ott kálvinista deáknál egyebet se bérest, se paraszt embert s mester legényt nem láttam. Azalatt magam is a test felett tolvajt kiálték, de már elszaladtak vala a gyilkosok. Az pedig, amint megesküttem,

hütöm szerént mondom, hogy kálvinista deák keze miatt holt meg Varga Mihály, de ki által és mellyik által, nem tudom.

13. Testis: Udvarhelyi Tibáld Mihály nemes személy, annorum circiter 32, juratus, citatus, examinatus, fatetur: amely éccaka a Varga Mihály halála esett, 12 óra tájban a professor Vásárhelyi István uram házához mentünk felesen, azokat a malefactorokat kértük készhez, mivel a collegiumba szalattak be. Akkor őkegyelme az economistól hat deákoknak a neveket kitanulta, azoknak, akiket vétkeseknek ítél lenni le is írta. Akik azok közül eszembe jutnak ezek valának: Gidófalvi, Sz[ent]Királyi, Bedő. A többinek nevére nem emlékezem. [5v.] Őkegyelme velünk két deákot elkülde, hogy kiadásák a collegiumból őket, de azokat sem ereszték be. Mű sem akartunk bemenni, azt láttuk, hogy a deákok odabe a collegiumba felesen vadnak. Tudom azt is, hogy késő éccakának idején azon kálvinista deákok Szabó Mártont fegyveres kézzel kergették úgyannyira, hogy ha nem érkeztem volna, nem tudom, hogy marat volna meg élete. Tudom azt is, hogy annak előtte való üdőben az egész kálvinista collegiumbeli deákok éccakai 10 vagy 11 óra tájban rámenvén, a mester legényeket meg akarván verni vagy ölni, úgy üldözték őket. Tudom azt is, hogy éccakának idején Pataki Bálintot maga feküvő ágyából potentiose a Czompóné házatól a kálvinista deákok a collegiumba bevitték és ott a pervataba vetették. Hallottam olyan panaszt is, hogy éccakának idején Gidófalvi a Czibre István házára menvén, ajtaját bérugotta, egy alkalmatossággal pedig én is a borbélynál lévén, a vigyil is a kálvinista collegiumbeli odajűe s mondék: hogy vagyon öcsém, hiszem akkor is te voltál vigyil, mikor Varga Mihályt megölték s mondá: úgy vagyon, hogy ifjabb Tasnádi István odabe ivutt vellek a collegiumba a deákokkal akik most detentióban vadnak, s onnan kimenének; mit csináltak, nem tudom, ismét visszajűvének be a collegiomba.

14. Testis: Udvarhelyi Szabó Istvánné Ersók nemes személy, annorum circiter 20, citata, jurata, examinata, fassa: a detentióban lévő Gál és Sz[ent]Királyi nevű deákoktól hallottam, hogy mikor mostani fogságokban egymással vetekednek vala, s azt mondgyák vala: velek ne veszekedgyék Gidófalvi mert ha Gidófalvi

nem lett volna s ifjú Tasnádi István, ők abba most nem volnának, amiben vadnak.

15. Testis: Udvarhelyi Czibre János nemes személy, annorum circiter 24, citatus, juratus, examinatus, fatetur: a kérdésbe azt tudom mondani, hogy akkori alkalmatossággal Gidófalvinál s Bedő Ferencznél többet meg nem [6.] ismertem. Többeken is voltanak, deák volt-e, vagy mi volt, nem ismerhettem, de, hogy ex loco delicti megfutamodának, ki a piac felé, ki a templom felé futának.

16. Testis: Udvarhelyi Kalamán János nemes személy, annorum circiter 26, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én is egy alkalmatossággal őrző voltam a detentus deákok mellett s egytől azon detentus deákok közül hallottam, hogy azt mondá Gidófalvinak: domine Gidófalvi, mű ezt kegyed miatt szenvedgyük, de, hogy, vagy egy bérestől, vagy mástól maga szájából hallottam volna, hogy megadok Gidófalvinak vagy Varga Mihálynak, se egyszer, se máccor nem hallottam.

17. Testis: Udvarhelyi Letenej Joseph nemes személy, annorum circiter 32, citatus, juratus, examinatus, fatetur: a közelebb elmúlt húshagyó kedden valami becsületes asszony ember vend[ég]lem volt vacsorán. Hogy vacsoráról felkelénk, minthogy az uccák tilalmasok voltak, gyertyavilágnál a házamtól hazaindula, annakelőtte míg a Varga Mihály halála történt volna. Akkor Gidófalvi a mű kapunk előtt állott, a gyertyáját el is fűtta. Micsoda szándékba volt, nem tudom.

18. Testis: Kállaj Joseph, mostan Udvarhely[en] lakó nemes személy, annorum circiter 24, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én a kérdésben forgó dologban semmit nem tudok, mivel semmi dologban jelen nem voltam.

19. Testis: Udvarhelyi Szócs Ferencz, várhoz szolgáló darabant, annorum circiter 72, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom, hogy annakelőtte való üdőkben a kálvinista deákok néhai nemes Szopos Jánost a maga kertin rútol megvervén holt elevenen hatták vala el. Tudom azt is, hogy ugyan a kálvinista deákok néhai Fejérvári Andrást az ország piacáról potentiose a collegiumba bevitték vala és ott rútol megverték, velem is hasonlóképpen akarván cselekedni, mentémet is a nyakamból kiszaggatták vala. Tudom azt is,

mikor én a pápista ecclesianak egyházfia voltam, akkori Úr napjára virradólag a kálvinista collegiumbeli deákok az országúttját a templom és a collegium között erős cserefákkal általsáncolták vala mikor régi szokásunk szerint azon által kellett volna mennünk processioval a Jézus kápolnájához. [6v.] Tudom azt is, ugyan úrnapi processio alkalmatosságával, mikor a piacnál harmadik statio lett volna és szokás szerint a pater Dominus vobiscumot éneklett volna, a kálvinista deákok a toronyból azt kiáltották: egy kűs piritott túró. Tudom azt is, hogy ugyan azon deákok a toronyból a sacramentumhoz pökdöstek.

20. Testis: Udvarhelyi Borbély Jánosné Katalina, nemes személy, annorum circiter 46, citata, jurata, examinata, fassa: azon éjjel hallok kiáltást és szánakodást az uccán, azalatt hívaták uramot Varga Márton uramhoz s onnan Vásárhelyi uramhoz. A szolgáltnak mondom: lássuk uramot, mert bännám ha valahol megölnék. Azon közben Vásárhelyi uram a deákokot magához hívatta volt, ott őket megeskette, akik künn voltak azokat a vigyl kiadta. Urammal együtt a szolgálta hazajűvén mondá: a vigyilnek a csizmája bizony véres vala.

21. Testis: Udvarhelyi üdösbik Borbély György nemes személy, annorum circiter 65, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én akkor éjjel csak a tolvajkiáltást hallottam, hanem másnap osztán professor Vásárhelyi urammal együtt s többeken is collegiumba bemenénk és ott Vásárhelyi uram a deákokot előszólitá. A főtiszt uram levelit is Borbély Ferenczel előttök felolvastatván és mondá ökegyelme: a más ember talpából a tövisset ki nem veszem, hogy a magaméba üssem, hanem amit írnak, atévő leszek. Azért, ha a collegium magát elégségesnek íteli azon suspecta personaknak megtartására és törvényre való eléállittására, jó, ha nem hát ökegyelme a levelek continentiaja szerint kiadgya. Arra a Héviszi nevű deák monda: ma senki innen ki nem viszen, hanem készebb vagyok itt a curian meghalni. Azzal a kamarájába bemene.

22. Testis: Udvarhelyi Kézdi Ferencz nemes személy annorum circiter 30, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én magától az ifjú Gomkötő Márton inassától hallottam, hogy ötöt azon éjjel a

kálvinista deákok megkergették. Látám azt is, hogy az Andrásiné kapujánál négyen vadnak. Hallom, hogy deákul beszélnek, a szaváról megismerém, hogy Gidófalvi. Mongya: hallom híd meg ördögatta Vargája. Azzal én a házamba bementem. Láttam azt is, hogy a Küküllő hídjának a Szombatfalva felől való részénél a kálvinista deákok a szombatfalvi legényekre támadván [7.] azokat rútol megverték, némelyeknek fejeket is berontották. Tudom azt is, hogy egy alkalmatossággal a kálvinista deákok a Szabó Miklós házát fel akarják vala égetni.

23. Testis: Bethlenfalvi ifjabb Symo János primipilus, annorum circiter 20, citatus, juratus, examinatus, fatetur: mikor a Varga Mihály halála esett mű akkor béreslegényekül az Andrási Ferenczné asszonyom házában mulattunk. Valami kálvinista deákok, úgymint Gidófalvi, Héviszi, nemes Bedő és a Gidófalvi szolgálja odajűvének, holmiért velünk garázdálkodni kezdenek s a leányok nem engedék, hogy valami csetepaté legyen. Onnan azok elmenvén, hallottam, hogy azt mondotta Gidófalvi: a Bálint János szolgálja nem eszi meg a kenyeret, ha megkaphattya. Ez a dolog volt éjjeli 11 óra tájban. Menő úttyokban úgy hallottam, az ifjú Gomkötő Márton inassát is megtámadták volt. Tudom azt is, hogy ugyan a kálvinista deákok a híd végénél a szombatfalvi legényekkel veszekedvén, némelyeknek fejeket is betörték. Mikor pedig azon említett deákok az Andrásiné asszonyom házatól elmentek, mű ottmarattunk s akkor osztán csakhamar lett a Varga Mihály halála, de se egy, se más béres legénnek vagy másféle embernek is a szájából nem hallottam azt, hogy azt mondotta volna, megölik Gidófalvit.

24. Testis: Szombatfalvi Pál János primipilus, annorum circiter 18, citatus, juratus, examinatus, fatetur in omnibus uti 23. testis.

25. Testis: Bethlenfalvi Symo István primipilus, annorum circiter 16, citatus, juratus, examinatus, fatetur in omnibus uti 23. testis.

26. Testis: Udvarhelyi Berekszászi Sigmond nemes személy, annorum circiter 37, citatus, juratus, examinatus, fatetur: azon ébredék fel álamból mikor kialszák, hogy Varga Mihályt megöltök.

Arra kifutok, mást senkit nem láttam, hanem az iskola ajtón külllyel áll vala egy Bölöni nevű deák egy bottal. Ez a dolog volt éjjeli 11 óra tájban.

27. Testis: Udvarhelyi ifjabb Tasnádi István nemes személy, annorum circiter 34, citatus, juratus, examinatus, fatetur: amely éccaka a Varga Mihály halála esék a Járkovicsné házánál én is azon házhoz menék, hát a kálvinista deákok sokan vadnak a Járkovicsné kapujában, de nevezetesen Gidófalvinál és Bedő Ferencznél többet nem ismerhettem a sötétben. [7v.] Én azzal bemenék a Járkovicsné házába s azalatt a cégért bedöfték az ablakon, de én ott akkor deáknál egyebet künn nem szemlélhettem. Arra a házban valók kimenének, a tolvajkiáltás mingyárt esék, amíg pedig a cégér rúdgyát az ablakon be nem dőfék, addig senkinek a házban egyetlen szavát nem hallottam, se kimenő szándékát nem láttam. A tolvajkiáltáskor pedig Kandó Márton nevű deák pedig a házban bejűve, de a megölés és sebhetés kitől esett, azt én eszembe nem vehettem. A ben való legények pedig, kik hová szalattak, se nem tudom, se nem láttam, de elég az, hogy a ben való legényeknél semmiféle fegyvert nem láttam. (Oldalt megjegyezve: *Rejecta, mivel három rendbeli suspicio lehet ellene a megholt Varga Mihály halála iránt.*)

28. Testis: Mostan Udvarhelyt lakó Vásárhelyi Kató in capillis, annorum circiter 17, citata, jurata, fassa, examinata: azon éccaka mikor a Varga Mihály halála esék látám, hogy a kálvinista deákok 10–11 óra tájban csoportonként a piacon mind künn járnak vala, s mingyárt menék a professor Vásárhelyi uram ablaka alá, s kiáltám bé, hogy a deákok mind künn vadnak, hanem ökegyelme külgve be a collegiumba maga. Vette-é eszébe vagy nem, nem tudom, de a szolgálonak megmondám, hogy mondgya meg Vásárhelyi uréknak Azután osztán hallottam a csetepatét, verekedést, tolvajkiáltást, hallottam azt is kiáltják vala: ad arma, ad arma, hát azalatt Varga Mihály halva fekszik.

29. Testis: Udvarhelyi Kalamán Mihály, várhoz szolgáló darabont, annorum circiter 60, citatus, juratus examinatus, fatetur: tudom, hogy in anno 1709 Úr napi processio alkalmatosságával a Jesus kápolnájától a szent sacramentommal feljövő utunkba

a calvinista collegiomból a deákok kövel vagy mivel a sacramentumhoz hajítanak. Azt nem találván, a sokaság közti esék.

30. Testis: Gomkötő Jakab, mostan Udvarhelyt lakó szabad személy, annorum circiter 18, citatus, juratus, examinatus, fatetur: azon éjen, mikor a szegény Varga Mihály halála esett, borért menő utamban egynéhány ízben állatták meg utamat a kálvinista deákok, visszamenő utamban is hasonlóképpen előmbé állottak s meg is fogtak vala. Láttam, hogy sokan járnak kün az ucákon botokkal a kálvinista deákok. Én akkor rosszul jártam volna miattok, ha egy szán lámpással nem érkezett volna, s nevezetesen a Járkovicsné kapujában hárman állanak vala hosszú mentében, deákul, vagy hogy beszélnek vala. Osztán csakhamar hallék tolvajkiáltást is, hát azalatt megölték Varga Mihályt, de én sem bérest, sem paraszt embert nem láttam. Kállai Josephet láttam, vagy heted magával kijűve a kálvinista collegiumból még engem fenyegetett, hogy hallgassak mert megver, akkor a korbáccsal rám is jött vala.

[9.]¹¹ Ezek a megírt bizonyságok minnyáján a megírt székben, a megnevezett városban és falukban lakók, mellyeknek hütök után tött fassiojokot írtuk meg mű is szokott pecsétünk és tulajdon kezünk írásával megerősítvén, az exponensnek őkegyelmének jövődöbeli bizonságára és hasznára kiadván, per praesentes nagyságotoknak kegyelmeteknek elküldöttük fide nostra mediante. Ezek után Isten nagyságotokat s kegyelmeteket sokáig jó egészségben éltesse, kívánnyuk.

Datum anno, die, locoque in praesentis. Nagyságotoknak kegyelmeteknek alázatos szolgálai.

Correcta per nos: Szombatfalvi Sigmond nobilis persona de eadem mp.

Felsőboldogasszonyfalvi Pál János nobilis mpa.

Bethlenfalvi Pál Thamás mp.

Fenyédi Miklósi Sámuel mp.

Minnyáján Udvarhelyszékben a megírt falukban lakó nemes embe-
rek.

KmOL. USzL. Törvénykezési jegyzőkönyvek II/68. f. 53–59.

Hátlaapon címzés: Spectabilis, magnificis, generosis egregiis et nobilibus agilibus vicejudicibus regiis caeterisque juratis assessoribus ac notario sedis siculicalis Udvarhely dominis dominis nobis colendis et honorandis.

Pro A második. B.

Anno 1711. Aperta per me Johannem Ugron alterum vice-judicem r[egium] s[edis] s[iculicalis] Udvarhely mpra.

N°. 8°

[53.] Ajánlyuk nagyságotoknak s kegyelmeteknek alázatos szolgalatunkot, Isten nagyságotokat, kegyelmeteket sokáig jó egészségben éltesse, kívánlyuk.

Akarók nagyságotoknak, kegyelmeteknek értésére adni quod in hoc anno Domini praesenti 1711. die vero 22. mensis currentis Aprilis hivata münköt a nagyságotok s kegyelmetek adta utrumaval nemes udvarhelyszéki Udvarhely városi üdösbik Varga Márton uram ökegyelme némű-nemű bizonságoknak hütök után való fassiojoknak bevételekre. Mű azért engedelmesek akarván lenni a nagyságotok, kegyelmetek adta utrumanak és említett exponens uram ökegyelme kívánságának is eleget akarván tenni, az említett esztendőben és napon elmentünk a megírt székben és városban lakó, ugyan megírt széki és városi Szopos János nemes személy házához és ott, akiket említett exponens uram ökegyelme mű előnkben állatott, mű azokat erős hüttel megeskettük, a előnkbe adatott utrumnak continentiaja szerént szorgalmatosan megexamináltuk, és hütök után tett fassiojokot leírtuk, melyek rend szerént így következnek:

1-mus Testis: Udvarhelyi Farkas Gáborné Kézdi Borbára nemes személy, annorum circiter 26, citata, jurata, examinata, fassa: amely éjjel a szegény Varga Mihályt megölték a Járkovicsné házánál, azon éjjel hallék azon háznál nagy csetepatét. Hallottam, hogy kiáltják: jer ki ilyen-ilyen adta Vargája; immár ördögadtát mondtak-e, vagy mit, a nagy zörgésben nem érthettem, de tudom, nem imádkoztak. Hallottam, hogy erős csattogás is volt ott, azalatt hallottam azt is, hogy kiáltják: ad arma, ad arma. Arra a deákok a

collegiumból kiomlának. Hallottam, azt is kiáltják: ne bántsd, ne bántsd; hát azalatt Varga Mihályt megölték. A deákok ismét a collegiumba visszaszaladtak, de, hogy vagy eccer, vagy máccor béresek fenyegették volna, vagy akkor is ott béresek lettek volna, se nem tudom, se nem láttam, se nem hallottam.

2-dus Testis: Udvarhelyi néhai Sigmond Márton relictaja Kocsis Anna, annorum circiter 30, citata, jurata, examinata, fassa: egy alkalmatossággal hárman a kálvinista deákok a házamra jüvének, úgymint Bölöni, Halmágyi, Bükfalvi, sőt a házamnál lévén Sándor Ferencz a szöcs, arra fenekedni kezdenek, s látom, hogy meg akarják verni. Közükbe állék, nem akarván engedni, hogy megverjék, tolvajt akarék kiáltani, Bölöni torkon ragada, a szájamot is ruhával be akarják vala dugni, hogy ne kiálthassak, a negyedik deák pedig az ajtót tartja vala, ezért menék professor Vásárhelyi uramhoz panaszra.

[53v.] **3-tus Testis: Márosvásárhelyi Szabó István mester, mostan Udvarhelyt lakó privilegyiomos személy, annorum circiter 16, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** én soha csak egy béres legéntől magától nem hallottam, hogy azt mondotta volna: megölk Gidófalvit vagy Varga Mihályt, hanem csak másoktól.

4-tus Testis: Udvarhelyi Gáspár Ferencz nemes személy, annorum circiter 28, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom nyilván és bizonyoson, hogy amely éjjel a szegény Varga Mihályt megölk, hallék a Járkovics Pálné házánál csetepatét s tolvajkiáltást. Én is arra futamodám, s látom a szegény Varga Mihály a kapuba fővel fekszik ki s a lába a küszöbön, s látám azt is, hogy a kálvinista deákok sergestől onnan futának el a collegium felé, de én se bérest, se másféle embert ott nem láttam deáknál egyebet, aki onnan szaladott volna el. Ez a dolog volt éjjeli 11 óra tájban, de, hogy vagy eccer, vagy máccor hallottam volna vagy egyik, vagy másik béres legéntől, hogy Gidófalvit megölk, se eccer, se máccor nem hallottam. A kérdésben forgó kucsma pedig, bizonyoson tudom, hogy a detentus Gidófalvié.

5-tus Testis: Udvarhelyi Dési Mihály nemes személy, annorum circiter 46, citatus, juratus examinatus, fatetur: tudom, hogy egy alkalmatossággal a kálvinista deákok a Botos uccai Szabó Mártont verik vala. Geréb András előttök elszalada. Hogyha oda nem érkezünk

volna, bizony Szabó Mártont meg is ölték volna. Tudom azt is, hogy Szabó Tamás bíróságában késő éccakának idején a bíró házatól jöttünkben egy kálvinista deák egy nagy pallossal járván, minden igaz ok nélkül hozzám vága, a pálcámot ketté is vágá, ezért menék panaszsra professor Vásárhelyi uramhoz, s nemhogy megorvoslotta volna, de még rútol elpírongata bennünköt érette. Mikor pedig a Varga Mihály megöletése esett, akkor mű Vásárhelyi uramhoz mentünk s a gyilkosokat kértük kézbe. Arra mond Vásárhelyi uram, hogy én nem bírok velek, hanem amint én a contrascribatól s másoktól is végire mentem, ihon in scriptis kiadom. A deákok pedig haton voltak kiadva. Hanem ezen két deákkal a curatorral Szabó Ferenczcel mennyél el s adgyák ki azokat. Mikor pedig mű a collegium felé mentünk, hogy kikérjük, ott a contrascribat sem ereszték be, hanem megszidák a deákok. Az ajtón belől mind fegyveres kézzel, sok gyvertákkal állnak vala a deákok. Mű a collegiumba be nem akartunk menni, hanem csak kértük ki őket. Hogy ki nem adák, mű onnan cum protestatione elmenénk. Azt pedig soha egy bérestől sem hallottam, hogy azt mondotta volna: megölk Gidófalvit.

[55.] **6-tus Testis: Udvarhelyi Gagy aleas Lakatos István nemes személy, annorum circiter 20, juratus, citatus, examinatus, fatetur:** egy Baczoni Joseph nevű kálvinista deák gyermek jöve hozzánk a Varga Mihály megöletése után s mongya, hogy ő a Szakmári nevű deák kamarájában látott az ágy fejében egy csákánt. A csákány merő véres volt. Kezibe is vette volt ő a csákánt, de, hogy vagy eccer, vagy máccor a béresektől magoktól hallotta volna, hogy megölk Gidófalvit, nem hallotta soha. [54.]¹² Tudom azt is, hogy a Varga Mihály halála után való nap egy Baczoni Joseph nevű deák gyermektől azt izente ezen detentus Sz[ent]Királyi nevű deák: hol volt bátyád az estve, s kérdette (tudniillik én magam), melyre felelt a gyermek: otthon volt őkegyelme, melyre azt mondotta azon Sz[ent]Királyi: mondd meg annak a pusio¹³ lelkű pátyádnak, jó szerencséje, hogy ott nem volt az estve, mert ő is úgy járt volna, mint aki most halva fekszik. Akkor pedig Varga Mihály volt halva. A gyermektől pedig kéccer is megkérdezte azon Sz[ent]Királyi, ha megmondotta-e

nekem, vagy nem, melyre a gyermek felelt: megmondottam, domine, s megnevette Sz[ent]Királyi.

[55. folyt.] **7-mus Testis: Udvarhelyi idősbik Péter János nemes személy, annorum circiter 41, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** nekem is vagyon béresem, aki akkor is nálam lakott, de én se attól, se más béres legéntől soha nem hallottam emlegették volna, hogy Gidófalvit megölik.

8-va Testis: Udvarhelyi néhai Szilágyi Pál relictaja Aczél Judit nemes személy, annorum circiter 55, citata, jurata, examinata, fassa: mikor a szegény Varga Mihályt megölték, akkor éjjel én is hallék csetepatét, kiáltást, pálcacsattogást a Járkovics Pálné udvarán, de, mivel levetkeztem volt, amíg én öltözödtem, addig minden dolog eltölt, de én sohol csak egy béres legént sem láttam akkor ott a ház körül, se azt nem hallottam, hogy valaki mondotta volna: megölik Gidófalvit. Nálam pedig se bardócszéki, se másutt való úton járó ember azon éccaka bizony se nem szállott, se nem hált, se nem volt, se senkit aféle embert nem láttam. (Oldalt: *Nb. eddig percurráltak anno 1711. die 5. Maii*)

9-mus Testis: Udvarhelyi Czibre aleas Szabó Ferencz nemes személy, annorum circiter 35, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én, kurátora a kálvinista collegiumnak, mikor a Varga Mihály halála esék, akkor éccaka a feleségem háza felől mentem fel a magam házam felé. A collegium és a templom között circiter 9 vagy 10 óra tájban látám, hogy a contrascriba Bibarczfalvi uram ott áll vala a collegium ajtajában, a collegium ajtaja pedig nyitva vala. Azalatt a Járkovicsné háza felé hallék kiáltást, s kérdém Bibarczfalvi uramot, mi dolog vagyon, s arra ökegyelme mondá: ad[?] bizony rossz dolog vagyon. Azalatt hallok tolvajkiáltást. Azt hallván arra indulok, hát Gidófalvi a piaci templomnak ajtaja táján áll egy pálcával. Megfogám ötöt, s húzom a collegium felé, s mondom neki, hogy rossz dolog vagyon, s arra mondá Gidófalvi: bocsáss, mert a barátimot megölik, s akkor vöttem eszemben, hogy deák vagyon künn. Ott állván én Gidófalvival, ketten fekete ruhások, csizmások botokat fogának hozám. Hogy a szómról megismerének, semmit sem szólának, csak elmenének, visszatérének a Járkovicsné háza felé. Én ott hagyom

Gidófalvit, megijedvén, elkerülék a felső piacon lévő kút felé, s azalatt látom, hogy felesen menének el a Járkovicsné kapuja felől a kerítés felé. Hogy annyira távoznak, arra fordulok, hallok jajgatást, hát Szilágyi Pál ott áll s mondgya: jaj, bátyám uram, megütének. Azalatt hallék hortyogást is, arra fordulék, kiáltom, hogy hozzanak gyertyát ki, hát Varga Mihály a kapuba fekszik, az inge a fejénél vala, csak a karja volt az ujjába. [55v.] De én akkor ott sohult se bérest, se deákot nem láthattam a delictum helyén, hanem azután hallottam a cselédimtől, hogy a Péter János uram bérese mondotta volna, hogy bizony megölök Gidófalvit, s arra más mond: meg bizony Varga Mihályt. Azután sem hallottam, hogy senki béresse is kérkedett volna vele, hogy bizony megölök Gidfalvit. Mikor pedig professor Vásárhelyi István uram a főtiszt uram levelit elolvastatá Borbély Ferenczcel, egyik deák, akire a suspitio volt, úgymint Héviszi, mondá: készebb vagyok itt a schola curiaján meghalni, hogysen engemet hurcollyanak, s azzal bémene a kamarájába.

**10. Testis: Udvarhelyi Sándor Ferencz nemes személy, anno-
rum circiter 22, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** amely éccaka a Varga Mihály halála esett, akkor én is éccakai 11 óra tájban menék a Járkovicsné háza felé s látom, hogy egy Solymosi Joseph nevű kálvinista deák, aki akkor vigyil volt, harmadmagával a Járkovicsné kapujába áll vala, s mondom neki: mit keressz itt, jere be egy ital borra, s felelé, hogy én vigyil vagyok, nem mehetek. Azzal én bémének a Járkovicsné házába, ott nem sokat mulaték, hát akkor is ott áll azon Solymosi 3 magával, s én onnan elhaladván, eccer csak kiáltya Solymosi az inasnak: eredj, kiáltsad: ad arma, ad arma; azzal az inas csak kiáltani kezdte. Én akkor csak haza mentem, s hát azalatt Varga Mihályt megölték. Tudom azt is, egy alkalmatossággal a Sigmond Mártonné házához menék estve, azalatt három kálvinista deákok, úgymint Bölöni, Halmágyi s Bikfalvi oda bejűvének, s hol, s miért rám fenekedni kezdenek, s mondom nekik: keressék más úttját. Azért botot fogának, s azért mongya Sigmond Mártonné: mennyi ki deák a házból, mert bizony majd tolvajt kiáltok. Arra Bölöni mondá: eredj, rossz asszony; azalatt csak vernek hozzám. Sigmond Mártonné kiindul, hogy tolvajt kiáltson, Bölöni torkon ragadgya, hogy ne

kiálthasson. Úgy hallottam, odaki többen is voltanak, de azt tudom, hogy a negyedik deák az ajtót tartotta. Azután egy alkalmatossággal találkoztam Héviszi nevű deákkal, ki is most detentióban vagy, s mondtam neki: miért támadott vala kegyelmed reám, holott én kegyelmednek nem vétettem. Arra felel: jó szerencséd, hogy mi akkor Sigmond Mártonnéni nem érkezünk, mert mű akkor sok házaknál jártunk, legényeket kerestünk, ha odaérkeztünk volna rosszabbul jártál volna. A kérdésben forgó kucsmát pedig bizonyosan tudom, hogy Gidófalvié, de hogy akkor estve, mikor Varga Mihály halála esett, valahol vagy egy béres járt volna, én bizony soha nem láttam.

11. Testis: Fogarasi Boros János relictaja Szecsei Borbára, mostan Udvarhelyt lakó nemes személy, annorum circiter 20, citata, jurata, examinata, fassa: amely éccaka Varga Mihályt megölék a Járkovicsné házánál, akkor ott mester legények felesen mulattak. Egyszer hallék csetepatét, kiáltást és pálca [56.] csattogást. Láttam is ott a Járkovicsné udvarán feles kálvinista deákokot és condrásokat is. Micsoda emberek voltak és ki béresi, nem tudom. Láttam azt is, hogy Varga Mihály egy ingbe, süveg nélkül csak puszta kézzel a házból kijüve Szilágyi Pállal. Ezek között hallottam a tolvajkiáltást és a deákoktól is ad arma, ad arma kiáltást, de a házban a mester legények között csak egy béres legény sem volt. Eccer csak láttuk, hogy a szegény Varga Mihály a kapuba halva fekszik, de hogy vagy eccer, vagy máccor, vagy egyik, vagy másik bérestől hallottam volna, hogy Gidófalvit megölik, én soha nem hallottam. Akkor éccaka pedig, mikor a gyilkosság esett, se bardócszéki, se másutt való úton járó, vagy akármi rendbeli ember is a Szilágyi Pálné házánál hált volna, vagy lett volna, se nem tudom, se nem láttam, se ott bizony nem volt senki.

12. Testis: Udvarhelyi Hajdu Sára in capillis nemes személy, annorum circiter 18, citata, jurata, examinata, fassa: amely éccaka a szegény Varga Mihályt megölék, hallottam a Járkovicsné házánál kiáltást, csetepatét, palcacsattogást. Láttam deákokot is és condrás legényeket is, de micsoda emberek voltak, nem tudom. Hallottam tolvajkiáltást is, egyszer csak láttuk, hogy szegény Varga Mihály a kapuban halva fekszik. De akkor az asszonyom, Szilágyi

Pálné házánál se bardócszéki, se másutt való úton járó, vagy egyéb akármilyen rendbeli ember is bizony senki sem volt, se pedig a Járkovicsné házánál semmi cséplő emberek nem voltak. Én pedig sem akkor, sem azután nem hallottam senkitől is, hogy azt mondotta volna, hogy megölők Gidófalvit.

13. Testis: Udvarhelyi Czibre aleas Szabó István divortiaált felesége Szilágyi Rebeka nemes személy, annorum circiter 18, citata, jurata, examinata, fassa: amely éjen Varga Mihályt megölők a Járkovics Pálné kapujában, hallottam a sok csetepatét, pálcacsatogást, kiáltást. Láttam azt is, hogy az udvarán felesen voltak. Béreseké, deákoké, de bizonyosan nem szemlélhettem, de immár deák ölte-meg, béres ölte-meg, én nem tudom bizony, de se eccer, se máccor se egy, se más bérestől nem hallottam, hogy azt mondotta volna, megölők Gidófalvit. Akkor éccaka pedig a mű házunknál se bardócszéki, se másutt való úton járó, vagy akármilyen rendbeli ember nem volt, se nem hált, se senkit bizony aféle embert nem láttam.

14. Testis: Udvarhelyt lakó Fábján János nemes személy, annorum circiter 22, citatus, juratus, examinatus, fatetur: egy alkalmatossággal én őrző voltam a detentus deákok mellett s akkor hallottam azon detentus deákoktól, mondák: fistula dulce canit volucrum dum decipit anceps. Azután azt is hallottam, mondgyák vala közüllök Héviszi és Gál, hogy ha Vásárhelyi uram nem hitegetett volna bennünköt, gondot tudtunk volna viselni magunkra. De soha egy bérestől sem hallottam mondotta volna, megölők Gidófalvit, vagy Gidó helyett ölők meg Varga Mihályt.

[56v.] **15. Testis: Udvarhelyi ifiabb aleas Sánta Borbély György nemes személy, annorum circiter 30, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** én tegnap is hallottam magától Gálfi János uramtól, hogy azt mondá: abba bizony semmi sincs, hogy béresek ölték volna meg Varga Mihályt, mert én annak már végire mentem, de abba semmi sincs. Mikor már a halál megesett, azután jüve hozzám Tot János részegen, ezen pálcát, aki most nálam vagyon, mondá, hogy ott kapta a verekedés helyin, s töllem mást vón el helyibe, s mondá, hogy ma én is megölök egyet. Arról megintém, hogy abba többet ki ne vegyen, de soha se eccer, se máccor tölle nem hallottam, hogy a

deákokot fenyegette volna. Többször bérestől pedig csak egytől sem hallottam, hogy azt mondotta volna: Gidófalvit megölik.

16. Testis: Udvarhelyi Szeles Lőrincz város bírása, privilegiomoz személy, annorum circiter 32, citatus, juratus, examinatus, fatetur: húshagyó kedden estve az én szolgám fenyédi Szalaj Istók kére töllem két polturát, hogy elmennyen Kalamán Jánosnéni, ott megissza. Kalamán Jánosné pedig a betlenfalvi uccának majd a felső végén lakik. Én pedig soha se eccer, se máccor az említett szolgámtól nem hallottam, hogy azt mondotta volna, megölik Gidófalvit, vagy Varga Mihályt, mert ha én hallottam volna, vagy eszembe vettem volna, én a városnak hűtös bírása lévén, nem patáltam volna, hanem magam megfogattam volna. Engem pedig ő ezért hagyta el, hogy a heverésért megszidogattam vala és bizony nem egyebért.

17. Testis: Udvarhelyi néhai Kovács Mihály relictaja Szilágyi Borbára privilegiata személy, annorum circiter 40, citata, jurata, examinata, fassa: azon éccaka, mikor Varga Mihály halála esett, jövének hozzám a Szilágyi Pálné szolgálói Hajdu Sára és Szécséni Borbára s mondák, kellyek fel, mert Szilágyi Pál öcsémet erőssen megverték a deákok, hogy talám eddig is megholt. Azután mingyárt hallám, hogy Varga Mihályt is megölték. Arra mingyárt jüvök felfelé az úton s látom, hogy az emberek mennek a kálvinista collegium felé, hogy a gyilkosokat kikérjék, s látám azt is, hogy a deákok a collegiumba mind fegyveres kézzel valának.

18. Testis: Udvarhelyi Szász Kovács András nemes személy, annorum circiter 30, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én se béres legényeknek, se mester legényeknek nem hallottam a szájából, hogy azt mondták volna: megölik Gidófalvit, s a hátára fektetők, s többet nem sétál a városban.

[57.] **19. Testis: Udvarhelyi Gáspár István nemes személy, annorum circiter 20, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** mikor a szegény Varga Mihályt megölték, akkor a tolvajkiáltásra én is arra futamodám s látám, hogy a Járkovicsné házától sokan futának a kálvinista collegiumba, de sohult akkor se bérest, se paraszt embert nem láttam.

20. Testis: Udvarhelyi ifiabb Ágota Márton nemes személy, annorum circiter 20, citatus, juratus, examinatus, fatetur: azon éccaka, mikor a Varga Mihály halála esett, láttam, hogy a detentus deákok közül Gidófalvi és Sz[ent]királyi a város ucáin jártak. Láttam azt is, hogy a kertek mellett búdoklottak. Tudom azt is, hogy ennekelőtte circiter két héttel egy Gyujtó nevű deák a collegiumba behíva s ott vagy hárman, úgymint Gál és Sz[ent]királyi, harmadiknak a nevit nem tudom, rám támadának, meg akarának verni, a pervátába is bele akartanak vetni, ha a senior megengette volna talán meg is öltek volna.

21. Testis: Szombatfalvi Dengeledi János primipilus, annorum circiter 24, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom, hogy a tavalyi esztendőben a híd végénél a kálvinista deákok reám támadván, hogyha a franciscanus frater nem érkezett volna, nem tudom mint maradtam volna meg tőlök. Tudom azt is, hogy éjjelféle tájban az erdőre a mi ökörpásztorinkra vagy haton a kálvinista deákok fegyveresen kimentek és ott a pásztorokot megverték s az én öcsémet is megverték volt.

22. Testis: Szombatfalvi Barabás Pál nemes személy, annorum circiter 40, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom, hogy amikor a szombatfalvi legényeket megtámatták vala a kálvinista deákok úgyannyira, hogy ha mű falustól meg nem segítettük volna, vagy négyet a szombatfalvi legényekbe meg is öltek volna, de reliquo fatetur uti 21. testis.

23. Testis: Udvarhelyi Magyar János nemes személy, annorum circiter 55, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom nyilván és bizonyoson, hogy az én bíróságomban a kálvinista deákok egy katonát meglőttek vala s még a collegiumból kezembe is atták vala. Tudom azt is, hogy éjjel potentiose a Sigmond Mártonné házára rámentek a kálvinista deákok. Azt is tudom, hogy Sigmond Márton éltében is az ő házára rámentek, ablakát berontották, úgy az én házomra is éccakának idején potentiose rájűttek, ablakimot iteratis vicibus berontották. Ugyan a kálvinista deákok több insolentiaot is sokat cselekedtek, úgyannyira, hogy ha 10 zászló allya katona lett volna is itt, soha több insolentiat nem cselekedhetett volna. Tudom,

hogy annakelőtte is sok insolentiaot cselekedtek, szélyyel a városon csak kiáltottak: ad arma, ad arma, úgyannyira, hogy sok éccaka csak abban tölt el.

[57v.] **24. Testis: Udvarhelyi Pál Sámuelné László Borbára nemes személy, annorum circiter 30, citata, jurata, examinata, fassa:** amely éccaka a Varga Mihály halála esék, akkor estve késén a kálvinista templom mellett találám Gidófalvit, engem megfoga s velem nyűgölődik, s mondám, hogy csak egy szüle vagyok, engem elereszte. Azalatt kiáltya, veni tu, s egy legény paraszt gúnyában eléjűve egy nagy bottal, azzal aláfelé indulának az uccán. Visszajűtömben is találám, akkor is megfoga, akkor is mondtam, csak egy szüle vagyok, s elereszte.

25. Testis: Udvarhelyi Magyar Ferencz nemes személy, annorum circiter 30, citatus, juratus, examinatus, fatetur: tudom, hogy ennekelötte való időkben a Sigmond Mártonné ablakát éccakának idején a kálvinista deákok berontották vala.

26. Testis: Szombatfalvi Pál Kati in capillis primipila, annorum circiter 15, citata, jurata, examinata, fassa: amely éccaka a Varga Mihály halála esett, akkor éjjeli 10–11 óra tájba egy Gidófalvi nevű deák 4 magával nagy pálcákkal jűvének az Andrásiné asszonyom házához és ott valami béres legényekkel garázdálkodni kezde. Onnan kimenvén az ajtóból kiáltya vissza Gidófalvi: addig meg nem nyugszik, amíg a Bálint János szolgáját meg nem öli. Én akkor az Andrásiné asszonyom házánál bort ároltam, azon Gidófalvinak hitelbe bort is attam volt. Másnap dél tájba menék a collegiumba, hát egy házba 6 vannak Gidófalviék, az ajtó megett egy flinta vala. Mondának: tudgyuk azt mű, hogy nekünk meg kell halnunk, de addig meg nem szűnünk, amíg udvarhelyi embereket nem ölünk, még ha reánk jűnek a collegiumba. Akkor pedig négy deák áll vala kívül az ajtókon, hihető, hogy arestumba voltak. Bérestől pedig, vagy egyéb akármí embertől nem hallottam, hogy azt mondotta volna, megölők Gidófalvit, etc.

27. Testis: Nagygalambfalvi Simó János, mostan Udvarhelyt lakó primipilus, annorum circiter 21, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én sokaktól s magátúl is ifiű Tasnádi uramtúl hallottam, hogy a kérdésben forgó Varga Mihályt kálvinista deákok

ölték meg. Tudom azt is, hogy ugyan ifiú Tasnádi István uram akkor este a collegiumba bemene, a deákokkal iszik vala.

28. Testis: Mostan Udvarhelyt lakó Pető Mihály szabad személy, annorum circiter 20, citatus, juratus, examinatus, fatetur: akkor éccaka látám, hogy a Péter János uram fia a szolgálójával együtt a város uccáján mennek vala együtt gyertyával s a gyertyát megfúvva, s mást is elébb találnek, úgymint Gidófalvit. A gyermek mit szőlla deákul, nem tudom, arra mond Gidófalvi: ördög születte fattya, úgy csaplak, hogy amennyi fogad vagyon mind behull. A gyermeket meg is rá[n]gatta vala, hogy alig húzám ki a keziből. [58.] Azalatt a Varga Mihály halála hamar megtörtént, de, hogy béres ölte volna meg, se nem tudom, se nem hallottam senki szájából.

29. Testis: Udvarhelyi Magyari András nemes személy, annorum circiter 25, citatus, juratus examinatus, fatetur: tudom, hogy ennekelőtte való üdőkben a kálvinista deákok paraszt ruhába öltöztek s úgy jártak éjjel az uccákon s ha más s ugyan kálvinista deákat kaphattak is, megverték, azzal a collegium felkölt s ők is azalatt magok ruhájokba beöltöztek. Jártak mindenütt az uccákon, úgy kerestek bajnokot. Tudom azt is, mert érzettem, hogy Solymosi, Borzási és Gidófalvi éccakának idején az országútyján rámtámadtak, rútul megverték, azzal panaszra menék Vásárhelyi uramhoz s őkegyelme monda: bestye számár, fattyú kurvafia, csak ide jártok panaszra, de ha fogom amaz pálcát úgy elbotozlak, hogy több sem fér rád, mellyet én meg sem köszönvén, dolgomra menék.

30. Testis: Udvarhelyi Szopos Kató in capillis nemes személy, annorum circiter 15, citata, jurata, examinata, fassa: azon éccaka láttam, hogy a kálvinista deákok négyen, úgymint Gidófalvi, Héviszi, a Gidófalvi öccse, Ádám, Andrásinénál valának egy-egy doronggal. Azt pedig mind Borbély Jánosné asszonyomtól, mind Borbély Ferencztől s másoktól is hallottam, hogy mind egy Sz[ent]Királyi nevű deákat okoztak, s azt mondták vétkesnek a Varga Mihály halálában. A karácson tájban láttam, éjféle tájban két kálvinista deákok valami kertről való deszkákat visznek vala a collegium felé, az egyik Borzási vala, a mást nem ismerhettem.

31. Testis: Máréfalvi Kös András primipilus, annorum circiter 18, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én is városi béres legény vagyok, de én bizony se egy, se más bérestől nem hallottam olyan szót, hogy megölők Gidófalvit, se azt, hogy Varga Mihályt.

32. Testis: Oroszhegyi Jakab Anna in capillis primipila: akkor éjjel, mikor Varga Mihály halála esett, engemet Péter János uram a fiával együtt küldött Sz[ent] Imre ucába, visszamenő utunkban a Varga-pataknál találánk sok kálvinista deákokot, mind nagy pálcákkal valának. A gyertyát a gyermek kezében megfűvák, a gyermeket szitták rúttal. Egy a többi közt monda: ördög attá fattya, úgy megcsaplak, hogy amennyi fogad, mind betörik. Másodszor ismét haza késértem Kovács Isáknét, akkor is láttam a Sigmond Mártonné háza mellett legalább 12 deákot, mind egy-egy nagy bottal valának, én akkor is gyertyával voltam. Mondának egymásnak: eregy vedd el a gyertyát az ördögatta leányától s magát is hozd vissza. Én megijedvén csak hazafuték. Ez a dolog volt éjjeli 9 vagy 10 óra tájban, de én bizony sohol egy bérest sem láttam a város ucáin deáknál egyebet.

[58v.] **33. Testis: Udvarhelyi Sándor János nemes személy, annorum circiter 18, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** amely éjjel a szegény Varga Mihály halála esett, akkor éjjel három úttal támadtak reám a kálvinista deákok, Gidófalvi is közöttök. Harmadszor ugyan az országúttjáról a kálvinista collegiumba be is húztak vala, ott hátba ütének. Én onnat kiszaladék s härman utánnam futának. Hogy engem nem érének el a deákok, Járkovics Pálnéni bemenének, osztán csakhamar hallám, hogy megölték Varga Mihályt. Tudom azt is, hogy mikor a Német Sigmonné késebbi lakadalma vala, akkor is a kálvinista deákok a szegény Varga Mihályt fenyegetik vala, s pallossal is keresik vala, s még akkor engemet is hínak vala bajra. A lakadalom pedig most a késebbi farsangba vala, osztán azután esett a Varga Mihály halála.

34. Testis: Udvarhelyi ifjabb Horváth András nemes személy, annorum circiter 16, citatus, juratus, examinatus, fatetur: amely éjjel a szegény Varga Mihály halála esék, én akkor másodmagammal éjjeli 10 vagy 11 óra tájban a felső piaci kút mellett állok vala, s a Járkovics Pálné asszonyom házánál zendülés lön, s kiáltya Gidófalvi,

aki most detentióban vagy: jer ki ilyen s ilyen attá vargája, de mivel szidta arra nem emlékezem. Osztan ad armat kezde kiáltani, arra a deákok a collegiumból sokan kifutának, úgy jüttek mint a jú egymás után. A contrascriba a collegium ajtajába a gyertyát tartya vala. A Járkovicsné házánál az ablakot rútol verték, azalatt Varga Mihályt megölték. Ugyan a Jarkovicsné házánál tolvajkiáltás esék, s a deákok a collegiumba befutának. Dósa János is azalatt kifut, kiáltya: menny be deák, ne tolvajkodgyál, de a Varga Mihály hal[ál]a bizony a kálvinista deákok miatt esett, de én akkor sohult csak egy bérest sem láttam sem egyik béresnek is a szájából nem hallottam, hogy mondotta volna: megölök Gidófalvit vagy Varga Mihályt.

[59.] Ezek a bizonyságok minyájan a megírt szében és városban és falukban lakók, mellyeknek hütök után tött fassiojokot írtuk meg mű is az exponensnek őkegyelmének jövendőbeli bizonyására és hasznára tulajdon kezünk írása alatt és szokott pecsétünkkel megerősítvén kiattuk, és per praesentes nagyságának kegyelmének elküldöttük fide nostra mediante. Ezek után Isten nagyságotokat, kegyelmeteket sokáig jó egésségben éltesse, kíványuk. Datum anno, die, locoque in praesentis. Nagyságotoknak, kegyelmeteknek alázasat szolgálai:

Correcta per nos:

Szombatfalvi Sigmond persona nobilis de eadem Szombatfalva mp.

FelsőBoldogAsszonyfalvi Pál János persona nobilis

Bethlenfalvi Pál Thamás nemes személy mp.

Fenyédi Geréb Ferenc nobilis mp.

Minnyájan Udvarhelyszékben a megírt falukban lakók.

KmOL. USzL. Törvénykeyési jegyzőkönyvek II/68. f. 16–19.

Hátlapon címzés: Spectabilis, magnificis, generosis egregiis et nobilibus agilibus vicejudicibus regiis caeterisque juratis assessoribus ac notario sedis siculicalis Udvarhely dominis dominis nobis colendis et honorandis.

Pro A harmadik. C.

Anno 1711. die 28. Aprilis. Apertae per Petrum Kováts alterum scilicet vicejudicem regium sedis siculicalis Udvarhely mp.

N°. 39°

[16.] Ajánlyuk nagyságotoknak s kegyelmeteknek alázatos szolgalatunkot, Isten nagyságotokat, kegyelmeteket sokáig jó egészségben éltesse, kívánnjuk.

Akarók nagyságotoknak s kegyelmeteknek értésére adni, quod in hoc anno Domini praesenti 1711. die vero 26. mensis currentis Aprilis hívata münköt a nagyságotok s kegyelmetek adta utrumával nemes udvarhelyszéki Udvarhely városi üdösbik Varga Márton uram ökegyelme, hogy elmennénk némű-nemű bizonyságoknak hütök után tött fassiojoknak bévételére. Mű azért engedelmesek akarván lenni a nagyságotok s kegyelmetek adta utrumának, és az említett exponens ökegyelme kívánságának is eleget akarván tenni, az említett esztendőben és napon elmentünk ugyan említett székből és városban megírt széki és városi üdösbik Péter János nemes személy házához, és ott akiket említett exponens Varga Márton uram ökegyelme műelőnkben állatott, mű azokat erős hűtellel megeskettük, az előnkbe adatott utrumnak continentiaja szerént szorgalmatosan megexamináltuk, és hütök után tött fassiojokat leírtuk, mellyek rend szerént így következnek:

1-mus Testis: Udvarhelyi Tasnádi János nemes személy, annorum circiter 26, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én másoktól hallottam mikor a Varga Mihály halála esett, hogy ott kálvinista deákok is voltak, béresek és egyéb legények is voltak jelen a veszekedésben, de én bizony se deákot, se bérest, se egyéb féle embert nem láttam. Azt sem tudom ki ölte meg, hanem hallottam, hogy a veszekedés után a deákok a collegiumba szaladtak be. Mikor a város a collegium eleibe ment vala, hogy onnan a vétkeket kikérjék, akkor ezen detentióban levő Héviszi nevű deáknak a maga szájából hallám, hogy azt mondá: készebb vagyok itt meghalni a collegiumba, mintsem ma ingem innen kivigyenek.

2-dus Testis: Udvarhelyi ifjabb Kovács István nemes személy, annorum circiter 16, citatus, juratus, examinatus, fatetur: azon éjjeli 10 óra tájban láttam, a Jarkocsiné kapuja táján a kálvinista deákok felesen járnak vala. Ecer csak hallám, azt is kiáltják: jer ki

Varga, ha mered. Azt is hallám, a kaput megüték, erős pufogást is hallottam, mintha egy ködmönt vertek volna. Ecer csak hallám azt is, hogy kiáltják: csak vigyük be innet, mert ez megholt. A kálvinista deákok a collegiumba befutának, mintha ostorral csapták volna be, hát Varga Mihály holt meg. Egy deák pedig [16v.] a collegium ajtajába gyertyát tart vala de én bizony sohult akkor éjjel csak egy bérest sem láttam.

3-tius Testis: Udvarhelyi Lakatos Márton nemes személy, annorum circiter 50, citatus, juratus, examinatus, fatetur: mikor a Varga Mihály halála esett, azután való nap gyüve hozzám az iskolából egy Baczoni Joseph nevű gyermek s mondá: egy Gyújtó nevű deák izente nekem tölle, a te Esophus lelkű sógorod is fegyverrel jött vala ráánk, de ha református ember nem lett volna, Isten bizonságom, eddig a pervataban megúsztattuk volna. Másnap, s harmadnap is megkérlette Gyújtó tölle, ha megmondotta-e vagy nem. A detentioban lévő Sz[ent]Királyi nevű deák pedig azt izente azon Baczoni Joseph-től a fiamnak: mondd meg annak a pusio lelkű bátyádnak, hogy ha ő is ott lett volna, ő is úgy járt volna, mint aki most halva fekszik. Akkor pedig Varga Mihály feküdt halva, más senki sem. Mondá azt is azon Baczoni Joseph nevű gyermek, hogy ő akkor másnap a Szakmári nevű deák kamarájában a párna feje alatt látott egy csákánt. Küllyebb vonta onnan, hát véres a csákán. Ismét a gyermek betette oda, azt monda pedig a gyermek, hogy az a csákány egyébkor mindenkor a szegen állott.

4-tus Testis: Udvarhelyi üdösbik Kovács András nemes személy, annorum circiter 50, citatus, juratus, examinatus, fatetur: akkor éjjel, mikor a Varga Mihály halála esett, Gáspár Ferencz jüve az ablakomra, kiáltja: kellyek fel, mert megölték a kálvinista deákok Varga Mihályt. El is nyújtók. Annakelőtte hallám, hogy az úton felfuta valaki, de ki volt, nem tudom, se magát nem láttam, se szavát nem hallottam. Hallám ugyan, hogy az én szómmal sokan járnak, hogy én a béreseknek valami szavát hallottam volna, de ki-ki mint értette az én szómot, nem tudom, mert mikor én azt mondtam, hogy hallottam, hogy a béres legények az ablakom alatt jártak, a karácson innepiben való éjszakán volt. Azok pedig akkor azt éneklék vala: haj,

Máriskó, Máriskó. Akkor az ablakon kinézek, hát egyik Pál Jancsi, aki most Andrásiné asszonyomnit lakik. A Varga Mihály halála pedig most a késebbi böjtfő szeredára virradólag esett, akkor pedig sohult egy bérest se láttam, se ablakom alatt, sem másutt, se pediglen senki szájából nem hallottam, azt mondotta volna: megölők Gidófalvit s a hátára fek[t]etők.

[17.] **5-tus Testis: Udvarhelyi Sánta Jánosné Margit nemes személy, annorum circiter 26, citata, jurata, examinata, fassa:** én ifjú Tasnádi Istvánnétől hallottam, hogy azt mondotta: ha a deák[ok]nak eszek volna, ők is feleltetnének, mert béreses cselekedhették, s ha a deákokra fogták. De én magától csak egy béres legéntül is, vagy egyébféle embertül is soha nem hallottam olyan szót, hogy azt mondották volna: megölők Gidófalvit, vagy helyette Varga Mihályt.

6. Testis: Kőhalomszéki Sombori Cristoph András privilegyios személy, mostan Udvarhelyt lakó, annorum circiter 22: abban a Varga Mihályt megöletésében semmit nem tudok, se pedig se akkor, se azután, se egy, se más béres legéntől nem hallottam, hogy azt mondotta volna: megölők Gidófalvit, vagy helyette Varga Mihályt. De deák ölte-e, béres-e, nem tudom, a bíró szolgálja is akkor estve velem volt s én későn hallottam meg, hogy megölték Varga Mihályt.

7. Testis: Farcádi László Annók in capillis primipila, annorum circiter 18, citata, jurata, examinata, fassa: azon dologban tudom, hogy a veszekedésnek a kezdetin Gidófalvi és Bedő Ferencz jelen voltak, kik is most detentióban vadnak, de én ott akkor sohult egy bérest sem láttam, se senkinek maga szájából nem hallottam, hogy azt mondotta volna: megölők Gidófalvit, vagy helyette Varga Mihályt.

8. Testis: Tudós Bibarczfalvi Márton udvarhelyi reformata scholanak hűtös contrascribaja, aleas ugyan bibarczfalvi nemes személy, annorum circiter 23, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én, amint mások relatiojabúl eszemben vettem, azon éjjel a mostani detentióban lévő deákokot hallottam, hogy a collegiumból ki voltak. Azokon kívül hallottam ezeket is, úgymint Bölönit, Szotyorit, Solymosít, Kandót, Gidófalvi Ádámot, Mánásit, de ezeket is többire külső emberektül hallottam. Azt pedig, hogy Gidófalvit megölők se

béres legénnek, se mester legénnek a maga szájából nem hallotam, sem azt, hogy Gidófalvi helyett Varga Mihályt.

9. Testis: Tudós Oloszteleki Mihály az udvarhelyi reformata scholában egyik hűtös primarius, aleas ugyan oloszteleki nemes személy, annorum circiter 26. [17v.] **citatus, juratus, examinatus, fatetur:** akkor éjjel, mikor az a kasus[!] esett, lévén én a contrascriba uram kamarájában, semmit addig a dologban nem tudtam, amíg a kiáltást nem hallottam. A kiáltást hallván, kimegyek a schola kapujához oda, hallottam a Járkovicsné kapuja felé nagy csetepatét, a tumultust is setétben láttam, de kik lettenek légyen ott személyesen, nem láthattam, mivel messze voltam, setét is volt. Hanem Bedő Ferencz uram jüve akkor oda a kapuba, de hol volt, nem tudom, de, hogy valaki kergette volna, én nem láttam senkit. Annakutánna, kik jöttek be, én nem tudom, s én onnan mingyárt bemenék. Annakutánna tiszteletes Vásárhelyi uram engemet contrascriba urammal magához hívata és az economust is mingyárt lehívatá, s megeskete őkegyelme; meg is examinálá, kik jöttek be 8 óra után a kapun a collegiumba. Az ekonomus[!] azokat a hat detentus deákot adá ki. Hogy az economus többeket adott volna ki, bizonyoson nem emlékezem. Se béresnek, se mester legénnek maga szájából nem hallottam, hogy azt mondotta volna: megölök Gidófalvit, vagy helyette Varga Mihályt.

10. Testis: Tudós Gyuitó Ferencz az udvarhelyi reformata scholában egyik alumnus, aleas sepsiszéki martonosi nemes személy, annorum circiter 21, citatus, juratus, examinatus, fatetur: én magoktól a detentus deákoktól hallottam, hogy ők is akkor éjjel ki voltak a collegyumból, mikor az a casus esett. Hallottam Bölöni uramot, Mánásit, Szotyorit és az akkori economust is Solymosit is, hogy ki voltak. Hol voltak, nem tudom, de, hogy bérestől vagy mester legéntől hallottam volna magától: megölök Gidófalvit vagy Varga Mihályt helyette, senkitől nem hallottam. Azt hallottam, mikor főtiszt uram levelit professor T[őke] Vásárhelyi István uram elolvastatá, s azt mondá Héviszi uram: később vagyok itt meghalni, hogy sem innen kivigyenek, mert én nem szököm el, engem itt mindenkoron megtalálnak.

[18.] **11. Testis: Solymosi Kötő István** **mostan udvarhelyi reformatata scholaban tanuló iffjú, aleas pedes pixidarius, annorum circiter 26, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** tudom, hogy akkor éjjel a collegiumból a mostan detentioban levő deákok voltanak ki, mikor a Varga Mihály halála megesett, mivel az egyik, úgymint Gidófalvi Miklós oltalmára mentenek ki. Senkinek pedig a maga szájából nem hallottam: megölők Gidófalvit vagy helyette Varga Mihályt, hogy azt mondotta volna.

Ugyanazon esztendőben és napon elmentünk a megnevezett Udvarhelyszékben Udvarhely városában ugyan megírt széki és városi reformatata ecclesia, vulgo mester háza vocata, házához és ott modo supra specificato a következők testisnek fassiojat recipiáltuk modo subsequenti:

12. Testis: Tiszteletes T[őke] Vásárhellyi István **uram mostani udvarhelyi reformatata scholanak professora, aleas nobilis de M[áros]Vásárhely, annorum circiter 46, citatus, juratus, examinatus, fatetur:** hogy vagy a detentus deákok, vagy pediglen mások az én kezem alatt lévők közül lettenek volna részesek, híresek és tanácsosok a Varga Mihály megöletésében, semmit olyat nem tudok, és nem is tudtam, és, hogy azon Varga Mihály megöletésekor azon detentusok löttenek volna ott jelen, nem láttam, nem tudom. Fenyegetőzéseket is azoknak s másoknak, és szitkozódásokat ellene sem akkor, sem azután nem hallottam, sem azelőtt és semmit benne nem tudok. Azt is pediglen nem láttam s nem tudom, hogy azon detentus deákok és nem mások szaladtanak volna el onnan ahol megölték Varga Mihályt. Az[t] sem tudom, s nem láttam, hogy continua persecutione szaladtanak volna be a collegiumba. Hogy pedig kucsmát találtak a delictum helyén, hallottam per tertias personas, de kié volt, nem tudom. Azt is per tertias personas hallottam, hogy béres legény ölte meg, de magától senkitől nem hallottam, hogy megölők Gidófalvit vagy Varga Mihályt. Az economus pedig, noha ezt a hat detentus deákokot denominálta, hogy azok jöttek be késő üdön amíg ő őrző volt, de honnan jöttek, valamely városi emberséges emberektől-e, vagy de loco delicti, arról semmit nem mondott.

[18v.] Ezek a bizonságok minnyájan a megírt székekben, városban és falukban lakók, mellyeknek hűtök után tött fassiojokat írtuk meg mű is az exponensnek őkegyelmének jövődöbeli bizonságára és hasznára tulajdon kezünk írása alatt és szokott pecsétünkkel megerősítvén kiattuk, és per praesentes nagyságotoknak, kegyelmeteknek elküldöttünk fide nostra mediante. Ezek után Isten nagyságotokat, kegyelmeteket sokáig jó egészségben éltesse, kívánnyuk. Datum, anno, die, locoque in praesentis. Nagyságotoknak, kegyelmeteknek alázasatos szolgálai.

Correcta per nos: Szombatfalvi Sigmond persona nobilis de eadem Szombatfalva mpr.

Bethlenfalvi Pál Thamás nemes személy mp.

Fenyédi Miklósi Sámuel nemes személy mpra.

Felsőboldogasszonyfalvi Pál János nemes személy mp.

Szatthmári Ferencz pro tempore etédi reformata ecclesianak prédikátora, az udvarhelyszéki reformata Partialisban egyik hitös assessor; tiszteletes T[őke] Vásárhelyi István uram és a collegium megesküdtetésében adhibitus regius a méltóságos regia deputatio resolutioja szerént.

Minnyájan Udvarhelyszékben, a megírt falukban lakók.

JEGYZETEK

¹ A szék levéltára jelenleg Kolozsváron található, két külön gyűjteményben.

Az anyag kutatható állapotban van, használatát mutatók segítik. Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (a továbbiakban KmOL).

Udvarhelyszék Levéltára (a továbbiakban USzL) F. 18.; Székely láda F. 19.

² Lásd Tóth Levente: *Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII–XVIII. századi bíráskodási jegyzőkönyvekben*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Székelyudvarhely, 2006. 6–23.; ill. Uő: *Udvarhelyszéki papok és schola-mesterek a 17–18. századi világi bíráskodási jegyzőkönyvekben*. In: Református Szemle XCIX évf. (2006) 6. 798–820.

³ Tóth Levente: *Egyházmegyei összeírások, vagyonleltárak az Udvarhelyi Református Egyházmegyéiből*. In: Református Szemle C (2007) 4.

⁴ A négy dokumentum egy csomóban (1711) található. Jelzete: USzL. Törvénykezési jegyzőkönyvek II/68. f. 10–14, f. 1–9, f. 53–59, f. 16–19.

⁵ „[...] 1719 Szeles Lórintz. Hus hagyo kedden estve ölettetett meg Varga Mihály nevű iffiu legény, nagy gyanu volt hogy a calvinista déákok által, mely mián ezek közül egy néhányan el is fogattattak, azok tudni illik, a kik az eset utánmentek bé a collégiumban, de hosszas törvény után mind meg szabadultak, valo ugyan az hogy azok voltak fő indittoi s folytatoi az veszekedésnek, hanem Varga Mihály háttal kezdvén vissza menni a Sigmond Márton házához (melyben most Zakariás János lakik) a kis kapu közsöbiben meg akodván hanyattá esett, s akkor ütettet haláloson mejjbe, az alatt hallattott ilyen szo: meg adam az ilyen adta déákjának, több azokkal edgyütt. Ez igen könyebbitette e déákok dolgát, annyival is inkább, hogy az akkori bironak a szolgája a veszekedésben ottan lévén, azon az éjjen ugy el ment az városrol, hogy soha hire se hallatott, azért az felyül mondott szokra nézve, erre ment a gyilkoságnak nagyobb gyanuja. [...] ” In: Nemes Székely Udvarhely és ezen nemes szék anyja városának eredetéről, gyűléséről, fekvéséről, határáról, nevezetéről, privilegiumáról, nyomorúságáról, s több rend szerént kitett esettyeiről való könyvetske, mely munkáltatott s több más hiteles írásokból össze szedetett Sz Udvarhelyi Szeles Jánostól. [kézirat a Haáz Rezső Múzeum Tudományos könyvtárában. Ltsz. 5335. 78 v–79 r] Szeles János *Székely-Udvarhely története* megjelent Szádeczky Lajos közlésében az *Erdélyi Múzeum* XV. kötetében (1898). Az idézetet lásd az 591. oldalon.

⁶ Lásd Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*. Székelyudvarhely, 1873. 25.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ A dőlt betűkkel írt szavak kihúзва.

¹⁰ Kiszakadva.

¹¹ Hibás számozás az eredeti kéziratban

¹² A 6. tanú vallomásának kiegészítése egy kisebb méretű lapon található. A levéltári számozás során az eredeti lap elé került.

¹³ Jelentése: legény, ifjú, fiú, de jelenthet természetellenes fajtalanságra használt fiút is. Az ókori Rómában személynévként is használták. Pl. Lucius Cornelius Pusio, Flavius Pusio stb.

CSÁKI ÁRPÁD

Szigethi Gyula Mihály: „A Nemes Udvarhely-Széki Rosás kertnek, vagy a Székkel-Udvarhelyi Ref. Nemes Collégium Historiájának folytatása”

*Van egy kertye a Székelnak
Az Hargita tövébe,
Ott sok plánták nőnek, kelnek,
A Rósa gyökerébe.¹*

A XVII. század derekán az erdélyi református egyház a Székelyföldön a városi iskolák magasabb szintre való emelésével igyekezett ellensúlyozni a korábbi időszakhoz képest megerősödő katolikus misszió sikereit. Felső-Háromszéken a közeli eszterneki ferences barátok, Udvarhelyszéken a jezsuiták eredményes működése indokolta az 1639-ben már kiemelt triviális szintűként említett kézdivásárhelyi és udvarhelyi iskolák átszervezését, ennek megvalósítására pedig a kálvinista főnemesség anyagi áldozatvállalása is kívánatossá vált.

Béldi Pál háromszéki főkapitány és a székelyek főgenerálisa, a Fogarasi várban töltött fogsága idejében kelt végrendeletében tett alapítványt a kézdivásárhelyi partikula számára, „mind az adversariusokra nézve, mind az két oláh bálványozó országokra nézve ... én alkalmasabb helyet derék scholának magyarokét itt nem tartanék.”² Az iskola élére 1673-ban a magyarországi rekatolizáció elől Háromszékre visszatérő Csernátóni Vajda György, korábbi sátorújhelyi rektor került, aki neki is látott az átszervezésnek.³ Azonban Béldi bukásával és birtokainak elkobozásával együtt a háromszéki schola felemelkedésének ügye is végérvényesen elakadt.

Szerencsésen alakult viszont néhány évvel korábban az udvarhelyi partikula sorsa, amely Bethlen János fejedelmi kancellár 5000 forintos felajánlásával megalapozva, az 1671. évi enyedi zsinat határozata alapján magasabb szintű iskolává alakulhatott.

Ezekben az években – 1678–1685 között – diákoskodott Udvarhelyen Cserei Mihály, aki korának eseményeit megörökítő krónikájában így emlékezik: „Professor volt, mikor odamentem, Letenyei István,⁴ azután Rozgoni Jánost hozák, utoljára, mikor én az scholát elhadtam, Szakmári Sámuel⁵ hozák”.⁶ Itt tanult 1690 előtt Hermányi Dienes Péter – az erdővidéki traktus időrendben negyedik esperese – is⁷, akárcsak 1711-től kezdődően hét éven keresztül – Szigethi György rektorsága alatt – ennek fia, Hermányi Dienes József is.⁸

Az előbbiekről – anyai nagyapjáról és nagybátyjáról⁹ –, akárcsak apjáról, az ugyancsak erdővidéki esperes Benkő Mihályról, 1770-ben megemlékezik a tudós pap, esperes és rövid ideig (1787–1789) udvarhelyi tanár Benkő József is¹⁰, aki maga is itt alapozta meg tudományát a Nagyenyedre való beiratkozását megelőzően. 1773-ban, *Udvarhelyi novitiuss Deák* címen, megírta magyar nyelven az iskola első évszázadának történetét. Nagyméretű munkájában ezt – az iskola alapításának körülményeit, tanárai életrajzáinak kiemelésével – öt évvel később röviden latinul is összegezte.¹¹

Az iskola közel másfél évszázados múltját részletesebben – a Bodola Sámuel halálát követően (1796) megüresedett udvarhelyi bölcsészeti katedrára 1797-ben érkező – Szigethi Gyula Mihály (1758–1837) összegezte a XIX. század elején, saját önéletrajzának rövid ismertetésével együtt.¹²

A marosvásárhelyi csizmadia családból származó Szigethi iskoláit a helyi református kollégiumban kezdte. Az előkészítő osztályokat – a kollégium szomszédságában lakván kinnlakóként – végigjárva, 1777-ben „subscribált” a kollégium diákmatrikulájába.¹³ Tanulmányi eredményei alapján a görög nyelv praesessévé és a logika praeceptorává választották, ekképpen Fogarasi Sámuelnek is diáktanítója volt.¹⁴ Szigethire ezekben az években tanárai közül a legnagyobb hatással Kovásznai Sándor és a diákok körében igen népszerű, fiatalon meghalt Fogarasi Pap József volt. Tanulmányai végeztével – gróf Teleki József támogatását is élvezve – nyugati tanulmányútra készült. Ennek érdekében 1785 novemberében állott elő a három erdélyi református kollégiumban kötelező nyilvános megmérettetésre.¹⁵ Kibocsátása közel egy évet késett. A kollégium marburgi ösztöndíját

kihasználva, végül 1786 őszén indult útnak és október 21-én „transilvanus, hungarus”-ként alá is írta az egyetem matrikuláját.¹⁶ Két éves marburgi ösztöndíját kitöltve, 1788 októberétől kezdődően mintegy fél éven keresztül az erdélyiek által kedvelt Göttingában folytatta tanulmányait.¹⁷ Ezt követően, a fiait katonai pályára készítő gr. Bethlen Sándor kérésére – akinek már korábban elkötelezte magát a hazatérését követő tanítóskodásra – katonai tudományokat, „Taktikát, Pyrotechnikát, Architektúrát” tanult Stuttgartban, a korábban Friedrich Schillert is diákjai között tudható akadémián. Feltehetően 1789 nyarán hagyta el Szászországot és ment át Bécsbe, ahol gr. Teleki József újabb anyagi támogatásával mintegy esztendőn keresztül „a híres Sommenfelset[!], Mellberget, Marher Fisiológiáját” hallgatta. Itt érkezett a hír a Benkő József eltávolítása után üresen maradt udvarhelyi történelem katedrára való meghívásáról. Gr. Bethlennek tett ígérete azonban meghiúsította a tanári állás elfogadását.

1790 nyarán Erdélybe hazaérkezve másfél éven keresztül gr. Bethlen Sándor fiának magántanítójaként, majd gr. Teleki József – aki ebben az időben előbb enyedi, majd máramarosszigeti katedrát próbált Szigethinek szerezni – fiának dolgozótársaként működött. 1795 végétől feleségével, Hollard Marianna Elisabethával együtt, gróf Wartensleben bécsi udvarában tartózkodik, ahol gr. Teleki József nővérének gyermekeit tanítja. Egy évvel később – gr. Teleki József halálát követően – családjával együtt hazatér Erdélybe és most már a patrónusa által küldött támogatás hiányában kénytelen-kedvetlen, családjától külön lakva, rövid ideig Kutyalván Szentpáli Elek ítélő-mesternél tanítóskodik.

1797 februárjában végül megérkezett az újabb udvarhelyi meghívás, amelyet elfogadva – 1833-ban befejezett *Önéletírása* szerint – „*eljövén április első napján elindulék, másodikán Udvarhelyt valék, akkor éppen vakáció vala, tanulás kezdete első napján Szentgyörgy nap sok számból álló hallgatóim jelenlétekben deák nyelven békőszönték*”.¹⁸

„*Gyenge lábón állának itt s Tudományok s csak kevés számból, én soha nem szeretvén sectarius lenni eklektikus lettem*” – emlékezik meg az udvarhelyi iskola XVIII. század végi állapotáról. Szigethi a filozófia mellett egyéb tárgyakat is tanított Udvarhelyen, így a görög, német,

francia nyelveket, történelmet, irodalmat. A peregrinációra való tudatos készülődés eredményeként már vásárhelyi diák korában a görög és héber mellett más nyelveket is megtanult. *„A német s francia nyelveket magam szorgalmatossága által, tanító nélkül tanultam meg, ez utolsót annyira vittem, hogy Professorságomban a deákiságból sokakat tanítottam meg szállásomon háromheti idő alatt. Ezt pedig sok esztendő-kön keresztül így folytattam újabb meg újabb tanítványimmal, kik között úrfiak, külső tisztek is voltak, mint Udvarhely széki székbeli notarius méltóságos Horváth István is. Ezt Udvarhelyt én kezdettem művelni.”* – jegyzi meg 1833-ban.

Pályája során nem kötötte magát egyetlen eszmei irányzathoz sem, saját írása szerint *„Folytattam, de nem Wolff szerént, hanem kritice a Logikát, Metaphysicát, Pantocaregorologia név s ki terjedés szerént”*.¹⁹ Ugyanakkor, már katedrája elfoglalása évében Zilahi Sebes János tanártársával együtt – aki korábban Szigethi marburgi peregrinus-társa volt – a kollégium könyvtárjegyzékét is elkészítette (1797)²⁰. Társa halála után (1803) pedig Finta János könyvtárossal együtt rendezte az anyagot.²¹

Az említett könyvtárrendezés és oktatói tevékenységen túl, Szigethi udvarhelyi tevékenységének legismertebb része az iskolai színjátszás meghonosítása a XIX. század elején. *„Állítottunk ez oskolában 1801-ben fel egy Jádzó színt is, melly lenne az ifjúságnak gyakoroltatásának ’s maga viselete formáltatásának helye.”* – írja a kollégium történetéhez csatolva közzétett magánjellegű vallomásaiban. A tanítás mellett idegen nyelvekből fordított, de jómaga is több színdarabot írt. Ezeket Hermann Gusztáv vette számba és részben elemezte.²²

Saját könyvtára, melyet külföldi tanulmányútjai során is gazdagított, összesen *„mint egy ezer kétszáz authorokat”* számlált és azok között is *„több volt köztők német s francia author”*. Jakó Zsigmond kutatásai alapján tudjuk, hogy 1804–1810 között többször került napirendre a könyvtárnak a kollégium számára való megvétele, azonban a sok idegen nyelvű könyvre való tekintettel tanárkollégái elutasították a vásárlást.²³ *„Akartam volna az Udvarhelyi thékának adni, nem drágán; de ... Collégáim ellenzették annak megvételét inkább irigységből”* – írja önéletrészletében. A könyvtárat végül báró Bánffy László²⁴ vásárolta

meg. Az ő halála után adományozás útján jutott újabb 1200 kötet, a Bánffi családi tékából származókkal együtt a kolozsvári református kollégium könyvtárába.

1823-ban, több mint negyedévszázados tanári pályafutása után, nyugdíjazását kérte. A bölcsészeti katedrát a háromszéki származású Csórja Ferencz vette át. Ebben az időben jelentek meg munkái a kassai *Felső Magyar-Országi Minerva* és a pesti *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, melyek közül legismertebbek az Udvarhely város történeti múltjáról és a kollégium történetéről írott dolgozatai.

Udvarhely város története, melyben jelentős adatokat közölt például a „Csonkavár” bástyáinak felirataira vonatkozóan, 1828-ban jelent meg.²⁵ E mellett Szeles János krónikáját is folytatta, újabb adatokat ismertetve az 1795–1836 közti időszakból a város és a református egyház múltjára vonatkozóan. Utóbbit még 1899-ben közölte Szádeczky Lajos²⁶, miután egy évvel korábban kiadta Szájdél Jánosnak az említett Szeles János krónikához írott folytatását is. A közlést követően ugyanakkor Szigethi 1836-ban újabb kiegészítéseket eszközölt. Feltehetően ez lehetett az a kézirat, amelyet Szigethi unokája, Nagy Sándor hidvégi lelkész adományozott a kollégium számára, és amelyet „*Udvarhely Városának Helyéről és Határáról*” címen Gönczi Lajos is megemlítt 1895-ben.²⁷

A várostörténet mellett másik jelentős munkájában Szigethi a gimnázium 1674–1820 közötti történetét összegezte.²⁸ A szerző állítása szerint a munka már 1804-ben készen volt, ezt bővítette a kiadás során egészen 1820-ig, Bodola Sámuel teológiai professzor kinevezéséig. Iskolatörténeti munkájának megírásában – saját vallomása szerint – Benkő Józsefnek 1773-ban „Udvarhelyi novitius Deák” címen lejegyzett visszaemlékezéseire²⁹, továbbá az 1778-ban megjelent „Transsilvania”-ra alapozott. Ugyancsak Benkő alapján említi Cserei Mihálynak Borosnyai Lukács János professzorhoz írott válaszlevelét, amelyben az egykori diák Borosnyai kérésére 1747-ben közölt adatokat visszaemlékezései alapján.³⁰

Szigethi mindezeket újabb adatokkal bővítette, „mellyeket sok régi levelekből ki szedegtetnem szerentsém volt.”³¹ Állításában nem kételkedhetünk, hiszen néhány évvel korábban egyike volt a kollégiumi

könyvtár rendezőinek, így ismerte a régi irományokat is. Ezek között említi a Borosnyai Lukács János által, azzal a céllal megkezdett protokollumot, hogy „az oskolának testált fundátziókot, tett Collectiókot feljegyezgetné”³², akárcsak a Zilahi Sebes János által 1797-ben vezetni kezdett, majd ennek halála után Szigethi által folytatott *Rectorale Protocollumot* és *Bibliotheca Protocollumot*. Nem használta ugyanakkor az iskola korábbi diáknévtárait³³, akárcsak azokat a protokollumokat, amelyeket újabban Forró Albert használt fel tanulmányához, betekintést nyújtva a XIX. századi elejei kollégiumi diákélet, a „Tanuló Társaság” működésébe.³⁴

Az iskolatörténet elsősorban tanárelődei és kortársai életrajzát tartalmazza, kitérve az alapítás korszakára, Borosnyai Lukács János és Kiss Gergely³⁵ rektorságára. Utóbbiakról külön életrajzot is írt, amint arról *Önéletírásában* megemlékezik.³⁶ Mellettük bővebben ír tanártársairól: az ugyancsak marosvásárhelyi kollégista és marburgi peregrinus Benkő Zsigmond és az udvarhelyi diák, későbbi marosvásárhelyi pap és püspök zágoni Bodola Sámuel teológia professzorokról, akárcsak az 1804-ben felállított harmadik udvarhelyi (természet-tudományi) katedra első tanáráról, Karácson Sámuelről.

Szigethi munkájáról Kis Ferencz, a kollégium múltjának időrendben következő összegzője, sajnálkozva jegyezte meg: „Nagy kár, valóban, hogy itt is, valamint még inkább egyebütt átfutólag és általánosan ismerteti iskolánk állását.”³⁷ Ezt maga Szigethi is érezhette, hiszen a munkája megjelenését követő évben nekilátott pótlásának. Ezen kiegészítéseit is tartalmazó, vegyes tárgyú kéziratot kötete még az 1840-es években juthatott Pestre, Horvát István³⁸ birtokába, majd az ő halálát követően a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. Ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik.³⁹

A kézirat teológiai és történelmi munkákat, verseket tartalmaz, így például az 1784. évi dél-erdélyi Horea lázadásáról szólót, melynek egyik változata Szigethi Gyula Mihály udvarhelyi kéziratot hagyatékából nemrég kiadásra került.⁴⁰ A kötet 27–30. oldalain maradtak fenn az iskolatörténethez feltehetően 1826-ban készített jegyzetei. Ezekben 1804-től kezdődően emlékezik meg korának eseményeiről, amely

időszakban Szigethi több ízben is, így 1803–1805, 1809–1811, 1815–1817 és végül 1821–1823 között viselte a rektori tisztséget.

Bővebben emlékezik meg az iskola XIX. századelejei főgondnokairól, ezek között is az elhunyt Tholdalaghi László helyébe megválasztott gr. bethleni Bethlen Imréről, akinek főkuratori beiktatására például külön köszöntőverset is írt.⁴¹ Az ő idejére esett a tanári bérek és az iskola anyagi alapjainak rendezése. Ugyanő az oktatásban használt tanszerek gazdagításáról sem feledkezett meg. Látván, hogy „tanuló ifjúság számához képest szorossak a kamarák, a’ miatt az egészség is szendvedne”⁴², tervbe vette az iskola épületének bővítését is. Erre azonban új hivatalára való távozását követően nem kerülhetett sor. Helyét Bethlen Sándor vette át, aki saját adományai mellett újabb jöteveket nyert meg az iskola számára: többek között özvegy báró Kemény Sigmondné gr. Teleki Juliannát, akárcsak a marosvásárhelyi családi tékáját nyilvános könyvtárrá fejlesztő gr. széki Teleki Sámuel.⁴³ Az adományok ellenére az 1811. évi pénzbeváltásnak köszönhetően az iskola anyagi alapja jelentősen megcsappant. A Főkonzisztórium által elrendelt kéregetés megszervezése éppen Szigethire hárult.⁴⁴

Ugyancsak ebben az időben zajlott a levéltár rendezése és külön helyiségbe való elhelyezése, akárcsak azon új orgona vásárlása is, amely a XVIII. században beindult hangszeres zeneoktatást szolgáltatta.⁴⁵

Az iskola pénzügyeinek újabb rendezésére az újonnan választott főgondnok, gróf Kemény Miklós és kilyéni Székely Sámuel algondnok idejében került sor, utóbbi ugyanakkor jelentős adományával a kollégium könyvtárát is gazdagította.

Kiegészítéseit a nyugdíjazását követően a helyébe lépő új tanár, Csorja Ferenc bemutatásával, valamint az iskola világi felügyelő bizottságának és tanári karának megnevezésével zárja.

Említett feljegyzéseit utódai ugyan nem ismerhették, iskolatörténete azonban a mai napig egyik legfontosabb forrása az intézmény történetjének. Az ő krónikájára is alapozva mutatta be röviden az iskolát a század második felében a korábbi diák Orbán Balázs is⁴⁶, valamint írták meg újra történetét a kollégium kiemelkedő tanárai:

Kis Ferencz⁴⁷ és Gönczi Lajos⁴⁸. Munkásságát – említett tanárutódai mellett – újabban Hermann Gusztáv⁴⁹ méltatta, értékes tékájának sorsát Jakó Zsigmond professzor követte a kollégium könyvtáráról írott részletes tanulmányában.⁵⁰

A székelyföldi tanár a magyar nyelvnek az oktatásba való bevezetésére tett reformkori törekvéseit Fehér Katalin méltatta.⁵¹

A néhány, elsősorban nyugdíjas éveiben nyomtatásban megjelent munkája mellett, széleskörű munkássága során, a marosvásárhelyi diákkorától kezdődően készített feljegyzéseinek, verseinek, drámáinak nagy része kéziratban maradt. Hagyatéka nagyrészt az udvarhelyi kollégium könyvtárába, kisebb részt a Székely Nemzeti Múzeumba, illetve a Teleki család marosvásárhelyi könyvtárába került. Az Udvarhelyen őrzött közel 40 kötet, a Nagy Sándor adományaként Sepsi-szentgyörgyre került öt kötetből a két fennmaradt⁵², végül a Juhász István adatai alapján ismert marosvásárhelyi kézírata⁵³ további kutatások tárgyát képezhetik.

A magunk részéről Szigethi Gyula Mihály hagyatékának e kis részével kívánunk hozzájárulni az udvarhelyi református kollégium történetére vonatkozó közlések sorához, valamint a Szigethi életmű megismertetéséhez.

*A Nemes Udvarhely-Széki Rosás kertnek
vagy a' Székel-Udvarhelyi Ref. Nemes Collégium
Historiájának folytatása*

Illyen cím alatt jött vala ki a múlt 1825-dik esztendőben a Tudományos Gyűjteménynek XI-dik kötetének 30-ik lapján kezdődve, ezen Nemes Collégium Historiája.

Ne láttassék az Érdemes Közönség előtt csudálatosnak, hogy a' midőn ezen historiácska szinte a mostani időig le vagyon hozva, mégis most már annak folytatása következik, mert azon historiácskát még 1804-be bévégeztem volt, és csak három esztendeje, hogy a Tudományos Gyűjtemény érdemes kiadójának ajánlottam, s ugyan akkor toldottam hozzája a nemes professzor Benkő Zsigmond halálát, s helyébe a theologica cathedrára tekintetes professzor Bodola Sámuel meghívattatását, s következését.

Azonban 1804-től fogva sok és nevezetes dolgok mentek ezen nemes kollégyomon által, mellyek az ő históriai előadásában mind be illenek, s jövőndőre szükségesek lesznek.

Nem sokáig folytathatá gróf Tholdalaghi László úr ő nagysága főcuratori munkás hivatalát, mert attól a halál által elszakasztaték. De rendelt az isteni bölcs gondviselés és az Erdélyi Ekkleziásai Méltóságos Fő Tanács kiválasztása egy mind jó szívére, mind tudományára, mind éles politikai belátására s mindenüve való hathatós befolyására nézve, méltán legelső rangúnak nevezetethető fő inspector curator urat, gróf bethleni Bethlen Imre úr őnagyságát, akkori Küiküllő vármegye nagyérdemű fő ispánnyt, ki a tudományokhoz való jó ízlését a tanítás és tanulás rendiben, fáradhatatlan munkását a status personalis érdemlett fizetése kiszolgáltatásában, és az iskola fundussainak jó rendbe szedetésében nyilván kimutatta, jó szívét pedig azzal bizonyította, hogy a tanítóknak rangot s becsületet szerzett, a tanulóknak a jó méltóságokhoz való hathatós befolyása által kenyeret. A thékának négy kötetben vászonnal bélelt mappákból álló nagy atlant és szép számból álló minerales gyűjteményt ajándékozott. Mellette, őnagyságának voltak vicecuratorok: ábrahámfalvi méltóságos Ugron János és patakfalvi Ferentzi István urak.

Látta vala az éles látású és kegyesen gondolkodó főcurator úr őnagysága, hogy a tanuló ifjúság számához képest szorossak a kamarák, az miatt az egészség is szenvedne, arra nézve kinézé hol lehetne az oskolán annak egy ujj épületivel tágasítani, ki találá azt, s egy ujj sor épületnek az auditorium háta megett, a második vagy belső curián lejendő építtetését projectálá, már ingenieur által az hely ki is méretett, már a materiálék megszerzésére a mód ki is találtatott, s midőn ezek így folynának a mi jó s kegyes fő curator urunkat az Isten másúvá rendelte. Bécs kiválasztotta, nemes Fejér vármegye főispánnjának meghívta s hivatalába béiktatta. Messzebb esvén azért ezen fő oskolától, a Székely] Udvarhelyi iskola igazgatását a Nagy Enyedi iskola igazgatásával felváltá.

Mindjárt az Erdélyi Ekkleziásai Fő Tanács őnagysága helyébe rendelé főcuratornak az őnagysága testvérét gróf bethleni Bethlen Sándor úr őnagyságát, kinek idejében a jó Isten újra rendele ezen szegény oskolának kegyes jöltévő patronusokat, patronákat, ismét báró Kemény Zsigmond kegyes özvegyét gróf Teleki Juliannát és gróf és udvari cancellarius római

szent birodalmi gróf széki Teleki Sámuel úr ő excellenciáját, ki néhány rendbeli gazdag és kegyes hagyományival szegény iskolánkat nagyon felsegíttette, és másokat is.

Midőn már 80 ezeren fellyül volna az iskola capitalissa, rákövetkezők ama nagy csapás, a banco devaluatioja, mellyben szinte 30 ezeret veszte szegény iskolánk, nem vala már más mód rajta segíteni, hanem az árva és alumnus deákok beneficiumait felfüggeszteni, míg az a nagy veszteség ki pótolthatódhatnék. Meg is esék ez, és tizenöt esztendei cursusig határozaték annak kinyúlása, melly végső terminus éppen most fog bételni. Ekkor jöve egy rendelés az Erdélyi Ekklezsiai Fő Tanácstól, melly a curatoratusnak azt ajánlá, hogy a professzorok közül egyet választanának, ki az hazának nagyobb részét járná be s az iskola nagy vesztesége kipótlására a kegyes és nemes szívű jöltevőket keresné fel – a méltóságos curatoratus engemet választá s az Úr Isten bölcs végzéséből, a kegyes jöltevők szíve az iskolák szomorú sorsán megilletődve szépen is igyekezzék azt felsegíteni.

Szinte azon időben az iskolai auditoriumbeli orgona megromolván, a curatoratus végzéséből professzor Karátson Sámuel bójára a nemes Három Széket, és annyit gyűjte, hogy a régi helyett egy ujj, s szép mutatiokkal készült derék orgona állíttaték fel, melly reggeli s estvéli isteni tiszteletre szolgál, és amellyen a cántorságra készülők magokat gyakorolhatták.

Csakhamar ezek után újra felállíttaték a görög classis, nyolcadik classisnak, melyben a tanuló gyermekek kezdetek taníttatni görög és német nyelvekre esztendőnként – ennek számára az alsó soron egy kamara választaték. Azon kamara mellett pedig egy kisebb kamara rendeltetésk archivumnak, hol a capitalisok Contractusai, Testamentumok, Regestrumok, Protocollumok, Perceptor Tabellák, Jószágról szőlő levelek jó rendbe szedve tartatnak, ugyanott tartatik a Mineralis Gyűjtemény is – s az hely vas táblákkal, vas ajtóval securizálva van.

Az 1819-dik esztendőben tetszék ki leginkább a collégium capitalissainak gyenge s csaknem veszedelemhez közelítő lábón való állása: mivel a contractusok jó pénzből bancora tétettek által, sok helyeken a capitalisok veszendőben voltak; az interessek fizetetlenül lévén nagy summákra emelkedtek; mindezeknek orvosoltatására az Erdélyi Ekklezsiai Méltó-

ságos Fő Tanácshoz küldtettem, hol mindeneknek jó karba való hozására bölcs és hathatós rendelkezések tettek. Akkor nyerte iskolánk azt a jót, hogy ékesen szóllásáról, messzelátásáról, s hathatós befolyásáról az Hazában esméretes és tiszteletben tartott kilyéni méltóságos Székely Sámuel urat megnyerné vicecurator urának, ki egyebütt is, de főképpen a Székelyföldön a székelf[y] tanuló ifjaknak s collégomoknak ügyét ellátná; s azon segítene.

Ugyan ekkor választá s rendelé az Erdélyi Ekklezsiai Méltóságos Fő Tanács amaz az Istentől minden bölcsességgel s hatalommal felruházottatott áldott férfiát, magyargyerőmonostori gróf Kemény Miklós úr önegyságát Nemes Arannas székeknek érdemes fő tisztét iskolánk egyik főcuratorává, kikre az oskola minden leveleinek, contractusainak sat. rendbeszedését, a status personalis fizetését, a tanítás és tanulás jobba eshető módját által bízá – ki fáradhatatlan munkásságával mindent is megvizsgált, által nézett, hibáiból kivetkezett, jó rendbe szedett, s legbátorságosabb lábra állított.

Szaporodott ezen időknék folytával az oskola Bibliothékája, a Sz[ékel] Udvarhelyi nagy pap és egyszersmind az Udvarhely széki traktus igen érdemes esperestye, tekintetes nagyságos Kassai Sámuel uram kegyes hagyományából válogatott írónak munkáinak 272 darabjaival – és ismét pénzen vásárlott számos derék írók munkáival.

Segített pedig az oskola búzabeli szüksége két elfelejthetetlen s példás kegyességű úri méltóságú nagy jóltévők: gróf bethleni Bethlen Sándor úr önegysága nagybúni búza termésének dézsmájának és magyargyerőmonostori gróf Kemény Miklós úr önegységának vécsi s körül befekvő jóságainak búzatermésének dézsmájának a professzorok fizetése pótlására esztendőnként való fordításával.

Már amidőn mindenek csak nem legjobb karba állanának az iskolára nézve: tekintetes Arдай Pál, az iskolának 46 esztendőktől fogva hív szorgalmatos és előmeneteles munkájú perceptora hallásában, látásában meggyengülve, az írására is keze megnehezedve, perceptori hivataláról az 1822-dik esztendő végével lemonda, s helyébe más esztendőbe tekintetes Csia József, elébb a grófi tári Bethlen Sámuel úr önegysága praefectussa, az iskolai perceptori hivatalra felvéteték.

Én is 1823-ban a nyári iskolai közönséges examen június hónap végén lett tartásával bevégezvén mind rectori, mind professzori tanítói hivatolom, minek utána 27 esztendőig folytattam volna azt, az Erdélyi Eklezsiai Méltóságos Fő Tanácstól hivatalomból való elbocsáttatásomat kérem, s meg is nyerém fél professzori fizetés pensio mellett, és amelly két emeletű az iskolához ragasztatott első professzori szállást 20 esztendőig egyedül bírtam, annak alsó traktussának bírásában holtomig való lakhatásom kegyesen meghatározottatott.

Helyembe a filosofiai cathedrába az Erdélyi Eklezsiai Fő Tanács rendeléséből a méltóságos curatoratus és tekintetes professoratus meghívásával béüle tekintetes Csorja Ferentz uram 1824-ben, ki született Nemes Három Széken Illyefalván, tanulását kezdette s folytatta a nagy enyedi református fő iskolába, honnan tudománya öregbítésére külső országi akadémiára mene Göttingába, az honnan visszajöttével szálla a gróf és egyszersmind Torda vármegye főispánnya, gróf Toroczkai Pál úr önagsága méltóságos udvarába paedagogiára, nagy reménységű gróf Toroczkai Miklós úrfi tanítása mellé; és midőn szinte ezen méltóságos gróf úrfi nevelését bevégezte volna, akkor hivatatték meg az udvarhelyi professori hivatalra.

Midőn ezeket írom ezen szépen Székel Fő Oskolának méltóságos főcuratori báró bethleni Bethlen Sándor és magyargyerőmonostori gróf Kemény Miklós urak önagságok, vice curatorok pedig ábrahámfalvi méltóságos Ugron János és killyéni méltóságos Székel Sámuel urak.

Tanító professzorai: tekintetes Bodola Sámuel, tekintetes Csorja Ferentz, perceptora tekintetes Csia József.

Kiknek hosszú, boldog, szerencsés életet tellyes szívemből kívánok
Szigethi Gy[ula] Mihály
Professzor

JEGYZETEK

- ¹ Utalás a kollégium számára gr. Bethlen Dávid által 1716-ban adományozott pecsétnyomó feliratára: „per spinas ad rosas” („Tövisek közt a rózsákhoz”). Szigethi Gyula Mihály: *Gróf Bethlen Imreh Sz. Udvarhelyi Collégium Fő Curatora, Küküllő Vármegyei Fő Ispánságra való installatiojára 1812ben.* In: Szigethi Gyula Mihály vegyes tárgyú kéziratai. Székelyudvarhely 1823–1826. OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 298. 19.
- ² Török István (közli): *Béldi Pál végrendelete.* In: Történelmi Tár [XXII] 1899. 342–350. Béldi Pálnak az alapítvány felállításáról szóló vállalását, akárcsak végrendeletének másolatának a XVIII. században a püspöki levéltárban is őrizték. Lásd Sipos Gábor: *Az erdélyi református püspöki levéltár XVIII. századi rendje.* In: Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár, 2003. 523, 528.
- ³ Csáki Árpád: *Csernátóni Vajda György kéziratok feljegyzései (1673–1687).* In: *Református Szemle* XCV (2002) 6. 107–125.
- ⁴ Helyesen: Letenyei Pál (–1680).
- ⁵ Helyesen: Szathmári Pap János (1657/58–1708)
- ⁶ Cserei Mihály: *Erdély története. [1661–1711].* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. 138.
- ⁷ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Sajtó alá rendezte, az előszót és jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Bp., 1992. 116–119.
- ⁸ Uo. 155–163.
- ⁹ Gyenis Vilmos szerint ezeket a részeket Benkő éppen Hermányi Dienes József kézírataiból vette át. A kéziratok Benkő ismerte és munkáihoz felhasználta, nagybátyja kéziratok gyűjteményének egy részét kótyavetyén vette meg enyedi diák korában. Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763).* Irodalomtörténeti Füzetek. Bp., 1991.
- ¹⁰ Benkő József: *Filius posthumus.* Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár, 2004. 75–77, 88–89.
- ¹¹ Benkő József: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus.* II. köt. Vindobonae, 1778. 293–301.
- ¹² Szigethi Gyula Mihály: *Nemes Udvarhelyszéki Rózsákert.* In: Tudományos Gyűjtemény IX (1825). 30–62. (A továbbiakban *Rózsákert.*)
- ¹³ Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848.* Fontes Rerum Scholasticarum VI. Szeged, 1994. 98.
- ¹⁴ Szigethiről több ízben megemlékezik munkájában korábbi marosvásárhelyi magántanítványa, Fogarasi Sámuel is. Lásd Fogarasi Sámuel: *Marosvá-*

sárhely és Göttinga. *Önéletírás (1770–1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése Juhász István. Buk., 1974. 22–24, 76–77. (A továbbiakban *Fogarasi*.)

- ¹⁵ A cenzúrája körül keveredett bonyodalmakat részletesen ismerteti Juhász István; lásd *Fogarasi*. 336–341.
- ¹⁶ Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. 455.
- ¹⁷ Az innen küldött levelezése és disszertációja a XIX. század végén Nagy Sándor hagyatékával a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárába került és 1945-ben pusztult el.
- ¹⁸ Csáki Árpád: „*Apró munkáskáimmal akarnék a nemes két Magyar Hazának szolgálni*” *Szigethi Gyula Mihály önéletírása*. (kézirat a szerző tulajdonában); Az *Önéletírás* lelőhelye: Az Országos Levéltár Kovászna megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy. Sepsiszentgyörgyi Nagy család iratai. 65/11 alap, V. ívfűzet. 1–21.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ *Rectorale Protocollum Bibliothecae Gymnasii Refor. Sz. Udvarhelyensis inserviens con[n]otandis*. Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára Székelyudvarhely (A továbbiakban *TudKvt*). Ltsz. 12823. 1797-ben a kollégium könyvtárában 3826 könyv volt. Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története*. In: Írás, könyv, értelmiség. Buk., 1977. 249.
- ²¹ *Protocollum Ill. ac Ref. Collegii Sz. Udvarhelyensis Bibliothecae Confectum Cura & Opera Rectoris Professoris Michaëlis Szigethi & primum traditum per Johanni Finta Bibliothecario Inserviens Communi usui Bibliothecae...1803*. *TudKvt*. Ltsz. 12822.
- ²² Iskoladrámáiról lásd többek közt Hermann Gusztáv: *Az ifjúság elméjét akarván világosítani. Szigeti Gyula iskoladrámái*. In: *Korunk XXXIV* (1974) 1., 121–126. és Kocs Éva: *A regionális dramaturgia értékei*. In: *Egyed Emese* (szerk.): *Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár, 2004.
- ²³ Jakó Zsigmond: i.m. 247.
- ²⁴ Br. Bánffy László (1758–1826).
- ²⁵ Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely a Nemes Székely Nemzet Anya-Városának leírása*. In: *Felső Magyarországi Minerva IV* (1828). 1742–1752.
- ²⁶ Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely történetéhez*. In: *Erdélyi Múzeum XVI* (1899). 220–231.
- ²⁷ *A székelyudvarhelyi evang. reform. kollegium értesítője az 1894/95. iskolai évről*. Székely-Udvarhely, 1895. 45. (A továbbiakban *Értesítő, 1895.*) A

- kötetet a század végén Szádeczky is kereste, azonban ő már nem találta meg.
- ²⁸ *Rósáskert*. 30–62.
- ²⁹ A Székely Nemzeti Múzeum [SzNM] második világháborús menekítési jegyzékében szerepelt a következő kézirat: „*Benkő József Diákkori naplója*”. Feltehetően az erdővidéki református egyházmegye anyagával került oda. Megsemmisült 1945-ben a múzeum anyagával együtt. *SzNM Iratára* Háborús menekítési jegyzék.
- ³⁰ A levelet Szabó Károly alapján újraközölte Gönczi Lajos. *Értesítő*, 1895. 16–17.
- ³¹ *Rósáskert*. 31.
- ³² Uo. 45.
- ³³ Ezek kiadására néhány éve került sor, és a korábban megjelent erdélyi diákmatrikulákkal együtt teljesebb rálátást biztosít az erdélyi református iskolaügy fejlődésére, elősegítve ugyanakkor a székelyföldi, elsősorban a magasabb szintű iskolával egészen a XIX. század közepéig nem rendelkező háromszéki diákok XVII–XVIII. századi tömeges kollégiumba járásának művelődéstörténeti vonatkozású kutatását is. *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. Bevezetőkkel közléstesi Albert Dávid. Szeged, 2005.
- ³⁴ Forró Albert: *Diákélet a székelyudvarhelyi református kollégiumban*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. VI. Csík-szereda, 2006. 33–57.
- ³⁵ A második iskolaalapítóként tisztelt Backamadarasi Kiss Gergely kollégiumi tanár, erdélyi református általános jegyző munkássága – amint ezt újabban Kolumbán Vilmos József alapos kutatásokra felépített doktori disszertációjában is kiemelte – az udvarhelyi kollégium története mellett, ugyanakkor a teljes erdélyi református oktatásügy XVIII. század végi reformja kérdéskörében is nagy jelentőséggel bír. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár, 2005.
- ³⁶ *Készen vagynak a következő [munká]k is:… Professor Kiss Gergely élete. ...Borosnyai Simeon élete*.
- ³⁷ Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székely-Udvarhelytt, 1873. 55.
- ³⁸ Horvát István (1784–1846). 1815-től haláláig a Nemzeti Múzeum könyvtárának őre. 1823-tól az oklevél- és címertan, 1830-tól a magyar nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen, 1833-tól 1837-ig a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, melynek alapításában (1817) is részt vett.
- ³⁹ OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 298.

- ⁴⁰ Szigethi Gyula Mihály: *Hora epochája vagy oláhok esztendejének kezdete*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. II. Csíkszereda, 2002. 255–261.
- ⁴¹ OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 298. 19.
- ⁴² 1809-ben több mint 30 diák rühösödött meg a rossz körülményeknek köszönhetően. Forró Albert: i.m. 51.
- ⁴³ Az adományozók bővebb névsorát lásd Kis Ferencz: i.m. 58–60.
- ⁴⁴ Forró Albert: i.m. 37.
- ⁴⁵ Erre vonatkozóan további adatokat lásd Forró Albert: i.m. 53.
- ⁴⁶ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* I. Pest, 1868. 52–55.
- ⁴⁷ Kis Ferencz: i.m.
- ⁴⁸ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. collegium múltja és jelene*. In: A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Székely-Udvarhely, 1895. 45.
- ⁴⁹ Hermann Gusztáv: *Művelődéstörténeti séta Székelyudvarhelyen*. Székelyudvarhely, 1990. Uő: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Buk., 1993.
- ⁵⁰ Jakó Zsigmond: i.m. 219–251.
- ⁵¹ Fehér Katalin: *Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről*. In: Magyar Könyvszemle CXIV (1998) 2. 154–155.
- ⁵² Szigethi Gy. Mihály: *De Spectateur on le Socrate moderne, Speculum Pontificum, Statisztika és Haza törvényeiről, De Jure Civili, Az erdélyi történeteket illető kézírásoknak újabb és bővebb Laistroma, Magyar nyelvtanok írói és apróságok magyar nyelvű kivonattal*. (1790); Szigethi Gy. Mihály: *Formula Juramenti Cancellistarum*. (1790). További három, vegyes tartalmú kézírata 1945-ben a SzNM menekített anyagával pusztult el: *Levelei, Disseratioja, Külföldi kiadásainak jegyzéke* (XVIII. sz. vége); *Methodusok a tudományos tanításban, Kivonatok egyes munkákból és bírálatok, A magyar szokásokról, Magyarra fordított művek, Régi magyar írásról*, (XVIII. sz. vége.) és *A Márkisz történetei*. I-II. (1821).
- ⁵³ Teleki Téka, Marosvásárhely Ms. 386. *Miscellanea Szigethiana*. (1786) *Fogarasi*. 341.

DERZSI CSONGOR – NYÁRÁDI ZSOLT

A Hodgyai Református Egyházközség levéltárának egyház történeti jelentősége

Napjainkban egyre fokozottabb az igény a monografikus eseménytörténetírás helyett a zártabb közösségek múltja, a helytörténet iránt. Az elmúlt évtizedben számos környező településnek készült el a monográfiája, falutörténete. Településtörténeti szempontból elengedhetetlen forrást jelentenek a kis egyházközségek levéltárai, melyeket igencsak megtizedeltek az elmúlt évszázadok háborús pusztításai, tűzvészei (pl. Bikafalva, Telekfalva egyházi levéltárai), de napjaink természeti csapásaitól is óvnunk kell fennmaradt levéltárainkat. Jelen tanulmányunk a Hodgyai Református Egyházközség hányatott sorsú levéltárának ismertetését tartalmazza. Az okiratok és jegyzőkönyvek által szolgáltatott adatok vizsgálata nyomán kiforrott képet nyerhetünk a XVIII. századvégi templom építésének történetéről, de fontos adatokkal gazdagodhattunk az egyházközség XIX. századvégi életére vonatkozóan is. A levéltári anyagot és annak történeti vonatkozásait a XX. század elejéig kívánjuk taglalni, ugyanis erre az időszakra alakul ki az egyházközség ma ismeretes képe, mely kisebb nagyobb változásokkal a mai napig fennmaradt.

A Hodgyai Református Egyházközség levéltárának ügyével a bikafalvi református templomban folytatott régészeti feltárás¹, valamint levéltári rendezés során kerültünk kapcsolatba 2006 májusában. Ekkor felkérést kaptunk Ballai Zoltán hodgyai lelkésztől a 2005-ös árvíz pusztításai nyomán sérült levéltár rendezésére, leltározására és az iszappal borított iratok részleges tisztítására.² Az árvíz szerencsésnek nevezhetően nem okozott jelentősebb károkat a régebbi okiratok között, ezek tárolási módjának köszönhetően, viszont az 1900-as évektől kezdődően szinte minden jegyzőkönyv, irat károsodott. Ezek állapota eléggé válságos. Jórészüik iszappal borított, a lapok összeragadtak, még a feldolgozás ideje alatt is nagy nedvességtartalommal bírtak, amely az iratok gombásodáshoz vezetett.

A részletes feldolgozás alá kerülő levelek, jegyzőkönyvek, szerződések, valamint más jellegű iratok előzőleg tematikus, valamint szisztematikus rendszerezés alá kerültek. Ezek kötegek formájában lettek csoportosítva, minden egyes különálló irat önálló jelzést kapott a kötegen belül. Az állományba tartozó bekötött jegyzőkönyvek önálló kötegszámot kaptak. Az önálló, kötés nélküli iratok kartonlappal lettek megerősítve, fóliába helyezve, így megóvás alá kerültek az iratokon található viaszpecsétek is, melyek rendkívül sérülékenyek. Az előzetes feldolgozás részét képezte a felleltározott iratok képi digitalizálása, az elkészített leltár alapján. A levéltári rendezés végeztével a dokumentumok egy zárral ellátott faládikóba kerültek, amelyet a parókián helyeztünk el.

A levéltári dokumentumokat az általunk használt jegyzék alapján idézzük. Létezett korábbi jegyzék is, de ennek konkrét nyomát nem találtuk, csupán az egyes iratokon volt fellelhető számozás. Ezek nem egységesen jelentek meg és tematikusan sem lehetett őket rendezni, így az újabb sorszámozás mellett döntöttünk.

A levéltár mint egyháztörténeti forrás

A Hodgyai egyházközség levéltárának első forrásai az 1780-as évekkel kezdődnek és az új templom építéséhez köthetők. Az 1780 és 1798 közötti időszakból számos viaszpecséttel ellátott hivatalos levél ismeretes, amelyekben indokolják az új templom építésének fontosságát.

A hivatalos levelek, valamint a közjegyzők által készített összeírások mellett jelentős forrásértékű az 1782–1833 közti *Protocollum Ecclesiae Reformatae Hodgyensis*. A protokollum eredetileg egy kemény kartontáblába kötött könyvbe íródott, amely 1823-ban betelt, ezután további lapokat fűztek hozzá. A jegyzőkönyv szövege jórészt latin, de a kezdetektől találunk magyar nyelvű bejegyzéseket, megjegyzéseket is. Állapota kielégítő, csupán a hátoldalon történt jelentősebb károsodás (az utólag betűzött lapok alja beázott, az írás helyenként elmosódott). Helyenként, a hosszabb ideig nagyobb páratartalomnak kitett protokollum egyes, gyengébb minőségű tintával íródott lapjai kifakultak, nagyban megnehezítve e szövegrészek olvasását. A jegyzőkönyv fontos

adatokat tartalmaz az egyház életére, valamint a XVIII–XIX. század fordulóján épített templomra vonatkozóan.

Az 1820–1823 közötti időszakból a templom építéséről találhatók fontos feljegyzések (építőanyag megrendelések, listák, közmunkások névsora stb.). A lapok eredetileg össze voltak kötve. Jelen állapotban a borító hiányzik, a lapok a kötésnél elszakadtak, egy részük szétesett, széleik töredezettek, állapotuk elég rossz. A teljes terjedelem nem ismert, viszont a fennmaradt rész összeilleszthető.

Ismeretes továbbá a Hodgyai Református Egyházközség vizitációs jegyzőkönyve is az 1820–1886 közötti időszakból. A jegyzőkönyv házilag lett bekötve, puha állatbőrborítást kapott. Állapota kiváló. Miután betelt, utólagosan pár lapot tűztek bele, melyből csak egy lett beírva. Ez a jegyzőkönyv pótolhatatlan adatokat tartalmaz az egyházközség életére vonatkozóan az adott időszakból.

Víszonylag jó állapotban maradt fenn az 1782-es jegyzőkönyv folytatása, mely királyi rendeleteket és a püspökség rendeleteit tartalmazza 1835-től 1903-ig. A jegyzőkönyv egy kemény borítású könyvbe íródott, az oldalak egytől 230-ig vannak számozva, de írást csupán a 162. oldalig találunk. Borítója sérült, viszont a lapok állapota jónak mondható.

Egyháztörténeti szempontból további jelentős forrásnak tekinthető az egyháztanácsi (presbiteri gyűlési) jegyzőkönyv, amely az 1876 és 1888 közötti évekből tartalmaz adatokat. Házilag lett bekötve, kemény-kötés nélkül. Kékes színű, gyenge minőségű papírra íródott. Állapota kielégítő.

A fent említett forrásokhoz kiváló kiegészítést nyújtanak a Hodgyai Református Egyházközség által 1885 és 1900 között kötött szerződések, amelyek egyedüli források az 1888-ban elkezdett felekezeti iskola, valamint tanítói lak építésének körülményeihez.

A falu XIX. századi társadalmának tanulmányozásához a szülöttek és keresztelték anyakönyvi kivonatai 1794-től 1832-ig, a szülöttek és keresztelték anyakönyvének másolata 1835-től 1858-ig, valamint a házassági anyakönyvek másolatai 1832-től 1858-ig szolgáltatnak adatokat.

Az egyházi iskola tevékenységének megismeréséhez az 1869-ben elkezdett iskolai jegyzőkönyv szolgál, amely 1890-ig volt használatban.

A protokollum borító nélküli, a lapok csupán össze vannak kötve, két részből, állapotuk rossz, erőteljesen gombásodtak, izaposak. Az iskola tevékenységének megismerésében segítséget nyújthatnak az iskola hivatalos levelezései, melyek eredetileg tematikusan voltak tárolva. Sajnos ezek az árvíz nyomán összekeveredtek, ezáltal veszítve forrásértékükből. Az egyházközség vagyoni állapotához, valamint a templom és az iskola belső berendezéseinek rekonstruálására elengedhetetlen források a javak és birtokok összeírásai.

A XVIII. század végi, XIX. század eleji iratok jelentős hányada átírat formájában maradt fenn. Ezek között, számos esetben találunk keltezés nélkülieket, melyek – tartalmuknál és az alkalmazott monogramnál fogva – Bedő József megyebíró nevéhez köthetőek.

Az elmúlt majdnem egy évszázadból jelentős mennyiségű adat áll rendelkezésünkre számadások, év végi beszámolók, különböző jelentések formájában, amelyekkel jelen tanulmány keretében nem kívánunk részletesen foglalkozni.

Áttekintve a rendelkezésünkre álló gazdag forrásanyagot, állíthatjuk, hogy az adott korszakról egy hiteles és széleskörű képet nyerhetünk, mely a levéltár esetleges pusztulásával – amelytől 2005 nyarán nem állt túl messze – menthetetlenül elveszett volna.

Új templom épül

Az új templom építésének gondolata először 1790-ben merült fel, amikor a hodgyaiak kérvényt intéztek a legfelsőbb egyházi hatóságokhoz, utasítást várva, hogy a meglevő templomot „conservaljak” vagy pedig bontsák le és építsenek újat helyébe. A hatóságok az új templom terve mellett döntöttek, rendeletük értelmében kőből kellett építeni és toronnyal ellátni.³

A régi templomról kevés adat maradt fenn.⁴ Hodgya 1752-ben önállósodott a farcádi anyaegyháztól. Valószínűsíthető, hogy már 1653-tól saját temploma volt, ugyanis a hodgyai hívek ebben az évben kérelmezik, hogy a farcádi pap gyakrabban járjon ki hozzájuk szolgálatra.⁵ Ennek a templomnak a meglétét egy, a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban őrzött kő keresztelőmedence is alátámasztja, melyen az 1670-es évszám olvasható. A templom az 1750-es

években pusztul el, ekkor építenek újat.⁶ Sajnos erről a templomról sem maradt fenn bőséges forrásanyag.⁷ Bedő József megyebíró leírásából tudjuk, hogy a templom mennyezetén egy felirat volt: „...sokan Eklézsiánk papjai által ambitio fenn héjjázásnak hallottam, hogy a Régi Templom mennyezetjén volt írásba, különösen nagy dicsérettel egy építő neve rajzoltatott volt, mintha egyedül építette volna az Eklézsiának.” Valamint az is kiderül, hogy a templomnak haranglába volt (a leírás alapján feltehetőleg fából). A harangláb tetejében lévő gömbben a megyebíró elmondása szerint „emlékeztető írás volt”.⁸

Az új templom építése 1798-ban körvonalazódik. Tankó István megyebíró kérvényt nyújt be a legfelsőbb egyházi hatósághoz, az új templom helyének, valamint az építés körülményeinek tisztázására. A hatóság válaszként Patakfalvi Ferenc, Szombatfalvi Ignác, Mihály János küldötteket rendelte a helyzet megoldására.⁹ Az 1798-as év során számos további kérvény fogalmazódik meg, mely a romladozó templom helyére újat szorgalmaz.¹⁰ A kérvényekből az is kiderül, hogy a meglevő dűledező templom alatti talaj ingoványos és süllyedt, ezért az építendő templomnak új helyet kellett kijelölni.¹¹

A három kiküldött megbízott és a kőműves mester, aki a templom építését vezette volna, nem sikerült megegyezzen a templom helyét illetően, ezért a hodgyai előjárók aláírásával újabb kérvényt nyújtottak be, melyre csupán sajnálkozó válasz érkezett.¹² Az iratok közt, másolatban megtaláljuk a kiküldött biztosok jelentését is, melyből egyértelműen kiderül, hogy egy „sövény”-ből készült templom helyett igényelnék az új építését. A jelentés kihangsúlyozza a munkálatok sürgősségét is: „Sövényből ezelőtt 48 esztendővel lévén épülve nem sokáig fog tartani”.¹³ A régi templom helyéről további adatokat is megtudhatunk, nevezetesen, hogy a dűledező templom a patak mellett van „Felső Hodgyában”. A jelentés továbbá rávilágít arra is, hogy a hely kijelölésében nem a megbízottak nem tudtak megegyezni, hanem az alsó és felső hodgyaiak közt akadtak nézeteltérések: a felső hodgyaiak véleménye szerint, ha a templomot az alsó részre költöztetnék, akkor ők nem hallanák a harangszót.

A vita végére a legfelsőbb egyházi hatóság rendelete tesz pontot, mely kimondja, hogy az új templomot a Bedő György tulajdonában levő telken kell felépíteni. A telek tulajdonosát a falu földjéből kártalanítanák.¹⁴

Az elbontandó fatemplom kegytárgyait részletesen ismerjük az 1779-es protokollumból,¹⁵ ezek közül megemlítendő egy ezüst pohár, két óntányér, egy szegletes ón palack, egy keresztelő kanna, valamint egy zárral ellátott láda. Ebben szám szerint tíz darab szerződést őriztek, melyek főként határrészek birtoklásával kapcsolatosak. Ekkor veszik számba a teljes egyházi birtokot is, amely főként adományozások révén került egyházi tulajdonba. Ez az összeírás ismerteti a pap bérét is, mely az egyházközség részéről 10 véka zabot és 10 véka búzát, valamint minden egyes embertől három kalangya zabot és ugyanannyi búzát jelentett.

A tervezés és az engedélyeztetéseket követően az építkezési munkálatok majd másfél évtizedig húzódtak. A munkálatok elhalasztásának pontos okait nem ismerjük. Valószínűsíthető a pénz-, valamint a megfelelő szervezettség hiánya. A munkálatok késlekedtek annak ellenére, hogy a régi templom már dűledezett, haranglábát elbontották.

A pénzhiányra egy kéregető levél utal, mely szerint a hodgyaiak Józsa Andrást és István Józsefet bízzák meg az adományok összegyűjtésére. Az alamizsna kérelme az udvarhelyszéki esperességhez lett intézve, kifejezve nagy szükségét a legkisebb adománynak is, mivel a falu igencsak szegény.¹⁶

A templomot építő mester neve ismeretes, több jegyzőkönyv, panaszlevél, levél örökitette meg annak nevét, aki miatt a templom befejezése egyre húzódott. Az egyik jegyzőkönyv akkor keletkezett, amikor Kálnoki Imre szenterzsébeti pallér elment Hodgyába felvenni a két fél közti szerződésben szereplő összeget a templom építésével kapcsolatosan. A jegyzőkönyvben szerepelnek tanúk nevei is. Az irat értelmé szerint Kálnoki Imre kötelezi magát, hogy 1821 tavaszán hozzálát a munkálatokhoz.¹⁷ Ebből az okiratból továbbá az is kiderül, hogy a fent megnevezett mesterrel már 1812-ben megkötötték a szerződést a templom építésére, melynek összege 1000 rénes (német;

60 krajcár értékű) forint. Csupán összehasonlításképpen jegyezzük meg, hogy a székelyudvarhelyi XVIII. század végén épített református templom kőművesmunkájának díja a számadáskönyvek szerint 3448 magyar forint és 62 dénár volt, míg a templom felépítésének és berendezésének teljes összege 13 883 forint és 72 dénár, a követ szekerenként 24–36 dénáros árban szállították, a homokot 9–12 dénár közötti árban, a meszet vékánként 21 dénárért, 1000 darab téglát 102 és 150 dénár között váltakozott, míg a gerendák ára 9 és 12 dénár között mozgott.¹⁸ A német forint értéke nagyobb volt a magyarénál, így hozzávetőlegesen magyar forintban kifejezve a hodgyai templom kőműves munkája 1200 magyar forintba került.

Egy, a kőműves pallér Kálnoki Imréhez intézett levélből, melyet Bedő József írt kiderült, hogy az előző években a szombatfalvi, bikafalvi, muzsnai embereivel a mester jól haladt az építkezéssel, de a mezőgazdasági munkálatok miatt a nyár végén abbamaradt. Továbbiakban a megyebíró személyét teszik felelőssé a munkálatok eltolódásával, mivel előre fizetett a kőművesnek és az, egész nyáron nem haladt előre a munkálatokkal, ígéretével ellentétben.¹⁹ A hodgyaiak újabb levélben figyelmeztették a szenterzsébeti mestert a vállalt kötelezettségére, és egyben arra is, hogy a munkálatokat nem a megrendelés szerint végezte, így az jóval többbe került az egyházközségnak mint az előre tervezve volt, de a szükséges összeget adomány által előteremtették.²⁰

Az idő múlásával a dolgok nem mozdultak ki a holtvágányról. Egy jó év telt el és a mester nem tisztelte meg jelenlétével a hodgyaiakat, akik az udvarhelyi bírósághoz fordultak. A folyamodványból az derül ki, hogy Kálnoki Imre már lassan négy éve félbe-szerbe hagyta a templomot és jött, hogy újabb részletet vegyen fel a leszerződött összegből. Az írat hátoldalán találjuk a hivatalos választ is, mely a panasznak helyt ad és hivatali úton szólítja fel a kőművest az építkezés befejezésére.²¹

A kőművesnek fizetett összegek évenként leosztva megtalálhatóak. Ebből világosan kiderül melyik években voltak intezívebbek a munkálatok, illetve melyik évben szüneteltek. Kálnokinak 1821-ig összesen 549 német forintot és 30 dénárt fizettek ki.

Év	Megyebíró	Kifizetett összeg	
1812	Magyari Sámuel	57 Rf	-
1813	Bedő Sámuel	180 Rf	20 dn
1814	Magyari Sámuel	196 Rf	4 dn
1815	nem folyt építkezés	-	-
1816	Magyari Sámuel	56 Rf	6 dn
1820	Bedő József	50 Rf	-
1821	Bedő József	10 Rf	-

A következő jelentősebb építési adatunk 1820 márciusából maradt fenn. Ez lényegében egy beszerzési lista, mely az építendő templomhoz szükséges anyagokat sorolja fel: különböző méretű gerendák, egy részük állásnak való a toronyhoz, 220 szál deszka, hat szekér vakolni való homok, fél mázsa vas, valamint lapos kő. A lista alján egy megjegyzés található, mely szerint mindezen anyagokat legkésőbb Szent György napjáig be kell szerezni, hogy a munkálatokat akadálytalanul folytathassák.²² Ebből a listából kiderül, hogy a templom építése eléggé előrehaladott állapotban volt. Ismeretes egy újabb lista is, mely a szükséges tíz, hat, négy és három öles, mind a négy oldalukon kifaragott gerendákat írja le.²³

Az építkezési anyagokra utaló további adatokat az 1820–1823 közötti, a templom építésére vonatkozó fontos feljegyzések között találhatunk (anyag megrendelések, listák, közmunkások névsora, stb.)²⁴ Ezekből a listából kiderül, hogy 1820-ban jelentős mennyiségű építési anyagot halmoztak fel. Fuvarozó több mint hatvan volt, kik név szerint említve vannak az általuk behordott anyag mennyiségével együtt. Így hozzávetőlegesen mintegy 424 szekér homok, 10 050 tégl, valamint 382 szekér kő lett beszállítva,²⁵ nem beszélve a 68 faragott gerendáról, valamint az 510 szál deszkáról.

1821-ben a torony építéséhez szükséges tégl, vetésére határozatot hoztak, melynek értelmében az udvarhelyi Rádully János megbízást kap negyvenezer tégl, vetésére. A szárított téglát a téglavető köteles volt „tíz, húsz ezerenként Kementzébe rakni, s az Eklésia fájával

megégetni, s leg fellyebb is a 4000, leg fellyebb September 8dik az az Kis Asszony napjára készen kiégetve számba adni; az Eklésia is fizet Ezerire 1 – Egy Rhf, egy véka gabonát, fél font szalonnát és fél font turót, egy font sót adni, ezen kívül minden gazda ad egy kupa tejet , vagy egy kis zöld fuszujkát”.²⁶

Az 1820-ban megkezdett vizitációs jegyzőkönyvből kiderül, hogy a negyvenezer téglá ára főként adományokból gyűlt össze, valamint a hívek fizették ki. 1823-ban templomépítésre 599 Mft 27 dénárt, 1824-ben 347 Mft 83 dénárt költöttek az egyházi jövedelemből. A számadásokból kiderül, hogy a templom építése még 1825-ben is tovább folytatódott, erre utal az ebben az évben templomépítésre elköltött 164 Mft 64 dénár. Az építkezések 1826-ban már a végéhez közelednek, az évi kiadások közt találjuk a templom új székeinek és ajtóinak árát, amelynek összege 184 Mft 80 dénár volt. A következő években már a templom „conservatioja” van kiadásként feltüntetve, így 1827-ben 124 Mft 4 dénárt említenek. 1828-ban a „templomépítésre csinált adósság kifizetése” jelenik meg a kiadások listáján 83 Mft 98 dénárral.²⁷ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a templomot csupán 1825 és 1826 között fejezték be véglegesen.

Egy keltezés nélküli, de az építkezés vége felé keletkezhett összeírás²⁸ érdekes képet mutat a félkész templomról. A leltározott javak egy része a megyebíró házában, más része a templomban volt elhelyezve. A javak közt még felsorolták a téglavető kapákat, a facsigát, továbbá 3 fasorogja, 2 cseber, mészoltó és keverő láda, zetelaki és máréfalvi fenyő deszkák, az állásokból lebontott gerendák heverték a templom körül.²⁹ A templom berendezése a nagyobb tárgyakat leszámítva a régi templomból volt átmentve.

Az építkezésekre vonatkozó adatok eléggé töredékesek és hiányosak, de a főbb mozzanatok rekonstruálhatók ennek ellenére is.

Egyháztörténeti képek

1790-ben Hodgyában, a templom építésének megkezdésekor a lélekszám 216 fő volt,³⁰ ami egy közepes Udvarhelyszéki átlagnak felelt meg. Az építendő templom igencsak megviselte az egyházközség tagjait, akiket még más egyházi kötelezettségek is terheltek. Az

1782-es protokollumban található egy 1643-ra utaló rendelet, amely a temetések bérét szabályozza. Ennek értelmében a „bért fizető Gazdák és Gazda asszonyok ingyen de mások a Háznépe közül akár gyermekek, akár zsellérek légyenek fizetségért temettessenek.”³¹

Az 1820-as vizitációs jegyzőkönyv a pap, és az iskolamester bérére is utal. A lelkész bére terményben volt számítva, ennek értelmében 140 kalangya búza és zab, szemül hat véka, 41 szekér fa, 4 szekér széna, az iskolamester bére pedig 20 kalangya búza és zab.³²

Az egyházi iskolában átlagosan 10–15 gyerek járt, amint az a vizitációs könyvből kiderül. Olvasást, szent históriát, vallást, számokat, írást, éneklést tanultak.

A templom építését követően az egyházközség kiadásai közt megjelennek az újonnan épülő paplak anyagainak költségei, melynek végösszege 508 magyar forint és 14 dénár volt.

Év	Összeg magyar forintban	
1832	24 Mft	74 dn
1833	36 Mft	52 dn
1834	359 Mft	96 dn
1835	86 Mft	92 dn

1837-ben a templom új orgonát kap, melynek szállítási költsége és felszerelése 125 magyar forintba és 48 dénárba került az egyházközségnek.³³ 1840-ben az iskolamesternek építenek új házat, valamint csúrt; ennek összege 142 Mft 97 dénár volt.³⁴

Az 1848-as szabadságharc idején egy érdekes kezdeményezésnek lehetünk tanúi. Bedő István kezdeményezésére egy közös tőkét hoztak létre „a melynek évi kamatjából legyen köteles az Eklésiai Szam ado Megye Biro csak is deszkát vásárolni”, melyből csak koporsó készülhetett.³⁵ A harcokban az egyházközség nem szenved nagyobb anyagi károkat, a szomszédos Bikafalvával ellentétben, amelynek ekkor leég a temploma.

1869-ben iskolai jegyzőkönyvet kezdenek, mely fontos adatokat tartalmaz az iskola mindennapi életére vonatkozóan: fel van tüntetve az iskolába járó tanulók névsora, valamint az oktatott tárgyak.³⁶

1885-ből egy szerződést találunk Boncz József nyugdíjazott tanítóval, akinek 44 év szolgálat után évenként kilencven forintot folyósítottak, melyet az egyházközség volt köteles előállítani.³⁷

A hodgyai egyházközség a század végén újabb építkezésbe kezd, egyházi iskolát építenek. 1888-ban szerződést kötnek Agyagfalvi Kövecsi Mózes vállalkozóval egy új iskola és tanítói lak építéséről, beleszámítva kőműves, ács és asztalos munkákat is.³⁸ 1891-ben köttetik egy újabb szerződés a „cserépgyáros” nagybacsoni Borbély Ferencsel nyolcezer cserépről és hetven kupás cserépről, melyre 10–15 évig felelősséget vállal.³⁹ Úgy tűnik, hogy a munkálatok ez esetben is elhúzódtak. 1900-ban rendelnek szombatfalvi Máté Lajostól 30 000 téglát, melynek megvetésére és kiegészítésére fizetnek összesen 240 koronát.⁴⁰

Pár évre rá egy beadvány a hodgyai egyház részéről kérvényezi a templom javítását, valamint az iskola és tanítói lak újraépítését Tóth József tervei alapján. A beadványt visszautasítják: „Egyhm. Tanácsnak a hiányok pótlására és szabályszerű eljárás végett visszaadja a hodgyai egyházközségnek beterveztett építési ügyiratait és utasítja, hogy járjon el magasabb körütekintéssel”.⁴¹ A tervezetet végül is 1913. szeptember 30-án hagyták jóvá.

Az építés költségei egy számadáskönyvből ismeretesek, melynek értelmében a földmunkák 391, a kőművesmunka 8291 korona és 12 fillér, az ácsmunka 3032 korona 60 fillér, a tető fedése és bádogos munkák 1430 korona 10 fillér, az asztalos, lakatos, üveges, mázó munkák 2339 korona 48 fillér, az iskolapadok és berendezés 995 korona, vagyis összesen 16 479 koronába és harminc fillérbe kerültek.⁴² A munkálatokat és a költségvetést Tóth József kőművesmester végezte.

A XIX. század végéről, XX. század elejéről több vagyonleltár is fennmaradt,⁴³ melyek tükrözik az egyházközség állapotát:

1. 1877-es jegyzőkönyv, melyben külső és belső javakat vesznek számba.

2. Egy 1891. április 24-én készített birtokív másolata.

3. 1904. május 2-án készített tulajdoni lap az egyházi földekről.

4. B.4-es jelzettel ellátott 1906-ban hivatalos szabványívre készített egyházi vagyoneleltár.

5. A hodgyai református egyházközség 1913. május 6-án készített vagyoneleltára, épületek, földek és ingóságok számbavételével.

6. Egyházi ingatlanok, az iskola valamint teljes felszerelésének, könyvvállományának összeírása 1891-ből.

7. Hivatalos nyomtatvány szerint 1910-ben készített vagyoneleltár.

A családkönyvekből és az anyakönyvi másolatokból⁴⁴ Hodgya XIX. századi népességére vonatkozó adatokat nyerhetünk: születések, házasságok, elhalálozások, felekezeti hovatartozás stb. A falu döntő többsége református, de elvétve akadnak katolikusok és unitáriusok is. Ízelítőként említjük, hogy a faluba előfordultak iker szülések is, de nem túlzott gyakorisággal, a vizsgált időszakban mindössze háromszor 617 születéshez viszonyítva. Ritka volt a válás. A tanulmányozott iratanyagnak megfelelően az 51 esztendő leforgása kötött 174 házasságból mindössze kettő bomlott fel. A háromszori házasságkötés ritka volt, de előfordult egy eset, amikor a férfi négyszer nősült meg. A házasságon kívüli terhes nőket külön megjegyezték, „megesett személy” jelzővel, ennek átlagos évenkénti előfordulása két-három eset. Végig a század folyamán igencsak magas volt a gyermekhalandóság. A családokban átlagosan öt-hat gyerek volt, amelyből körülbelül kettő élte meg a felnőttkort és egy az öregkort. Az 1819–1831. közötti időszakra vonatkozóan hiányosak a házassági adatok, az 1819–1849 közötti időszak elhalálozási adatai sem teljesek, így fentebbi adataink főként a családi könyvek által szolgáltatott információkon alapulnak.

JEGYZETEK

- ¹ Derzsi Csongor, Nyárádi Zsolt, Sófalvi András: *A bikafalvi református egyházközség története a régészeti és levéltári források tükrében*. In: A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006. Csíkszereda, 2007. (kiadás alatt)
- ² Munkánkat Veres Lajos – a kolozsvári BENDKOPP cég igazgatója – támogatta, köszönet érte!
- ³ Hodgyai református egyházközségi levéltár (a továbbiakban HREkL) I. köt. i. irat, amely 1790. május [30 ?]-án kelt, a hodgyaiak részéről a beadványt Tamás László, Bedő András, Bedő György, Ambrus György, Bedő Sámuel, Józsa Dénes írták alá.
- ⁴ Régészeti és okleveles adatok hiányában nem kívánunk foglalkozni a legelső templom történetével részletesebben, ez csak további terepkutatásokkal kivitelezhető.
- ⁵ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL), Székelyudvarhely. Protokollumok. *Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely existensis... Anno verbi incarnati 1644... 40.*
- ⁶ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk., 1981. 139.
- ⁷ Ez a fatemplom megtalálható az osztrák katonai felmérésen (I. katonai felmérés 1769–1773. Erdély. Budapesti Hadtörténeti Múzeum, Térképtár. Jelz.: B IXa 1123. Lépték: 1: 28.800).
- ⁸ HREkL I. köt. g. irat, keltezés nélkül (a szövegből kiderül, hogy az 1798–1801 közötti időszakra van szó, továbbá az is, hogy elbontják a haranglábat). Az utódoknak szánt írás toronygombba való rejtése szokás volt, erre számos analógia utal. Pl. 1862 szeptemberében a székelyudvarhelyi református templom toronygombjának újra aranyozásakor négy írást találtak, mely a 81 évvel azelőtti építkezésre emlékeztetett. (Róth András Lajos: *Amíg egy templom felépül... A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok III. Székelyudvarhely, 2003. 107.)
- ⁹ HREkL I. köteg, j. irat. Kelt: 1798. március 27. Eredetileg összehajtvá volt használatban, az illesztések mellett beszakadt, állapota rossz, jókora rész hiányzik a középből.
- ¹⁰ HREkL I. köteg, b. irat. Kelt: 1798. június 9.
- ¹¹ HREkL I. köteg, a. irat. Kelt: 1798. június 20.
- ¹² HREkL I. köteg, e. irat. Kelt: 1798. június 20.
- ¹³ HREkL I. köteg, d. irat. Kelt: 1798. április 25.
- ¹⁴ HREkL I. köteg, f. irat. Kelt: 1804. március [31 ?]. Az oklevél két kisebb méretű viaszpecséttel van ellátva.

- 15 Ez a leltár fennmaradt egy 1779-es protokollumban is: *Protocollum seu Matricola Ecclesiarum Reformatarum in diocesis Udvarhelyensis Existentiarum Continens 1779*. Udvarhelyi Református Egyházközség Levéltára (UREkL) 107. csomag. 43-46.
- 16 HREkL II. köteg, h. irat. Kelt: 1819. április 16. Az irat eredetileg összehajtván volt használatban, címezve, alján több tanú aláírása is szerepel. Az iraton utólagos feljegyzések vannak 1820. január 6., valamint 1820. január 8-i keltezéssel, a hajtások mentén beszakadt (már ragasztva előzőleg).
- 17 HREkL II. köteg, g. irat. Kelt: 1820. március 5. Az iraton Bedő József megyebíró aláírása szerepel, eredetileg összehajtván, címezve.
- 18 Róth i.m. 97-101.
- 19 HREkL II. köteg, c. irat. Kelt: 1820. augusztus 11. Összehajtott, címzett, és viaszpecsétetes, ami a levél felnyitásakor össze is tört.
- 20 HREkL II. köteg, e. irat. Keltezés nélkül, valószínűleg másolat, az irat felső része elmosódott, de többnyire olvasható.
- 21 HREkL II. köteg, i. irat. Kelt: 1821. április 25. Az irat eredetileg összehajtván, címezve.
- 22 HREkL II. köteg, f. irat, Kelt: 1820. március 5.
- 23 HREkL II. köteg, d. irat, Kelt: 1820. május 30.
- 24 HREkL IV. köteg, 1820-ban elkezdett vizitációs jegyzőkönyv, eredetileg össze volt kötve, jelen állapotában nincs borítója, a lapok a kötésnél elszakadtak és szétesett egy részük, széleik töredeztettek és elég rossz állapotban vannak, teljes terjedelme nem ismert, jórészt összeilleszthető.
- 25 A korabeli feljegyzések szerint hozzávetőlegesen 15 szekér számított egy öl kőnek (Szeles János, Szájdél János: *Székelyudvarhely története*. In: Erdélyi Múzeum XV (1898). 603.
- 26 HREkL IV. köteg, 1820-ban elkezdett vizitációs jegyzőkönyv.
- 27 Uo.
- 28 Az összeírás tartalma, valamint Bedő József monogramja alapján 1820-1823 közé keltezhető.
- 29 HREkL I. köteg, h. irat, az irat felső része elmosódott, de többnyire olvasható.
- 30 UREkL 1779. protokollum, 107-es csomó, 309.
- 31 HREkL III. köteg, 1782-es jegyzőkönyv.
- 32 HREkL V. köteg, 1820-as vizitációs jegyzőkönyv.
- 33 HREkL V. köteg, 1820-as jegyzőkönyv, 1837-es bejegyzés.
- 34 Ua. 1840-es bejegyzés.
- 35 Ua. 1848-as bejegyzés.

- ³⁶ HREkL XIII. köteg. 1869-ben elkezdett iskolai jegyzőkönyv, 1890-ig volt használatban, borító nélküli, a lapok csupán össze vannak kötve két részben, állapotuk rossz, erőteljesen gombásodtak, iszaposak.
- ³⁷ HREkL VIII. köteg, a. irat. Kelt: 1885. június 14.
- ³⁸ HREkL VIII. köteg, c. irat. Kelt: 1888. március 8.
- ³⁹ HREkL VIII. köteg, b. irat. Kelt: 1891. május 21.
- ⁴⁰ HREkL VIII. köteg, d. irat. Kelt: 1900. március 7.
- ⁴¹ HREkL XI. köteg, a. irat. Kelt: 1913. február 1. Fennmaradtak a népiskola alaprajzai (3 db).
- ⁴² HREkL XI. köteg, b. irat.
- ⁴³ HREkL XV. köteg.
- ⁴⁴ HREkL IX. ill X. köteg, az adatokkal rendelkező feldolgozás az 1819–1883. közötti időszakot öleli fel.

ZEPECZANER JENŐ

A székelyföldi fürdők látogatottsága

A székelyföldi ásványvizekről és fürdőkről – elsősorban a természettudományok vonatkozásában – gazdag szakirodalom jelent meg. A legkorábbi tudományos igénnyel írt művek egyidősek az ismerté vált fürdők megjelenésével a XVIII. század második felében. Ezzel szemben kevésbé jelentős az ásványvizek kereskedelmével, a fürdők, a fürdőzés társadalmi hatásaival foglalkozó szakirodalom.

A rendelkezésemre álló források függvényében a székelyföldi fürdők látogatóinak számát vizsgáltam a fürdőzés fénykorában, az Osztrák–Magyar Monarchia korszakában. A dolgozat folytatásaként szükséges a fürdővendégek társadalmi összetételének és az egyes fürdők vonzáskörének vizsgálata is.

Forrásaim elsősorban az 1891-ben alakult Magyar Balneológiai Egyesület által közölt statisztikák, a székelyföldi és kolozsvári sajtóban közölt fürdővendég névsorok, valamint a fürdőismertető adatai. Magyar fürdőkről és ásványvizekről „koronkint hű, kimerítő, a tudomány állásának megfelelő szakismerettel, kritikával, s amennyire lehet, helyszíni szemlék alapján összeállított kimutatás, illetve leírás lásson napvilágot, éspedig ne csak magyar, de német és francia, (s ma hozzáteszem horvát, szerb és román) nyelven is” – fogalmazódott meg a magyar balneológia egyik fontos feladata 1882-ben.¹ Chyzer Kornél, első (önálló) közegészségügyi jogalkotónk egy évtizeddel később újból figyelmeztetett e valós igényre, hivatkozva egy jóval korábbi – 1876-os – döntésre, mondván: „Ezen eszmém nem is új; csírája el van már vetve a nemzetközi statisztikai congressusunk talajába, s már a IX-dik, Budapesten tartott ülésen, hol az ásványvizek és fürdők nemzetközi statistikájának szüksége először kimondatott, el lett határozva és fogadva azon minta, mely szerint ezen adatok gyűjtendő, összeállítandók, s öt évenként kiegészítendő és közlendők volnának.”²

Sajnos, a fürdő-igazgatóságok által nyomtatott névsorok nem őrződtek meg, illetve ilyeneket még nem találtam. Forrásaink nem teszik

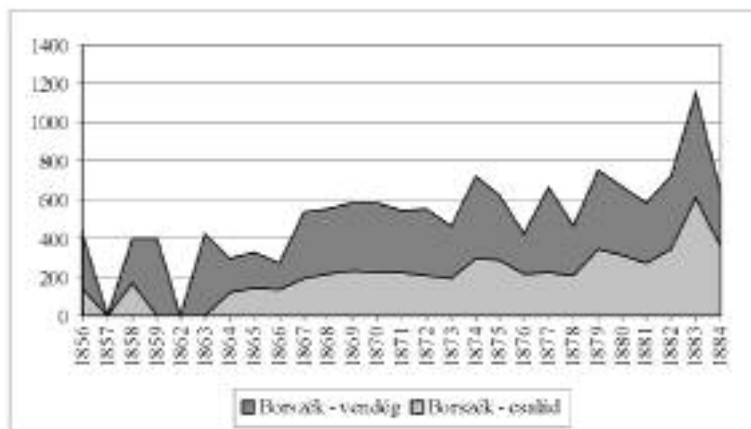
lehetővé a látogatók számának pontos kimutatását, ennek ellenére reprezentatívnak tekinthetjük az adatsorainkból levont következtetéseket. A fürdőkre vonatkozó statisztikai adatgyűjtés jogi alapja a belügyminiszter 1893. évi 44 404. sz. rendelete, mely az adatgyűjtés kezdetét is jelentette. A fürdőtörvényt az 1876. évi XIV. tc. 100–106. §-a és a belügyminiszter 1875. évi 1776. sz. és 1883. évi 838. sz. rendeletei pótolták, melyekhez még több központi és helyi jogszabály (szabályrendelet) társult.

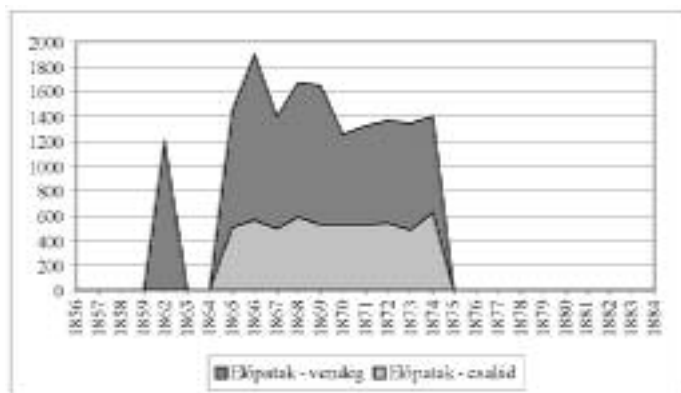
Zavartkeltő a korabeli, nem mindig következetesen használt terminológia is. A hivatalos statisztikák szerint állandó vendégnek számítottak azok, akik több mint egy hétig, ideiglenes vendégek pedig „akik egy hétnél rövidebb ideig időznek a fürdőben, de ott legalább egy éjjelt töltenek.” Az ennél kevesebb időt mulató „napi vendégnek” vagy „futó vendégek” nincsenek számontartva, de egyes esetekben ezek duzzasztják fel a jelentéseket. Számuk főleg a nagyobb városok mellett keletkezett fürdők esetében lehetett jelentős. Brassó kiránduló és fürdőhelye Zajzon, Sepsiszentgyörgy Ségvár és Előpatak, Nagyszeben Vízakna, Gyulafehérvár és Nagyenyed Marosújvár, Kolozsvár pedig Kolozsfürdő volt.

A legkorábbi szám adatok Borszék és Előpatak látogatottságára vetítenek fényt:

Év	Borszék		Előpatak	
	Család	Vendég	Család	Vendég
1856	139	420		
1857				
1858	165	403		
1859		403		
1862				1203
1863		423		
1864	123	296		
1865	146	331	510	1450
1866	134	276	560	1900
1867	192	536	501	1399

Év	Borszék		Előpatak	
	Család	Vendég	Család	Vendég
1868	219	554	586	1672
1869	231	588	535	1649
1870	221	584	531	1253
1871	221	548	528	1320
1872	206	552	542	1371
1873	193	464	488	1350
1874	294	723	616	1406
1875	286	628		
1876	217	427		
1877	226	661		
1878	210	461		
1879	341	752		
1880	309	661		
1881	274	588		
1882	345	719		
1883	607	1155		
1884	359	637		

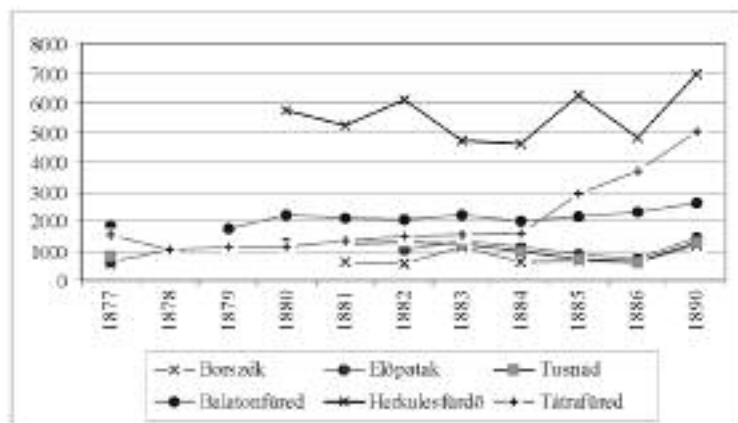
1862-ben Málnásfürdőnek 726 látogatója volt. Ugyanakkor a fénykorát élő Korondfürdő látogatottságáról a *Korunk* számol be: „Mint nekünk írják, a korondi idei [1863] fürdővendégek száma, kik állandóul helyt voltak a szolgálati személyzetet ide nem számítva, június 24-től szeptember 1-ig 189 volt, s így több 22-vel mint az 1862-ik évben. Két és nyolc naposak voltak 54-en, s így összesen 243-an. Nő volt összesen 82, férfi 51. Egy évestől 12 évesekig gyerek volt 56. Nő különböző ideges állapotokkal 6, általános gyengeséggel 16, sápkorral 2, gümőkoros 2, skrofulával [a tuberkulózis egyik formája] 8, ivarszer-vi bajokkal 12, májbántalommal, sat. 20. Férfiak: vérköpéssel 1, tüdőbajokkal 20, tüdőszályos 5, gyomor-, bélbajjal 2, gégebajjal 1, aranyeres 2, (ezek csak a hideg fürdőt használták), reumás 8, lábizzadással 2, skrofulás 4. Gyerek 12 évesekig: lázokból hátramaradt gyengeséggel 16, skrofulás 26. A fenn nevezett korállapotok egyenként szembetűnőleg javultak, – többeknél elenyésztek. 12 éves fürdői időszak alatt az idén legtöbbek javulása volt tapasztalható. Több vendég urak ivóvizet rendeltek s küldettek haza Korondról, avval élendő és éltetendő azon bajokban szenvedőket, kiknek tapasztalat szerint ezen ivóvíz ott helyt, jót tett. Hatása s alkotórészei a gleichhenbergivel [dél ausztriai steiermarki fürdőhely], s különösen a Klausner nevet viselő forrással azonos.”³

Az alábbi táblázat a birodalomban látogatott fürdők összehasonlítását teszi lehetővé:

Fürdővendégek száma 1877–1890 között

	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1890
Borszék	561				631	555	1127	629	663	614	1188
Előpatak	641	1007		1228		1012	1313	1123	873	703	1443
Tusnád	846				1214	1272	1215	988	742	615	1287
Balatonfüred	1854		1765	2219	2111	2031	2208	1999	2156	2296	2606
Herkulesfürdő				5764	5222	6128	4703	4641	6274	4795	6956
Tátrafüred	1550	1040	1130	1118	1324	1505	1519	1615	2918	3698	5002

Látogatottság 1870–1890 között

Szovátafürdő, Veres József alsótelepi, hatósági engedéllyel nem rendelkező fürdője, nem szerepelt az országos statisztikában, de „A szováti (így) kedélyes hangulat uralkodik a közönség között. Minden törekvés a gyógyfürdő s a regényes vidék megkapó élvezetében összpontosul. A vendégek rendelkezésére csak 25 szobát adtak át, s így sokan a vidéken kénytelenek lakást keresni.” – adja hírül a *Magyar Polgár* 1877 júliusában.⁴ Marosvásárhely városából 1879-ben 150 család utazott fürdőre nyaralni, amit a *Maros-Vidék* úgy könyvelt el, hogy számításai szerint „30–40 ezer forinttal kevesebb lesz városunk-

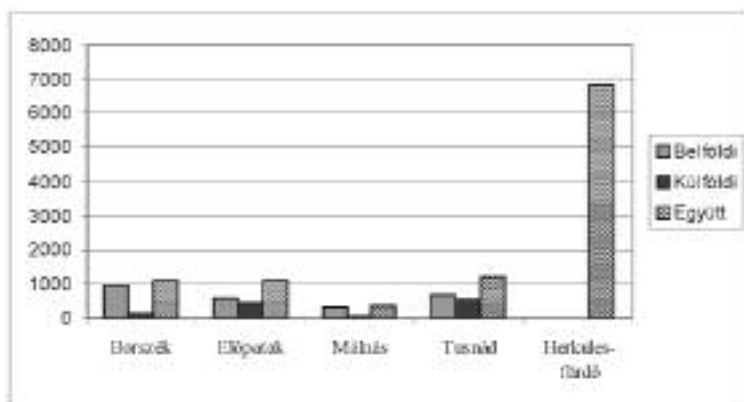
ban, mert ennyit legalább bizonyosan elköltének a fürdőn.” A vásárhelyiek nagyobb számban Borszékre, Görgénysóaknára, és Szovátára, Korondra, Homoródra, Tusnádra, Előpatakra utaztak, ugyanakkor „többen elutaztak az osztrák tartományok” fürdőire is.⁵

A fürdővendégek száma (1870, 1880, 1890)

	1870	1880	1890
Borszék	584	671	1188
Előpatak	1224	1228	1068
Balatonfüred		2219	2606
Tátrafüred		1118	5002

Vendégforgalom 1891-ben

	Belföldi	Külföldi	Együtt
Borszék	955	150	1 105
Előpatak	597	471	1 068
Málnás	320	47	367
Tusnád	687	541	1 228
Herkulesfürdő			6 809
42 fürdő	47 569	11 536	75 769

1892-ben a válságba jutott szovátai alsótelepi fürdő látogatottságáról nincsenek számszerű adataink. A *Maros-Vidék* július 31-i számában megelégedve adja hírül: „A szovátai fürdő egészen benépesült. Augusztusban kissé megváltozik a fürdőközönség képe, amennyiben egy pár család haza megy, míg újabb családok pótolják az elutazók helyét. ... Főleg Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye értelmisége van jelentékenyen képviselve. A marosvásárhelyi királyi ítélőtábla akár tanácsulást is tarthatna, mert van tanácselnök és vannak előadó és vannak szavazóbírák.”⁶

1893	Állandó vendégek		Ideiglenes vendégek	Összesen
	Belföldi	Külföldi		
Borszék	985	102	262	1 349
Előpatak	401	349	107	857
Kászonyakabfalva	153	-	170	323
Korond	227	-	96	323
Kovácszna	682	90	356	1 128
Szejke	50	-	10	60
Tusnád	726	196	292	1 214
Herkulesfürdő	-	-	7 237	7 237
118 fürdő	48 666	9 946	63 160	121 772

Magyarországi fürdőhelyeket látogató állandó vendégek száma 1893-ban, csökkenő sorrendben:

1.	Trencsén-Teplic	4885
2.	Pöstyén	3657
3.	Herkules	3045
4.	Félix	2513
5.	Balatonfüred	2052
	...	
15.	Borszék	1087
	...	
17.	Tusnád	922

	...	
24.	Kovászna-Vajnafalva	772
	...	
26.	Előpatak	750
	...	
47.	Szováta	370

Külföldi vendégek (1891)

		Külföldi	Belföldi	Külföldi %	Összesen
1.	Trencsénteplic	2 715	1 596	62,97	4 311
2.	Pöstyén	1 622	1 687	49,01	3 309
3.	Zajzon	196	228	46,22	424
4.	Tusnád	541	687	44,16	1 228
5.	Herkulesfürdő	2 813	3 996	41,33	6 809
6.	Előpatak	471	597	44,10	1 068
7.	Tátrafüred	777	1 508	34,00	2 285
8.	Lipik	395	1 298	23,33	1 693
9.	Lubló	297	1 008	22,75	1 305
10.	Buziás	148	1 079	12,06	1 227
11.	Borszék	150	955	13,57	1 105
12.	Alsótátrafüred	347	2 288	13,16	2 635
13.	Balatonfüred	245	2 411	9,22	2 656
14.	Újtátrafüred	117	2 936	3,83	3 053
	Összesen	(10 834)	22 274	32,72	33 108

Megjegyzés: A három nagy kénes-hévízű fürdő, – **Trencsénteplic**, **Pöstyén** és **Herkulesfürdő**, – nemzetközi fürdő. Székelyföldön *Tusnád* és *Előpatak* fogadta a legtöbb külföldi vendéget. *Borszék* visszaesett.

Kezdetben a nagyobb székelyföldi fürdők, Előpatak, Tusnád, Kovászna, Borszék és a Brassó megyei Zajzon állandó látogatóinak nagyobb hányadát a regáti, román királyságbeli vendégek jelentették. A román középértéghoz tartozó bukaresti és vidéki bojárrok, a tehetős polgárok kedvelték fürdőinket, melyek a „külföldre utazás” varázsát

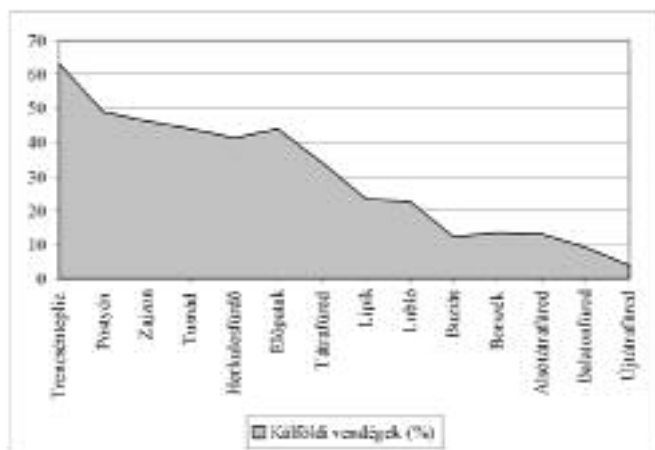
is jelentették számukra. Az így befolyt pénz jelentős mértékben hozzájárult a fürdők fellendüléséhez.

1862-ben Előpatakon, Erdély „legnevezetesebb és legélénkebb” fürdőjén 1203 vendéget regisztráltak, (a gyerekek és a cselédek, akik a fürdőn is munkájukat végezték, nem szerepeltek a statisztikában). Ebből magyar volt 323, szász 136, erdélyi román 110, Kárpátokon-túli román 491, izraelita 132, svájci 4, francia 2, porosz 3, szerb 2.

	Előpatak		Kovászna		Tusnád	
	Állandó belföldi	Állandó romániai	Állandó belföldi	Állandó romániai	Állandó belföldi	Állandó romániai
1893	401	349	682	90		
1894	314	295	471	45		
1895	337	294	375	50		
1896	267	280	300	52		
1897	366	305	423	37		
1898	360	294	453	39	593	558
1899	395	322	305	24	726	367
1900	469	152	490	17	734	327

„A szomszéd Moldova százezreket kíván befektetni fürdői célokra, hogy saját fürdőit európai színvonalra emelhesse. Említett fürdőhelyeinken [Borszék, Tusnád és Előpatak] sok szép vert arany szokott évenként megfordulni a szomszéd Duna fejedelemségből.” [A mi fürdőinkről. *Maros-Vidék* X. évf. (1880. április 29.) 18. sz.] A romániai vendégek számának jelentősebb megcsappanása már a vámháború éveiben (1886–1894) észlelhető volt, majd – részben ennek nyomán – megkezdődött a romániai fürdők kiépítése, amit az állam is támogatott.

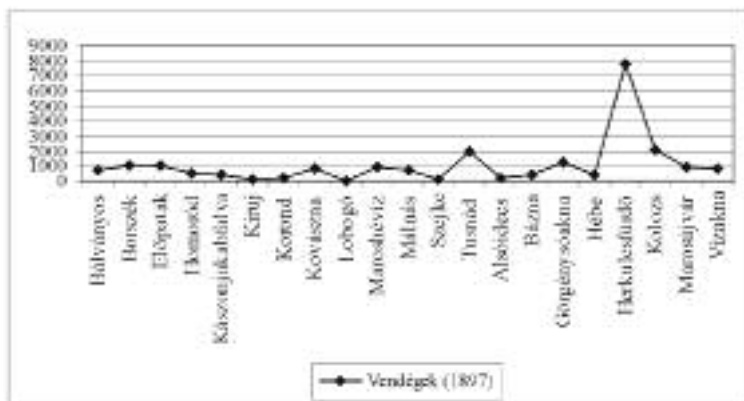
Külföldi vendégek (1891)

Kiadó szobák 1891-ben:

1. Pöstyén 1300–1400
2. Trencsén-telep 800–900
3. Herkulesfürdő 700–800
4. Előpatak 600
5. Balatonfüred 560
6. Tusnád 550
7. Bártfa 480
8. Borsók 430
- ...
21. Málnás 120

1897	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Bálványos	60	8	68	650	26	676	710	34	744
Borszék	749	114	863	149	25	174	898	139	1 037
Előpatak	366	305	641	22	36	58	699	341	1 040
Homoród	388	–	388	77	1	78	465	78	542
Kászon-jakabfalva	145	–	145	312	–	312	457	–	457
Kiruj	90	–	90	37	–	37	127	–	127
Korond	165	–	165	35	–	35	200	–	200
Kovászna	460	37	497	256	40	296	716	77	793
Lobogó									
Maros-hévíz	8	3	11	882	–	882	890	3	893
Málnás	220	17	237	480	–	480	717	–	717
Szejke	72	4	76	20	–	20	96	–	96
Tusnád	754	455	1 209	757	5	762	1 511	460	1 971
Alsóidecs	161	–	161	–	–	–	161	–	161
Bázna	397	25	422	38	–	38	422	38	460
Görgény-sóakna	519	25	544	713	–	713	1 232	25	1 257
Hébe	362	38	400	10	–	10	400	10	410
Herkules-fürdő	2 418	1 270	3 688	2 685	1 383	4 068	5 103	2 653	7 756
Kolozs	193	–	193	1 910	–	1 910	2 103	–	2 103
Maros-újvár	710	1	711	218	6	224	928	7	935
Vízakna	658	36	694	140	–	140	798	36	834
Összesen Magyarországon 160 fürdőjében	66 598	11 721	78 319	86 508	17 342	103 850	153 106	29 063	182 169

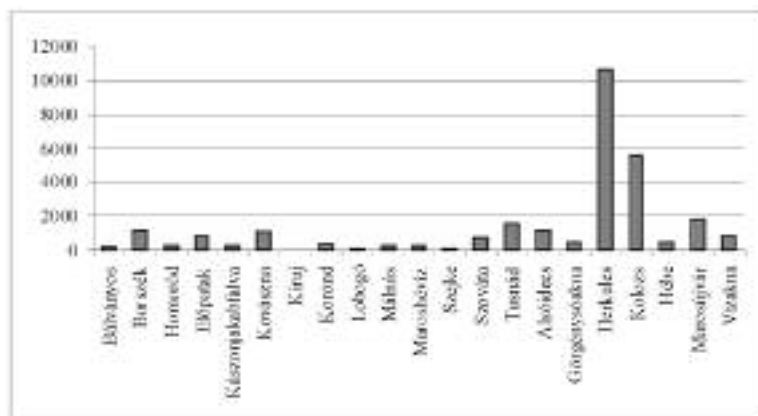

1899	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Borszék	740	128	868	124	5	129	864	133	997
Előpatak	395	322	717	86	27	113	481	349	830
Homoród	299	6	305	59	20	79	358	26	384
Kovácsa	505	24	529	496	31	587	1001	55	1056
Tusnád	726	367	1093	443	-	443	1169	810	1979
Görgény-sóakna	317	7	324	290	-	290	607	7	614
Feredő-gyógy	298	37	335	165	5	170	463	42	505
Bázna	458	25	483	57	-	57	515	25	540
Hébe	338	44	382	-	-	-	338	44	382
Herkules-fürdő	2577	5477	8054	1637	346	1983	4214	8937	13 151
Kolozs	625	-	625	1257	-	1257	1882	-	1882
Marosúj-vár	628	4	632	1181	20	1201	1809	24	1833
Vízakna	766	73	839	-	-	-	766	73	839

A sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzet* 1899. július 8-án számol be a fürdőszezon kezdetéről: „Székely fürdők. Abban a régi boldog időben, mikor faköpüből mérték a borvizet Előpatakon vagy Málnáson, s a ki lombosátor alatt töltötte el a kúrát, annak a fényűzését nagyon irigyelte a bokor aljában háló vendég; az egyszerűségnek ebben az idillikus korszakában, azt mondják, annyi volt a fürdővendég, hogy ma, a kényelmes palotákkal beépített, művészkezekről ápoltságok közt pompázó modern székely fürdők négy évad alatt sem érnék utol azok számát. S hozzá meg hovatovább érzékenyebbek vagyunk a magunk kényelmére, s olcsó pénzért annyi mindent követelünk a fürdőbirtokosságoktól, hogy nem is lehet már csodálkozni azon, ha az üzletévük esztendőről-esztendőre nagyobb deficittel záródik. Legkivált pedig a székely fürdőkön: Tusnádon, Előpatakon vagy Málnáson. Mert az építkezés tetemes pénzbe kerül, a vendégek száma pedig évről-évre apad. Hogy mi ennek az oka, azt csak a jó isten tudja. Nehéz gazdasági viszonyok, a luxus, lakás- és ételmezésbeli drágaság és sok minden egyéb...”⁷ A névtelen szerző idealizálja a kezdeti, a paraszt-fürdők kezdetleges viszonyait és a statisztikákban kimutatott lassú számbeli gyarapodás ellenére is minimalizálja a székely fürdők fejlődését. Álláspontja jellemző korára.

1900	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Borszék	573	75	648	243	5	248	816	80	896
Előpatak	469	152	621	107	47	154	576	199	775
Kovászna	490	17	507	386	–	386	876	17	893
Szováta	358	–	358	329	–	329	687	–	687
Tusnád	734	327	1061	423	–	423	1157	327	1484
Feredő-gyógy	295	8	303	33	1	34	328	9	337
Hébe	291	28	319	14	–	14	305	28	333
Herkules-fürdő	2657	4694	7351	1787	590	2377	4444	5284	9728

1901	Állandó vendég				Ideiglenes vendég				Össze- sen
	Bel- földi	Kül- földi	Össze- sen	+, -	Bel- földi	Kül- földi	Össze- sen	+, -	
Bálványos	77	13	90	-	107	6	113	-	203
Borszék	782	166	948	1300	205	-	205	-43	1153
Homoród	245	-	245	-	-	-	-	-	245
Előpatak	401	133	534	-87	204	47	251	197	785
Káson- jakabfalva	215	-	215	-	65	-	65	-	280
Kovászna	454	129	583	176	546	-	546	160	1129
Kiruj									
Korond	240	-	240	-	93	-	93	-	333
Lobogó	44	-	44	-	28	-	28	-	72
Málnás	195	36	241	-	48	-	48	-	272
Maros- hévíz	34	10	44	-	175	50	225	-	269
Szejke	44	-	44	-	5	-	5	-	49
Szováta	387	-	387	129	358	3	361	129	745
Tusnád	794	288	1082	121	330	113	443	120	1525
Alsóidecs	112	-	112	-	1040	-	1040	-	1152
Görgény- sókna	208	3	211	-	260	-	260	-	471
Herkules	3452	4950	8402	1051	1719	461	2180	-197	10582
Kolozs	659	2	661	-	4887	8	4895	-	5556
Hébe	369	60	429	110	23	-	23	19	452
Maros- újvár	615	-	615	182	1183	8	1191	180	1806
Vízakna	800	42	842	-202	-	-	-	-	842

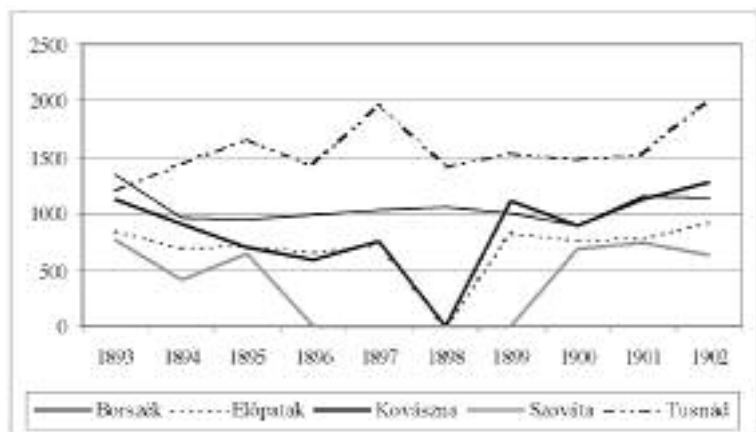
Külföldi állandó vendégek 1901-ben

Sor-szám	Fürdő	Külföldi állandó vendég	%
1.	Felsőhági	137	92,56%
2.	Lajtapordány	105	86,64%
3.	Trencsén-Teplic	3424	67,79%
4.	Tarpatak	326	62,81%
5.	Savanyúkút	120	59,40%
6.	Herkulesfürdő	4950	58,91%
7.	Pöstyén	3494	55,96%
8.	Csorba	228	44,10%
9.	Tátraszéplak	138	38,98%
10.	Tusnád	288	26,61%
11.	Újtátrafüred	254	26,35%
12.	Előpatak	133	24,90%
13.	Kovácsa	129	22,12%
14.	Ótátrafüred	157	20,07%
15.	Borszék	168	17,51%
16.	Lukácsfürdő	143	10,41%

Sor- szám	Fürdő	Külföldi állandó vendég	%
17.	Siófok	218	7,09%
18.	Balatonfüred	151	5,03%
19.	Bártfa	116	2,98%

Erdélyi fürdők látogatottsága 1893–1902 között

	Borszék	Elő- patak	Ko- vászna	Szováta	Tusnád	Maros- újvár	Herku- les	Feredő- gyógy
1893	1349	857	1128	770	1214	767	7237	386
1894	964	694	901	415	1448	797	7065	527
1895	942	716	700	650	1665	1080	6345	368
1896	983	661	593	-	1430	-	6774	486
1897	1037	729	756	-	1971	935	7756	162
1898	1059	-	-	-	1411	-	8432	109
1899	997	830	1116	-	1536	1833	10037	505
1900	896	775	893	687	1484	1644	9728	338
1901	1153	785	1129	745	1525	1806	10582	660
1902	1146	924	1276	632	2019	1425	10103	1337

A fürdők látogatottsága 1902–1915 között

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Bálványos									1
1902	153	23	176	248	5	253	401	28	429
1903	115	4	119	205	–	205	320	4	324
1904	105	–	105	120	–	120	225	–	225
1905	224	8	232	300	–	300	524	8	536
1906	229	9	238	35	–	35	264	9	273
1907	257	8	265	–	–	–	257	8	265
1908	334	4	338	185	–	185	519	4	522
1910	130	55	135	156	8	164	286	13	299
1911	177	27	204	200	40	240	377	67	444
1912	292	16	308	502	32	534	794	48	842
1913	66	3	69	442	1	443	508	4	512
1914	220	15	235	247	6	253	467	21	488
1915	12	3	15	–	–	–	12	3	15
Borszék									
1902	790	117	907	206	33	239	996	150	1146
1903	866	95	961	327	17	344	1193	112	1305
1904	781	169	950	175	18	193	956	187	1143
1905	981	217	1198	286	133	419	1267	350	1617
1906	1634	143	1277	341	66	407	1475	209	1684
1907	859	110	969	210	40	250	1069	150	1219
1908	854	144	998	373	53	426	1227	197	1424
1909-ben a vendégek száma Borszéken 1218 (ez 36%-os növekedést jelentett az 1900. évi adatokhoz viszonyítva)									
1910	1124	103	1307	745	–	745	1869	183	2052
1911	1048	177	1225	523	84	607	1571	261	1832
1912	990	145	1135	138	43	226	1173	188	1361
1913^s	505	3	508	154	13	167	659	16	675
1914^a	651	128	779	160	38	198	811	166	977

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1915	135	5	140	39	7	46	174	12	186
Csikcsicsó									
1902	334	46	380	100	42	142	434	88	522
1903	442	-	442	-	-	-	442	-	442
1904	442	-	442	-	-	-	442	-	442
1905	185	25	210	100	-	100	285	25	310
1906	310	-	310	-	-	-	310	-	310
1907	414	-	414	-	-	-	414	-	414
1908	200	3	203	170	-	170	370	3	373
1913									
Előpatak									
1902	639	95	734	168	22	190	807	117	924
1903	574	85	659	93	23	116	667	108	775
1904	960	177	1137	532	82	614	1492	259	1751
1905	758	171	929	378	103	481	1136	274	1410
1906	766	140	906	439	103	542	1205	243	1448
1907	699	153	852	532	266	798	1234	419	1650
1908	653	197	850	538	268	806	1191	465	1656
1910	760	165	925	692	365	1057	1452	530	1982
1911	725	203	928	796	485	1281	1521	688	2209
1912	532	173	705	820	555	1373	1352	728	2080
1913	378	74	452	829	602	1431	1207	676	1883
1914	245	149	394	715	510	1225	960	659	1619
1915	90	2	92	437	26	463	527	28	555
Fiátfalva									
1905	24	-	24	700	-	700	724	-	724
1906	124	-	124	-	-	-	124	-	124
1907	100	-	100	-	-	-	100	-	100
1908	49	-	49	-	-	-	49	-	49
1910	39	-	39	-	-	-	39	-	39

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1911	20	-	20	-	-	-	20	-	20
1912	51	-	51	-	-	-	51	-	51
1913	16	-	16	71	-	71	87	-	87
1914	16	-	16	80	-	80	96	-	96
1915	-	-	-	10	-	10	10	-	10
Hargitafürdő									
1913	291	-	291	281	-	281	572	-	572
Homoród									
1902	120	1	121	84	-	84	204	1	205
1903	170	-	170	-	-	-	170	-	170
1904	147	-	147	66	-	66	213	-	213
1905	410	-	410	18	-	18	428	-	428
1906	123	-	123	-	-	-	123	-	123
1907	215	-	215	-	-	-	215	-	215
1908	245	-	245	338	-	338	583	-	583
1910	235	4	239	124	-	124	359	4	363
1911	163	6	169	93	-	93	256	6	262
1912	102	-	102	59	-	59	161	-	161
1913	150	4	154	180	-	180	330	4	334
1914	94	1	95	254	-	254	348	1	349
1915	12	30	42	49	17	66	61	47	108
Kászonjakabfalva									
1902	111	-	111	74	-	74	185	-	185
1903	136	12	148	-	-	-	136	12	148
1904	136	12	148	-	-	-	136	12	148
1905	248	14	262	140	-	140	388	14	402
1906	72	9	81	84	3	87	156	12	168
1907	87	11	98	63	17	80	150	28	178
1908	33	-	33	-	-	-	33	-	33
1910	38	-	38	73	-	73	111	-	111

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1911	43	8	51	154	11	165	197	19	216
1913	25	-	25	-	-	-	25	-	25
1915	13	-	13	-	-	-	13	-	13
Kiruly									
1903									
1907	105	-	105	58	-	58	163	-	163
1908	240	-	240	-	-	-	240	-	240
1915	Nem volt vendég.								
Korond									
1902	255	-	255	235	-	235	490	-	490
1903	263	-	263	85	5	90	348	5	353
1904	327	-	327	101	-	101	428	-	428
1905	442	-	442	164	-	164	606	-	606
1906	187	3	190	250	19	269	437	22	459
1907	206	-	206	93	-	93	209	-	209
1908	231	-	231	72	-	72	303	-	303
1910	134	-	134	83	-	83	217	-	217
1911	235	6	241	73	-	73	308	6	314
1912	185	-	185	32	-	32	217	-	217
1913	123	-	123	39	-	39	162	-	162
1914	13	-	13	15	-	15	28	-	28
1915	Zárva volt								
Kovászna									
1902	485	24	482	794	-	794	1252	24	1276
1903	323	9	332	586	-	586	909	9	918
1904	403	27	430	452	-	452	855	27	882
1905	554	26	580	870	-	870	1424	26	1450
1906	379	16	395	337	69	406	716	85	801
1907	379	16	395	337	69	406	716	85	801
1908	306	4	310	334	-	334	640	4	644

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1910	114	19	133	208	-	208	322	19	341
Kovácsna-fürdő 1911-ben zárva volt, mert a belügyminisztérium az új fürdőszabályzatot nem hagyta jóvá.									
1912	246	14	260	425	-	425	671	14	685
1913	81	-	81	214	-	214	295	-	295
1915	Nem volt vendég.								
Lobogó									
1902	51	-	51	15	-	15	66	-	66
1903	72	-	72	-	-	-	72	-	72
1904	51	-	51	5	5	10	56	5	61
1905	110	-	110	111	-	111	221	-	221
1906	45	-	45	8	-	8	53	-	53
1907	47	-	47	-	-	-	47	-	47
1908	44	-	44	-	-	-	44	-	44
1910	50	-	50	92	-	92	142	-	142
1911	38	-	38	71	-	71	109	-	109
1912	53	-	53	100	-	100	153	-	153
1913	59	-	59	121	-	121	182	-	182
1914	35	-	35	189	-	189	224	-	224
1915	4	7	11	18	10	28	22	17	39
Málnás									
1902	155	14	169	81	8	89	236	22	258
1903	123	22	145	20	3	23	143	25	168
1904	157	11	168	19	-	19	176	11	187
1905	218	11	229	26	3	29	244	14	285
1906	157	8	165	21	-	21	178	8	186
1907	184	10	194	6	3	9	190	13	203
1908	340	10	350	61	18	79	401	28	429
1910	251	1	252	192	-	192	443	1	444
1911	298	12	310	255	6	261	553	18	571

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1912	384	9	393	183	3	186	547	12	579
1913	275	–	275	226	–	226	501	–	501
1914	257	–	257	142	–	142	399	–	399
1915	39	–	39	47	–	47	86	–	86
Maroshévíz									
1903	11	–	11	575	35	610	586	35	621
1904	64	–	64	13	–	13	77	–	77
1905	34	–	34	6	–	6	40	–	40
1906	64	1	65	18	–	18	82	1	83
1907	82	–	82	77	–	77	159	–	159
1908	51	–	51	15	–	15	66	–	66
1910	56	–	56	25	–	25	81	–	81
1911	253	–	253	336	–	336	589	–	589
1912	49	8	57	30	–	30	79	8	87
1913	11	1	12	9	–	9	20	1	21
1914	28	–	28	15	–	15	43	–	43
1915	Nem volt vendég.								
Szejké									
1902	68	–	68	7	–	7	75	–	75
1903	39	–	39	5	–	5	44	–	44
1904	70	–	70	10	–	10	80	–	80
1905	68	2	70	4	–	4	72	2	74
1907	34	–	34	12	44	56	46	44	90
1908	26	–	26	–	–	–	26	–	26
1910	35	–	35	–	–	–	35	–	35
1911	45	–	45	–	–	–	45	–	45
1912	144	–	144	11	–	11	155	–	155
1913	112	–	112	33	–	33	145	–	145
1914	121	–	121	–	–	–	121	–	121
1915	12	–	12	6	–	6	18	–	18

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Szováta									
1902	590	42	632	-	-	-	590	42	632
1903	297	-	297	25	-	25	322	-	322
1904	984	6	990	510	24	534	1494	30	1524
1905	1103	-	1103	1115	-	1115	2218	-	2218
1906	1323	6	1329	174	-	174	1497	6	1503
1907	1307	1	1308	299	-	299	1606	1	1607
1908	1613	-	1613	306	34	340	1919	34	1953
Szovátán 1909-ben 2237 vendég volt (ez 225%-os növekedésnek felel meg az 1900. évi adatokhoz viszonyítva).									
1910	1548	4	1552	403	-	403	1951	4	1955
1911	1764	2	1766	2287	3	2290	4051	5	4056
1912	1643	2	1645	474	-	474	2117	2	2119
1913	830	-	830	362	-	362	1192	-	1192
1914	758	-	758	368	-	368	1126	-	1126
1915	349	3	352	257	2	259	606	5	611
Zajzon									
1905	294	34	328	20	48	68	314	82	396
1906	538	92	630	756	94	850	1294	186	1480
1907	546	168	714	495	94	589	1041	262	1303
1908	488	173	661	459	49	508	947	222	1169
1910	581	225	806	462	89	551	1043	314	1357
1911	651	290	941	540	151	691	1191	441	1632
1912	171	29	200	334	107	441	505	136	641
1913	177	16	193	120	21	141	297	37	334
1914	231	91	322	80	27	107	311	118	429
1915	21	-	21	-	-	-	21	-	21
Tusnád									
1902	848	289	1137	829	125	954	1677	414	2091
1903	652	196	848	991	129	1120	1643	325	1968

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1904	1397	443	1840	-	-	-	1397	443	1840
1905	1632	371	2003	-	-	-	1632	371	2003
1906	1108	331	1439	350	33	383	1485	364	1822
1907	1120	426	1546	304	117	421	1424	543	1967
1908	1339	473	1812	811	336	1147	2150	809	2959
1909-ben a vendégek száma Tuszánodon 2959 volt (ez 100%-os növekedést jelentett az 1900. évi adatokhoz viszonyítva).									
1910	819	221	1040	267	15	282	1086	236	1322
1911	790	236	1026	888	79	967	1678	315	1993
1912	961	354	1315	802	115	917	1763	469	2232
1913	806	75	881	535	23	558	1341	98	1439
1914	194	123	317	198	21	219	392	144	536
1915	Zárva volt								
Zsögöd									
1903	21	2	23	6	1	7	27	3	30
1904	30	-	30	-	-	-	30	-	30
1905									
1907	29	-	29	9	-	9	38	-	38
1908	22	-	22	-	-	-	22	-	22
1910	64	39	103	232	96	328	296	135	431
1911	8	3	11	-	-	-	8	3	11
1912	69	-	69	-	-	-	69	-	69
1913	5	-	5	-	-	-	5	-	5
1914	24	-	24	-	-	-	24	-	24
1915	18	-	18	-	-	-	18	-	18
Alsóidecs									
1902	187	-	187	3995	35	4030	4182	35	4217
1903	147	4	151	10	-	10	157	4	161
1904	203	-	203	12	-	12	215	-	215
1905	103	-	103	-	-	-	103	-	103

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1911	104	-	104	22	-	22	126	-	126
1914	20	-	20	4	-	4	24	-	24
1915	71	-	71	499	-	499	570	-	570
Bázna									
1903	390	15	405	55	4	59	445	19	464
1904	371	40	411	39	-	39	410	40	450
1905	415	19	434	28	4	32	443	23	466
1907	252	22	274	65	-	65	317	22	339
1915	380	6	386	96	-	96	476	6	482
Feredőgyógy									
1902	1266	71	1337	-	-	-	1266	71	11 337
1903	565	54	619	682	67	749	1247	121	1368
1904	607	22	629	-	-	-	607	22	629
1905	467	15	482	911	-	911	1378	15	1393
1906	435	6	441	672	3	675	1107	9	1116
1907	422	5	427	271	-	271	693	5	698
1908	561	52	613	541	32	573	1102	84	1186
1910	369	11	380	112	-	112	481	11	492
1911	587	30	617	-	-	-	587	30	617
1912	405	35	440	110	-	110	515	35	550
1913	205	2	207	34	-	34	239	2	241
1914	360	-	360	266	-	266	626	-	626
1915	361	-	361	491	-	491	852	-	852
Kolozs									
1901	757	12	769	3073	15	3088	3830	27	3857
1910	1086	-	1086	1265	2	1267	2351	2	2353
1911	971	3	974	235	-	235	1206	3	1209
1912	342	-	342	521	-	521	863	-	863
1913	438	-	438	226	-	226	664	-	664
1915	161	-	161	113	-	113	274	-	274

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
Görgénysóakna									
1902	149	5	154	–	–	–	149	5	154
1903	225	–	225	25	–	25	250	–	250
1904	180	–	180	28	–	28	208	–	208
1905	186	5	191	14	–	14	200	5	205
1906	129	–	129	3	–	3	132	–	132
1907	120	–	120	–	–	–	120	–	120
1908	179	–	179	–	–	–	179	–	179
1910	249	–	249	380	–	380	629	–	629
1911	220	1	221	–	–	–	220	1	221
1912	265	4	269	119	–	119	384	4	388
1913	307	–	307	64	–	64	371	371	
1914	274	4	278	497	–	497	771	4	775
1915	50	–	50	284	–	284	334	–	334
Hébe									
1902	283	39	322	37	20	57	320	59	379
1903	364	35	399	20	–	20	384	35	419
1904	444	71	515	7	6	13	451	77	528
1905	618	20	638	13	5	18	631	25	656
1906	452	20	472	60	6	66	512	26	538
1907	396	41	437	61	8	69	457	49	506
1908	461	18	479	35	7	42	496	25	521
1910	525	19	544	122	16	138	647	35	681
1911	506	12	518	151	2	153	657	14	671
1912	489	8	497	34	9	43	523	17	540
1913	197	11	206	74	–	74	271	11	282
1914	115	202	317	280	8	288	395	210	605
1915	Zárva volt.								
Herkulesfürdő									
1902	4307	2460	6767	2208	1128	3336	6515	3588	10 103

Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1903	5821	3321	9142	1898	–	1898	7719	3321	11 040
1904	4315	2624	6939	2753	1943	4696	7068	4567	11 635
1905	2947	1030	3977	5105	1799	6904	8052	2829	10 881
1906	3872	1344	5216	4909	1185	6094	8781	2529	11 310
1907									
1908	4387	1726	6113	6456	1621	8077	10 843	3347	14 190
1910	3674	1453	5127	4611	1487	6098	8285	2940	11 225
1911	4856	1796	6652	7871	1629	9500	12 727	3425	16 152
1912	4306	1613	5919	6531	1590	8121	10 837	3203	14 040
1913	3601	803	4404	5747	855	6602	9348	1658	11 006
1914	2318	1164	3482	5265	951	6216	7583	2115	9698
1915	1050	47	1097	1919	49	1968	2669	96	3065
Marosújvár									
1902	578	–	578	844	3	847	1422	3	1425
1903	564	–	564	780	2	782	1344	2	1346
1904	565	–	565	938	–	938	1503	–	1503
1905	818	–	818	1459	–	1459	2277	–	2277
1906	583	–	583	724	–	724	1307	–	1307
1907	545	–	545	755	–	755	1300	–	1300
1908	710	–	710	1063	2	1065	1773	2	1775
1910	1114	4	1118	2151	–	2151	3265	4	3269
1911	1600	–	1600	5600	–	5600	7200	–	7200
1912	1686	–	1686	6268	–	6268	7954	–	7954
1913	1157	–	1157	4040	–	4040	5197	–	5197
1914	716	–	716	2715	–	2715	3431	–	3431
1915	490	–	490	1957	–	1957	2447	–	2447
Vízakna									
1902	931	87	1018	–	–	–	931	87	1018
1903	1095	74	1169	–	–	–	1095	74	1169
1904	1183	102	1285	–	–	–	1183	102	1285

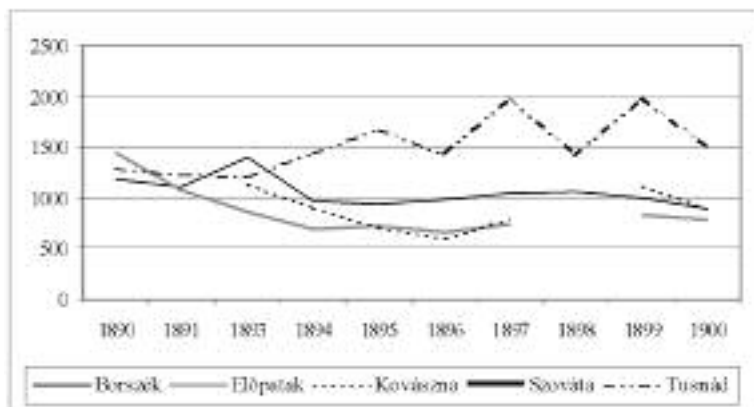
Év	Állandó vendégek			Ideiglenes vendégek			Összes vendégek száma		
	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1905	1140	44	1184	-	-	-	1140	44	1084
1906	1109	91	1200	-	-	-	1109	91	1200
1907	1393	116	1509	-	-	-	1383	116	1509
1908	1354	122	1476	680	-	680	2034	122	2156
1910	2078	191	2269	-	-	-	2078	191	2269
1911	2427	216	2643	3200	582	3782	5627	798	6425
1912	2338	340	2687	459	36	495	2797	376	3173
1913	2397	185	2582	-	-	-	2397	185	2582
1914	1900	188	2088	-	-	-	1900	188	2088
1915	860	54	914	108	2	110	968	56	1024

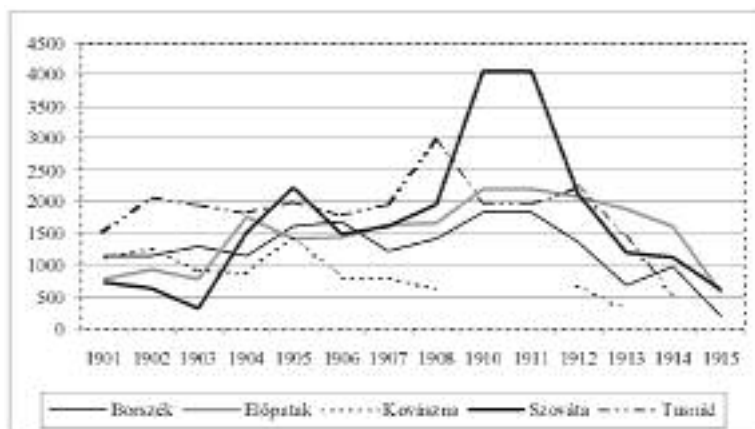
Év	Összesített adatok	Állandó vendégek száma			Ideiglenes vendégek száma			Összes vendégek száma		
		Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt	Bel-földi	Kül-földi	Együtt
1906	Magyarország 210 fűrdője	98 761	16 185	114 946	86 257	9111	95 368	185 018	252 296	210 314
1907	Magyarország 210 fűrdője	110 388	17 175	127 563	90 461	12 100	10 2561	200 849	29 275	230 124
1908	Magyarország fűrdői	105 815	16 890	122 705	82 540	11 232	93 772	188 355	28 122	216 477
1910	Magyarország 205 fűrdője	121 760	17 709	139 469	103 150	12 010	115 160	224 910	29 719	254 629
1911	Magyarország 199 fűrdője	139 806	18 932	158 738	127 555	14 920	142 475	263 164	33 349	301 213
1912	Magyarország 202 fűrdője	125 493	21 288	146 781	116 630	12 432	129 062	242 123	33 120	275 843
1913	Magyarország fűrdői	103 630	18 113	121 743	91 406	12 487	103 893	195 036	30 600	225 636
1914	Magyarország fűrdői	77 489	15 566	93 055	68 082	9229	77 311	145 571	24 795	170 366
1915	Magyarország fűrdői	60 616	10 053	70 699	49 930	3515	53 445	110 546	13 598	124 144

A háború alapvető változásokat hozott a fürdők használatában is. A fürdő vendégek száma megcsappant. A szanatóriumokban, fürdő szállókban katonakórházakat rendeztek be, lábadozó sebesültek rehabilitációja folyt. „Üdülő kórház” létesítését tervezték Bálványos- és Málnás fürdőn, tüdőbeteg telep szervezését Korondon és Málnáson. Még mindig nem jött létre a magyar fürdőtörvény, melynek megalkotását Udvarhely vármegye is sürgette.

A székelyföldi fürdők vendéglétszáma a Monarchia korában nem emelkedett 15 000 látogató fölé, és részesedésük a magyarországi fürdők látogatottságában nem érte el a 6%-ot. Összehasonlításként csak egy adatot idézek: a Bécs melletti Baden 1889-ben 15 603 vendéget fogadott. (Lásd a mellékletet.)

A székelyföldi öt legnagyobb fürdő látogatottsága:

A székelyföldi fürdők nagyszzerű természeti adottságokkal rendelkeztek. Látogatottságuk mégsem érte el lehetőségeik színvonalát. Ennek főbb okai, hogy Magyarország keleti határvidéki megyéiben, a peremvidéken helyezkedtek el, távol a polgárosult, gazdaságilag fejlettebb nagyvárosoktól, az erdélyi vasutak vonalvezetése sem könnyítette meg a fürdőinkre való utazást. A krónikus tőkehiány, a kölcsönök magas kamatterhe nem tette lehetővé a nagyobb beruházásokat.

JEGYZETEK

- ¹ A m. orvosok és természetvizsgálók Debreczenben tartott XXII-dik vándorgyűlésének munkálatai. Bp., 1882. 76. – idézi Chyzer Kornél: *Fürdőink múltjáról, jelenéről és fejlődésük eszközeiről*. In: A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének 1891-iki Évkönyve. Bp., 1891. 84.
- ² *Rapports et resolution de la IX-ème session du Congrès international de statistique á Budapest. 1876.* – idézi Chyzer Kornél: *Fürdőink múltjáról, jelenéről és fejlődésük eszközeiről*. In: A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének 1891-iki Évkönyve. Bp., 1891. 84.
- ³ *Korunk* III (1863)
- ⁴ *Magyar Polgár* XI (1877. július 31.)

⁵ *Maros-Vidék* (1879. aug. 5.); (1891. jún. 21.)

⁶ *Maros-Vidék* XXII (1892. július 31.) 21.

⁷ *Székelly Nemzet* (1899. július 8.)

⁸ „Borszék hanyatlása, mióta kevésbé megfelelő kezekbe jutott, évenként konstatáljuk; újabban örömmel értesülünk, hogy a fürdővállalat részvénytársaság a régi híres fürdő felvirágoztatása érdekében megint céltudatos munkásságot akar kifejtetni. Elsősorban azzal a rossz rendszerrel kell szakítani, hogy évről-évre más-más orvost bíznak meg a fürdőorvosi teendőkkel, megbízható állandó fürdőorvosról kell gondoskodni. Régi tapasztalat az, hogy minden gyógyhely prosperálása a fürdőorvoson nyugszik.” *A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének 1913-iki Évkönyve*. Bp., 1913. 194–195.

⁹ „Nagyon szomorú Borszék látogatottságának állandó hanyatlása, melyre már ismételve rámutattunk. Ez a valamikor nagyhírű fürdő, Erdély gyöngye, vonzó erejét elvesztette; múlt évi csekély létszámával a kisebb fürdők nivójára süllyedt.” *A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének 1914-iki Évkönyve*. Bp., 1914. 235.

Melléklet
A székelyföldi fürdők részesedése a magyarországi fürdők látogatottságában
1901–1915 között

	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Bálványos	203	429	324	225	536	273	265	522	444	444	842	512	488	15
Borszék	1153	1146	1305	1143	1617	1684	1219	1424	1832	1832	1361	675	977	186
Csikésicső		522		442	310	310		373						
Előpatak	785	924	775	1751	1410	1448	1650	1656	2209	2209	2080	1883	1619	555
Fiátfalva					724	124	100	49	20	20	51	87	96	10
Homoród	245	205	170	213	428	123	215	583	262	262	161	334	349	108
Kászonjakabfalva	205	185	148	148	402	168	178	33	216	216		25		13
Kiruj							163	240						
Korond	333	490	353	428	606	459	299	303	314	314	217	162	28	
Kovácszna	1129	1276	918	882	1450	801	801	644			685	295		
Lobogó	72	66	72	61	221	53	47	44	109	109	153	182	224	39
Málnás	272	259	168	187	285	186	203	429	571	571	579	501	399	86
Maroshévíz	269		621	77	40	83	159	66	589	589	87	21	43	
Szejke	49	75	44	80	74		90	26	45	45	155	145	121	18
Szováta	745	632	322	1524	2218	1503	1607	1953	4056	4056	2119	1192	1126	611
Tusnád	1525	2091	1968	1840	2003	1822	1967	2959	1993	1993	2232	1439	536	
Zajzon					396	1480	1303	1169	1632	1632	641	334	429	21
Zsögöd				30			38	22	11	11	69	5	24	18
Összesen SzF	6985	8300	7188	9031	12 720	10 517	10 304	12 495	14 303	14 303	11432	7792	6459	1680
Összesen Mo.	183 954	176 606	210 313	217 994	227 063	210 314	230 124	216 477	254 629	301 213	275 843	225 636	170 366	124 144
Székelyföld %	3,79	4,69	3,41	4,14	5,60	5	4,47	5,77	5,61	4,74	4,14	3,45	3,79	1,35

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Mezőgazdasági gépkínálat Erdélyben a XIX/XX. század fordulóján

Jelen írásunkban többnyire Erdély XIX–XX. századfordulós közéleti sajtójának hasábjain járunk a mezőgazdasági eszközök, szerszámok és gépek nyomában, kiemelt figyelmet fordítva a megjelenő reklámokra.

Erdély agrárhelyzetére a tárgyalt korszakban jellemző volt Éber Ernő 1903-as kijelentése, miszerint a parasztságnak „rossz és kevés” a gazdasági eszköze, s ennek következtében vetőmagja selejtes és gyatra a termés mennyisége és minősége is. A termelés a piac igényeihez nem simul. Az értékesítés nem arányos az áru értékével.¹ Ez a korabeli gazdasági és társadalmi fejlettség ismeretében érthető, s csak az vezetheti félre az elemzőt, hogy már a XIX. század második felében, de különösen a XX. század első évtizedeiben megszorodtak a mezőgazdasági gépek és eszközök gyártására, illetve forgalmazására szakosodott magyarországi és erdélyi cégek, kis és nagy vállalkozók, kereskedők, javító műhelyek. A gépgyártó cégek nagy többségének természetesen az ország fővárosában, Budapesten volt a székhelye, de igen sok rendelkezett vidéki képvisellel is. Erre az időre már kialakult a hazai és az egyre nagyobb nyomást gyakorló külföldi cégek versengése. Leopold Lajos írta egy 1906-os tanulmányában, hogy az amerikai gyáripár „kifogyhatatlan a reklám és üzleti elasticizmus fogásaiban és hogy a gépek bevezetését megkönnyítse, magyar szerelőkől, ügynökökből, mérnökökből egész kis pionír csapatot szervezett”.²

A mezőgazdasági gépek és eszközök számbelileg növekedtek és az előbbieket egyre inkább célgépekké váltak. Nagy Ferencz 1842-es, a piacokat elemző kimutatásában úgy ítélte meg, hogy „egy darab idő óta a kolozsvári vásárok alkalmával célszerű szóró, választó és szemelő rostákat lehet találni” – s ezt a hazai szorgalom s értelmesedés számlájára könyvelte el.³

Az 1848-as emigránsok közvetítésével kerültek az országba az első nagyobb teljesítményű, komolyabb mezőgazdasági gépek. Majd a kiegészést követően – a Monarchián kívüli gyárak fokozódó részesezésének növekedése mellett – az osztrák (bécsi) gyárak termékei részesültek előnyben a magyarországi piacokon.⁴ A gépek elterjedését az egyre nagyobb mezőgazdasági terményszükséglet, a fokozódó nemzetközi agrárpiaci verseny⁵, a kis és nagy termelők felzárkózási igénye, de leginkább a nagyon csekély gépszámú eszközléltár és elavult agrár géppark igényelte. A különböző mezőgazdasági eszközökre és gépekre vonatkozó, rövidebb-hosszabb ismeretterjesztő írások megjelenése egyre gyakoribbá vált. Az előállító cégek érdeke is az volt, hogy minél szélesebb rétegek ismerkedjenek meg az általuk gyártott portékákkal, ezért árjegyzékeikkel, reklámjaikkal, hirdetéseikkel egyre gyakrabban jelentek meg a korabeli sajtótermékek hasábjain. Népszerűek voltak például *Pajkoss Károly* népies, rajzokkal illusztrált, egy falusi s egy városi ember között lezajlott „gazdasági beszélgetései”, melyek a *Vasárnapi Újság* számaiban jelentek meg az ekékről, boro-nákról stb.⁶

Az 1875-ös, második budapesti nemzetközi gabonavásáron történő gyenge magyar szereplés kapcsán írta a *Székel Hírlap*: „ezen eredmény korántsem felel meg várakozásunknak és annak okait abban keressük, hogy földművelési viszonyaink fejletlenek, hogy még nem kezdtük magunkat úgy gazdailag szervezni, hogy gazdasági eszközök és gépek segítségével sokat termelhessünk...” A cikk megállapította, hogy egy millión felüli az országban a kezdetleges faekék száma, hogy többnyire ismeretlenek a sorvetőgépek, a váltó-, a halmozó- és ásoékék, a boronáló és „doronsoló” [rögtörő] eszközök és kapálógépek. Kaszáló-, gyűjtő- és gereblyegépeket nem is lehet találni, szivattyúk, öntözők sehol sincsenek alkalmazásban. A gépek gyártásának megoldását a tőkepenészek egyesülésében, míg a kispénzüek vagy szegény földművelők számára a vásárlásukhoz szükséges összegeknek a községi kasszákból történő kiszakításában látta.⁷ A legutóbbi kutatások szerint természetesen nem volt ennyire lehangoló a helyzet. A statisztikai kimutatások csak némileg támasztják alá a fenti megállapításokat, igaz viszont, hogy az adatok két évtizeddel későbbiek. A századfordu-

lón már majdnem minden mezőgazdasági gép hazai gyártása folyamatban volt. Elterjedésüknek csak magas árak szabott gátat de korántsem határt. Estók János szerint 1895-ben például az összes magyarországi vetőgép 86%-át jelentették a sorvetőgépek.⁸ Csetri Elek és Kovács József az 1895-ös agrárösszeírás adatait elemezve megállapították, hogy a század hatvanas éveivel képest a mezőgazdasági gépek száma látványosan emelkedett: így az ekék 2,17; a vetőgépek 20,77; az aratógépek 11,4; míg a cséplőgépek 39,20-szoros növekedést mutattak csak Erdély területén.⁹ A gépek megjelenésével és használatuknak elterjedésével magyarázható, hogy a XX. század első évtizedeiben a probléma már társadalomtudományi elemzéseket is szült. Az említett ifj. Leopold Lajos 30 oldalas, magyarországi adatokkal alátámasztott szociológiai tanulmányt írt az amerikai és európai tapasztalatokról. Ebben azt állította – bizonyára megfélekezve a térségek közti fejlődésbeli különbségekről –, hogy „... a marokrakó s még inkább a kéveköto az emberi fizikum munkáján kívül egész csomó szerszámot tesz meghaladottá. A sarló, a kasza, a gereblye tűnedeznek. A szerszám szerepe hanyatlóban van az aratás körül is, a gépkorszak törtet előre.”¹⁰ Megállapításának második fele viszont igaznak bizonyult. Sőt a *Székely Nemzet* már 1895-ben úgy látta, hogy a mezőgazdasági gépek talán „túláságos mértékben szaporodnak”[?!]. Ez alatt azt értette, hogy a gőzerejű cséplőgépek, kéveköto és marokrakó aratógépek, fűkaszálók, vetőgépek, jó ekék és boronák elégséges mennyiségben vannak. Valószínűleg ezt a módosabb gazdák és a nagybirtokosok gépparkjára értette.¹¹ A külföldi, különböző munkákra szakosodott gépek erős konkurenciát jelentettek a hazai hasonló gépeknek. Ezt észlelték a korabeliek is, de az okokat keresve csak a lemaradást tudták elkönyvelni. „Szerkezeti szilárdságuk, elismert használhatóságuk, a külföldieket elérő vagy azt felülmúló kitűnőségük ellenére és méltányos árú dacára a hazai gépek eladásában pangás, sőt némi »vaggályos hátramaradás« is észlelhető” – írta a *Székely Nemzet* 1896-ban. Az okokat az idegen gyárak utazó ügynökeinek erőszakos üzletkötéseiben, jogosulatlan versenyében látták.¹²

A forgalmazók hirdetéseikben, reklámjaikban előszeretettel hivatkoztak a náluk megtalálható eredeti külföldi, főleg amerikai és angol

gépszerkezetekre, azok felülmúlhatatlanságára, utolérhetetlenségére, megbízhatóságára („...a legmegbízhatóbb szerkezetben...”, „szolid kivitel”), kitűnőségére, korszerűségére, ellenálló képességére („bármely időjárás viszontagságainak ellenálló...”), újdonságára („...a jövő gépe”), gazdaságosságára („tűzanyagot megtakarító”). Kihangsúlyozták különleges műszaki megoldásaikat („szabadalmaztatott magán etető szerkezet...”), tökéletes felszereltségüket, célmunkára való alkalmasságukat, azonnali alkalmazhatóságukat, csekély helyigényüket, meglepő munkaképességüket, könnyű kezelhetőségüket stb. Ezeket az illető gyár korai alapítására, az eladott gépek számára, azok ismertségére („országszerte legjobban ismert...”), a kiállításokon addig elnyert arany- és ezüstérmekre és díszoklevelekre, az alkalmazott munkáslétszámra¹³, a többéves kísérletekre, és az idők folyamán elnyert tapasztalatokra, az elvégzett tiszta munka bizonyítottságára, a világhírnévre, a gyártmányok elterjedésére, közkedveltségükre, szakértők ajánlásaira alapozták¹⁴. A *Marshall Sons and Co. Limited* 1874-ben nem mulasztotta el, hogy az egy évvel korábbi bécsi világkiállításon nyert érdeméremre, vagy az 1872 júliusában Cardiff-ban nyert „haladási érdem”-re hivatkozzon gőzgépei és cséplőgépei reklámozása során. A bécsi kiállítás figyelemkeltő ekéiről a *Vasárnapi Újság* részletesen beszámolt, hangsúlyozva, hogy ekék terén „már régóta Angliáé az elsőség s a Howard-féle ekékkel e kiállításon sem igen versenyezhet más nemzet. Leginkább figyelmet érdemelnek mellette az amerikai ekék, melyek a szép munka és szilárd szerkezetük által tűnnek ki.”¹⁵ A versenypróbákban való részvétel, nemkülönben az azokon nyert díjak („a legpontosabb és legkimerítőbb nagy versenypróbán 400 frtos első aranyérmert nyert kettős tisztító szerkezettel és különítő hengerrel bíró gőzcséplőgép”, „100 frt értékű aranyérmert nyert szalmagyűjtő”) mind valós eredményeket takaró reklámfogások voltak.¹⁶ Fehér Miklós, az *R. Hornsby and Sons* féle cég vezérigynöke „a legelső és legfőbb díjakkal és aranyérmekkel számtalanszor kitüntetett” gőzmozdonyok, gőzcséplőgépek, arató vagy kaszálógépek ajánlásakor, büszkén kérkedett a Magyarország különböző helyein 1871-ben tartott versenyek alkalmával elnyert 4 államdíjjal, 7 arany és 6 ezüstéremmel.¹⁷ A bécsi *Nechvile testvérek „Patent Austria”* nevű peronoszpóra szőlő-

fecskendőit reklámozó *Maros Vidék*, az eszköz által 1891-ben elnyert bécsi, mistelbachi, görzi és gross schweinbarthi díszokmányokat és jutalomdíjakat sorolta fel az első állami díj mellett. A permetezőt a cég medgyesi képviselőjén, Oberth Frigyesen kívül még 14 helyen lehetett megkapni Erdélyben.¹⁸

Pontosan így tettek a hazai gépgyártók is. *Szathmári S. Ferenc* az 1873-ban nagy aranyéremmel kitüntetett „*két marha után való*” vertvas ekéjét, bronzérmes kukoricamorzsolóját és az 1872-ben nagy aranyérmet nyert „*görbe göröndélyű*”, valamint szóró- és választóekéjét hirdette a *Magyar Polgár* reklámodalán, a kitüntetés tényét grafikailag is kiemelve. A gépek teljesítményére vonatkozó adatok, mármint, hogy az eke minden addigi vasekéi között a legkönnyebben járt, s a barázdát mégis a legszélesebbre hánnya, vagy hogy a kukoricamorzsoló napi 180–200 vékát volt képes lefejtetni, ezek másodlagos jelentőséggel bírtak.¹⁹ Az előzményekről csak annyit, hogy a *Székely Hírlap* 1871 júliusában örvendezve közölte, hogy hamarosan gazdasági gépgyár fog megalakulni Marosvásárhelyt, a híres Bodor Péter unokája, *Szathmári S. Ferenc* irányítása alatt. Az újság fontosnak ítélte, hogy végre a helyi talajviszonyokhoz alkalmazott gépekre tehet majd szert és a más helyről beszerzett gépek javításához alapos szakértőt nyer a gazdaközönség.²⁰

Szathmári 1872-ben be is jelentette marosvásárhelyi gazdasági gépgyárának felállítását, melyben a helyi viszonyokhoz alkalmazott, s minden időben megrendelhető agrár gépeket gyártott és javított. A gépek széles skálájából [ekék, kapák, boronák, hengerek, rögtörők, vetőgépek, szénagyűjtők, cséplőgépek, választórosták, kukoricamorzsolók, szecska- és répavágók, szőlőzúzók] a „*minden jól rendezett háztartásnál nélkülözhetetlen*” szivattyús kútját jelölte meg figyelemre méltónak.²¹ A budapesti *Grossmann J.*, az eredeti Mayer-féle triórt reklámozva képszerűen is kihangsúlyozta, hogy a szerkezet addigra 30 érmet nyert és hogy 22 000 példánya van már használatban.²² A budapesti *Kotzó* [Koczó] *Pál* gépészmérnök is az egy hónappal korábban tartott ekeversenyen szerzett arany és ezüst éremmel dicsekedett kettős és hármas ekéinek és más gépeinek reklámozása közben.²³ A marosvásárhelyi *Wagner és Schuster*, átvéve az egykori

Törpényi János-féle, a „*Kerek*”-hez címzett, vas-, szerszám-, épületvasalás- és konyhafelszerelési üzletét, a nagyszombati Török András-féle ekék és minden gazdasági szerszám mellett, 1889-ben a „*közkedveltségnek örvendő új amerikai kézi törökbúza morzsoló gépeket*” is reklámozta, melyekkel mind nyers, mind száraz törökbúzázt igen gyorsan lehetett fejteni, anélkül, hogy a csuszát összetörje.²⁴

A McCormick amerikai mezőgazdasági gépgyár egyik színes plakátján egy diadalív alatt tekinthetünk a különböző McCormick-féle gépek – köztük kaszáló-, kéveköti aratógép – munkájára, miközben a diadalív feliratai arról tudósítanak, hogy az amerikai farmtól a német és francia mezőkön át az orosz pusztáig ez a géptípus jelzi a mindenkori győzelmet („*Victor in British Fields*”, „*Conqueror in American Prairies*”, „*Winner in Campaigns of France*”, „*Leader in Russian Steppes*”). Egy másik plakátján azt érzékelteti, hogy a század eleji sarlós aratástól a századvégi gépi aratásig hosszú volt az út, de azt is sugallja, hogy gépeik elsők a mezőkön („*McCormick First in the Field*”). Egy-egy külföldi márkanév egyben garanciát is jelentett, ugyanakkor a forgalmazó tekintélyét is emelte; a vállalkozóét úgyszintén. Berei és Merza géptulajdonosok Kolozsvárról hirdették, hogy Erdélynek bármelyik részében átengedik gépeiket cséplés végett az addig felvállalt munkálatok elvégzése után. A hat darab gőzcséplőgép a földbirtokosok és haszonbérlok rendelkezésére állt, ha szándéknyilatkozatot tettek.²⁵ A cséplőgépek mellett a gőzgépre csatlakoztatható, napi 800–900 mérő feldolgozására alkalmas kukoricamorzsolójuk is a közönség rendelkezésére állt.²⁶ Kónya Rudolf, szintén kolozsvári géptulajdonos „igen előnyös” feltételek mellett kínálta a cséplés lebonyolítását mind helyben, mind vidéken. Kezkeskedett a gép tiszta munkájáért, és a gépész hozzáértő kezeléséért. Tehette, mert a munkát három Robey-féle új cséplőgéppel vállalta, és sietett ajánlatát alátámasztani a gépek dicséretével: „*E cséplőgépek vízfecskendővel vannak ellátva s jóságukért és előnyeikért a bécsi világkiállításon érdeméremmel jutalmaztattak.*”²⁷ A háromszéki Illyefalváról Nagy Mihály szintén hasonló felhívással fordult a gazdaközönséghez. Ő is a gőzgépe felszereltségére hivatkozott, midőn annak újdonságait ecsetelte (gépre szerelhető fűrés, legújabb szerkezetű üsögtisztító, állítható magvá-

lasztó henger). Úgy gondolta, hogy ajánlata még vonzóbb lesz, ha a gépe felülmúlhatatlan munkaképességére, csökkent üzemanyag-fogyasztására, vagy szeptembervégi jutányos árszabására is utal.²⁸

Nagy György sepsiszentgyörgyi géptulajdonos, aki egész- vagy felerészben bocsátotta megvételre 8 lóerős gőzcséplőgépét, egyszerűsmind a gép vezetésére is ajánlkozott.²⁹ A mezőgazdasági gépek adás-vételének folyamata a sajtóban is nyomon követhető volt. A Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Nemere* című lap egyik 1877. évi számában egy jó szerkezetű *Strobel és Barris*-féle aratógépet hirdettek megvételre.³⁰ Türk János Prázmárról egy kitűnő angol cséplőgépet kínál eladásra 1879-ben igen jutányos áron 12 LE gőzmozdonnyal együtt.³¹

A nyugati külföldi gépgyártók ügynökségeket nyitottak Kelet Európa országaiban. Az Osztrák–Magyar Monarchia ebből a szempontból jelentős felvonulási terület volt. A *The Beverley Iron és Waggon Társulat* „gazdászati gépgyárnokok” a budapesti főügynökökön, *Nicholson Fülöp*ön keresztül hirdették gőzmozdonyaikat, cséplőgépeiket és egyéb mezőgazdasági gépeiket.³² Reklámjaik a kolozsvári *Magyar Polgár* hasábjaira is eljutottak. *Kotzó Pál* az angol *R. Garrett and Sons* híres vetőgépeit, lokomobiljait és cséplőgépeit, majd „compound” gőzmozgonyait, a *Brandfordi* önműködő amerikai kéveköti aratógépeket, illetve *Samuelson és társa*-féle gabona és szénakszáló gépeit reklámozta. A 2-4 lóerős, szöges cséplőkészlet, a 4-12 lóerős, sínes, hosszú szalmarázóval, nagy felületű rostákkal, árpahéjazó és választó hengerrel rendelkező gőzcséplőgép, a különböző (fa-, szén- és szalma) fűtésű gőzmozdonyok, az 1-2 lófogatú szénagyűjtő, sorvető- és szórvavetőgépek reklámjainak az *Erdélyi Gazda* is helyet adott.³³

Az illusztrált, terjedelmes reklámokból a gépek néhány fontos műszaki adatára is fény derül. Ezek az üzemanyag-fogyasztásra, a tényleges „erőhatály”-ra, a munkateljesítményre vonatkoztak.³⁴ A frankfurti *Ph. Mayfarth et Comp.* „szolid és értelmes agenseket” keresett Erdély-szerte, hogy bécsi, illetve budapesti raktáraiból az 1–4 igásérőre berendezett – szalmarázó rostával és tisztítókészülékkel felszerelt, legújabb rendszerű –, fa vagy fémállványos cséplőgépeit forgalmazni

tudja.³⁵ 1902-ben a *Csíki Gazda* több számon át hirdeti Mayfarth reklámjait. Köztük kézi és állaterő meghajtású kukoricamorzsolót, egyszerű és kettős szerkezettel, szelelővel és anélküli változatban; gabonarostákat; konkolyozókat; 40%-os erőmegtakarítást ígérő, fekvő és kocsira szerelt széna- és szalmasajtókat; répa és burgonyavágókat; darálókat; takarmányfülesztőket; szállítható takarékfőzőüstöket, marhatakarmány és burgonya főzésére, fülesztésére valókat. Ezek mellett a komolyabb szerkezetek is helyet kaptak, mint például a könnyű járású, tartós és olcsónak kikiáltott „*Agricola*” típusú, újdonságnak számító tolóvető kerek rendszerű [szemenként] vetőgép, amely mindenféle és bármely mennyiségű mag domb vagy síkvidéken történő elvetésére alkalmasnak bizonyult. Az 1872-ben alapított gazdasági gépgyáraiban, vasöntődéiben, vashámoraiban 750 munkást foglalkoztató cég 400 arany, ezüst és bronz kitüntetést szerzett az azóta eltelt időben. Az érdeklődőknek részletes árjegyzékkel és számos elismerő oklevéllel tudott szolgálni. Reklámjukat két (konkolyozó és vetőgép) illusztráció kísérte.³⁶

De helyet kaptak a reklámokban a hazai gépgyártók és gépeik is. Az viszont jellemző adat, hogy ezen utóbbiak többsége is idegen nevű. (*Kühne, Röck, Tauffer, Walser, Stahel és Lenner, Langfelder, Graepel, Gutjahr és Müller, Dietrich* stb.) A legtöbb gyártó cég vagy forgalmazó ingyenes – legtöbbször metszetekkel illusztrált – részletes árjegyzéket, díjmentes szakba vágó felvilágosítást és tanácsadást is biztosított. A gépeket működés közben is meg lehetett tekinteni. Reklámjaik képszerőségükkel is próbáltak hatást gyakorolni. A *Graepel Hugó* féle gép- és rostalemezgyár a Marshall Sons and Co. Limited vezérügynökeként 1893-ban, a sepsiszentgyörgyi *Székelv Nemzetben* is közölt reklámjában a *Marshall*-féle gőzcséplő készletet, a *Harrison McGregor and Co.* arató és fűkaszáló gépét ötféle gőzgép, [korabeli szóhasználat] gőzmozgony, és úti mozgony, illetve egy szállítható malom képének kíséretében tárta az olvasók elé.³⁷

Az 1860-as évek elején, Kolozsváron gazdasági ügynökség nyílt. Szerepe a mezőgazdasági gépek megismertetésében és terjesztésében jelentős volt. Hamarosan „*Gazdasági Főügynökség*” név alatt fejtette ki tevékenységét, állandó kiállítással egybekötött gépraktárt szerve-

zett és mindennemű gép meghozatalát vállalta gyári árban, csakis a hoztali költség részámításával. Fő célként a gazdasági gépek „*olcsó megszerezhetőségének eszközését*” jelölte meg és ennek érdekében kapcsolatba lépett hazai és külföldi gépgyárakkal is. Ugyanakkor felhívással fordult a hazai és helybeli gép- és eszközkészítőkhöz, hogy a megnyílt állandó tárlatot „*készítményeikkel díszíteni szíveskedjenek.*” Felhívását júliusban téve, az éppen esedékes mezőgazdasági munkálatokra való tekintettel aratáshoz alkalmazott kaszákat és lóhere-mérőkanalakat kínált megtekintésre és vásárlásra, a sarlóval történő aratás felváltására. Ugyanakkor termékközvetítést és bizományi felvásárlást is kilátásba helyezett.³⁸

1864-ben már 17 különböző gazdasági gépet és eszközt tudott bemutatni és forgalmazni. Köztük tűzi és kerti fecskendők, vízhordó kannák, mérlegek, szecskavágók, *Cahon*-féle szórvetőgépek, különböző ekék, repce és lóhere sorvetőgépek, daráló malmok, kukoricafejtők, mángorlók, gyümölcshántó gépek és más eszközök sorakoztak.³⁹ Két részbeni részletvásárlásra 6–8–10 lóerős lokomobilok és 5–6, 7–8 lóerős, szortírozós vagy anélküli cséplőgépek beszerzésének lebonyolítását is vállalta.⁴⁰ Szeptember utolsó előtti hetére (21 és 23 között) *Jankó Vince* vasöntő és gépgyáros gazdasági gépkiállítás szervezését tervezte. Ezen alkalomra egy kézi- és egy lóerőre alkalmazható malom, valamint egy 2 lóerejű amerikai cséplőgép működés közbeni bemutatását ígérte, a legújabb szerkezetű ekék, az *Alban*-féle szórvetőgépek, *Garrett*-féle sorbavetők és a *Vidats István* budapesti gépgyárából származó más gépek kíséretében.⁴¹ Októberi „*gépészeti értesítés*”-ében már azt jelezte, hogy a Gazdasági Főügynökségnél saját, „*bármily, a gazdászathoz megkívánható*” gyártmányaiból raktárt állított fel, azzal a meghirdetett előnnyel, hogy a helybeli gyárból kikerülő gépek alkatrészeinek pótlása és a felállításához szükséges szakember is biztosított volt. A *Kachelmann*-féle, három különböző mezőgazdasági munkára (rögtörőnek és földhengernek is) használható gabonanyomtató, egy amerikai cséplőgép, a *Samuelson*-féle szecskavágók, a *Hunt* és *Pickering*-féle darálógép, kukoricadarálók és fejtők, répavágók, kukoricaültetők, a *Garrett* és *Alban*-féle vetőgépek és a legújabb *Howard-Vidats* ekék voltak megtekinthetők.⁴²

A Gazdasági Főügynökség vette fel a McCormick-féle kaszáló és aratógépekre a megrendeléseket a cég budapesti főügynöke, *Jurenák Pál* útján. A párizsi *Brevall L.* gépgyáros hordozható állványos gőzgépeinek és a *Balances Roberval*-féle párizsi egyensúlymérlegeinek forgalmazását szintén ezen ügynökség által látta kivitelezhetőnek.⁴³ A következő évben a korábbi készlet már négy különböző kategóriájú *Vidats* ekével, *Gyarmathy*-, csehországi, és amerikai váltóékékkal, angol lánchoronákkal, 4 soros kukorica-, repce- és répavetővel, hengeres törökbúzafejtővel és egyéb gazdasági eszközökkel egészült ki.⁴⁴ A külföldről hozatott gépek mellett az ügynökség tevékenységét Jankó Vince gépgyárára alapozta. Egy pár évre rá az ügynökség már „*hatóságilag engedélyezett általános ipar- és kereskedelmi ügynöki iroda*”-ként fejté ki tevékenységét, az agráriumot és az iparosokat egyaránt szolgálva. A legújabb gazdasági gépeket ajánlotta 1872-ben. Köztük az „*André Rudolf*”-féle szabadalmazott sorvetőgépeket, kukoricamorzsolókat, 1–6 lóerőig terjedő kézi és gőzcséplőgépeket. Más különböző nagyságú (1–40 LE) és szerkezetű gőzgépeket és sok egyéb más szerkezetet is kínált a különböző iparágak számára.⁴⁵

A Magyar Mezőgazdák Szövetkezete Budapesten a XIX. század utolsó évtizedében azonos időben képviselte az *Adrianse Platt and Co.* new-yorki cég kaszáló, marokrakó és kéveköto gépei és a *V. Vermorel*-féle *Éclair*-permetező mellett a magyar királyi államvasutak mezőgazdasági gépeit, valamint a *Csonka Bánki*-féle petróleum motorokat is.⁴⁶ 1895-ben, az oroszországi Orel városában rendezett mezőgazdasági kiállításon a magyar királyi államvasutak által kiállított cséplőgép a *Marchall*-, *Robbey*- és *Hornsby*-féle gépek előtt elnyerte a nagy aranyérmet, amelyet addig ott külföldi cégek sosem nyertek el. A magyar gyártmány sokkal tisztábban és nyugodtabban dolgozott, mint a vetélytársaké, és mennyiségileg is többet cséplelt, mint amazok. Ugyanezek a gépek az amsterdami világkiállításon is megállták a helyüket, ott is a legmagasabb kitüntetést érték el. Ezt az *Erdélyi Gazda* vonzó érvek találta a gazdaközönség tekintetében, amely inkább a külföldi gépeket részesítette előnyben.⁴⁷

A hazai iparpártoló mozgalom is fellendült. A „*Tulipán*” védjegy alatti áruk a magyar termékek, a magyar ipar érdekeit szolgálták. Az

iparvédó mozgalom jelszavai („Öntözd a virágot, mert elszárad. Véd a magyar ipart, majd feltámad!” „Pártoljuk és terjesszük hazánk iparát!”) közismertté váltak. A sajtó reklámrovaiban, reklámdalain megtaláljuk azokat. A magyar mezőgazdasági eszközök vagy gépek dicséretekor sem szűkölködtek jelzőkben: „A magyar munkás öröme, a magyar kaszakovácsok érdeme és az acélipar diadala a »Tulipán« védjegyű kasza” – hirdette egy reklám a rendes kaszás ember kezéhez állított, „tökéletes, a legkényesebb igényeknek is megfelelő” kaszát. Nincs hozzá hasonlítható – állította a kísérő szöveg – sem jószágban, sem könnyedségben, sem ruganyosságban a kerek nagy világon. Gyakran az újdonságra, az egyszerű kezelhetőségre való hivatkozást tekintették célszerűnek a magyar gépek reklámozása esetében is.⁴⁸ Kalmár és Engel budapesti gépgyára, teljes jótállást ígérve hirdette 1913-ban, hogy benzin- és szivógázmotorjai „bámulatosan egyszerű szerkezetűk folytán bármely legjáratlanabb ember által is azonnal könnyen kezelhetők”.⁴⁹ Azt, hogy mennyire voltak ezek a gépek biztonságosak, jól illusztrálja az 1913. évi XX. tc. 2. §-a, mely minden gazdasági géptulajdonost 100 korona pénzbüntetés terhe mellett kötelezett – bárminő gazdasági gépe mellett alkalmazott – összes munkásainak baleset elleni biztosítására. A törvénycikk vonatkozott mind a saját gazdaságában, mind a vállalkozóként más gazdaságában végeztetett gépi munkára. A balesetbiztosításra való bejelentést a munkálatok megkezdése előtt kellett megtenni az Országos Gazdasági munkáspénztárnál.⁵⁰ Hogy erre valóban szükség volt, azt az egész Erdély területéről származó gyakori balesetek sajtóhírei is bizonyítják.

A szerszámok, mezőgazdasági eszközök neve is utalt magyar eredetükre. Példa rá a csak Mauthner Ödön budapesti magkereskedésében kapható „Kaszás” védjegyű kárpáti kasza, amely „a legjobb kasza [volt] a világon”, és ezt a kilőtt ágyugolyót kaszájával kettévágó földműves szellemes illusztrációja is alátámasztotta. S hogy a magyar termék is minőségi, azt a kísérő szöveg igazolta, miszerint „csupán egyszeri kalapálással több napon át lehet vele dolgozni és egyetlen kaszakő-fenéssel még a legsűrűbb és a legkeményebb hegyi fűben” is lehet kaszálni.⁵¹ A Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár Rt. által szabadalmaztatott sorbavető gép neve képletesen „Haladás”.⁵² Az 1856-ban alakult

mosoni, 1863-tól Kühne Ede által vezetett gépgyárból származó, „általában kedvelt, egyszerűségében felülmúlhatatlan s [1894-ig] több mint 14 000 példányban elterjedt” sorvetőgépeinek egyike, az 1878-as párizsi világiállítás nagydíjas gépe, a „Hungaria Drill” nevet viselte.⁵³ A filoxéras szőlők szénkénes kezelésékor a század végén használatos, magyar gyártmányú *Muschinek*-féle fecskendő készülék neve is Hungária volt.⁵⁴ Az „*Excelsior Hungaria*” szabadalmazott peronoszpóra fecskendőt az idő szerinti legjobb, legegyszerűbb és legszaporább fecskendőként reklámozta Kiss Ernő, a „Hungaria” műtrágyagyár részvénytársaság kolozsvári főraktárának vaskereskedője.⁵⁵ A királyi *Államvasutak Gépgyára* 1877-ben megalakult gazdasági osztályának, vagy a *Grossmann-Rausenbach* jogutódjaként 1889-ben létrejött *Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt.* magyar gazdasági gépeinek (gőzcséplő-készletek, sorvetőgépek, mindennemű gazdasági gépek) reklámjai a nemzeti címer kíséretében jelentek meg.⁵⁶ A jutányos árak, a kedvező feltételek ajánlása viszonteladóknak vagy vásárlóknak, a nagy választék, az egyedi kívánalmak kielégítésének ígérete, mindkét (hazai és külföldi) reklámozó kategória számára gyakran használt fogás volt. A megrendelések azonnali teljesítése, bármilyen mennyiségű rendelés vállalása, a gyári helyiségeknek vásárlói vagy akár csak tanulmányozási szándékkal történő meglátogathatóságának ajánlata szintén fontos lehetett.⁵⁷ A gépek jótállás melletti leszállított áron vagy „*minden versenyt felülmúló olcsó árban*” való előállítás a vásárlók biztosítását jelent(h)ette a gépgyártók számára, míg a gyári áron való beszerzésének lehetősége egy-egy esetben a vásárlók számára lehetett vonzó. A kolozsvári *Tauffer Ferenc* legalább is így reklámozta a kereskedésében kapható konkolyozókat, javított szerkezetű cséplőgépeket, üszögelválasztó rostákat, morzsolókat, szecska és répavágó gépeket. Néha a gyári ár alatti eladás is előfordult, igaz, ez inkább végkiárusítás esetében. A sepsiszentgyörgyi *Gottfried Ede* erre a gyakorlatra kényszerült, amikor raktárán lévő gépeit (15 soros vetőgépek, *Sack*-féle ekék, rosták, triőrök, boronák, kézi és szíjhajtású cséplők, fecskendők, kukoricamorzsolók, szecskaavágók, répavágók, csöves tengeri darálók, előhántók, stb.) reklámozta a *Székhely Nemzetben*, 1896-ban.⁵⁸

A mindenféle gazdasági gép gyártását vállaló nagyobb cégek mellett az egy-egy célgépre összpontosító gyártók saját géptípusaik javítását és mások hasonló gépeinek módosítását is elvégezték. Példa a budapesti *Stahel János és Lenner Róbert* triór- és lemezlyukasztó gyára, amely saját termékeinek ajánlatával párhuzamosan, 1895-ben csekély költséggel vállalta a gépek beküldése mellett a korábbi *Gutjahr és Müller*, illetve a *Mayer* rendszerű triőrök szabadalmazott triőrökké való átalakítását.⁵⁹ Ha ezt egyedül akarta volna tenni, igencsak lett volna mit dolgoznia, hiszen akkorra már – egy 1893-as reklám szerint – mintegy 20 000 példány volt működésben országszerte.⁶⁰ Üzleti lehetőséget vélt felfedezni a javítás tényében kolozsvári *Dietrich Sámuel* „első erdélyi gazdasági gépgyára”⁶¹ is 1878-ban, akárcsak a marosvásárhelyi Szathmári S. Ferencz utóda, *Csiszér Lajos*, aki gépműhelyében mindennemű gépek kijavítását szolid, mérsékelt díjak mellett végezte, „a jó munka és az anyag azonosságáról” felelősséget nyújtva, bármely gyárban is készültek azok.⁶² Az angliai *Robey and Comp. Limited* cég budapesti kirendeltsége – „az országszerte legjobb hírben álló patent vasrámás gőzcséplőgépeinek hirdetése mellett” – Erdélybe is eljutó reklámjain jelezte, hogy pesti, látogatható raktára mellett javító műhellyel is rendelkezik, ahol mindennemű gépjavítást is vállal az egyéb gépészeti szakmába vágó munkákon túl.⁶³

A magyarországi és erdélyi vállalkozók közt akadt olyan, aki a különböző ipari és mezőgazdasági gépek elterjedésével együtt járó hiánypiacot jó érzékkel mérve fel, a különböző gépek alkatrész vagy kiegészítő termékeinek biztosítására vállalkozott. Ezt tette például a budapesti *Jurenák Pál*, aki – egy 1865-ös reklám szerint – raktárában a forgalmazott *McCormick* gépek egyes alkatrészeiből készletekkel rendelkezett, hogy „az előforduló szükség esetében” azonnal rendelkezésre tudjon állni az igénylőknek.⁶⁴ *Jurenák* és készítményei még sokáig jelen voltak a piacon. *Benkő Pál* az 1912-es országos brassói állatkiállításon a kiállított mezőgazdasági munkagépek közül a *Jurenák*-féle újabb típusú ekét dicsérte, megemlítve, hogy ezt a fajta ekét a gazdakörökben már 5 éve használják a földművesek, meggyőződve az eke előnyeiről.⁶⁵ És ezt tették a brassói *Gmeiner és Scherg* bőr és hajtósíj gyárosok, akik „angol módszer szerint teljesen

kicserzett és legjobban nyújtott, ragasztott és varrott színbőrökből” készült saját gyártmányú géphajtó-, illetve „*continue*”-szíjacskáira, a gőzgépek-nél olyannyira szükséges transzmissziós szíjak gyártására szakosodtak.⁶⁶

Többen voltak olyan gépgyárosok, akik a már ismert márkájú mezőgazdasági eszközök javításával, illetve továbbfejlesztésével foglalkoztak. 1872-ben a kolozsvári *Jankó Vincze* gépgyárában húszféle mezőgazdasági eszköz, illetve gép volt készleten. Az árak a mérettől és típustól függtek. Az eketaligák voltak a legolcsóbbak (10–12–13 Ft), az arató és cséplőgépek voltak a legdrágábbak (480–650 Ft között mozogtak).⁶⁷ 1874-ben százas nagyságrendben tartott raktáron vasékéket (nagyság és ár szerint 4 kategóriában) illetve eketaligákat (két kategóriában), melyek a „*Vidats-, Gubicz-, és Clayton-féle minták után az erdélyi gazdasági viszonyokhoz javított szerkezettel*” voltak ellátva. Levél- vagy akár szóbeli megrendelés esetén, a kisebb nagyobb módosítású mezőgazdasági eszközök gyors és pontos legyártását ígérte.⁶⁸ Jankó mezőgazdasági gépraktárt nyitott, melyet külföldről hozott többféle „*érdekes gazdasági eszközökkel*” látott el, olyanokkal, melyeket az erdélyi gazdasági viszonyokhoz alkalmasnak tartott. Ezek között amerikai sorvetők, szénagyűjtők, aratógépek, ringó rosták, konkolyválasztók, daráló malmok, házi mángorlók – „*a gazda kezében egytől egyig hasznos eszközök*” – sorakoztak saját készítményei mellett (szóró- és tisztítórosták, morzsolók, lókapák és váltóékék, vasboronák, borsajtók).⁶⁹ Gépeit nem csak áruba bocsátotta, hanem bérbe is adta a gazdák számára.⁷⁰ Az Erdélyi Gazdasági Egylet (EGE) 1875-ben Jankó Vincét bízta meg Vörös Sándorral együtt, hogy az eszköz- és gépkiallítások elbírálásához alkalmazható eljárást dolgozzanak ki, azt küldjék meg előzetes megvitatásra a gazdasági egyesületekhez, majd terjesszék be végleges elfogadás végett ezen alapszabályzatokat.⁷¹

Brassóban 1884. október 16-án nyílt meg azon mezőgazdasági kiállítás az ó-brassói tűzérkaszárnya téli lovardájában, melyet Hubbes János, a Szent Bertalan egyház lelkésze nyitott meg „*minden száz jelleg*” nélkül.⁷² Beszédében azt hangsúlyozta, hogy a gazdák addigra már nagyon is sok időt vesztek, s így minden okuk megvolt a

rendelkezésükre álló bármely eszköz használatára, a megváltozott mezőgazdasághoz való gyors felzárkózás érdekében. A kiállítást úgy értékelte, az jó alkalom volt arra, hogy a gazdák közvetlen közelből szemlélhessék meg a kifejlesztett okszerűbb művelési eszközöket.⁷³

A meghirdetett kiállításra egy és több vasú ekékkel, kapáló és halmozó ekékkel, boronákkal, hengerekkel és rögtörőkkel, általános és tengeri vetőgépekkel, triórökkel, gabonatisztítóval, lóheremag tisztító berendezésekkel, tejgazdasági eszközökkel, szecska- és répavágó valamint daráló gépekkel lehetett benevezni. A gépeket díjazták is 1–3 darab arannyal. A kiállítással egybekötve szántó és boronáló versenyt is rendeztek, amelyre bármely földműves benevezhetett – Brassó megyében már használatban levő gépekkel –, ha 3 nappal azelőtt jelentkezett.

A brassói kiállításon részt vett kiállítók és termékeik

Résztvevő	Géptípus	Megjegyzés
Clayton és Shuttleworth	Sack-féle egyetemes eke, 15 soros egyetemes vetőgép, 17 soros egyetemes vetőgép, szelelő rosta, szecska- és répavágó, triór, törőkbúza-morzsoló, daráló malom, répavágó, széna és gané villák	budapesti fiók
Brogla József	Triór	Budapest
Paschka J.	„Ausztia” vaseke Sack-féle eke	Bécs (<i>Paschka szabadalom</i>)
Schmeja Ede	<i>Excelsior</i> malom	Biala (Galicia) (<i>szabadalom</i>)
Walser Ferencz	tűzfecskendő és szivattyú tűzoltó felszerelés (ruházat)	kolozsvári fiók
Földművelési Minisztérium	lóheretisztító gépek	<i>különböző rendszerűek</i>
Rieger Antal	szelelő rosta zsáktöltővel, triór, törőkbúza vetőgép, répavágó, forduló eke, egy oldalú eke, ütő eke	Szeben

Résztvevő	Géptípus	Megjegyzés
Török András	szelelő rosta, törökbúza vetőgép, forduló eke, ütő eke	Szeben
Wagner Sámuel	forduló eke	Szeben
Schachinger József	törökbúza vetőgép, répavágó, forduló eke, egy oldalú eke, ütő eke	Szeben
Klink	forduló eke, egyoldalú eke	
Bartha Márton	forduló eke, egyoldalú eke, borona	Brassó

Használt, valamint a gazdák által készített mezőgazdasági gépek is ki voltak állítva. A kiállításon közel 100 gépet tekinthettek meg a látogatók.⁷⁴

Egy-egy bevált mezőgazdasági eszköz vagy munkagép gyakran túlélte magát a kezdeti vállalkozást, amelyben létrehozták. Ha név is kísért az eszközt, akkor illet hivatkozni rá a későbbiekben is. Így cselekedett *Csiszér Lajos* is, aki a már évek óta elismert hírnevű *Szathmári S. Ferenc*-féle vertvas kerülő ekék „szilárd jósága és azonos-sága felől” úgy vállalt garanciát, hogy arról biztosította vásárlóit, hogy azokat továbbra is Szathmári készíti.⁷⁵ Más megközelítésben egy-egy vállalkozás, ha jövedelmező volt apáról fiúra szállt, tovább éltetve a már ismert cégnevet. *Ifjú Kotzó Pál* mintegy 30 év múltán apja nyomdokain járva keresi a közönség pártfogását az apja által is forgalmazott *Garrett R. és fiai*-féle gőzmozdonyok eladása érdekében. Természetesen minden fajta lovas cséplőkészlet, arató és vetőgép, szecska- és répavágó és egyebek mellett.⁷⁶ Voltak olyanok, akik a mezőgazdaság valamelyik ágára szakosították magukat. Például *Schodola Ernő* Budapesten, aki szőlő- és pincegazdászati felszerelések forgalmazására nyitott üzletet, melyben különlegességeket, francia, olasz és honi gyártmányokat, „*Mabille*” rendszerű borsajtókat, bogyózó rostákat, borszivattyúkat, „*megbízható, kitűnően alkalmasnak bizonyult, csupán elsőrendű*” cikkeket árult. Reklámját és ajánlatait az erdélyi sajtó is átvette.⁷⁷

Az agrárjellegű iparágak fellendítését tartva szem előtt, a Földművelésügyi Minisztérium rendeletben intézkedett a Normandiából hozott, az almabor (cider) gyártásához szükséges két „Simon”-féle gyümölcsmalom bemutatása felől. Kiküldött szakközegei által ezeket és az egész borkészítési és kezelési eljárást minden olyan vidéken szándékozott bemutatni, ahol abban az évben [1893] bő almatermésre lehetett számítani. Máramaros-, Szilágy-, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Udvarhely- és Hunyad vármegyék közönsége az országos gyümölcscsészeti miniszteri biztossal, Molnár Istvánnal kellett felvegye a kapcsolatot.⁷⁸

Gyakran előfordult, hogy a drága pénzen vásárolt gépek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. 1901-ben a gyergyói Cziffra Mihály azért kínálja jutányos áron eladásra 4 lóerejű, verőléces dobbal, külön rostával ellátott *Hofherr és Schrantz*-féle gőzcseplőgépet teljes felszereléssel, mert annak petróleum motorja egy hónapi működés után a por miatt felmondta a szolgálatot.⁷⁹

Egy-egy mezőgazdasági gép vagy eszköz elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy az érdekelt szakközegek hogyan fogadták, illetve ítélték meg azokat. A gépbemutató akciók során, amelyeknek nagy részét a vármegyei gazdasági egyesületek szervezték, gyakran versenyben hasonlították össze ezeket az eszközöket. A Maros-Torda vármegyei gazdasági egyesület 1894 júniusában, a peronoszpóra elleni védekezés idején hasonlítottatott össze működés közben többféle különböző szerkezetű permetezőgépet. A *Heukel*-féle, a *Schmidt*-féle, a „legjobbnak ismert francia gyártmányú” *Vermoler*-féle „*Éclair*” permetező, a marosvásárhelyi „*derék rézmű-gyáros*” *Szilágyi Domokos* saját készítésű permetezője, és a *Mauthner*-féle „*Unicum*” permetező került bemutatásra. Az eszközök felépítése, súlya, úrtartalma, egyszerűsége vagy bonyolultsága, (akkoriban nem így fogalmazódott meg, de lényegében) ergonómikus felépítése, könnyed vagy nehezebb kezelhetősége, a kiszórt permet minősége, a szerkezet óránkénti vagy holdankénti teljesítménye, lényegében összes előnye és hátránya került bírálat alá. Az első háromnak bonyolultságát rótták fel hibául. A bemutatót ismertető cikkíró élcelődve jegyezte meg: „*szeretnék látni egy, valame-lyik község tulajdonában lévő ily szerkezetű gépet egy év múlva, amikor*

már száz meg száz oly ember kezén fordult meg az, aki a mechanikából csak annyi fogalommal bír, hogy a botnak két vége van s mind a kettő út.” A megmérettetés eredményeként az igazgatóválasztmány, mint legkitűnőbbet, az Országos Magyar Kert-Egyesület 1893-as kiállításán aranyéremmel kitüntetett Mauthner-félét, míg olcsóság és honipar pártolás szempontjából is megfelelőt, a Szilágyi félét ajánlotta: „*e kettő közül bármelyik gépet is szerzik be a szőlőtermelőink, a külföldi gyármányokat teljesen pótló és az »Unicum«-mal azokat minden tekintetben felülmúló permetezőnek jutnak birtokába*”.⁸⁰ Mindenesetre pár hónappal később a Szilágyi testvérek úgy reklámozták már „*a kerti vetemények és gyümölcsfáknál elé jövő férgek kiirtására is igen jól használható*”⁸¹ peronoszpóra fecskendőiket, mint amilyeneket a helyi gazdasági egyeslet kipróbálván „*igen célszerű*”-eknek találva melegen ajánl a nagyérdemű gazdaközönségnek, rézszerkezettel együtt 15 forintért.⁸²

Gyakran alkalmazott szokás volt régebbi lapszámoknál a hirdetésekhez és reklámokhoz csatolt, szakmabeliektől (pl. gazdaszok és majorságtulajdonosoktól) származó pársoros értékelés, bizonyíték, amely mintegy nyomosította a reklám hitelét. Így a bécsi *Friedmann A-nál* forgalmazott amerikai szabadalmaztatású tehénfejő gép 1873-as, a *Magyar Polgárban* megjelent reklámjához I. C. Löbbling gazdasági intézeti tanár fűzött elismerő sorokat. Szerinte a legfinomabb ezüstből készült gép az addig ismerteket jószágban lényegesen felülmúlta. Az emberi segínyt fölöslegessé tévő, a beteges, dagadt tőgyre is könnyen alkalmazható önfejő szerkezet gyorsan terjedt a reklám szerint és az állatoknak is örömet okozott. Legalábbis a reklám szövege erre utalt: „*Tehenek örüljete!*” – hangzott.⁸³

Suchan Wenzel kolozsvári főügynök a *Friedländer und Frank* bécsi mezőgazdasági gépgyár termékeit (fű-, lóhere és gabona kaszálók, aratógépek, szénagereblyék) úgy reklámozta, hogy azon neves gazdákra hivatkozott, akik ezen típusú gépeket használták: „*Ilyen gépek dolgoznak gróf Teleki Gusztáv úr tancsi és drassói jószágán. Gróf Andrássy Gyula m-ludasi jószágán. Gróf Bethlen Géza jószágán és Báró Nopcsa jószágán Déván, sat. sat*”.⁸⁴ Egy-egy konkrét géphez kötődően ezek az értékelések később is előfordultak. *Dorner Béla* székely

fataligára is alkalmazható iker váltóékéről, amelyről külön brosúrát is kiadott, 1909-ben többek között Osváth Lajos dobokai református lelkész azt írta, hogy a világ legnehezebb szántását végezte hegycsuszamlásos talajon a *Dorner*-féle iker váltóékével, s ahhoz, hogy a világ legjobb váltóékeje lehessen, csak hosszú vas kell hozzá. Vidák Béla várgedei (Gömör megye) földbirtokos is – terméshozamának megkésztésére várva – elismerően nyilatkozott a nagy munkaképességű ekéről, mondván „*nincs olyan eke, mely csak megközelítőleg is azt a munkát teljesítené, mint az*”.⁸⁵ Szőke Mihály az 1902-es *Csíki Gazdában* folytatásban közölt, talajműveléssel kapcsolatos cikkében érdekes megjegyzéseket tett a vaseke használatáról.

Megállapítja, hogy habár Csík vidékén a faeke örvendetes módon „*már csak a csűr oldalán*” található, mégis, a vaseke elterjedése nem annyira a faeke fölött aratott győzelemnek, mintsem a divatnak tudható be. A vasekével szembeni bizalmatlanság okát a maradiságban, a szántás értelmének ismeretlenségében látta. De megemlíti egy számunkra fontos okot is, amely arra utal, hogy a gépek terjedésével azok másolása, hamisítása is terjedt: „*Vas ekéinket szakavatatlan cigány kovácsok munkái eredeti mivoltukból gyakran kiforgatják*” – írta. Sokszor nem is az ekén, hanem a taligán, a befogó készüléken módosítottak. A barázdajáró kerék szabályozhatatlansága következtében rángatózó járású lett az eke. A *Csíki Gazda* már korábban is figyelmeztette olvasóit, hogy „*humbugos gyáraktól és szélhámos ügynököktől*” ne vásároljanak meggondolatlanul és számítás nélkül gépeket (főleg cséplő-, de más gépeket se) – mint írta „*mindenféle hitvány tákolmányt*” – mert könnyen eladósodnak. A gazdasági egyesület ilyen vonatkozású tanácsainak sokkal nagyobb hasznát ecsetelte.⁸⁶

A mintegy 70 típusú vaseke közül a Csíkban használatos eke a „*magyar-ekéhez*” állt a legközelebb. A Sack-féle eke is elterjedően volt, főleg a tehetősebb gazdák köreiből, ahol az a megállapítás is tartotta magát, hogy az alaposan beállított (ami egyébként nyűgös munka volt) eke szarvát szántás közben ritkán kell fogni.⁸⁷ Csakhogy az általános ekehasználatról – legalábbis Csík vonatkozásában – Szőke Mihály megállapítása nyersen lesújtó volt. Így fogalmazott: „*a csíki gazda,*

*amikor látja, hogy a szomszéd megy szántani, akkor ő is küldi utána tapasztalatlan inasát, aki ugyan bele tudja a föld végébe akasztani az ekét, de ezentúl nem ért többet a szántáshoz, mint az ökre”.*⁸⁸

Néha a gépek területi szóródásáról is képet alkothatunk magunknak. Voith József, kolozsvári kereskedő, hogy érvényt szerezzen a neki eladósodott Tamási testvérekkel szemben támasztott követeléseinek, a tőlük haszonbérelt hat darab cséplőgépet a gazdaközönség rendelkezésére bocsátotta. Az érdeklődők tájékoztatása érdekében a gépek helyét is megjelölte: egy volt Katonában (Kolozs megye), egy Mezőmadarason (Maros-Torda megye), egy Szászmátéban [Szentmáté] (Beszterce-Naszód megye) és három a Balászfalva környékén a Küllő terén.⁸⁹ Csak érdekességképpen említjük meg, hogy a Csík megyei Gazdasági Egyesület kezelésében lévő vármegyei 4 lőerejű gözcseplőgép 8%-os haszonnal dolgozott 1898-ban. 4894 hl gabonát csévelt, melyből 188,35 hl cséplőrészt kapott, melyből a kezelési költségeket leszámítva 94,20 hl tiszta kereset maradt.⁹⁰ A gépek mennyiségi és területi elterjedésére utalnak azok a megjegyzések is, amelyek egy-egy megyei gazdasági egyesület kiállításainak erre vonatkozó adatait veszik számba. Az EGE 1874-es dévai vándorgyűlésével, illetve az ezen alkalomból szervezett gazdasági kiállítással kapcsolatosan jegyezte meg a *Magyar Polgár*: „a gépek alig mutattak gazdasági szempontból 1-2 érdekesebb példányt”.⁹¹ Az erdélyi gazdák negyedik vándorgyűlésére 1875-ben, három osztályban hirdettek eszköz és géptárlatot. Az elsőben a talajművelő eszközök (ekék, boronák, hengerek), a másodikban a gabona-betakarítással kapcsolatos gépek (tisztító és morzsológépek, szelelő és tisztító rosták), míg a harmadikban a borászati gépek kerültek kiállításra. Díjazásukra 4-4 darab állami arany, ezüst, illetve bronzérem és 16 darab magyar királyi arany állt a bírálóbizottság rendelkezésére.⁹² Az 1879-es sepsiszentgyörgyi gazdasági tárlat már kibővült egy negyedik osztállyal is „különféle gépek” címszó alatt.⁹³ Ezen, az erdélyi gazdák V. vándorgyűlése alkalmából rendezett kiállításon, az eszköz és géptárlat részlegen Klink Károly többféle ekével jelentkezett Kovács András és Végh Ignác mellett. Mindannyian bronzérmeket kaptak.⁹⁴

Maksáról Prázsmári János 2 ekét és egy talyigát, Kisborosnyóról Kiss Elek egy faekét⁹⁵, Étfalváról Prázsmári Miklós, Sepsiszentgyörgyről Prázsmári Sándor ekéket talyigával állítottak ki. Gépeiket dicsérő okmánnyal tüntették ki. A fülei vashámoz többteteles kiállításában 2 mozdony, egy malátazúzógép, 12 eke és állami ezüstéremmel jutalmazott 2 cséplőgép is helyet talált.⁹⁶ Mikó József Bölönből vasekét, Vég Antal Alsócsernátonból egy szántó és egy cséplő gőzgépet, Kézdivásárhelyről Török Bálint egy vasekét, a Kálnoki fivérek Kőrispatakról egy ekét küldtek a kiállításra.⁹⁷ Uzonból Páljános Zsigmond ekével jelentkezett.⁹⁸

Az ilyen, vagy ehhez hasonló – mint az ugyanezen évben tartott dési – kiállítások jó alkalmat teremtettek a nagyobb gépgyártóknak is a bemutatkozásra, termékeik terjesztésére. Havas Gyula az egyik szervező örömmel jelentette be, hogy *Grosmann I.* gépgyáros cége ezen alkalomból 12 géppel jelentkezett, mely önmagában vetélkedett egy kisebb fajta kiállítással.⁹⁹ Az 1897-es esztendő igen gazdag volt az ilyen jellegű eseményekben. A *Nemere* tudósítója, Binder Lajos gépészmérnök szavai szerint a székesfehérvári kiállításon is az uralkodó a géposztály volt. Ez foglalta el a kiállítás mintegy negyedét, és szenzáció számba ment, hogy a korábban Bécsben és Párizsban bemutatott automata (kévét is kötő) aratógép már itt is látható volt, sőt külön fontosságúnak tartotta megjegyezni, hogy a legtökéletesebb rendszerűt viszont itt láthatta a közönség.¹⁰⁰ Egyébként a mezőgazdasági géptárak (raktárak) létrehozásának gondolata eleven maradt az egész korszakban és néha nemcsak a gyártó cégek akarataként nyilvánult meg. Jó példa erre az etédi *Bakó Dániel* néptanító, az ottani gazdakör tagja, aki „*korszerű axiómák népszerű kidomborításán törődvén*”, egy állandó terménytárlat és egy kölcsön-géptár felállítását javasolja, amelyben „*a kör terepének és gazdasági viszonyainak megfelelő legkorszerűbb gépek*” sorakoznának fel. A kölcsön-géptár megvalósításában a gyárosokra is számított, akik reklám céljából is küldenének egy pár gépet: „*a kölcsön-géptárt pedig a gyárosok saját anyagi üzletük érdekében is haszonnal tehetnék; – hisz nem állna a kis gazdak részére készített vető-, kapáló-, kaszáló-, cséplő-, stb. gépük raktáron haszon nélkül, mert a kölcsönző használati díjat fizetne értük*

s azonkívül a jónak megismert gép a módosabb gazdáknak beszerző vásárlókra hamarabb találta, mint a mostani nagy hangú hirdetésekkel” – írta 1907-ben.¹⁰¹

Az EGE 1854-ben hat évre terjedően hozta létre „géphozató” szakosztályát. Feloszlata után 1862 januárjában került sor a fennmaradt gépek elárverezésére a kolozsvári redut-épület udvarán. A kalapács alá kerülő gépek közt csak külföldi márkák szerepeltek: filadelfiai kaszálógép, londoni vas váltóeke, lipcsei váltóeke, eredeti angol *Howard eke, Ramsomes és Simstöli-féle szárazmalom*.¹⁰²

Az EGE gépészeti szakosztálya felkérésre jelentést tett a különböző gépekkel történő kísérletekről (pl. próbaszántás), valamint a kereskedelembe újonnan bekerült mezőgazdasági gépekről. 1864 októberében a *Rajka Péter*¹⁰³ által készített görbe gerendelyű ekével tettek próbaszántást, majd *Jankó Vince* gépgyárában felállított gépekről mondtak véleményt. Alapos vizsgálatuk után fogalmazták meg kritikai észrevételeiket. Lehettek azok akár amerikai gépek is, de ha a cséplőgép mozdonya komplikált volt vagy kissé nehézkes, azt is megfogalmazták. Viszont elismerésüknek is hangot adtak, amennyiben a hazai gyártmányú Vidats-féle szóró gabona rosta „könnyen és szépen dolgozott”¹⁰⁴, vagy amikor a Rajka-eke újításainak célszerűségét (könnyen és pontosan szabályozható barázdamélység, állítható barázdaszélesség, körbeforgási hajlam kiküszöbölése) taglalták.¹⁰⁵ Különben két évre rá, hogy az EGE kipróbálta Rajka ekéjét, Bécsben az 1866. május 24-én tartott ekeversenyen a gép „európai diadalt” aratott, maga mögé utasítva az angol, francia, osztrák és más gyárosok hasonló (nehéz és könnyű) kategóriájú ekéit. A táj és kor szellemére utalt a sajtó, amikor megjegyezte: „Óhajtánók, hogy szorgalmas gépésznünk anyagi hasznát is venné e diadalnak, amely újabb bizonyossága annak, hogy a külföldnek kell minket figyelmeztetni saját jeleseinkre.”¹⁰⁶

Egy másik bevett gyakorlat volt, hogy bizonyos gépek használóitól kértek azokra vonatkozó ismertetőt, véleményezést. Az EGE 1865. évi áprilisi közgyűlésén a csehmorvai Nemegyei Ákos levelét olvasták fel, amelyben a seelovitzai uradalomban üzembe helyezett *Wood-féle*, kisebbszerű és olcsó lóvontatású aratógépről számolt be részletes működési, hasznossági, munkaerő-szükségleti, összehasonlító költség-

vetési leírás kíséretében. Műszaki hiányosságait is feltüntetve, csak részben tudta ajánlani a magukat a napszámosok munkájától „némi részben” függetleníteni akaró nagyobb birtokosok számára.¹⁰⁷ Ugyan- ebben az évben Szilvási Miklós hadrévi birtokos a Rajka által módosított Garrett-féle vetőgépre hívta fel gazdátársai figyelmét. Négy pontba foglalta az általa már öt éve használt vetőgép előnyeit. Járásának könnyedségét, fordíthatóságának egyszerűségét, a tetszőleges sor- távolság és magsűrűség beállításának lehetőségét, tartósságát és nem utolsó sorban az eredetihez képest jóval olcsóbb árát emelte ki.¹⁰⁸

1877-ben egy, az *Erdélyi Gazdában* megjelentetett aratógép-ismerte- tőt a *Magyar Polgár* is leközölte. Vörös Sándor miközben az új – „Warder, Mitchell & Co”-féle – kombinált „Champion” nevű kaszáló és aratógépet a pár évtizeddel azelőtti gépekkel hasonlította össze, szemléletesen érzékeltette az ez alatt az idő alatt bekövetkezett jó irányú változásokat: „a két évtized előtt bemutatott aratógépek csak nyersanyagul voltak tekinthetők – írta –, melyen a gépészet az igényekhez való javításokat, tökéletesítéseket volt végrehajtandó”. Meghatározta az aratógépekkel szemben támasztott elvárásokat is: „...a gép teljes hatalmába legyen kezelőjének, helyből és könnyen kezelhető, a munka minőség sokoldalúsága szerint alkalmazható és különböző munkanemek- re is használható legyen”. A Samuelson-féle régebbi és egy ugyancsak Samuelson-féle „Omnium Royal” aratógéppel vívott küzdelemben a *Champion* került ki győztesen, leleményes, szabályozható lerakodó szerkezetének, a rázkódásnak ellenálló, vertvasból készült szilárd keretének, két ló vontatásával biztosított könnyű járásának köszönhe- tően. Hibájaként csak igen magas (600 forintra rúgó) árát és erdélyi gazdaszemeknek szokatlan amerikai stílusú, fényes, nagydíszű és tarka színű kiállítását rótták fel, némi technikai hiányosságra is utalva (a tengelyek nem leggondosabb beágyazása, a kenőlyukak védtelensége, a láncok gyors elhasználódása).¹⁰⁹

A *Maros-Vidék* 1878-ban, majd a sepsiszentgyörgyi *Nemere* a prágai „Umrath és társa” mezőgazdasági gépgyárából származó kézi és vonó erőre berendezett járgánycséplőgépeket ajánlotta az addig lóval nyo- mató középbirtokosoknak, akik nem engedhették meg maguknak,

hogy gőzcséplőgépet vásároljanak. Ezek, a már célszerű szalmarázóval ellátott, rámán álló vagy keréken járó cséplőgépek „*sem nagy erőt, sem pedig érzékeny vételárt*” nem igényeltek, – a méltatók szerint könnyű járásúak, tiszta cséplésűek, szilárd készülékek és nagy munkaképességűek voltak. Kategóriától függően 1–8 ló vagy ökör hozhatta őket mozgásba. Marosvásárhelyt a „*Kerek*”-hez címzett *Törpényi János* vaskereskedésében lehetett őket megrendelni¹¹⁰, de illusztrált, „*minden nyelven*” írt árjegyzéket is küldtek bérmentesen.¹¹¹ Ezen gépgyár egy jó évtized múltán már Budapesten volt található. Kínálata akkorra kiterjedt sorvetőgépekre, egyetemes ekékre, löherefejtő gépekre és egyéb mezőgazdasági gépekre.¹¹²

Ezeknek a beszámolóknak, jelentéseknek jelentős szerepük volt a gépek megismerésében, főleg ha arra gondolunk, hogy az 1869–1871 között állami szinten, kimondottan erre a célra létrehozott magyarvári Gazdasági Eszköz- és Gépkísérleti Állomáson évente csak 10 gépet tudtak megvizsgálni és kipróbálni.¹¹³ Annak okán, hogy az egyes importált gépeket „*az illető gazdatisztek nem elégséges gépészeti jártassága mián*” nem tudták összeszerelni s ezáltal „*haszontalanul heverőben hagyni kénytelenítettek*”, az EGE felszólítással élt a vidéki birtokosok és tagtársai felé, amelyben arra kérte őket, hogy a Kolozsváron át érkező gépeket az illető tulajdonosok beleegyezésével *Rajka Péter* a berendelt gazdatisztek vagy biztosok, a gazdasági egyesület megbízottjai és az érdeklődő ügybarátok jelenlétében ott kibonthassa, megvizsgálhassa és összeállíthassa, „*gyakorlati használhatóságra nézve meg is próbálhassa*”. Ez jó alkalmat nyújtott volna az EGE meglátásában a gazdatisztek tájékozódására, vonatkozó ismereteiknek gyarapítására. A gépek hasznosságát, célszerűségét ily módon megismerve és tovább ismertette „*kétség kívül növekedne mi hazánkra nézve nagyon is kíváncsú gépészeti hajlam is*” – írta *Ascherman Ferenc* titkár a *Korunkban* 1867 júliusában.¹¹⁴ Ugyancsak ő az, aki a párizsi világkiállításon, az EGE megbízásából, pár hétig 100 forintos útiköltséggel kint tartózkodó *Szathmári Ferenc* előzetes – az ott észlelt újdonságokról, mezőgazdasági gépekről szóló – tudósításaiból kivonatokat közölt. Megbízatása a legcélszerűbb gazdasági gépek kiszemelésére, leírásuk, rajzuk megküldésére szolt.¹¹⁵

Szathmári jelentései azért fontosak számunkra, mert megállapította, hogy *„ekéért nincs miért külföldre folyamodni”*, az ott látott, lényegükben semmit sem változott vetőgépek, boronák, kapák és hengerek típusait pedig *„mind megkaphatni hazai gépészeinknél”*. A francia borsajtókat elemezve határozottan állította, hogy azoknak *„elég szaporája lehet ugyan, de ... azok ki nem nyomják annyira a mustot, mint a Rajka P. féle sajtó...”* – jelezve ezáltal, hogy gépészeti szakértelemben és kivitelezési minőségben nálunk sincs hiány. Természetesen felfigyelt azon amerikai újdonságokra is, amelyeket szívesen ajánlott követendő példaként, vagy beszerzendő példányokként (nyújtható öntött acélból készült, a hazai ekére is alkalmazható laposvas; a Rajka-ekénél egyszerűbb és könnyebb váltóeke; pléh henger-rosta; egyszerű és könnyű aratógép stb.). Szathmári útja során számos ismertető leírást, rajzot és árjegyzéket szerzett be és a gépek beszerzési útjait és módjait is rögzítette.¹¹⁶ Ez is közrejátszhatott abban, hogy 1868-ban az EGE igazgató választmányi ülésén arról tárgyaltak, hogy a döntést a közgyűlés hatáskörébe helyezik azzal kapcsolatosan, hogy a Kolozsvárt megalakuló gépgyár-társaságnak – melynek alapítói *„kezeséget nyújtanak a vállalat kedvező sikeréről”* – az EGE részvényese legyen-e. A vállalat a mezőgazdasági gépek erdélyi részekben történő elterjedését, azok könnyebb beszerzését, kezelésük megtanításának és a hiányos részek kijavításának elősegítését szorgalmazta.¹¹⁷ A magyarhoni gépgyártó ipar a róla alkotott elismerő véleménynek egy évtizeddel később is helyt tudott állni. 1876-ban a szegedi országos ipar-termény és állatkiállítás 13. csoportjában került sor mezőgazdasági gépek kiállítására is. Többet ki lehetett próbálni, mint pl. a rostákat, répa- és szecskavágó gépeket, melyek elnyerték a hozzáértők tetszését. Az általános vélemény akkor is az volt, hogy *„felesleges külföldről hozatni gazdasági gépeket, mert a honiak teljes mértékben megfelelnek az igényeknek”*. A sepsiszentgyörgyi Nemere tudósítója a mosoni Kühne Ede, a csermelyvölgyi Gazdasági Gépgyár, Mayer Énok, Borsányi Viktor, Polgár Péter, Ganz és társa nevét tartotta megjegyzésre érdemesnek.¹¹⁸

A gépekről alkotott véleményt a másodkézből történő adásvételkor közzétett szokásos dicséretetek is befolyásolhatták. Wagner Ferenc

mikefalvi (Kis-Küküllő megye) földbirtokos családi körülményei miatt úgy kínálta megvételre 3 hónapos használat után négy lóerejű zsákoló cséplőgépét, hogy azt állította róla, hogy az nagyon jó, tiszta és gyors munkájú, munkaképessége naponta 120–150 kalangya és csépléskor „mindenütt elismerést és kitűnő pártfogást nyert.”¹¹⁹ A cséplőgépek gazdasági hasznosságára, a bennük rejlő üzleti lehetőségre utal az a tény is, hogy kiaknázásuk érdekében társaságok alakultak. Ilyen volt például a marosvásárhelyi – *Teleki Samu és Haller György* irányította – *gőzcséplőgép társulat*, amely évről évre egyre több géppel jelent meg a piacon. 1871-ben büszkén jelezte, hogy beszerezte arra a csépléttési idényre a harmadik gőzcséplőgépét és a faapritáshoz helyenként szükségeltető fafűrészelő gépét. Ezekkel három különböző térségben dolgoztatott: Marosvásárhely és Kolozsvár között, Marosvásárhely, Szászrégen és Vécs között, illetve Marosvásárhely, Fehérvár és Marosillye között.¹²⁰ 1873-ban már 4 tökéletesen felszerelt cséplőgéppel vállalt munkákat, jelezve, hogy „az idényre a repce cséplését és a törökbúza morzsolását, szintén üzlete körébe felvette.” A birtokosok és haszonbérlok időrendi besorolásuk érdekében a társulat igazgató választmányánál kellett jelentkezzenek.¹²¹

Az újabb gépek általában gazdasági egyesületek, vagy nagybirtokosok földjén kerültek kipróbálásra. Az általunk említett *Dorner Béla* szerint Erdélyben, pl. gróf Teleki Árvéd használt először amerikai tengeri szártépő gépet – shreddert – amely azóta sok gazdánál lett fontos és nagy hasznót hajtó eszköze a gazdaságnak. *Dorner Béla* Aubin Károly királyhalmi gazdaságában mutatta be a gépet. Az „*Ohio 13*”-as számú shreddert járgánnyal lehetett mozgásba hozni egy jó lö ségítségével. Sokan azért is idegenkedtek tőle, mert azt kézzel nem lehetett működtetni. A *Nicholson cég* is gyártotta ennek egy variánsát, az „*Ásványi*”-félét, melyet a nevét kölcsönző Ásványi földműves-iskolai igazgató konstruált. Dorner ezt tartotta a legjobbnak, ugyanis 8 lóerős változata mellett egy 4 lóerőt is gyártottak, amely már a kis gazdaságokban is kelendő volt. Ezek óránként 10–13 q kórét téptek meg. A gazdaköröknek ajánlotta megvételre, de a Földművelésügyi Minisztérium erdélyi kirendeltségnél is kikölcsönözhető volt ideiglenes használatra.¹²²

Möller György 1939-ben megjelent, összefoglaló ipartörténeti munkájában, a XX. sz. második évtizedében nyert tapasztalataira támaszkodva olyan jelenségekről ír a földművelést illetően, amelyek arra engednek következtetni, hogy Magyarországon, géphasználat terén lehangelő volt a helyzet.

A gépi művelés alig terjedt el. A föld felaprózódása és a kézi munkaerő fokozása még inkább jövedelmezőtlenebbé tette a kisgazdaságokat. Mindez annak ellenére, hogy a magyar mezőgazdasági gépgyártás elég fejlett volt, de a jellemző tőkehiánynak köszönhetően nem lévén állandó vásárlóköre, nem tudott sorozatgyártásra áttérni. Ezért a gépek a kisebb gazdák vásárlóerejéhez képest nagyon drágák voltak. Egyébként is a gépek karbantartása sok hiányosságot mutatott. A gazdák maguk nem ismerték a gépek működését, a gépkezelők kevesen voltak és a gépek kezelésének, fenntartásának megtanítása is – habár erre Erdélyben is voltak kísérletek – számtalan akadályba ütközött. Hiányoztak az agrártechnikusok, az agrármérnökök, akik a helyszínen tudtak volna tanácsokat adni. A gépeket, ha használták, túlhasználták s így hamarosan elromlottak vagy elkoptak. Cserealkatrész hiányában hamarosan a rozsdá hatalmaskodott el felettük. Ezt még a szabványosítás hiánya is súlyosbította. Gépszínek helyenként még az uradalmakban sem voltak, semhogy a kisgazdaságokban.¹²³ Az első világháborút megelőző állami beavatkozás eredményeként, a Földművelésügyi Minisztérium által létrehozott székelyföldi, majd erdélyrészi kirendeltség szorgalmazta a mezőgazdasági gépek ismeretetését és terjesztését. Ez főleg a különböző helyeken az EGE-vel és Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel (OMGE), illetve a megyei gazdasági egyesületekkel közösen szervezett gépbemutatókban és géphasználati versenyekben nyilvánult meg. 1904 szeptemberében az OMGE kérésére, a csíkszeredai gépbemutatóra 2000 koronát kapott a kirendeltség a Minisztériumtól. A kirendeltség vezetője, *Koós Mihály* a következőképpen érvelt a pénzüsszeg kérésénél: *„E gépbemutatók ugyanis nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy e félre eső vidékek földműves népe az újabb és jobb gazdasági eszközöket megismerje. Vonzza őket és felkelti figyelmüket a látványosság, a módosabbak mindjárt vesznek is egyet mást a kiállításon, aminek a népies gazdálkodásban mindig nyoma*

marad.” A vidék viszonyaira jellemző gépeket mutattak be, amelyeket a kirendeltség megrendelt és kiosztás céljából erre az alkalomra meg is vásárolt. A működés közben bemutatott gépekhez részletes magyarázatot fűztek.¹²⁴ A kirendeltség megalakulása óta 1905-ig hat megyében 104 gazdakörnek 535 gépet¹²⁵ osztottak ki, de az akció folyamatos volt az első világháborúval bezárólag, amely lényegesen visszavetette, de legalábbis megtorpantotta az ilyen irányú tevékenységet és fejlődést.

Az erdélyi (székelyföldi) agrárfejlődés bizonyítékaként eddig felvázolt történeti adatok egy átfogóbb – szerkesztés alatt álló – tanulmány részeként betekintést nyújtanak a számtalan problémával küszködő erdélyi (mező)gazdaság szerkezetébe, a korszerű magyar és nyugati mezőgazdasági eszközök itteni terjeszkedésébe. A kíváncsi, a kínálat, a lehetőségek, a vásárlóerő, a birtoknagyság és az újítási szándék függvényében. Ma már szinte teljesen lehetetlen az egykori kis-, közép-, de akár a nagygazdaságok gazdasági eszköz- vagy gépleltárának felmérése. Csak arra törekedtünk, hogy rámutassunk, mennyire volt fogékony az erdélyi gazdatársadalom – a tőkehiány vezérelte helyi lehetőségek közepette – az újra, milyen feltételek mellett próbál(hat)ta kisebb vagy nagyobb mértékben gazdaságát a megváltozott, kapitalizálódó viszonyokhoz idomítani.

JEGYZETEK

- ¹ É. E.: Az erdélyi magyar kisbirtokosság helyzete. In: Erdélyi Gazda [EG] XXXV (1903. december 27.). 52.
- ² Leopold Lajos ifj.: Az aratógép sociológiája. In: Közgazdasági Szemle [KgSz] XXX (1906) 96.
- ³ Vásárlajstrom – a vásáros helyeket jellemző árucikkek szempontjából. In: Nagy Ferencz (szerk.): Mentor. Erdélyi népkönyv közhasznú ismeretek tára a honi szorgalom s értelmesezés előmozdítására. Kolozsváratt, 1842. 334.
- ⁴ Mezőgazdasági eszközváltás, gépesítés. In: A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Vezető az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából rendezett időszaki kiállításához. Bp. – Szentendre, 1998. 52–58.
- ⁵ A piac ösztönző szerepére lásd Katus László: A magyar mezőgazdaság a századfordulón. In: Darányi Ignác – emlékkonferencia. Bp., 2000. 33–47.
- ⁶ Pajkoss Károly: *Fa eke, vas eke*. In: Vasárnapi Újság [VÚ] II (1855. február 4.) 6. 43–44.; II (1855. február 12.) 7. 54–55.; Uő: *A boronáról*. In: VÚ II (1855. április 29.) 17. 133–134.
- ⁷ Csatornázásról és gépek használatáról a földművelés körül. In: Székely Hirlap VII (1875. augusztus 21.) 64.
- ⁸ Estók János: *A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig*. Bp., 1996. [Estók, 1996.] 95.
- ⁹ A. Csetri, I. Kovács: *Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea*. In: Acta Musei Napocensis IV (1967). 265–280.
- ¹⁰ Leopold Lajos ifj.: *Az aratógép sociológiája*. In: KgSz XXX (1906) 81.
- ¹¹ Székely Nemzet [SzN] XIII (1895. január 16.) 9.
- ¹² Külföldi gépek versenye. In: SzN XIV (1896. február 29.) 33.
- ¹³ A Ruston, Proctor and Co. Ltd. 1896-ban megjelentetett reklámjában olvashatjuk: „Eladatik évente több mint 950 gőzcséplőkészlet; 390 arany- és ezüstérem és díszoklevéllel kitüntetve; A gyár alapítottatt 1840-ben; Állandóan 2500 munkást foglalkoztat”. In: SzN XIV (1896. február 8.) 21.
- ¹⁴ Gyergyó [Gy] XIII (1913. március 13.)
- ¹⁵ A bécsi kiállítás. In: Rendkívüli melléklet a Vasárnapi Újsághoz. 1873. 12. sz. 102. o.
- ¹⁶ Magyar Polgár [MP] VIII (1874. február 18.) 39.
- ¹⁷ MP VI (1872. február 24.) 44.
- ¹⁸ Maros Vidék [MV] XXIII (1893. május 21.) 23. Marosvásárhely, Ludas, Szászsebes, Nagyenyed, Berethalom, Beszterce, Nagysink, Segesvár, Fe-

- hévár, Nagyszeben, Erzsébetváros, Dicsőszentmárton, Szászrégen szerepeltek a listán.
- ¹⁹ MP VIII (1874. február 11.) 33.
- ²⁰ SzH III (1871. április 5.) 27.
- ²¹ SzH III (1871. január 27.) 8.; MP VI (1872. február 7.) 29.
- ²² *Maros-Vidék* [M-V] XI (1881. július 28.) 30.
- ²³ M-V XI (1881. július 21.) 29.
- ²⁴ MV XIX (1889. október 6.) 47.
- ²⁵ MP VI (1872. november 5.) 253.
- ²⁶ MP VI (1872. március 29.) 72.
- ²⁷ MP VIII (1874. március 12.) 58.
- ²⁸ *Nemere* [N] IX (1879. augusztus 3.) 62.
- ²⁹ N VI (1876. március 15.) 22.
- ³⁰ N VIII (1878. május 23.) 41.
- ³¹ N XIX (1879. február 17.) 14.
- ³² MP VIII (1874. április 22.) 90.
- ³³ EG XXVI (1894) 22. („*compound*” gőzgép = két egymás melletti hengerrel működő, magasabb hatásfokú gőzgép; forgattyúi egymáshoz képest 90 fokos szöget zárnak be).
- ³⁴ SzH I (1869. július 7.) 53.; SzN X (1892. május 24.) 78.
- ³⁵ N IX (1879. május 13.) 44.
- ³⁶ *Csiki Gazda* [CsG] XVI (1902) 4-5.
- ³⁷ SzN XI (1893. július 8.) 99.
- ³⁸ *Korunk* [K] IV (1864. július 24.) 87.
- ³⁹ K IV (1864. július 10.) 81.
- ⁴⁰ K IV (1864. augusztus 7.) 93.
- ⁴¹ K IV (1864. szeptember 18.) 111.
- ⁴² K IV (1864. október 19.) 123.
- ⁴³ K V (1865. február 5.) 17.
- ⁴⁴ K V (1865. március 5.) 28.
- ⁴⁵ MP VI (1872. február 11.) 3.
- ⁴⁶ EG XXVI (1894). 461. o.
- ⁴⁷ EG XXVII (1895). 357. o.
- ⁴⁸ *Gyergyói Hírlap* [GyH] IV (1901. szeptember 15.) 37.
- ⁴⁹ Gy XIII (1913. július. 17.)
- ⁵⁰ *Székely Nép* [SzNép] XXXI (1913. augusztus 12.) 90.
- ⁵¹ SzN XIII (1895. május 5.) 73.
- ⁵² SzN XIII (1895. május 17.) 74.
- ⁵³ MV XXIV (1894. augusztus 19.) 43.
- ⁵⁴ MV XX (1890. április 6.) 18.

- ⁵⁵ EG XXVI (1894) 38.
- ⁵⁶ SzN X (1892. május 15.) 73. Vö. EG XXVI (1894) 47.
- ⁵⁷ MP IX (1875. május 30.) 121.
- ⁵⁸ SzN XIV (1896. július 1.) 97.
- ⁵⁹ SzN XIII (1895. május 17.) 74. Vö. Estók, 1996. 108–109
- ⁶⁰ SzN XI (1893. augusztus 19.) 122.
- ⁶¹ MP XII (1878. június 12) 133.
- ⁶² MV XIX (1889. március 3.) 13.
- ⁶³ SzH V (1873. március 26.) 24.
- ⁶⁴ K V (1865. február 1.) 14.
- ⁶⁵ SzNép XXX (1912. május 30.) 57. Benkő örömmel állapította meg, hogy a magyar gyártmányok a külföldieket utolérték, sőt helyenként el is hagyták. Külön örömdetes tényként könyvelte el, hogy a „tűzokádó” gőzgépeket a belső égésű motorok legyőzték, – nagyobb volt ekkor már a kínálat belőlük.
- ⁶⁶ SzN XI (1893. július 22.) 107.
- ⁶⁷ MP VI (1872. május 23.) 114.
- ⁶⁸ MP VIII (1874. június 10.) 129.
- ⁶⁹ MP IX (1875. május 30.) 121.
- ⁷⁰ MP IX (1875. június 24.) 142.
- ⁷¹ *Az erdélyi gazdasági egyesület.* In: MP VIII (1874. november 18.) 253.
- ⁷² Nem nemzetiségi tekintetből tárgyalt. Nem helyezte előtérbe, ahogyan akkoriban gyakori volt, a szász felsőbbrendűséget.
- ⁷³ *Mezőgazdasági kiállítás Brassóban.* In: Nemere Határszéli Közlöny [NHK] XIV (1884. október 18.) 117.
- ⁷⁴ *Mezőgazdasági kiállítás Brassóban.* In: NHK XIV (1884. október 21.) 118.
- ⁷⁵ MV XIX (1889. március 3.) 13.
- ⁷⁶ *Közérdek* XI (1899. június 11.) 25.
- ⁷⁷ *Közérdek* VIII (1896. október 11.) 44.
- ⁷⁸ MV XXIII (1893. július 30.) 36.
- ⁷⁹ GyH IV (1901. szeptember 15.) 37.
- ⁸⁰ d-r: *Permetező-gépek ismertetése.* In: MV XXIV (1894. június 10.) 30.
- ⁸¹ MV XXIII (1893. június 11.) 26.
- ⁸² MV XXV (1895. március 17.) 15.
- ⁸³ MP VII (1873. május 8.) 105.
- ⁸⁴ MP X (1876. június 7.) 128.
- ⁸⁵ Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága.* Győr, 1910. 242. Az eke születésének körülményeiről lásd Róth András Lajos: *Dorner Béla a székely gazdák nevelője.* In: Székelyföld III (1999) 10. 67–69.
- ⁸⁶ CsG XIV (1900) 1. 12–13.
- ⁸⁷ CsG XVI (1902) 2. 25–26.

- ⁸⁸ Szőke Mihály: *Hogy műveljük a földet?* In: CsG XVI (1902) 2. 24
- ⁸⁹ MP X (1876. június 11.) 132.
- ⁹⁰ CsG XIV (1900) 4. 50.
- ⁹¹ MP VIII (1874. október 6.) 226.
- ⁹² Erdély V (1875. július 9.) 28.
- ⁹³ N IX (1879. május 8.) 43.
- ⁹⁴ N IX (1879. október 9.) 81.
- ⁹⁵ N IX (1879. szeptember 18.) 75.
- ⁹⁶ N IX (1879. szeptember 14.) 74.; (1879. október 9.) 81.
- ⁹⁷ N IX (1879. szeptember 21.) 76.
- ⁹⁸ N IX (1879. szeptember 25.) 77.
- ⁹⁹ N IX (1879. augusztus 10.) 64.
- ¹⁰⁰ N IX (1879. május 5.) 42.
- ¹⁰¹ Székelykeresztúr [Szk] IV (1907. április 6.) 14.
- ¹⁰² K II (1862. január 10.) 5.
- ¹⁰³ Rajka Péter életéről és gépteremtő munkásságáról lásd Imreh István: *A gépgyártó Rajka Péter*. In: Imreh István: Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Buk., 1979. 269–282. A viszonyokra nézve lásd Nagy János: *Rajka Péter gépgyára, különösen borsajtója*. In: K II (1862. március 14.) 41.
- ¹⁰⁴ K IV (1864. október 9.) 120.
- ¹⁰⁵ K VI (1866. június 1.) 63.
- ¹⁰⁶ K VI (1866. május 30.) 62.
- ¹⁰⁷ K V (1865. április 21.) 47.
- ¹⁰⁸ *A Rajka által módosított Garrett-féle vetőgépről*. In: K V (1865. december 24.) 152.
- ¹⁰⁹ Vörös Sándor: *Aratógép próba Kolozs-Monostoron*. In: MP XI (1877. július 29.) 172.
- ¹¹⁰ M-V VIII (1878. június 27.) 48.
- ¹¹¹ N IX (1879. május 1.) 41.
- ¹¹² EG XXVI (1894). 462. o.
- ¹¹³ Fehér György: *A mezőgazdasági kísérletügyi állomások szerepe a dualizmus-kori agrárfejlődésben. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok*. 9. Bp., 1994. 117–120.
- ¹¹⁴ K VII (1867. július 17.) 84.
- ¹¹⁵ K VII (1867. május 31.) 64.
- ¹¹⁶ K VII (1867. július 17.) 84.
- ¹¹⁷ MP II (1868. augusztus 14.) 96.
- ¹¹⁸ *A szegedi országos ipar-termény és állatkiállítás*. In: N VI (1876. október 14.) 86.

- ¹¹⁹ M-V XXI (1891. július 19.) 34.
¹²⁰ SzH III (1871. július 1.) 52.
¹²¹ SzH V (1873. május 21.) 40.
¹²² (E.D.B.): *A tengersizártépő gépek szerepe a takarmányhiány elleni védelemben.* In: Székely-Udvarhely XV (1909. augusztus 26.) 68.
¹²³ Möller György: *A mai technika.* Bp., [1939]. 7–36.
¹²⁴ SzN XXII (1904. október 1.) 145.
¹²⁵ Szk III (1906. szeptember 29.) 39

GIDÓ CSABA

A kis-Küküllő-völgyi vasút a Monarchia korában

Bevezetés

A XIX. század utolsó évtizedére infrastrukturális téren az erdélyi térség egyik leginkább elhanyagolt részének a Kis-Küküllő-völgy számított. A térség bővelkedett bortermő területekben, a mezőgazdasági és erdei termékek mellett a parajdi só is komoly keresletnek örvendett. A Kis-Küküllő mentén a történelem folyamán azonban nem alakultak ki városok, ebből kifolyólag nem volt olyan tőkeerős polgárság, amely képes lett volna felszólalni és igényelni az infrastrukturális fejlesztéseket. Dicsőszentmárton, Kis-Küküllő vármegye székhelye, a XIX. században csak községi ranggal rendelkezett, nem sokban különbözött a völgyben meghúzódó jelentősebb településektől és csak 1912-ben kapott városi rangot.

Kis-Küküllő völgyének bevonása a modern vasúti hálózatba az állam számára hosszú ideig nem számított elsőrangú érdeknek, hiszen ebben a térségben húzódtak a Maros és a Nagy-Küküllő völgyében kiépült MÁV vonalak. Ezért az itteni vasútépítkezések csak magánkezdményezésre indulhattak el. A kezdeményezést városi polgárság hiányában a kis-Küküllő-menti birtokosoktól és faluközösségektől lehetett elvárni.

A Kis-Küküllő folyó négy közigazgatási egységet érintett: Udvarhely, Maros-Torda, Kis-Küküllő és Alsó-Fehér vármegyéket. A folyó mentének történelmi fejlődése eltérő volt, kis térségenként változott, hiszen míg a Kis-Küküllő-völgyének felső települései a történelmi Maros- és Udvarhelyszék részét képezték, addig a folyó alsó folyásánál elterülő helységek a magyar vármegyerendszer szerves részei voltak. A völgy etnikai és vallási képe is meglehetősen sokszínű, hiszen vegyes lakosságú, magyar, román és szász falvak váltották egymást sajátos

vallási sokszínűségükkel a folyó alsó szakaszán, míg a Kis-Küküllő felső részén színmagyar települések húzódtak meg.

A Kis-Küküllő völgyének gazdasági kapcsolatai is meglehetősen szerteágazóak voltak. A folyó mentén található települések a különböző szomszédos régiók gazdasági központjaihoz: Marosvásárhelyhez, Székelyudvarhelyhez, Segesvárhoz, Erzsébetvároshoz vagy Medgyeshez kötődtek. Ezért a XIX. század végéig nem létezett egy erőteljes társadalmi összefogás a vasút kiépítése érdekében. Ki kell emelni, hogy a kis-Küküllő-völgyi vasút kiépítésében leginkább Kis-Küküllő vármegye számított érdekeltnek, hiszen Maros-Torda vármegyét a Maros-völgyi, míg Udvarhely vármegyét a nagy-Küküllő-völgyi vasútvonal kiépítése és továbbfejlesztése foglalkoztatta. A megépítendő kis-Küküllő-völgyi vasútvonal Maros-Torda vármegye határának csak a keleti peremét, míg Udvarhely vármegye esetében a Parajd térségét érintette.

A Kis-Küküllő-völgyének a vasúti forgalomba való bevonása legkorábban az erdélyi fővasútvonal tervezése idején merült fel. A fő vasútvonal, a későbbi Magyar Keleti Vasút¹ iránya tekintetében számos terv született, hiszen kezdetben csak a kiindulási szakasz, a Nagyvárad–Kolozsvár vonal, illetve Brassó végpont volt meghatározva. Így a Kolozsvár–Brassó közötti vonal iránya tekintetében számoltan vázlat készült. Ebben az időszakban került szóba egy, a Kis-Küküllő völgyét is érintő vonalnak, a Székelykocsárd–Marosújvár–Bethlenszentmiklós–Dicsőszentmárton–Szentdemeter–Héjjasfalva–Brassó pályának, a kiépítése.²

A Magyar Keleti Vasút Székelykocsárd–Tövis–Balázsfalva–Brassó vonalirányának meghatározása után a kis-Küküllő-völgyi birtokosság 1870-ben engedélyt kért egy Balázsfalva–Parajd lövontatta vasút kiépítésre. 1871-ben gr. Bethlen Balázs, Szentkereszty Zsigmond és hilibi Gál János egyéves előmunkálati engedélyt kaptak egy Balázsfalvától Parajdig húzódó vonalra.³ Ezek a tervek azonban hamarosan lekerültek a napirendről.

A Magyar Keleti Vasút körül kialakult pénzügyi válság, valamint az 1873-ban beköszönő gazdasági krízis hosszú időre leállította a vasútépítkezéseket Erdélyben. Az 1880. évi XXXI. és az 1888-as IV.

törvények azonban lehetővé tették a helyi érdekek alapján vezetett vicinális vasutak megépítését és működtetését. Ezeket az érintett települések lakói, a mezőgazdasági és ipari üzemek tulajdonosai kezdeményezték. A törvény adta lehetőségeket kihasználva a XIX. század utolsó évtizedeiben Székelyföldön és azon túlnyúlóan négy helyi érdekű vasútvonal épült: 1886-ban megnyílt a Szászrégen–Marosvásárhely vasútvonal, 1888-ban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely, 1891-ben a háromszéki helyi érdekű vasút, utolsónak 1898-ban a kis-Küküllő-völgyi vasút.

Kis-Küküllő-völgyi vasút tervezése és kiépítése

A kis-Küküllő-völgyi vasút kérdése ténylegesen az 1880-as évek második felében került előtérbe. 1887-ben az akkori Kis-Küküllő vármegyei főispán gr. Bethlen Gábor, gr. Bethlen Árpád, Pekri Sándor⁴ és hilibi Gál Domokos vármegyei alispán egyéves előmunkálati engedélyt nyertek Balázsfalvától Parajdig. Ezt az előmunkálati engedélyt 1893-ig évente megújították. A miniszteri engedély arra jogosította fel birtokosait (engedményeseit), hogy szervezőmunkát végezzenek az adott vonal érdekeltjei között. Amikor sikerült az érdekeltekkel és állami szervekkel minden feltételt tisztázni, a miniszterhez fordultak végleges építési engedély megadása, illetve a kivitelezést megrendelő részvénytársaság megalapítása ügyében. Míg a vállalat hivatalosan meg nem alakult, illetve az építési engedélyt ki nem adták, addig az előmunkálati engedményes feladata megmaradt.⁵

A vasút kérdése mindvégig Kis-Küküllő vármegye közössége ellenőrzése alatt állt. A vármegye törekvése megértésre talált a kormány részéről is, hiszen egyre sürgetőbbé vált ennek az elhanyagolt térségnek a bevonása az ország infrastrukturális hálózatába. Kis-Küküllő vármegye 1891-ben felterjesztette a Marosújvár–Parajd–Borszék–Tölgyes vasútvonal tervezetét, amelyet azonban a Kereskedelmi Minisztérium, amelynek feladatköréhez tartozott a közlekedésügy, nem tartott elfogadhatónak. A minisztérium elsősorban a Parajd–Tölgyes szakaszt találta túl költségesnek a természeti akadályok miatt. A minisztériumi vélemény szerint a Kis-Küküllő völgyében csak egy helyi érdekű vasútvonal mutatkozott megvalósíthatónak: Balázsfalva–

Bethlenszentmiklós–Zsidve–Küküllővár–Dicsőszentmárton–Bonyha – Kiskend–Makfalva–Parajd vonalon.⁶ Már az 1890-es évektől – más vonalváltozatként – egy Marosvásárhely–Parajd helyi érdekű vasút-vonal kiépítésének az ötlete is felmerült. A Dicsőszentmártonban megjelenő *Kis-Küküllő* lap szóba hozta, hogy ez esetben értelmetlen lenne Parajdot Balázsfalvánál kötni össze a MÁV vonalával, hiszen ez Marosvásárhelynél is megvalósulhat majd. Ezért úgy ítélte, hogy célszerűbb lenne a Maroscsapó–Medgyes vonalat kiépíteni Dicsőszentmártonon keresztül. Igaz, hogy e vonal a vármegyének csak kis részét érintette volna, de a későbbiekben Szépmezőtől egy másodrendű vonalat lehetett volna építeni addig, amíg az csatlakozna a Marosvásárhely–Parajd vonalhoz.⁷ A Marosvásárhely–Parajd vonaltervezete hosszú ideig várakozó álláspontra jutatta a Kis-Küküllő felső völgyében lévő településeket.

Hilibi Gál Domokos, a vasútvonal egyik engedményese felkérte a vármegye főmérnökét Mikes Gyulát, hogy a kis-Küküllő-völgyi vasút tárgyában fejtse ki véleményét. Mikes kimutatása szerint, ha a vasútvonal a Kis-Küküllő mentén haladna, akkor Alsó-Fehér vármegyét 4 km-es, Kis-Küküllő vármegyét 71 km-es, Maros-Torda vármegyét 38 km-es, Udvarhely vármegyét pedig 4,5 km-es szakaszon érintené. Figyelembe véve a többi helyi érdekű vasút építési költségeit a 117,5 km hosszúságú vasútvonal, kilométerenként 250 000, összességében 2 937 000 forintba került volna. Az összegnek a törvények értelmében 35%-a volt biztosítható törzsrészcégek kibocsátása által, vagyis 927 950 forint törzsrészcégetőke volt felvehető. Az építési tőke többi 65%-át elsőbbségi részvények formájában tudták volna fedezni, melynek kamatai és osztalékai az üzleti nyeresémből lettek volna kifizetve. Mikes szerint mivel e kérdésben leginkább Kis-Küküllő vármegye érdekelt a rá háramló költséget pótdókból, elsősorban az útdóból tudta volna fedezni.⁸ A későbbiekben a vasútvonal építési összege számos módosításon ment keresztül.

A vasút tervezése idején felmerült, hogy a vasútvonal esetleg keskeny nyomtávú legyen, ezt a gondolatot azonban a helyi érdekesség korán elvetette. A térség számára a vasút hiánya egyre súlyosabb problémát jelentett. A vármegyei közlekedés a meglehetősen elmara-

dott közúthálózaton történt. Az utak nagy része kövezetlen és ezért esős és téli időszakban szinte járhatatlan volt. A vármegye a vasúttól várta a további útépitési anyaghoz való könnyebb hozzájutást, ugyanakkor a személy-, valamint az áruszállítás tarifájának csökkentését is. A Kis-Küküllő újság el is végezte az összehasonlító számításokat: *„Medgyes felé menve a fuvarbér közönséges szekéren 2–3 forint között váltakozik, az útnak km tehát 9–13 krajcárba kerül. Ezzel szemben a vasúton 2 forintért III. osztályon a távolsági forgalom VIII-ik vonalszakaszáig utazhatni, ami 130 km utat foglal magába, 3 forinttal a 12 vonalszakaszig, ami már 190 km útnak felel meg. Milyen óriási különbség!”*⁹

Sándor János¹⁰, Kis-Küküllő vármegye főispánja 1893. május 30-án már arról számolhatott be a törvényhatósági ülésén, hogy sikerült megegyezni gr. Bethlen Gáborral és társaival, az előmunkálati engedményesekkel, hogy a koncesszióról lemondanak. A vasút ügye pedig Kis-Küküllő vármegye elitjéből megszervezett és a Sándor János főispán elnökölte Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság¹¹ kezébe került, amely így átvette a vasút engedélyezésének és előmunkálatainak az ügyét. A megalakuló bizottság kijelentette, hogy az egész vármegye érdekét képviseli, és azért választotta a vasút engedélyeztetésének ezt a módozatát, hogy ezáltal kizárható legyen az a vád, hogy egyéni érdekek alapján akar vasutat építeni. A bizottság megalakulása után rögtön lépéseket tett a Kereskedelmi Minisztériumnál újabb előmunkálati engedély elnyerésére és ennek alapján a vasút nyomjelzési és tervezési munkálatainak keresztülvitelére. A minisztériumtól az engedélyt 1893. július 23-án meg is kapták, és ezt követően pályázatot hirdettek a fent említett munkálatokra.¹² A vasútvonal előmunkálataira érkezett ajánlatok közül a legjelentősebb a 22 éve vicinális vasutakkal foglalkozó Péterfi Zsigmond mérnöké volt, aki a szamosvölgyi vasutak igazgatója valamint a Magyar Leszámítoló Hitelbank igazgatója volt.¹³

A vasútvonal iránya azonban még mindig meglehetősen képlékenynek tűnt, a Maroscsapó–Medgyes vonal terve 1893-ban még napirenden volt. Medgyes városa kijelentette, hogy hajlandó volna ennek a vasútvonalnak kiépítését jelentős összeggel támogatni.¹⁴

Lukács Béla kereskedelmi miniszter 1893. december 16-án fogadta a Sándor János főispán vezette Kis-Küküllő vármegyei küldöttséget kijelentve, hogy támogatja úgy a Maroscsapó–Dicsőszentmárton–Medgyes, mint a Karácsonyfalva–Dicsőszentmárton–Sóvárad vonal kiépítését annál is inkább, mivel e vonalak keresztösszeköttetést létesítenek és ez úgy forgalmi, mint stratégiai szempontból fontos.¹⁵

A Vasúti Végrehajtó Bizottság Péterfi Zsigmondal 1894. április 6-án szerződést kötött, amelyben Péterfi vállalta a vasút összes előmunkálatainak nyomjelzését. A szerződés értelmében a vállalkozó a helyszíni munkálatok alkalmával köteles volt a tervezett vasútvonal hossz-szelvényének minden 100. méterénél, a szelvénytponoknál egy-egy könnyen felismerhető tölgyfacöveket elhelyezni, minden kilométerre egy-egy magassági s helyfekvési fixpontot kialakítani.¹⁶ Péterfi feladata volt, hogy a Dicsőszentmárton–Sóvárad vonalrész fenntartása mellett javaslatot terjesszen a Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság elé, hogy milyen irányban volna építendő a vonal Dicsőszentmártontól a MÁV vasutak valamelyik csatlakozási pontjáig. Péterfi szeptember-október folyamán bejárta a Maroscsapó–Dicsőszentmárton, Medgyes–Dicsőszentmárton, Karácsonyfalva–Dicsőszentmárton és Bethlenkeresztúr–Székelykocsárd vonalat.¹⁷ A Vasúti Végrehajtó Bizottság előtt Péterfi a Karácsonyfalva–Sóvárad irányt tartotta legelőnyösebbnek.¹⁸ Az ő számításai alapján ez 3 358 984 forintba került volna.¹⁹ A bizottság elfogadta Péterfi javaslatát, már csak annál is inkább, mert tagjainak nagy része Karácsonyfalva és Bonyha közötti földbirtokos volt, kiknek érdekükben állt, hogy birtokaikat érintse a vasútvonal. A térségben futótűzként terjedt el a hamarosan meginduló vasútépítés és az ebből adódó jó pénzkereseti lehetőség híre. Sándor János főispán kénytelen volt felszólítani a járási főszolgabírókat, hogy adják tudtul a lakosságnak, hogy a vasútépítkezések egyelőre nem kezdődtek el csak a nyomjelzésre került sor, ahová legtöbb 10–12 napszámra van csak szükség.²⁰

A Vasúti Végrehajtó Bizottság 1894 ősszén felszólította a szomszédos Maros-Torda és Udvarhely vármegyéket, hogy nyilatkozzanak egy esetleges kis-Küküllő-völgyi vasút építési költségeinek hozzájárulásáról. Maros-Torda vármegye kijelentette, hogy amíg nem lesz megállá-

pítva a tervezett Marosvásárhely–Parajd Helyiérdekű Vasút iránya addig a kis-Küküllő-völgyi vasúthoz való hozzájárulást kéri elhalasztani. Maga a Végrehajtó Bizottság is támogatta egy Marosvásárhelyig menő vasútvonal létesítését, mert így az általa tervezett vonal nem végződött volna zsákutcában, ezért ebben a tekintetben várakozó álláspontra helyezkedett.²¹ Udvarhely vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése 1894. október 6-án úgy határozott, hogy a fent említett vasútvonal támogatásához nem járulhat hozzá, ellenben az érdekelt községeket felszólította, hogy érdekeiknek megfelelően jegyezzenek törzsrészcímjegyeket.²² A későbbiekben kiderült, hogy egyetlen Udvarhely vármegyei község, de Gáspár Gyula, a korondi fürdő bérlejtője vagy Reitter József, a parajdi gyufafágyáros sem jegyzett törzsrészcímjegyet.²³

A vasútvonal első közigazgatási bejárására 1894. november 5–11-e között került sor.²⁴ Ezen részt vett a Kereskedelmi Minisztérium részéről Lakatos Aladár minisztériumi titkár és Laondler Mór MÁV főmérnök. Ez alkalommal a Péterfi Zsigmond által szeptember-október folyamán kijelölt pályanyomvonalat csaknem minden pontozatában helybenhagyták.²⁵ Péterfi Zsigmond később, mint az összes vasúti tervezési munkálatoknak, terveknek és költségvetésnek elkészítője a Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság, s majd a később megalakuló Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Vasút Részcímjegyetársaság műszaki tanácsadója lesz.

A Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság a vasút érdekében széleskörű akciót indított, egy időben folytak a tárgyalások a vasútépítéshez szükséges törzsrészcímjegyet megajánlások érdekében, a kormánnyal az engedély és az állami hozzájárulás elnyerése céljából és természetesen az építkezési vállalkozókkal, akik megajánlásoktól és engedélyektől tették függővé az építkezések megkezdését.

Törzsrészcímjegyet megajánlások

A Vasúti Végrehajtó Bizottság erőteljes propagandát fejtett ki a vasútépítéshez szükséges törzsrészcímjegyet megajánlásának ügyében. A helyi érdekű vasutak segélyezésére megajánlott törzsrészcímjegyet hozzájárulások mindig készpénzben voltak fizetendők, melyet már az

építés előtt vagy legkésőbb az építés folyamán kellett a építkezési vállalkozóknak utalni. A községek által a vasút segélyezésére adható törzsrészcsekk hozzájárulás az 1888. évi IV. törvénycikk 7. §-a szerint történt. Ha idefordítható készlettel vagy jövedelemmel rendelkezett, akkor ebből, ha pedig ezzel nem bírt a község, akkor jövedelmeinek, esetleg pótdarabjának lekötése által biztosított törlesztési kölcsönök felvétele útján.

A legtöbb Kis-Küküllő vármegyei község erejéhez mérten megtette ajánlásait: a dicsőszentmártoni járásban 29-en, az erzsébetvárosi járásban 25-ön, a Hosszúaszi járás 18 helységéből azonban kezdetben mindössze 7-en tettek hozzájárulási ajánlatot.²⁶ A hosszúassói járás 11 román lakosságú községe – Szancsal, Kisiklód, Panád, Szpin, Szászvölgy, Magyarbenye, Alsókápolna, Fajsz, Tatárlaka, Oláhkarácsonyfalva, Oláhbükkös – a Balázsfalváról jövő és a helyi román papok által szított ellenséges hangulat következtében megtagadták, hogy hozzájáruljanak az amúgy őket is érintő vasútvonal építéséhez.²⁷ A levéltári forrásokból nem derül ki, hogy milyen indokkal utasították el a hozzájárulást; feltehetően az a nemzetiségi félelem állt a háttérben, mely szerint a megépülő vasútvonallal megindul e községek elmagyarosítása. A Végrehajtó Bizottság átiratban kérte 1895. november 8-án Dr. Mihályi Victor balázsfalvi katolikus érseket, hogy hasson a román községek lelkeszeire és gondnokaira a vasúti hozzájárulás kérdésében. Mivel a vasút érintette az érsekség területét is, ezért felszólította, hogy jegyezzen az érsekség is törzsrészcsekkjeit.²⁸

A bizottság 1896 novemberében Péterfit azzal a céllal küldte Balázsfalvára, hogy az érsekségnek és a balázsfalviaknak a helyszínen mutassa meg a kis-Küküllő-völgyi vasútnak a MÁV vonalaiból való kiágazási pontját.²⁹ A megajánlások azonban meglehetősen vontatottan haladtak, a görög katolikus érsekség közbejárása révén végül a román falvak is megtették megajánlásaikat, ellenben az érsekség és Balázsfalva részéről ez elmaradt. A Végrehajtó Bizottság 1897 márciusában kilátásba helyezte, hogy ha elmarad ezen hozzájárulás, akkor eltekint a balázsfalvi, amúgy 135 000 forintba kerülő, új állomás létesítésétől és helyette a karácsonyfalvi állomás kibővítésére gondolt, ami olcsóbb is lett volna.³⁰ A vasútvonallnak a MÁV vonalából való

kiágazási pontját végül a Nagy- és Kis-Küküllő találkozási pontjára, Küküllőszögre helyezték át Balázsfalva és Karácsonyfalva között.

1896 folyamán megtörtént Maros-Torda vármegyének és az érdekelt községeknek a részvényjegyzése, ellenben Udvarhely vármegyétől az újabb felkérésre ismét nemleges válasz érkezett. A bizottság megkezdte a Római Katolikus Státust, amely a nagybajomi birtoka révén szintén érdekelt volt a vasút építésében, ez azonban várakozó álláspontra helyezkedett. A levéltári forrásokból nem derült ki, hogy végül történt-e részükről törzsrészvény jegyzés.

A Vasúti Bizottság, kéréssel fordult a Pénzügyi Minisztériumhoz kérve a vasútvonal támogatását, mint székely érdeket. A vasút által ugyanis elérhetővé válhattak e térség kincsei, különösen a parajdi só, amely állami monopólium volt. A Pénzügyi Minisztérium azzal utasította vissza a kérést, hogy parajdi sót a kincstár távoli helyekre nem szállít és a kiépítendő vasút a bányakincstár érdekeit nem érinti. Ezért csak 2000 forint hozzájárulás megadására volt hajlandó.³¹

Kis-Küküllő és Maros-Torda vármegye érdekelt községei egy-kettő kivételével nem rendelkeztek a törzsrészvény hozzájárulásához szükséges pénzzel, ezért általában községi pótdadó útján fedezendő törlesztési kölcsönök felvétele által szerezték be a pénzt és fizették ki az általuk megszavazott törzsrészvényt. A községek megterhelése így volt a legcsekélyebb. A törzsrészvények jegyzéséről készült jegyzőkönyvek ezt követően a Pénzügyi- és Kereskedelmi Minisztériumba kerültek, ahol megvizsgálták azoknak törvényszerűségét, valamint a községek tényleges fizetőképességét.

Az előzetes számítások szerint a vasút engedélyezéséhez elegendő volt 1 250 000 forint értékű törzsrészvény megajánlása, azonban az újabb számítások szerint kiderült, hogy még 100 000 forintra van szükség, ezért a Vasúti Végrehajtó Bizottság 1896 folyamán akciót kezdett az újabb pénzösszeg előteremtéséhez, ami azonban tovább tolt a vasút építkezések megkezdését. A kormánynál és az országgyűlésen kifejtett akció eredményeként a Kereskedelmi Minisztérium 1896 júliusában 480 000 forint hozzájárulást ítelt meg a vasútnak, ami ugyan nem fedezte a teljes szükségleteket, de egyben jelezte a kormánynak a vasút iránt kifejtett jóakarátát.³²

A kormány 1896. december 12-én jóváhagyta Kis-Küküllő, majd a következő év elején Maros-Torda vármegye törvényhatósági, illetve községi hozzájárulásait. Ezt követően megtörtént a kölcsönök leszámítása és felvétele. A levéltári forrásokból tudjuk, hogy Kis-Küküllő vármegye 58 községe úgy határozott, hogy a segély érdekében bankokhoz fordul: 28 község a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól összesen 108 500 forintot, míg 30 község a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől vett fel összesen 105 500 forintot. A községek által felvett kölcsönt 1898. január 13-án a Pénzügy-, majd január 22-én a Kereskedelmi Minisztérium is jóváhagyta.³³

A vasútvonalra magánszemélyek részéről is érkeztek hozzájárulások. A Vasúti Végrehajtó Bizottság megállapodott Pekri Sándor dicsőszentmártoni és Horváth Albert radnóti lakosokkal, hogy a vasútépítkezések idejére a munkások élelmezésére, illetve italmérésre elnyert engedélyért cserébe 4500 forint hozzájárulást ajánlanak fel.³⁴ A Pénzügyi Minisztérium 1897 tavaszán előbb a Kis-Küküllő vármegyei helységekben, majd ugyanez év december 15-én Csókfalván, Erdőszentgyörgyön, Szentistvánon, Atosfalván, Kibéden, Makfalván, Sóváradoon, Gyalakután, Havadtőn és Kelemenelkén hivatalosan is engedélyezte, hogy az épülő vasútmenti ideiglenes épületekben élelmiszert és italt árusítsanak.³⁵

A Vasúti Végrehajtó Bizottság és a kormány

A Vasúti Végrehajtó Bizottság elnöke, Sándor János főispán az állam helyi képviselőjeként mindent megtett a vasút sikere érdekében. Felhasználva kiterjedt kapcsolatait, számtalan budapesti útja alkalmával igyekezett elnyerni a kormánykörök jóindulatát. A vasút érdekében kifejtett tevékenység tekintetében Sándor János mellett komoly szerepet játszott Apáthy Péter³⁶ országgyűlési képviselő, aki a vasúti bizottság tagjaként az országgyűlésben folytatott propagandát a vasút érdekében és annak minden ügyéről értesítette Sándor János főispánt. A Vasúti Végrehajtó Bizottságnak megvolt az embere a Földművelésügyi Minisztériumban is Dr. Kovácsy Sándor miniszteri osztálytanácsos személyében, aki szintén egyengette a vasútépítés ügyét.

A 90-es évek közepén több vicinális vasútnál visszaélésekre került sor. Ennek következtében a kormány tartózkodott a vasutak létesítéséhez szükséges államsegély biztosításától. Félő volt, hogy a kis-Küküllő-völgyi vasút terve is halasztást szenved. 1895. március 13-án Apáthy Péter a képviselőházban felszólalt a székely körvasút Sepsi-szentgyörgy–Szászrégen közötti része, illetve a gyimesi román csatlakozásról szóló törvényjavaslat tárgyalása kapcsán. Kiemelte, hogy infrastrukturális téren Székelyföld Magyarország egyik leginkább elhanyagolt térsége. A régió elhanyagoltságának a következménye az egyre inkább erősödő székely kivándorlás. Apáthy beszédében a kis-Küküllő-völgyi vasút megépítése érdekében is beszélt, hivatkozva arra, hogy az a Kis-Küküllő völgyében élő 50 000 székely igényeit tudná kielégíteni. A vasút mellett felhozott érvrendszerében ugyanazon gondolatok voltak megtalálhatóak, mint amelyekkel Ugron Gábor érvelt a korábban megépült héjjasfalva–székelyudvarhelyi vasút mellett. Apáthy, akárcsak mint korábban Ugron, kiemelte, hogy a körvasút kizárólagos támogatása később stratégiai és közlekedési problémákat vethet fel: *„A székelyek megsegítésén kívül van egy államérdek, a tárgyalás alatti javaslatban foglalt vasutak mintegy körvasutat képeznek, szelve Románia felőli határszéleinket ezek minden esetre nagy szolgáltatást tehetnek. De egy ellenséges csapat a határszéltől nem messze eső vonalrészt árutakon könnyen elérheti s a vasúti sínek felszedésével csapataink korai felvonulását nagyon gátolhatja. [...] Míg ha az ország szívéből egyenes sugárként kiépített Kis-Küküllő-völgyi vasút mely – nézetem szerint – a legrövidebb utat tehetné a román határ felé kiszámíthatatlan nagy hadászati előnyt biztosíthatna hadseregünknek.”*³⁷ Apáthy javasolta a Kereskedelmi Minisztériumnak, hogy tegye tanulmányozás tárgyává a kiépítendő Kis-Küküllő vasút Szovátán túli vezetését.

Apáthy a vasút érdekében több alkalommal tárgyalt a miniszterelnökkel, a kereskedelmi miniszterrel és Vörös László államtitkárral, akik kezdetben bizalmatlanul fogadták a kéréseit, elsősorban az államtól kért hozzájárulást sokallták. A bizottság megújuló, sürgető kéréseit a pénzhányra való hivatkozással utasították el.³⁸ Sándor

János mellett, aki elég sokat tartózkodott Budapesten, Apáthy képezte a kormánykörök és a Vasúti Végrehajtó Bizottság közötti kapcsolatot.

Mivel a vasút ügye nem haladt előre, 1896. március 7-én gr. Bethlen Árpád felhívást tett közé a kis-Küküllő-völgyi birtokosok felé, melyben egy vasútpártolási akció beindítására hívta fel őket. Ugyanazon hónap 19-én Dicsőszentmártonban egy értekezletet tartottak, amelyen elhatározták egy birtokosokból alkotott küldöttség felküldését a kormányhoz, hogy kérjék a vasút kiépítésének támogatását.³⁹ A küldöttség végül nem utazott fel Budapestre, ugyanis Apáthy arról értesítette a vármegye birtokosait, hogy a kormánytagok kijelentették: ők tisztában vannak a vasút iránti nagy érdeklődéssel, azt előttük demonstrálni szükségtelen.⁴⁰ A Kis-Küküllő vármegyei birtokosok azonban egyénileg komoly háttérmunkát végeztek, elsősorban gr. Haller Jenő és gr. Bethlen Árpád, kiterjedt rokonsági kapcsolataik által. A kormány végül 1896 nyarán megszavazta az állami hozzájárulást, ezáltal megszűnt a vasút létesítése előtt lévő legjelentősebb akadály.

Vasúti Végrehajtó Bizottság és a vasútépítő vállalkozók

A vasútvonal kiépítése iránt számos vállalkozó érdeklődött 1895 tavaszán. Példaként említhetők a Laczkó és Popper budapesti bankház, az E. Gross és Társai bécsi bankház képviselőjében Basch Mihály,⁴¹ majd később Tolnay Lajos⁴² nyugalmazott MÁV igazgató és Popper István budapesti mérnök és vállalkozó. Az utóbbiak, amint a levéltári forrásokból kiderül Péterfi Zsigmondtól értesültek erről a vállalkozásról.⁴³

Az ajánlattevők közül legelőnyösebbnek Popper és Tolnay ajánlata mutatkozott, ezért 1895 júliusában a Vasúti Végrehajtó Bizottság előszerződést kötött Popper Istvánnal, aki a szóbeli megállapodás értelmében biztosítékként egy 50 000 forintról kiállított Budapesti Takarékpénztári könyvet küldött a bizottságnak.⁴⁴ A Végrehajtó Bizottság vállalta, hogy a vasúti hozzájárulási összeget előteremti 1896. január 1-ig.⁴⁵ 1895. október 3–5-e között Popper és Tolnay a vasút üzleti és jövedelmezőségi viszonyainak megismerése végett beutazták a vonalat. A bizottság erre a célra 200 forintot szánt, amibe konyakozás és erdőszentgyörgyi cigányzenészek fogadása is belefért.⁴⁶

A vállalkozók és a Végrehajtó Bizottság között állandó volt a kapcsolat, kettőjük között egyfajta várakozási légkör létezett a vasút sorsát illetően a törzsrészcsevény megajánlások és az állami támogatás függvényében. 1896 nyarára biztossá vált a vasút ügye, ezt követően Popper István tárgyalásokat kezdett Zielinszky Szilárd⁴⁷ budapesti mérnök és vállalkozóval, akit megnyert az ügynek.

A vasúti ajánlások beérkezése és törzsrészcsevény jegyzések jóváhagyása még tartott, mikor a Kereskedelmi Minisztérium felszólította a Vasúti Végrehajtó Bizottságot, hogy 200 000 forint engedélyezési biztosítékot tegyen le. Popper István, vállalkozóként kijelentette, hogy a vasút kiépítésére kötelező biztosíték letétele csak az érdekelt törzsrészcsevény hozzájárulásainak a legfelsőbb hatóság általi jóváhagyása után történhetik meg.⁴⁸ A kis-Küküllő-völgyi vasút ügye meglehetősen lassan haladt előre, egyrészt a kormány lassú bürokratikus gépezete, másrészt a Maros-Torda vármegyei községek hozzájárulásainak lassú ügyintézése miatt.

A vasútépítési szerződés aláírására végül 1896. december 13-án került sor Dicsőszentmártonban. Ennek értelmében a vasút kivitelezését Zielinszky Szilárd vállalta el, aki kötelezte magát a fent meghatározott engedélyezési biztosíték letételére. 1897. január 9-én 200 000 forint névértékű értékpapírt helyezett el az Aradi Polgári Takarékpénztárba, melyet az átutalt a Magyar Királyi Központi Állampénztárba.⁴⁹

A szerződés megkötése után a kis-Küküllő-völgyi vasút körüli események felgyorsultak. Zielinszky Szilárd a helyszínre küldte embereit. 1897. januárjában Sasi Pál főmérnök vezetésével Pünkösti Jenő, Csepregi Ferenc és Teufel Nándor mérnökök megkezdték a vasút építéshez szükséges részlettervek elkészítését.⁵⁰ A kisajátítási ügyek előzetes rendezésére a vállalkozó Dr. Okolicsányi Géza ügyvédet, Szesztay László mérnököt, a budapesti műegyetem tanársegédét, és Méhes Zoltán mérnököt küldte le.⁵¹ Több község épületanyagot, elsősorban fát ajánlott fel, ezért Zielinszky Singer Gyula fakeskedőt küldte ki a helyszínekre az erdők és a tölgyfakészletek megtekintésére.⁵² A vállalkozó ügyvédje pedig dr. Neumann Rafael⁵³ volt, aki

később a megalakuló Kis-Küküllő-völgyi Részvénytársaság ügyvédje is lett.

A kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút kiépítéséről szóló törvénytervezetet 1897. február 17-én írta alá az uralkodó. Ezt követően a magyar kereskedelmi miniszter kiadta 1897. február 25-én a 12 540. szám alatti engedélyt és annak mellékletét képező építési és üzlet-be rendezési feltételeket.⁵⁴ Ennek alapján a Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság engedélyt kapott és kötelezettséget vállalt arra, hogy a MÁV tövis–predeali vonalának Karácsonyfalva és Balázsfalva állomásai közt létesítendő Küküllőszög csatlakozó állomástól, a Kis-Küküllő völgyében Sóváradiig vezető helyi érdekű gőzmozdonyú vasutat megépítse. A vasút engedményese, a Vasúti Végrehajtó Bizottság részvénytársaságot alapított, összes jogait és kötelezettségeit változatlanul és minden fenntartás nélkül a részvénytársaságra ruházta. A megalakuló részvénytársaság neve magyarul: „*Kisküküllő-völgyi helyi érdekű vasút részvénytársaság*”, németül „*Kisküküllőthal Localeisenbahn Actiengesellschaft*” volt.⁵⁵ A társaság alaptőkéje 4 641 000 forint. Ezen tőke beszerzése céljából 13 727 db egyenként 100 forintról szóló törzsrészvényt és 32 683 db egyenként 100 forintról szóló elsőbbségi részvényt bocsátottak ki. A törzsrészvények fedezésére a következő pénzbeli ajánlások szolgáltak:

1. Kereskedelmi Minisztérium:

a) a postai ingyenes szállítása fejében: 280 000 forint

b) külön állami segély: 200 000 forint

2. Földművelésügyi Minisztérium: 25 000 forint

3. Pénzügyminisztérium: 2000 forint

4. Kis-Küküllő vármegye: 300 000 forint

5. Maros-Torda vármegye: 5 000 forint

6. A két vármegye községeinek hozzájárulása: összesen 317 100 forint

7. Magánszemélyek jegyeztek: 173 600 forint

Összesen 1 372 700 forint.⁵⁶

A Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Részvénytársaság alakuló közgyűlésére 1897. április 7-én került sor Budapesten a Budapesti Takarékpénztárban.⁵⁷ Az első közgyűlés jogilag átvállalta a Vasúti Végrehajtó

Bizottság feladatait és ettől a pillanattól önálló vállalatként működött. A közgyűlésen megállapodtak a működési szabályokban és intézkedtek az új részvénytársaság közbírósi beiktatásáról. Az első találkozás alkalmával mutatkozott be a részvénytársaság igazgatósága, amelyet az engedményesek javaslatára állítottak össze és az előkészítést végző Vasúti Végrehajtó Bizottság nevezett ki. A vezetők kinevezésének megbízatása kizárólag egyetlen alkalommal, az első esztendőben történt, a továbbiakban az évről évre közgyűlésen szavazással döntöttek a tisztújítás során. A részvénytársaság másik vezetőtestületét, a felügyelő bizottságot az első évtől kezdve a jelenlévő részvényesek választották meg.⁵⁸ A részvénytársaság első elnöke Sándor János, Kis-Küküllő vármegye főispánja lett. Az igazgatóság tagjai közt ott voltak az egykori engedményesek és Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság tagjai: gr. Bethlen Árpád, Pekri Sándor, Csató Gábor, Popper István vagy az építkezést elvállaló Zielinszky Szilárd.⁵⁹

A Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság nem szűnt meg, az építkezések idején ellenőrző szerepet gyakorolt. Elnöke továbbra is Sándor János volt. A Bizottság gyakorló ellenőre és műszaki tanácsadója pedig Péterfi Zsigmond, aki havonta köteles volt az épülő vasútvonalat végigjárni és annak előrehaladásáról a Végrehajtó Bizottság elnökének jelentést tenni. Köteles volt továbbá a vállalkozó részéről bemutatott kereseti kimutatásokat felülvizsgálni és ezeket ellenjegyzés által igazolni. E munkáért a bizottságtól 10 000 forint tiszteletdíj járt.⁶⁰

Vasútépítkezések

A kereskedelmi miniszter rendeletére 1897. május 20–21. között sor került a kis-Küküllő-völgyi vasút első szakaszának, a Küküllő-szög–Bonyha közötti rész közigazgatási bejárására.⁶¹

Az ezen a vonalon május végén megindult vasútépítés a sok esőzés miatt felázott talajon kezdetben lassan haladt. Péterfi jelentése szerint fennakadást okozott a jó minőségű téglák hiánya.⁶² A nyár azonban száraz volt, így a helyi újság szeptember elején már arról tudósított, hogy a vonalszakasz alépítményeinek és a földtöltési munkálatoknak 90%-a elkészült, sok helyen az őrházak, megállók és állomásépületek

már tető alá kerültek.⁶³ „Épül a vasút a Kis-Küküllő völgyében. Az egész vonal mentét megszállották a mérnökök s cirkalmazták kora reggeltől késő estig az útírányt. Minden napbarnított s kissé szokatlanabbul öltözött urat mérnöknek tekint a falusi nép, s igyekszik, amint csak lehet annak kedvébe járni, hogy az ő birtokán vezesse a vonalat s így a kiszakított területet busásan fizesse meg az engedményes társasággal. [...] Amor istenke egészen áttette hadiszállását az épülő vasútvonal mentére, mert a rekkenő melegben künn a mezőn elcsigázott mérnök úr szíve lángra lobban, ha betérve egy-egy vendégszerető úriház küszöbén, a piruló szende házi kisasszony a vele született gyönyörűséggel becézgeti.”⁶⁴ Az újságban megfestett meglehetősen idillikus kép a valóságban egészen másként mutatott, ahogy majd a későbbiekben látni fogjuk.

Az 1888. évi XXXV. törvénycikk 5. §-a szerint a vasútépítő vállalkozónak joga volt az építési vonalon italmérési jogot gyakorolnia. Az építkezések megkezdésekor több személy is jelezte a vállalkozó felé, hogy ezt a jogot átvenné. 1897 januárjában Pekri Sándor és Horváth Albert radnóti lakos megállapodtak Zielinszky Szilárddal, aki átadta nekik ezt a jogot.⁶⁵ Pekri és Horváth később bevették az üzletbe Mendel Lázár Sámuel tordai sörgyárost, majd 1897. április 5-én szerződésre léptek a Kolozsvári Múmalom Részvénytársasággal.⁶⁶ Pekri az italmérési jog elnyerése után lemondott a Vasúti Végrehajtó Bizottságban betöltött állásáról. Az italmérési vállalkozás azonban, nem járt sikerrel. Zielinszky munkavezetői is gyakorolták az italmérését és a munkások elélezését, másrészt a helyi kocsmárosok sem nézték jó szemmel a megjelenő új vállalkozást.⁶⁷ 1898 tavaszán az építkezések még alig kezdődtek meg, a vállalkozás máris csődbe ment. A Kolozsvári Múmalom Részvénytársasággal kötött szerződést felbontták, a három vállalkozó az étel és italárusítási jogot átadta Fazakas Josifovits Mendelnek.⁶⁸

A vasútvonal felső szakasza mentén az 1894-es állapotokhoz képest jelentős változások történtek, amelyek szükségessé tettek egy újabb közigazgatási pótbéjárást. A Bonyha–Sóvárad közötti résznek bejárására 1897. november 19-én került sor. A bizottság ekkor új problémával szembesült, ugyanis az első közigazgatási bejáráshoz képest Balavásár határában a helység földjeinek időközben végbement tago-

sítása következtében megváltoztak a birtokhatárok, ezzel együtt a közúti közlekedési és vízfolyási viszonyok is, ezért új vonalirányt kellett megállapítani.⁶⁹ A bizottság máshol csak kisebb változtatásokat foganatosított az eredeti terveken. A második szakaszon is felgyorsultak a munkálatok 1897 ősszén. Novemberben Bonyha és Erdő-szentgyörgy között közel 1200 ember dolgozott.⁷⁰

A vasúti átjárók és a vasúti állomásokhoz vezető utak kiépítését az érintett helységek vállalták magukra, sőt nekik volt a feladatuk a későbbiekben is ezek fenntartása. Kis-Küküllő vármegye alispánja 1897 decemberében feliratban fordult a Kereskedelmi Minisztériumhoz, kérve, hogy tekintsen el a kőalapú állomási hozzájáró út megépítésétől, amely nagy – közel 3000–4000 forint – terhelést jelentene a községeknek. Az alispán kiemelte azt is, hogy a vármegye egyáltalán nem rendelkezik kőalapú utakkal, éppen a kő építőanyag hiánya miatt. A községek midőn ezen utak megépítésére és fenntartására vállalkoztak, abban a meggyőződésben voltak, hogy a törvényhatósági utakhoz hasonló utakat kell építsenek. A miniszter a felirat hatására eltekintett a kőalapú utaktól, de kérte, hogy az utakat 20 cm vastag kavicsborítással lássák el. Ugyanakkor felhívta az érdekelteket, hogy az útátjárókat a vasút forgalomba helyezésének idejére elkészítsék.⁷¹

A vasútvonal több helyen a Kis-Küküllő folyó közvetlen közelében haladt, itt partbiztosításokra volt szükség. A Vasút Részvénytársaság köteles volt az engedélyokmány értelmében a pályatestbe épített átereszeket, amelyek fölé kőfeltöltést alkalmaztak, téglából, esetleg betonból vagy vasból megépíteni, míg a nyílt műtárgyak hídfőit és szárnyait kőből illetve téglából falazva, hordszerkezeteit pedig 2 m nyílásig tölgyfából előállítani. A hídlásokhoz és hídpallózatokhoz csak tölgy vagy vörösfenyő alkalmazása volt megengedve.⁷²

A vasúti felépítmény beágyazásához legalább 1/3-ad részben kavicsot és legfeljebb 2/3-ad részben homokot használtak, tartalékul kavicsanyagot kellett beszerezni és azt a vonal mentén lerakva a vonal üzemeltetését kezelő MÁV rendelkezésére bocsátani. A Vasút Részvénytársaság a vonal mentén több kavicsbányát is nyitott. Szancsal, Fajsz és Küküllővár községek mellett homokkal vegyes kavicsot,

Oláhszentlászló, Makfalva, Kibéd és Sóvárad községek határában kavicsot termeltek ki.⁷³

A vasút engedményese a vonal mentén üzleti távírdát állított fel, amelybe minden állomást, a csatlakozó küküllőszögöt is bekapcsoltak. A vonal mentén pedig felállították a szükséges védjelző eszközöket, figyelmeztető és intő táblákat.⁷⁴ A nyílt pálya mentén kerítést csak a különösen figyelemre méltó helyeken és ott létesítettek, ahol azt a forgalom biztonsága megkívánta.

Az engedélyokirat mellékletét képező építési és üzlet-berendezési feltételek értelmében a társaság a különböző létesítményekért és szállítmányokért, a felülvizsgálattól számítva egy éves, míg a sínek anyagának jó minőségéért három éves jótállást kellett vállaljon.⁷⁵

A Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Részvénytársaság és a vállalkozó az építkezés ideje alatt több szabálytalanságot is elkövetett, aminek következtében mind a helyi közigazgatással, mind a Közlekedési Minisztériummal konfliktusba került. 1897 ősszén a Bonyha feletti szakaszon a részvénytársaság már a minisztériumi engedélyezés előtt megkezdte a munkálatokat. Ezért 1000 forintra megbírságozták. A társaság kérte ennek a büntetésnek elengedését arra hivatkozva, hogy szükségesnek mutatkozott a vonalszakasz megszakítás nélküli építése abból is kifolyólag, hogy az építés helyén nagyszámú munkás gyűlt össze. A munkások elbocsátása esetleg zavargásokhoz is vezethetett volna. A társaság érdekében Kis-Küküllő vármegye alispánja is feliratban fordult a minisztériumhoz. A minisztérium a felhozott okok ellenére büntetésben részesítette a társaságot, nem akarván precedenst teremteni.⁷⁶

A vasútépítés alkalmával számos kisebb helyi konfliktusra is sor került. Csókfalván a vasútépítő társaság önkényesen foglalt el földterületeket az építkezések alkalmával. Több helységben az építendő vasútvonal birtokokat szakított ketté, vagy kerteket tett művelésre alkalmatlanná. A vasút építésekor több helyen mezei utakat foglaltak el, vagy ástak fel anélkül, hogy az érdekeltekkel egyeztettek volna. A vasútvonal miatt átalakult a közlekedési lehetőség, az egyes kisbirtokokhoz való kijutás elakadt. A tulajdonosok, hogy birtokaikhoz férjenek, gyakran áthágták a mezőrendőri rendeleteket.⁷⁷ A Kereskedelmi

Minisztérium felszólította a vasútépítő társaságot, hogy kezdjen tárgyalást a helyi közösségekkel a földkisajátításokról.⁷⁸ A meglehetősen kanyargós Kis-Küküllő folyót a vasútépítéssel párhuzamosan több helyen is mederrendezésnek, folyószakasz átvágásnak vetették alá, ami újabb birtokviszonyváltozást okozott egyes községekben, ezek pedig újabb ellentétek forrásaivá váltak. A folyó szabványos szélességét 40 m-ben állapították meg.⁷⁹

A vasútépítő vállalat ellen 1898 kora tavaszán egyre több panasz érkezett, elsősorban a helyi közigazgatás vezetőihez. A Kereskedelmi Minisztérium ezért leiratban figyelmeztette a Vasút Részvénytársaságot, megrovásban részesítve a gyakori tartalmatlan átiratok és jelentések szerkesztése, a kisajátítási ügyek körül felmerült jogos elégedetlenségek megoldatlansága miatt. A minisztérium kilátásba helyezte, hogy abban az esetben, ha továbbra sem sikerül az építési vállalatot arra rávenni, hogy jog alapján folytassa földkisajátításokat, felhatalmazza Maros-Torda vármegye főispánját, hogy a problémás szakaszon a vasútépítést felfüggeszse.⁸⁰ A társaság ezek után kénytelen volt a kisajátítási terveket újból felküldeni a minisztériumba, majd többszöri egyeztetés után a felmerült nézeteltéréseket sikerült megoldani, így májusra a kisajátítások körül felmerült panaszok megoldódtak.⁸¹ Maros-Torda vármegye főispánja jelentést tett májusban a Minisztériumnak, amelyben rámutat, hogy a vármegye alispánja, főjegyzője és a vasútépítési vállalat jogbiztosa, Okolocsányi Géza 1898. április 19–22-e között beutazták a vármegye területére eső vonalrészét. Ez esetben megállapítást nyert, hogy a földtulajdonosokkal nem, míg a telektulajdonosok nagy részével sikerült megállapodni. Sikerült a nép egy részét megnyugtatni, hogy a vállalat kártalanítani fogja őket az elvesztett területekért. A bizalmatlanság onnan is eredt, hogy a vállalat az alispán fellépéséig nem kísérelte meg az érdekelt községekben a békés megegyezést és a kisajátítási eljárást is csak április 7-én kérelmezte, miután ellene már számos panaszt beadtak.⁸² Maros-Torda vármegye közigazgatási bizottsága 1898 júniusában azzal a panasszal fordult újra a Kereskedelmi Minisztériumhoz, hogy a vasútépítő társaság vasúti kisajátítási terveiben, több helység esetében komoly hiányok tapasztalhatók.⁸³

A minisztérium – a vasúti munkálatok előrehaladására való tekintettel – ez esetben már elvetette a társaság ellen alkalmazandó intézkedéseket, mondván: „a már egyszer megindított vasútépítkezés betiltása nem oly fegyver, a melyet a törvényes szabályokba nem eléggé jártas, másfelől a kellő körültekintést is nélkülöző tisztviselő kezébe lehet adni. Ezer meg ezer vasúti munkásnak létérdekéről van szó és ha csak néhány napi szünet után a nélkülözést találják maguk előtt, ebből olyan zavarok keletkezhetnek amelyeknek következményeit az alispáni felelősség fölöttébb ellenérték.”⁸⁴ A minisztérium felmérte, hogy sok esetben a vármegyék által jelzett hiányosságok inkább a helyi közigazgatási tisztviselők tapasztalatlanságára utaló jegyek. A minisztérium azért, hogy a vasútépítések hátrányt ne szenvedjenek, több helyen elrendelte a kisajátítási eljárást. A kisajátítási viták ugyanis nem akadályozhatták a kivitelezést, a földek árát a későbbiekben bírósági úton állapították meg.

A vasútépítő társaság, hogy költségeit csökkentse kérte a vasútvonal melletti, eredetileg 60 méterben megállapított tűzbiztonsági sáv (tűztávlat) lecsökkentését 40 méterre. Ebből kifolyólag 1898. április 16-án a Kereskedelmi Minisztérium képviselője és az érdekelt felek jelenlétében helyszíni felmérésre került sor Küküllőszög és Bonyha között. Mivel a vasútvonal mentén számos szalmával fedett gazdasági épület, szalmakerítés volt található, a vasútépítő társaság kérését a helyszíni szemlén elutasították, később viszont a Kereskedelmi Minisztérium felülbírált a döntést és egynéhány helyet kivéve engedélyezte a 40 m-es tűztávlatot. Az ebbe a sávba eső épületek szalmatetejét ki kellett cserélni cseréptetőre, a gyúlékony szalma- és sövénykerítéseket le kellett bontani, a tulajdonosok kártérítése mellett.⁸⁵

A vasútvonal alsó szakaszának építése a végéhez közeledett. 1898 májusában a Vasút Részvénytársaság kérte a Kereskedelmi Minisztériumot és a MÁV Igazgatóságát, hogy rendeljék el a Küküllőszög-Bonyha vonalszakasz megnyitása érdekében annak műszaki bejárását, a vállalat anyagszállító szerelvényeinek díjmentessége reményében. A MÁV kikötése csak annyi volt, hogy a felmerült költségeket a vállalat állja, közgei ezen a vonalrészen a MÁV-nak legyenek alárendelve és a vonatok közlekedését a menetrend függvényében állapítsák meg.⁸⁶

A MÁV és a vasútépítő részvénytársaság között szerződés jött létre 1898. április 20-án a csatlakozó Küküllőszög állomáson szükséges létesítmények előállítására és az előállított létesítmények birtokviszonyainak rendezése tárgyában.⁸⁷ A küküllőszögi állomás a tövispredeali vonalon Karácsonyfalva és Balázsfalva állomások között közvetlenül Balázsfalva szélén volt beiktatva. A két helység között jól fenntartott megyei út húzódott. A MÁV Igazgatósága, miután megvizsgálta Küküllőszög állomás befogadó képességét azzal a javaslattal állt elé, hogy ezt az állomást csak átmeneti forgalomra nyissák meg, az áru küldemények fel- és leadása továbbra is Balázsfalván történjék. Így Küküllőszög állomás áruforgalma csak a kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút állomásaival való forgalomra korlátozódott. A MÁV javaslatát elfogadta a Kereskedelmi Minisztérium, ezáltal Küküllőszög helyett Balázsfalva vált a két vasútvonal tényleges forgalmi csomópontjává.⁸⁸

A vonal első szakaszának műszaki (műtanrendőri) bejárását a kereskedelmi miniszter 1898. június 9-én rendelte el, amire végül ugyanazon hónap 15-én került sor az érdekeltek részvételével. Miután Alsó-Fehér és Kis-Küküllő vármegyék közigazgatási bizottságai kijelentették, hogy a pálya közigazgatási bejárásai alkalmával megtekintett hidak, átereszek és útátjárók számát, minőségét megfelelőnek találják, már semmi akadálya nem volt a Küküllőszög–Bonyha vonal-rész közforgalomnak való átadásának.⁸⁹

A megnyitásra 1898. június 16-án került sor az érintett települések nagy ünneplése közepette. A Kereskedelmi Minisztérium képviselője és Sándor János minden állomáson fogadta a helyi lakosság köszöntését. Érdemes kiemelni, hogy a nem magyar falvakban a főispán német és román nyelven mondott beszédeket, igyekezve ezúton is a magyar kormány és a vármegye vezetőségének népszerűségét emelni, másrészt azon falvak lakosságának támogatását továbbra is megtartani, amelyek kezdetben elleneztek a vasutat és megtagadták a törzsrészvény hozzájárulások jegyzését. Rövid időn belül 1898. július 8-án a vasútvonal felkerült a Bernben székelő nemzetközi vasúti központi hivatal jegyzékébe.⁹⁰

A vasútvonal második szakasza 1898 őszére a befejezéshez közeledett. A vasútépítő részvénytársaság a minisztériumtól a műtanrendőri bejárás elrendelését kérte, amelyre végül október 1-én került sor. A Bonyha–Sóvárad 54–102,8 km közti vonalrész átadására 1898. október 2-án került sor.⁹¹ A vasútvonal ünnepélyes átadásától eltekintettek Erzsébet királyné halálát követő általános országos gyász miatt. A helyi lakosság a vonatot gyászfátyollal bevont nemzeti színű lobogókkal fogadta, így emlékezve a szeptemberben meggyilkolt Erzsébet királynéra.⁹²

A megnyitott vasútvonal igazi helyi érdekű vasút képét nyújtotta. Ebből a szempontból érdemes idézni Sándor Jánosnak Marx Károlyhoz, a MÁV akkori igazgatójához írt levelét: *„Tegnap végre egész hosszában megnyílt a Kis-Küküllő-völgyi vasút mely a szó teljes értelmében a miénk nemcsak azért, hogy mint concessionarius maga a vármegye létesítette, de azért is, mert a vármegyét egész hosszában átszeli annak széleit a központtal összeköti, a közönség ezért őszinte lelkesedéssel fogadta is, de hát másfelől bírálgatja, kritizálja is. És persze mint amolyan vicinális, sem gyorsaság, sem menetrend, sem kényelem tekintetében a vármegye szélein járó fővonalakkal az összehasonlítást ki nem állhatja.”*⁹³ A teljes vonalon a MÁV üzemkezelésében két vonatpár közlekedett a fővonalakról kiöregedet kocsikkal. Sándor Jánosnak sikerült elérnie, hogy a régi kocsik mellett mindenik vonathoz csatoljanak egy-egy átjárós, ún. Kossuth kocsit, I-II. osztályú fülkékkel.⁹⁴

A kis-Küküllő-völgyi vasút építési hossza Küküllőszög MÁV csatlakozó állomástól a Sóvárad állomás mögött lévő kihúzóvágány végéig 102,226 kilométer, míg a vasút hossza Küküllőszög és Sóvárad állomások felvételi épületei között mérve 102,119 kilométer.⁹⁵ Küküllőszög, Zsidve, Dicsőszentmárton, Bonyha, Erdőszentgyörgy és Sóvárad állomásokon volt a mozdonyoknak lehetőségük vízfelvétellel.⁹⁶

Külön komoly problémát jelentett az is, hogy több állomás és őrház kútville a talajviszonyok miatt rossz ízű volt. A vízvízsgálatok alkalmával kiderült, hogy a környéken a víz minősége megegyezik az állomások kútjaival, ezért a felülvizsgálati bizottság azt javasolta, hogy a MÁV igazgatósága ezekre a helyekre olyan egyéneket alkalmazzon,

akik e víz fogyasztását már megszokták, ugyanakkor vízszűrőket állítsanak fel.⁹⁷

A kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálatára Laondler Mór főmérnök vezetésével 1898 ősszén került sor. Az itt tapasztaltak megbeszélésre 1898. november 11-én és a rákövetkező napokon Nagyváradon, majd 1899. március 14-én és a következő napokon Budapesten került sor. A megbeszéléseken jelen voltak az érdekelt minisztériumok, a MÁV képviselői. A Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság képviseletében Péterfi Zsigmond és Zielinszky Szilárd okleveles mérnök, építési vállalkozó voltak meghívva.⁹⁸

A felülvizsgálati jegyzőkönyvből ismerjük a különböző állomásokon alkalmazott személyzet létszámát, nevét és beosztását.⁹⁹ [lásd a függelékben]

1898-ban Dicsőszentmárton központtal megszervezték a kolozsvári MÁV üzletvezetőséghez tartozó dicsőszentmártoni osztálymérnökséget, melynek feladata a 102 km hosszú Küküllőszög–Sóvárad vonal üzemben tartása volt. A vonalhálózat 1906-ban a Sóvárad–Parajd vonal átadásával 113 km-re növekedett. Az osztálymérnökségen egy mérnök, egy irodatiszt, 7 pályafelvigyázó, 1 hídmester és 35 pályaőr teljesített szolgálatot. A pályafelvigyázói szakaszok a következők voltak: Kóródszentmárton, Szancsal, Dicsőszentmárton, Makfalva, Gálfalva, Erdőszentgyörgy, Balavásár és Parajd. A vonal osztálymérnökei voltak: Gáll József (1898–1904), Szabad Antal (1904–1906), Györfy-Bereczky László (1907–1913) és Kunovits Rudolf (1913–1918).¹⁰⁰

A Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság ellenőrzői feladatköre a vasútvonal felülvizsgálata után megszűnt, ezért 1899. május 19-én Dicsőszentmártonban a bizottság feloszlatta önmagát, azonban tagjainak nagy része, a Kis-Küküllő-völgyi Vasút Részvénytársaság részvényeseiként továbbra is meghatározó szerepet játszottak a vasútvonal üzemeltetésében.

A kis-Küküllő-völgyi vasút tervezésének pillanatában felmerült a vonalnak Parajdig való kiépítése. Még folytak a vasútépítkezések a Bonyha–Sóvárad vonalon mikor a Kis-Küküllő-völgyi Vasút Részvénytársaság felkérte Zielinszky Szilárdot, hogy készítse el a Sóvá-

rad–Parajd vasútvonal terveit.¹⁰¹ Ugyanakkor a részvénytársaság még 1898 elején felkérte Herepey V. Árpádot, a parajdi sóbányahivatal főnökét, hogy számoljon be a sótermelési viszonyokról és a vasúton történő szállításnál számba vehető sómennyiségről.¹⁰² Az évi sótermelést egy évre a Pénzügyi Minisztérium állapította meg, a parajdi sót ekkor a térség kisipara vette leginkább igénybe és nem tudta felvenni a versenyt a jobb minőségű marosújházi, dési vagy máramarosi sóval.

A Parajdig tartó vasútvonal kiépítése érdekében Kis-Küküllő, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék feliratot intéztek a kereskedelmi és pénzügyi miniszterekhez, amelyben rámutattak e kis vonalszakasz fontosságára. Udvarhely vármegye kiemelte, hogy a sóbányászat mellett az egyedüli jelentős ipari létesítmény a Reitter gyufagyár, amely azonban a közeli erdőségek kihasználása miatt kénytelen beszüntetni működését, így közel 250 ember fog munka nélkül maradni. Udvarhely vármegye kérte a sótermelés fokozásának engedélyezését, ami újabb munkalehetőséget kínált volna.¹⁰³ A vasútvonal további folytatása azonban lekerült a napirendről, az 1900–1905 közötti időszakban az egész országban csökkent a vasútépítés üteme az egyre kevesebb közvetlen állami beruházás és támogatás következtében.

Az 1902-es tusnádi kongresszuson több előadó felszólalt a kis-Küküllő-völgyi vasút folytatása érdekében. Maga a kongresszus a kormányhoz felküldött javaslatában kiemelte a Sóvárád–Parajd vonalszakasz kiépítésének fontosságát.¹⁰⁴ A XX. század elején Szováta fürdő a korabeli Magyarország egyik legkedveltebb fürdőhelyiségévé vált. Szováta alá való utazást megnehezítette és egyben drágította, hogy Sóváradtól csak fuvaros szekérrel lehetett a fürdőhelyre eljutni. „...arra kell törekedni – írta a Székely-Udvarhely –, hogy vasúton egészen Szovátaig lehessen utazni, [...] meg kell határozni a fuvar árát Sóváradig és Parajdig, stb. továbbá fél és egész napra, stb. mert így alkunak és ezzel az utas ügyességének és a fuvaros furfangjának, ravaszságának van kitéve a közönség.”¹⁰⁵ A vasút továbbépítését azonban végül a gazdasági érdekek tették lehetővé. Az állam növelte a parajdi bánya sokitermelését. A Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Részvénytársaság elsőbb-

ségi részvényinek tulajdonosa a Magyar Agrár és Járadék Bank biztosítva látta a vonal újabb szakaszának jövedelmezőségét, ezért építési engedélyt kért a kormánytól.¹⁰⁶ A Sóvárad–Parajd vasútvonal közigazgatási bejárására 1905. március 3-án került sor, ekkor megalapították a vonal irányát, a feljáró utakat, hidakat és átereszeket, a szovátai és parajdi állomáshelyeket.¹⁰⁷ A vasútvonal megépítését Braun Gyula budapesti mérnök vállalta el, aki korábban részt vett a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda közötti vasútvonal tervezésében és építésében. Az uralkodó 1905. november 13-án aláírta a Sóvárad–Parajd vonalszakasz kiépítésére vonatkozó törvényjavaslatot. A vasútépítési engedélyt Vörös László kereskedelemügyi miniszter 1905. november 28-án bocsátotta ki. Az engedményes társaság kötelezte magát, hogy az engedélyokirat keltétől számított egy év alatt a pályát befejezi, és a forgalomnak átadja.¹⁰⁸ Az építkezés a vonalon 1905 szeptemberében indult el. Két állomás létesült: Szováta rakodó állomás és Parajd vég- és mozdonyállomás. Sóvárad elvesztette végállomás jellegét, közbenső állomássá lett átalakítva.¹⁰⁹ A MÁV részéről a vasútvonal építési felügyeletét Kricsfalusy Mihály végezte.¹¹⁰ A Sóvárad–Parajd vonalrész, amelynek üzleti pályahossza 11,153 km, 1906. március 2-án adódott át a forgalomnak. Ezzel a teljes vonal üzleti pályahossza 113,274 km-re nőtt.¹¹¹

A kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasútvonal, mint a fentiekben is láttuk három szakaszban valósult meg. Megépítése által Kis-Küküllő vármegye és a Székelyföld egy részének addig elszigetelt régiói kerültek be a vasúti forgalomba. A vasút kiépítése jelentős részben hozzájárult Dicsőszentmárton városiasodásához, Szováta modern fürdőhelyiségé való fejlődéséhez és a parajdi sóbányászat fellendüléséhez. A térségben újabb vasútépítkezésre a háború első évében került sor, amikor átadták a forgalomnak a marostordai keskenyvágányú vasutat. Ezáltal a Kis-Küküllő felső völgye kapcsolatba került Erdély egyik legjelentősebb gazdasági központjával, Marosvásárhellyel.

JEGYZETEK

- ¹ A Magyar Keleti Vasút fővonalát (Nagyvárad–Kolozsvár–Székelykocsárd–Tövis–Segesvár–Brassó) és szárnyvonalait (Székelykocsárd–Marosvásárhely, Tövis–Gyulafehérvár, Kiskapus–Nagyszeben) több szakaszban adták át a forgalomnak 1870–1873 között.
- ² *Kis-Küküllő* VII (1897. augusztus 1.) 31. sz.
- ³ Uo.
- ⁴ Pekri Sándor (1855–1928) dicsőszentmártoni birtokos, a helyi római katolikus egyház főgondnoka, az ipartestület elnöke, Olvasó és Társaskör elnöke. Kis-Küküllő vármegye és Dicsőszentmárton közigazgatási és közgazdasági életének egyik legaktívabb résztvevője. *Dicsőszentmárton jeles magyar személyiségei a XIX. sz. végén és a XX. század elején*. Dicsőszentmárton, 2006. 5. (A továbbiakban *Dicsőszentmárton...*)
- ⁵ Dr. Majdán János: *Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon*. [Pécs], 1997. 76. (A továbbiakban Majdán, 1997.)
- ⁶ *Kis-Küküllő* I (1891. december 20.) 38. sz.
- ⁷ *Kis-Küküllő* II (1892. október 2.) 40. sz.
- ⁸ *Kis-Küküllő* II (1892. január 17.) 3. sz.
- ⁹ *Kis-Küküllő* II (1892. szeptember 25.) 39. sz.
- ¹⁰ Sándor János (1862–1922) 1889–1891 között Maros-Torda vármegye alispánja, 1891–1901 között Kis-Küküllő vármegye főispánja. Nagy szerepe van a vármegye közigazgatási és közgazdasági fejlődésében. Kívívja a vármegye szász és román lakosságának bizalmát. 1901–1903 Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely város főispánja. 1903–1905 belügyminisztériumi politikai államtitkár, 1913–1917 között a második Tisza kormány belügyminisztere. (*Dicsőszentmárton ...*, 25–27.)
- ¹¹ A Kis-Küküllő vármegyei Vasúti Végrehajtó Bizottság tagjai voltak a korábbi előmunkálati engedményesek is, így gr. Bethlen Gábor, gr. Bethlen Árpád, Pekri Sándor és Gál Domokos.
- ¹² Az Országos Levéltár Maros megyei Igazgatósága, Marosvásárhely. (A továbbiakban MmOL) Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 8. Irat 1895-45.
- ¹³ *Kis-Küküllő* III (1893. december 3.) 49. sz.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ *Kis-Küküllő* III (1893. december 25.) 52. sz.
- ¹⁶ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 1. Irat 1895-26.
- ¹⁷ *Kis-Küküllő* IV (1894. január 14.) 3. sz.
- ¹⁸ *Kis-Küküllő* IV (1894. március 4.) 10. sz.

- ¹⁹ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 1. Irat 1895-20.
- ²⁰ *Kis-Küküllő*, IV (1894. május 20.) 24. sz.
- ²¹ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 1. Irat 1895-15.
- ²² Uo.
- ²³ Uo. Csomó 3. Irat 1895.
- ²⁴ M[agyar] O[rszágos] L[evéltár] K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 2.
- ²⁵ *Kis-Küküllő* IV (1894. november 11.) 46. sz.
- ²⁶ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 8. Irat 1895-35.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Uo. Csomó 14. Irat 1897-371.
- ²⁹ Uo. Irat 1897-124
- ³⁰ Uo. Irat 1897-52.
- ³¹ Uo. Csomó 11. Irat 1896-48.
- ³² Uo. Irat 1896-62.
- ³³ Uo. Irat 1896-56.
- ³⁴ Uo. Csomó 16. Irat 1897-154.
- ³⁵ Uo. Irat 1897-62.
- ³⁶ Apáthy Péter (1837–1906) Felső-Fehér és Nagy-Küküllő vármegye alispánja, 1884-től a Kis-Küküllő vármegyei közigazgatási bizottság tagja. 1892-ben Kis-Küküllő vármegye dicsőszentmártoni kerületének szabadelvű országgyűlési képviselője. Fia dr. Apáthy Zoltán Dicsőszentmárton utolsó magyar polgármestere 1917–1919 között. (*Dicsőszentmárton ...*, 5.)
- ³⁷ *Kis-Küküllő* V (1895. március 17.) 11. sz.
- ³⁸ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 1. Irat 1895-12.
- ³⁹ Uo. Csomó 11. Irat 1896-7.
- ⁴⁰ Uo. Irat 1896-9.
- ⁴¹ Uo. Csomó 4. Irat 1895-26.
- ⁴² Tolnay Lajos (1837–1918) mérnök. 1871-ben az országos vasútépítési igazgatóság vezetője, 1872–1886 között a MÁV elnöke. Vezetésével kezdődött meg a MÁV fejlesztése önálló nemzeti közlekedéspolitikai szempontok alapján. 1885–1891 között a Magyar Mérnök és Építészeti Egylet elnöke. Nyugalomba vonulása után 1887–1896 között szabadelvű programmal országgyűlési képviselő. Vö. Magyarország a XX. században. Szekszárd, 1996–2000. IV. köt. Tudomány 1. Műszaki és természettudo-

- mányok. In: <http://www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/795.html> (2007. 09. 12.)
- ⁴³ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 2. Irat 1895-6.
- ⁴⁴ Uo. Csomó 9. Irat 1895-76.
- ⁴⁵ Uo. Csomó 10. Irat 1895-25.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Zielinszky Szilárd (1860–1924) a magyarországi vasbetonépítés meghonosítója, a Magyar Mérnöki Kamara első elnöke, több évtizeden át az Út-Vasútépítési Tanszék vezetője, Magyarország első műszaki doktora, számos vasútvonalat, viaduktot, hidat, víztornyot, középületet tervezett.
- ⁴⁸ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 11. Irat 1896-127.
- ⁴⁹ MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel, 71904. A vasút megépítése után Zielinszky Szilárd nevében letett biztosíték ki lett cserélve a Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Részvénytársaság által letett szintén 200 000 forint névértékű Pesti Magyar Bank által kibocsátott részvényekkel.
- ⁵⁰ *Kis-Küküllő VII* (1897. január 17.) 3. sz.
- ⁵¹ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 11. 1896-149.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ Uo. Csomó 12. Irat 1897-6.
- ⁵⁴ MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 2.
- ⁵⁵ Uo. A Kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút részvénytársaság alapszabályai. 4.
- ⁵⁶ Uo. 5-8.
- ⁵⁷ *Kis-Küküllő VII* (1897. április 11.) 15. sz.
- ⁵⁸ Majdán, 1997. 113.
- ⁵⁹ *Kisküküllő-völgyi Helyi Érdekű Részvény-Társaság II. évi jelentése az 1899-iki üzletéről*. Bp., 1900.
- ⁶⁰ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 17. Irat 1897-158.
- ⁶¹ MOL K 809. csomó, 1892-2 tétel, 4837.
- ⁶² MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 17. Irat 1897-160.
- ⁶³ *Kis-Küküllő VII* (1897. november 7.) 45. sz.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 16. Irat 1897-12.
- ⁶⁶ Uo. Csomó 32. Irat 1898.

- ⁶⁷ Uo. Csomó 16. Irat 1897-33.
- ⁶⁸ Uo. Csomó 32. Irat 1898.
- ⁶⁹ MOL K 809. csomó, 1898-2 tétel, 4837.
- ⁷⁰ *Kis-Küküllő* VII (1897. november 7.) 45. sz.
- ⁷¹ MOL K 809. csomó, 1898-2 tétel, 4066.
- ⁷² MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllővölgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 26.
- ⁷³ Uo. 28.
- ⁷⁴ Uo. 33.
- ⁷⁵ Uo. 40.
- ⁷⁶ MOL K 809. csomó, 1898-2 tétel, 6610.
- ⁷⁷ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 37. Irat 1899-58.
- ⁷⁸ MOL K 809. csomó, 1898-2 tétel, 12865.
- ⁷⁹ Uo. 13959.
- ⁸⁰ Uo. 24006.
- ⁸¹ Uo. 30179.
- ⁸² Uo.
- ⁸³ Uo. 38010.
- ⁸⁴ Uo. 51001.
- ⁸⁵ Uo. 34090.
- ⁸⁶ Uo. 24220.
- ⁸⁷ Uo. 36931.
- ⁸⁸ Uo. 38010.
- ⁸⁹ Uo. 42081.
- ⁹⁰ Uo. 57452.
- ⁹¹ MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllővölgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 5
- ⁹² Csiki Zoltán–Horváth István–Ozsváth Pál–Vécsei András: *Rapsóné öröksége. Tanulmányok Parajd község múltjából*. Déva, 2006. 68.
- ⁹³ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 27. Irat 1898-158.
- ⁹⁴ Uo. Irat 1898-168.
- ⁹⁵ Kis MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllővölgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 6.
- ⁹⁶ Uo. 17.
- ⁹⁷ Uo. 21
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ Uo.

- ¹⁰⁰ Dr. Horváth Ferenc: *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története (1827–2004) I. köt. (1827–1944)*. Bp., 2004. 115.
- ¹⁰¹ MmOL Kis-Küküllő vármegye főispáni iratok. 1876–1918. Ltsz. 335. Vasúti Bizottság iratai. Alap 73. Csomó 26. Irat 1898-161.
- ¹⁰² Uo. Csomó 24. Irat 1897.
- ¹⁰³ Uo. Csomó 30. Irat 1898-180.
- ¹⁰⁴ *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Csíkszereda, 2001. 166.
- ¹⁰⁵ *Székely-Udvarhely* XI (1905. augusztus 13.) 65. sz.
- ¹⁰⁶ *Udvarhelyi Híradó* IX (1906. március 4.) 10. sz.
- ¹⁰⁷ *Székely-Udvarhely* XI (1905. március 5.) 19. sz.
- ¹⁰⁸ MOL Z-1527 Doboz 30. Irat 1905-236367.
- ¹⁰⁹ Uo.
- ¹¹⁰ Dr. Horváth. i. m. 309.
- ¹¹¹ Uo.
- ¹¹² MOL K 809. csomó, 1899-2 tétel. Kis-Küküllővölgyi helyi érdekű vasút felülvizsgálati jegyzőkönyve. 2.

Függelék

A kis-Küküllő-völgyi vasút megnyitása idején a vonalon szolgálatot teljesített alkalmazottak egy részének neve, beosztása és állomáshelye:¹¹²

Neve	Beosztása	Állomáshely	Felülvigvá- zási szakasz hossza
Szembratovics József	állomásfőnök	Küküllőszög	
Draxler Alfréd	díjnok	Küküllőszög	
Joó Gábor	díjnok	Küküllőszög	
Ignota István	értesítő	Küküllőszög	
Konrád János	váltóór	Küküllőszög	
Pap Márton	váltóór	Küküllőszög	
Szilágyi Imre	váltóór	Küküllőszög	
Dobos Mihály	főkalauz	Küküllőszög	
Szántai Imre	kalauz	Küküllőszög	
Horváth József	vonatmálházó	Küküllőszög	
Z. Kiss Kálmán	vonatmálházó	Küküllőszög	
Baka Ignác	vonatmálházó	Küküllőszög	
K. Rác János	vonatmálházó	Küküllőszög	
Movitz Albert	pályaőr	1. sz. őrház	3,5 km
Tamás Ferencz	pályaőr és jegykiadó	2. sz. őrház	2,1 km
Cseh Ferencz	pályaőr	3. sz. őrház	4,1 km
Baranyai János	állomási előljáró	Szépmező állomás	
Máthé István	váltóór	Szépmező állomás	
Huszár Sámuel	pályaőr	5. sz. őrház	3,2 km
Bak István	pálya és jegykiadó őr	Balkács	1,7 km
Girsch János	pályaőr	7. sz. őrház	2,6 km
Bohacsek József	állomási előljáró	Zsidve	
Albu Bálint	váltóór	Zsidve állomás	

Neve	Beosztása	Állomáshely	Felülvigvá- zási szakasz hossza
Bodó Pál	pályaőr	9. sz. őrház	4,4 km
Gazda Benedek	állomási előljáró	Küküllővár állomás	
Kis Ferencz	váltóőr	Küküllővár állomás	
Vass Károly	pályaőr	11. sz. őrház	8,7 km
Székely Mihály	pályaőr	12. sz. őrház	3,5 km
Fülöp József	pálya és jegykiadó őr	Dombó 14. sz. őrház	3,5 km
Csiszár Vidor	pályaőr	15. sz. őrház	3,8 km
Sikorszky András	állomásfőnök	Dicsőszentmárton	
Dürr Alfréd	raktárfelvigyázó	Dicsőszentmárton	
Csifó Ferencz	váltóőr	Dicsőszentmárton	
Karácsony Mihály	állomásmálházó	Dicsőszentmárton	
Péter Márton	pályaőr	17. sz. őrház	3,8 km
Barabás János	állomás előljáró	Abos-Gálfalva	
Máthé András	pálya és váltóőr	Abos-Gálfalva 18. sz. őrház	1,5 km
Mihálcz András	pálya és jegykiadó őr	Décsfalva 19. sz. őrház	3,3 km
Kis János	pálya és jegykiadó őr	Mikesfalva-Csávas 20. sz. őrház	3 km
Binder Péter	pályaőr	21. sz. őrház	4 km
Rácz Sándor	állomás előljáró	Bonyha	
Kocsis István	váltóőr	Bonyha vízállomás	
Bándi Károly	pályafelvigyázó	Küküllőszög kijárási váltótól Zsidve állomásig	18,2 km
Gyulai Károly	pályafelvigyázó	Zsidvetől Dicsőszentmártonig	19,7 km
Bustya Ferencz	pályafelvigyázó	Dicsőszentmártontól Bonyháig	16,1 km
Bendus János	pályaőr	23. sz. őrház	4 km
Fekete János	pályaőr	24. sz. őrház	4 km

Neve	Beosztása	Állomáshely	Felülvizgá- zási szakasz hossza
Maicz Simon	pályaőr és váltóőr	Kóródszentmárton 25. sz. órház	
Magyar Mihály	pályaőr	26. sz. órház	3,2 km
Szakács Albert	pályaőr	27. sz. órház	3,1 km
	váltóőr	Balavásár állomás	
Simó István	pályaőr	28. sz. órház	3,7 km
Rozsa Ferencz	pályaőr	29. sz. órház	3,8 km
Almási György	pályaőr	30. sz. órház	3,8 km
	váltóőr	Erdőszentgyörgy állomás	
Boros János	pályaőr	31. sz. órház	2,9 km
Kulcsár Ferencz	pályaőr	32. sz. órház	2,8 km
Székely József	pálya és jegykiadó őr	Csókfalva 33. sz. órház	1,4 km
Brendus József	pályaőr	34. sz. órház	3 km
	váltóőr	Makfalva állomás	
Bíró József	pályaőr	35. sz. órház	3,8 km
Bodoni József	pálya és jegykiadó őr	Kibéd állomás 36. sz. órház	0,5 km
Orbán Dénes	pályaőr	37. sz. órház	4,1 km
	váltóőr	Sóvárada állomás	
Szabó Imre	pályafelvigyázó	Bonyhától Balavásárig	16,6 km
Sikhegyi Béla	pályafelvigyázó	Balavásártól Csókfalváig	18,3 km
Landt István	pályafelvigyázó	Csókfalvától a vonal végeig	12,9 km

VOFKORI LÁSZLÓ

Adalékok Székelyudvarhely népi árucsere földrajzához a XIX–XX. század fordulóján

Az árucsere a népiélet szerves tartozéka. Székelyudvarhelyen is az országos- és hetivásárok, valamint a napi piacok a népi árucsere szervezett alkalmi voltak. A város jövedelmének tekintélyes részét a vásárokból és piacokból szerezte. Az országos vásárok, sokadalmak fellendítették Székelyudvarhely kereskedelmi életét, ugyanakkor a vásár mint városgazdálkodási intézmény jellegénél fogva a városiasodás fontos tényezője volt. A kereskedelmi élet, az erőteljesebb árucsere kibontakozása viszont együtt járt a város kézműiparának fellendülésével. Több korabeli dokumentumban olvasható, hogy a városba hozott mindenféle naturálék elkelnek.

Székelyudvarhely országos vásáraival, sokadalmaival kapcsolatos történeti földrajzi, statisztikai és néprajzi adatforrásaink eléggé szűkszavúak. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – kitérünk Székelyudvarhely országos sokadalmaira, elemezzük a város részvételét az országos méretű sokadalmakban, a vásártartási és árumegállítási jog megszerzésén túl összegezzük a XIX–XX. századfordulói piacrendezés és -rendtartás néhány fontos kérdését. Kezdetben a vásárváros kialakulásának gazdasági-társadalmi és földrajzi hatótényezőit nyomozzuk.

A vásárváros kialakulásának gazdasági-társadalmi és földrajzi kerete

Kereskedelem nélkül város nem is képzelhető el. Városi szabadság *vásártartás* nélkül nincs, így csaknem kivétel nélkül tartalmazzák ennek jogát a középkorban kiállított kiváltságlevelek, szabadalmak.

Székelyudvarhely *vásárváros* jellegének kibontakozása általában a középkori kézműves-kereskedelmi központokéhoz hasonló, vásárhely jellege hangsúlyozottabb, mint néhány hasonló erdélyi városé. A

vásárváros kialakulásának fő előfeltétele az árutermelés. Márpedig a város és az Udvarhelyi-medence falvainak árutermelése tág lehetőségeket teremtett a népi árucserre kibontakozására. A többlettermékek-ből bőven jutott Székelyudvarhely piacára is.

Székelyudvarhely a gabona- és gyümölcstermesztő Küküllőmenti-dombvidék és medencesor, valamint az állattenyésztő, famunkákkal és ásványkincsek kitermelésével foglalkozó erdős hegyláb- és hegyvidék érintkezési övezetében fekszik. Tulajdonképpen Székelyudvarhely vonalán találkozik a *Hargita–Hegyalja* és a *Küküllőmenti-dombvidék* kistája, így a város vásárhely jellegét mintegy földrajzilag is kijelölte. Ezen kívül a gazdasági és természeti tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy Székelyudvarhely *havasalji szerepköre* kialakuljon. Előnyös gazdaságföldrajzi fekvése – a *hegyvidék és a dombvidék, illetve medencesor találkozásánál* – mintegy meghatározta a népi árucserre, a kereskedelmi élet korai kibontakozását. Az előbbiekből kitűnik, hogy a város éppen a *vásárvonalon* fekszik. Mindez kedvezően hatott a mezővárosi funkciók kibontakozásában és a későbbi kereskedőváros megerősödésében. A Szováta–Parajd–Korond–Székelyudvarhely–Homoródszentmárton vonalán haladó „sót” Barót érintésével Brassóig vezetett és egyben kijelölte az erdélyi medenceperem népi árucseréjének fő irányát a Barcaság és Felső-Háromszék felé. Ugyanakkor a Küküllőmenti főforgalmi út – Gyulafehérvár–Balázsfalva–Medgyes–Segesvár–Székelykeresztúr vonalán – élénk kereskedelmi kapcsolatok kibontakozását segítette elő.

A fentiekből kitűnik, hogy Székelyudvarhely kedvező természeti földrajzi és előnyös forgalmi fekvésénél fogva *vásárvárosként* kínálta felesleges áruit és portékáit, terményeit a medencesor és a dombvidék lakóinak. Székelyudvarhely „kicsiben” *hágó- és kapuváros* szerepét is betöltötte a Csíki-medence és a Gyergyói-medence felé. A mezőváros kereskedelmi életét döntő módon lakosságának az önellátáson felüli többlettermelése szabta meg. Nem csoda, ha Székelyudvarhely rövid idő alatt az *Udvarhelyi-medence piaci-árugyűjtő helye* lett. Ezt erősítette meg a már korábban megszerzett és szabadságlevelekben biztosított *árumegállítási és vámjog*. Így a korabeli városi funkciók – közigazgatási, katonai, jogi, művelődési – mellett fokozatosan megerősödik a

kereskedelmi funkció is, amit a városközpontban kialakult vásár- és piachely biztosított. Székelyudvarhely mint „várfal nélküli” kisváros a XIX–XX. század fordulójára a kézműipar helyi központjaként lépett elő. Ezt megelőzően a középkor folyamán kialakult 16 városi céh képezte a város gazdasági életének alapját. A céhes- majd a kézművesipar kézen fogva halad a kibontakozó kereskedelemmel és egymást szervesen kiegészítik. A kereskedelmi és kézművesipari élet virágzása mintegy elindítója volt a mezővárosi, majd a századfordulói kisváros fejlődésének. A céhes ipar korábbi központja kereskedelmi csomóponttá lépett elő. A város piactere – az egykori *Piactér* vagy *Fő tér* – kedvezett a népi árucseré kibontakozásának. Az áruforgalmi adatokból az is kiderült, hogy rövid idő alatt fellendült a só- és fakereskedelem. A „Sópiac” és a „Sóút” történelmi helynevek is ezt igazolják. A Hargita (Nagyerdő) erdőségeiből kitermelt rönkfa és deszka már Medgyes piacán cserélhetett gazdát. Ami érdekesség, hogy Székelyudvarhely piacterein a távolsági kereskedelem áruit mind kipakolták. Eszerint a vásárolás újabb helyzeti energiát biztosított a városnak. Mindez a városgazdálkodás autonómiáját erősítette. A vásárpénz, a piaci helypénz fizetése életre kelti a városi bíraskodást és ez által a várispán hatalmi jogkörét ideig-óráig sikerült mérsékelni. A városi szabadság első feltételét mindenképpen a várispáni hatóság alól való felszabadulás jelentette.

A vásártartási jog megszerzése Székelyudvarhelyen. Rövid történeti áttekintés

Történelmi forrásaink igazolják, hogy az erdélyi fejedelmek számos kiváltságlevéllel látták el a város polgárait. Az adó- és vámmentesség, árumegállítási jog, a vásártartási jog, a bírói hatáskör kiszélesítése, a városi autonómia kellő védelmet biztosított Székelyudvarhely polgárainak a Székely Támadt vár urainak önkényeskedéseivel szemben. A korabeli kiváltságlevelek némelyike a *vásártartási joggal* (vásárszabadalom) és az *adó- és vámmentességgel* kapcsolatos. A megerősítő oklevelekből kitűnik, hogy Székelyudvarhely polgárainak is fő törekvése volt a vásárok alapítása. Első lépés tehát a vásárjog megszerzése

volt, ami az akkori törvényes kereteknek megfelelően a város sokadalmainak eredményességét és biztonságát szavatolta.

Székelyudvarhely első vásárszabadalmát, vásártartási engedélyét valószínűleg a szenvedélyes vásár-osztó Zsigmond királytól¹ nyerte. A vásárjog megadása már korábbi szokásjogon alapuló vásárt, piacot szentesített. A megszerzett vásártartási joghoz más kiváltságok is társultak, s mindezek elősegítették Székelyudvarhely mezővárosi fejlődését, társadalmi-gazdasági megerősödését. Izabella és Bethlen Gábor védleveleikben szintén megemlítik Székelyudvarhely vásárszabadalmait, s azok javadalmait a város polgárait illetőnek mondják. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1623. január 13-án Székelyudvarhelyen (*Oppidum nostrum Szekelij Udvarhely*) kelt kiváltságlevelében megparancsolja, hogy a „*szék tisztjei a közönséges pereket, a bírságokat s a piacj jövedelmét a városi polgároknak engedjék át.*”² Az adományként kezelt vásárjogot a mezővárosi polgárság féltve őrizte. A megszerzett vásári regálék és az általuk biztosított kedvezmények tehát a városi polgárság felemelkedését szolgálták, megélénkítették a mezőváros kereskedelmét. A város polgárai a fejedelmi látogatásokat arra is felhasználták, hogy a korábbi vásárszabadalmakat megújíttassák. Ez történt 1635. november 18-án is, amikor I. Rákóczi György meglátogatva Székelyudvarhelyt, s a város minden kiváltságát újból megerősítette. I. Rákóczi György 1637-ben a város vásárjogát is szabályozta, s elrendelte, hogy „*Udvarhelynek sem országos, sem heti vásárain idegennek 10 óra előtt gabonát vásárolni nem szabad.*”³ II. Rákóczi György 1651-ben a sóvidékiek kérésére elrendeli, hogy az udvarhelyi országos és heti vásárokon bármikor gabonát vásárolhassanak.⁴

Székelyudvarhely vásárvám és árumegállítási szabadalmairól

Székelyudvarhely árumegállítási joga (ius empori) – miszerint a város területére érkezett árut el kell adni a helybeli kereskedőknek – és a vásárvám szintén hozzájárult a mezőváros gazdasági helyzetének megszilárdításához. Az árumegállítási jog tehát közvetlenül a vásárszabadalommal függ össze.

A vásárvám a város életében több évszázadra nyúló vitát eredményezett a vár urai és a város polgárai között. Udvarhelyszék tisztsé-

gének többször megújuló jogellenes zsarolása ellen a fejedelmi kiváltságselevek oltalmazták a város polgárait. Így Bethlen Gábor három kiváltságlevélben oltalmazta a várost: 1) 1633. január 13-án az udvarhelyi várban kelt okmányában, miután kitér arra, hogy Udvarhely városa mennyit szenvedett az ellenség dúlásaitól, eltiltatik azon visszaélés, miszerint „*kapitány vagy szék tisztsége [...] a vásár jövedelméből részt vegyenek, miután az a többi város példájára a várost illet.*”⁵ 2) 1623. május utolsó napján Gyulafehérváron kelt levelében elrendeli, hogy a város mind az elődei, mind az őáltala adott sokadalmakban, kiváltságokban és mentességekben megtartassék.⁶ 3) 1624. november 6-án Gyulafehérváron kelt levelében előszámlál több városi lakost, kiket vagy várbeli darabontság, jobbagyság, vagy más ürügy alatt a város terheinek hordozása alól kivont, azért szigorúan elrendeli, hogy a megnevezetteket és senki mást, „*kik a város szeriben való házakban laknak, vagy élések keresések a város piacjáról vagyon, város közül ki ne vegyen [...]*”⁷

I. Rákóczi György háromszor biztosította Udvarhely régi szabadságait. 1634. augusztus első napján kelt latin szövegű okmányában elrendeli, „*hogy a tisztek elnöke [...] ott közönséges inquisitiót ne tartson, s a vásár jövedelméből, mi a polgároké, ne részesedjék.*”⁸ 1645-ben Udvarhelyen kelt védelevelében a piaci vámolást egyenesen Udvarhely polgárainak rendeli.⁹

A vásárvám történeti és jogi kérdéseiről Szeles János is megemlékezik. Székelyudvarhely történelmére vonatkozó feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1649-ben „*A vásárvám iránt a városnak szabadsága confirmáltatott.*”¹⁰ Mindezt Szigethi Gyula Mihály 1828-ban az alábbiakban örököltette meg: „*A Vásár-vámhoz darabig a Vár-Commendánsa, a Fiscus is számot tartott, ezután 1649-ben a város birtokába adatott Fejedelmi Confirmatio mellett.*”¹¹ Ezt a vásárvámról szóló védlelet II. Rákóczi György állította ki 1649. február 8-án, Gyulafehérvárott.

A fenti jogi viszonyokból arra lehet következtetni, hogy a vásárvám a XVII. század közepétől a város egyik fő jövedelemforrásává vált. A vásárvám feletti vita többször felújult. Erről Orbán Balázs a következőképpen emlékezik meg: „*Különösen az Udvarhelyi vár urai mindig ellenkezésben voltak a várossal, s gyakran csonkíták azt jogaikban.*

Így az előbb hétfőn tartott, s később (mivel a vasárnapi áhítatosság rovására történt) keddre áttett hetivásár vámját a város vette, a várparancsnok azonban abból részt követelvén, Bethlen Gábor 1623-ban az udvarhelyi várból kiadott rendeletében azt a városnak engedélyezte, s ebben II. Rákóczi György is megerősítette a várost.¹² Szentpáli János, miután elvette feleségül Bornemissza Susannát (aki II. Rákóczi György fejedelem feleségének, Annának testvére volt), „a vásárvámost a piacon szedetni kezdette, nem gondolván az városiaknak igazságok mellett való protestatiojával, annyira ment a dolog, hogy a városiak bizván igazságokban erőszakkal kezdték, a vámszedőket a piacról elverni.”¹³ De Szentpáli János németeket hozván a városiak ellen, „s a népre lövetvén egy meghalt, egy megsebesült.”¹⁴ Mivel Szentpáli utód nélkül halt meg, a város visszanyerte elvitatott jogát.¹⁵

A kalmárok társasága

Székelyudvarhelyen a kereskedők 1683-ban külön céhet alapítottak. Szeles János „Az czéhhokról” írt cikkelyben (VII.) a Székelyudvarhelyen működő céhek (fazekasok, tímár-vargák, szabók és szűcsök, csiszárok, lakatosok, csizmadiák, asztalosok, szíjgyártók, fésűsök, mészárosok, kőművesek és mások) mellett említi a helybéli *kalmár* társaságot is: „Az kalmár társaság más királyi, s szabad vámokban lévő kalmár compániáknak rendi szerént egybeszedetett, és az városi magistratustól helyben hagyatott articulusok alatt állott fel 1683-dik esztendőben, és mivel némely sokadalmakban némely helységbéli kereskedőtől az árulásban akadályoztattak, az innen való kalmárok néhai b. e. Apafi Mihály fejedelemtől olyan szabadságot nyertek minden vásárookban falukban lévő szabad sokadalmakban való árulásra, [...] de ennek az itten való kalmár társaságnak ezelőtt egy néhány esztendővel vége szakadt.”¹⁶ Székelyudvarhelyen a kereskedő társaság tehát közel egy évszázadig állott fenn.

Szigethi Gyula Mihály a város kereskedő testületéről ezeket írja: „A Kalmárok s Bótosok társasága kezdődött 1683-ban; ezek Brassóból hordják a Gyapottot, Kávét, Nádmézet, Físzerszámot, Kásákat, s Pasztát s egyéb Köntösnek-valót más kereskedőktől vesznek, ma a Bótosok megkeveredtek és megszűkültek; Brassóból származó Görögök keresked-

nek inkább helyettek, a fogyatkozást a négy Esztendőnként elő-forduló nagy vásárok, (sokadalmak) pótolják.”¹⁷ Ugyancsak Szigethi Gyula Mihály említi, hogy „legújabbán telepedett ide két Takáts, kiknek sok munkájok jár, az Asszonyok gyapottat művelnek, műhelyben dolgoznak, a Collegistáknak kosztot tartanak, rongyot, s viseltes Fejér-neműt szednek, s azzal kereskednek.”¹⁸

Székelyudvarhely XIX. század eleji kereskedelmi élete az alábbiakban körvonalazható: „Kereskedése e Városnak elég nagy messze terjedő: folytattatik ez vassal, Bőrrel, Mézzel, Borral, Kézi-mesterségek műveivel, a Vasat legmesszebbönnén hozzák Torockórol, Hunyadról, a Bőröket Gyergyóból, Csíkból, Brassóbol, a Mézet a közelebbi vidékekről, a Borokat a Szász- és Magyar-Földről, a Kortsmák olly sokak, hogy a Czégéreken a Mókus a Városból kimehetne, a kézi-művekkel a csizmadiák, Tímárok, Vargák, Szűgyvártók igen messze kereskednek, Kolosvárig, Tordáig, Enyedig, Szebenig, Megyesig, Segesvárig, M. Vásárhelyig, Három-Széken, Szentgyörgyön, Brassóig, Fogarassig, s csak alig viselt fejéreneművel vagy ronggyal kereskedők, ismét a legtávolabb fekvő helyekig.”¹⁹

A XIX. század végén, 1896-ban a következő választójoggal bíró kereskedők voltak Székelyudvarhelyen: szatócs, házaló, sertés- és gabonakereskedő, rőfös-, fűszerkereskedő, csirke-, készruha, bőr-, vászonkereskedő, marhakereskedő, méz-, bútorkereskedő, fakereskedő, rövidárus, lókereskedő, üvegkereskedő, pálinkamérő, cserépedénykereskedő, zöldségárus, paplanárus, lisztárus, vaskereskedő, tojáskereskedő, vegyes kereskedő.

A vásárrendtartás kezdeteiről. A vásárok ideje és jellege

Székelyudvarhely a népi árucseré évszakonkénti lebonyolításának egyik láncszeme volt az udvarhelyi medencében. Székelyudvarhely vásárhely-jellege korán bontakozik ki. Ennek alapfeltétele a vidék népi árutermelés fellendülése volt. A vásártartási jog birtoklása, gyakorlása, a piacok és vásárok igazgatása, a piaci rend fenntartása külön igazgatási-irányítási szervezetet igényelt. A vásári bírászkodás kiter a kofák, kupeczek, vásári kereskedők, közvetítők tevékenységére. A vásárrendtartás feladata volt kijelölni a vásár időpontját, annak megkezdését és lezárását, az árörögzítést (limitatio), a vámszedés

módját és idejét. A vásárszabadalmak különféle kikötései a városi polgároknak kedveztek.

A legkorábban említett vásárokról alig maradt fenn meghízható adat, a vámok helyét sem lehet pontosan megjelölni. Szeles János a XVIII. század végéről (1777 körül) – a Szent Tamás-napi vásáron kívül – három országos sokadalmat említ, úgymint *„Böjt közepén szerdán, Úrnap után való hétfőn, és Szerraphicus sz. Ferencz napján.”*²⁰ Szigethi Gyula Mihály pedig ezeket írja: *„Országos sokadalma a Városnak 4 vagyon: a Böjtközépi, Úrnap, Sz. Ferencz és Tamás napi.”*²¹

A XIX. század folyamán Székelyudvarhely jogot kapott négy országos vásár vagy évi nagy-vásár tartására, mely a XX. század folyamán is megmaradt: a tavaszi kirakodóvásár ideje március 26-a (Gyümölcsoltó Boldogasszony napja), a nyári vásárt július 26-án (Anna napján), az őszi vásárt október 4-én (Ferenc napja), míg a téli vásárt (vagy karácsonyi vásárt) december 22-én tartották. Ezenkívül volt a Szent György-napi vásár (április 24-én).

A *heti vásár* 1660 tájáig hétfőn tartott, azután keddre tétetett át.²² A napi piac a legszükségesebb konyhacikkek árusítására terjedt ki. A keddi vásárok a városi élet egykori gazdaságát és mozgalmasságát idézték.

Kezdetben a város országos vásárai nem voltak népesek. A XVIII. századtól kezdődően már elkülönülnek fő árucsoportokként. A kultikus vonás lemarad, előtérbe kerül a sokadalmak gazdasági, árucseréje jellege, a tipikus vásár. A városi kézművesipar és háziipar bőven nyújt termékeket az országos vásárok számára. A többnapos vásárok mindig *baromvásárral* kezdődtek és *kirakodóvásárral* véződtek. Változatos vásári árut biztosítottak a székelyudvarhelyi céhek, a mesteremberek termékei és az ipartársulatok áru kínálata. Ha az országos vásárok évi eloszlását vizsgáljuk megállapítható, hogy Székelyudvarhelyen is kimutatható a naptári gazdasági tevékenységekhez való alkalmazkodás, igazodás. A tavaszi vásárra közvetlen a tavaszi napéjegyenlőség után került sor (március 22-én), mely egyben a mezőgazdasági munkák kezdetét is jelentette az Udvarhelyi-medencében. A nyári, július végi vásárkor (július 26-án) az aratás utáni termékefelesleget kínálták a város piacán. Az őszi vásár (október 4-én) a legjelentősebb volt a város

életében: a legerőteljesebb volt az állatok felhozatala szempontjából. A decemberi vagy karácsonyi vásárt (december 21-én) a téli napfordulóra időzítették. Székelyudvarhely az idők folyamán elég népes vásárokat bonyolított le: a századfordulón (1910-ben) kétezres vásározó részvételével a közepes méretű országos vásárok (akárcsak Fogaras) csoportjába volt sorolható.²³

Székelyudvarhely mint központi fekvésű vásáros hely – az Udvarhelyi-medence gazdasági központja – nagy látogatottságnak örvendett.²⁴

Piacozás Székelyudvarhely Piacterén és más árusító helyeken. A vásári rendtartás

Az árumegállítási jog Székelyudvarhelyen sajátos Piacteret alakított ki. A „szűkre” méretezett városközpontban, a Piactéren vagy Fő téren alakult ki az *első vásártér*. Ez volt a kirakodóvásárok és heti vásárok színhelye. A Piactér egyben a vásáros élet színterét jelentette a városlakók és idegenek számára. Itt találkozott a Parajd felőli „sót” a Rika felől a Homoródokat Udvarhely vidékéhez kötő úttal, valamint a városból Csíkszereda felé vezető úttal. Az útkereszteződésnél fekvő terület, a köztér idővel *piactérré* szélesedett, ahol a város kirakodó vásárait tartották, sokadalmait bonyolították le. Érdekes, hogy a Piactérre nyíló utcák elejét is felhasználták vásári célokra. Így a nagy forgalmú, akkor Botos utcának keresztelt sugárút, a szombatfalvi utca eleje, a Kőkereszt-tér is jelentős piaci forgalmat bonyolított le. Itt sorakoztak a sátrak, bódék, és helyenként kisebb raktárak is helyet kaptak.

Az *állatvásárok tartására* tér a város északi részén, a Csíkszereda felé vezető út és a Nagy-Küküllő közti szakaszon alakult ki, melyet *Baromvásártérnek* vagy *Barompiacnak* neveztek el (ez a mai városi kórházzal szembeni – a Super üzlet és a gabonaraktár közti – területet ölelte fel). Ide hajtották fel a szarvasmarhákat, a juhokat, lovakat és disznókat. A XX. század közepéig a gyaloghajtás volt túlsúlyban. A barompiacot a fapiac váltja fel. Ugyan született határozat a barompiactér fásítására, de nem valósították meg. A barompiac idővel átköltözött a mai *zöldségpiac* helyére; a *lópiac* a mai Autóbusz-állomás

helyén és annak közvetlen szomszédságában kapott helyet. A gabonapiac a Szent Ferenc-rendi templom közelében volt. 1960-tól a barompiac a város déli bejáratához, a városi vágóhíd közvetlen szomszédságába költözött.

A *fapiac* vagy *deszkapiac* későbbi keletű a városban. A központi fekvésű piactéren árusították a deszkát és más fűrészárut. Az *ócskapiac* és a *zöldségpiac* helye sokat változott az idők során.

Lakatos István „*Székelyudvarhely legrégibb leírása*” című munkájában (1702) említi, hogy „Mind a kétféle vásáron dúskálni lehet csaknem mindenféle holmiban, és pedig húsfélékben, fában, sóban, állatban, búzában, különféle hüvelyesekben, halakban, majorságban és évszakhoz mérten más és más fajtájú gyümölcsökben, pogácsákban, portékákban és egyéb, az emberi élet fenntartásához és kényelméhez szükséges dolgokban, mindezeket szász és székely vidékekről hozzák ide. A vásár vámja részben a polgárokat illeti, részben a várat. A polgárok szabadon tarthatnak korcsmát [...]”²⁵

Székelyudvarhely várost mint vásáros helyet Nagy Ferenc – az 1842-ben megjelenő *Mentor* című erdélyi népkönyvben és közhasznú ismeretek tárában – az árusítandó cikkek szempontjából jellemzi: „Vásárait két dolog nevezetesíti. Asztalosai mesterművekre való igen szép cseresznye-, kőris- és diófadeszkát Udvarhelyt s környéken gyakran s feles számmal lehet találni. Vásáraikba az Oroszhegyen s Sóvidéken termő eredeti, székely fajtájú lovakat, noha nem nagy mennyiségben, az ahhoz értő megismerheti.”²⁶

A *vásári rendtartásról* több *szabályrendelet* is megjelent. Sőt egymást érték az újabb és újabb rendeletek, miáltal valóban a székelyudvarhelyi vásáros élet volt körültekintően szabályozva. Ezek lényege az volt, hogy a város előjárói az országos és hetivásárok alkalmára kijelöljék a megfelelő tereket és utcákat. Ünnepe- és vásárnapokon megtiltották közvetlen a templom mellett, az istentisztelet ideje alatt történő vásári árulást. Kizárták a vásárokról a közbiztonságra veszélyesnek ismert személyeket: koldusokat, kockavetőket, karikadobókat, szerencseszám árusokat, kártyavetőket, s mindazokat, akik a szemérmet, a közerkölcsöt sértették. Ugyancsak tiltották a kenőcsök, tapaszok, összetett gyógyszerek, mérgek, repesztő és durranó anyagok árusítását.

Miután a piaci árusok a terelő utakon a piactérre érkeztek a nekik kijelölt áruhelyeken, kirakófelületeken rakhatták ki az eladásra szánt árukat. Néhány szabályt az iparágak árulási rendjére is rögzítettek: *a helybeli iparosok megelőzik a vidékieket; a vidékiek közül a vármegyebeli községek iparosai – a szomszédosság és viszonyosság elvének figyelembe vételével – meghatározott sorrendben megelőzik az idegen törvényhatóságok, megyék iparosait; az idősebb iparos megelőzi az ifjabbat; az árulási sorrendre nyert jog személyes jog (át nem ruházható, nem örökölheto, nem bérelhető); minden iparos köteles a kijelölt áruhelyét a vásár megkezdése előtt elfoglalni; ugyanazon iparos csak egy sátrat vagy árulási helyet állíthat fel.* A vásár megkezdésének időpontja reggeli 6 óra, télen reggeli 8 óra volt.

Az 1890 novemberében jóváhagyott hetivásári látogatási szabályrendelet szerint „Székely-Udvarhely rendezett tanácsú városban a csizmadia, suszter, tímár, kordoványos, kalapos, fésűs, fazekas, bádogos, lakatos, asztalos, kerekas, szíjgyártó, szabó és szűcs ipart kivéve, minden más iparos megjelenhet és árulhat.”²⁷

Az országos- és hetivásárok alapos megszervezése érdekében Székelyudvarhely város elöljárósága már a XIX. század utolsó évtizedeiben egy átfogó piacrendezési tervet dolgozott ki, ez az 1893. évi piacrendezési szabályrendelet.²⁸ A szabályrendelet megalkotásának évében a város polgármestere Kassay F. Ignác volt, a főjegyző pedig Gállfy Endre. A 1893. évi piacrendezési szabályrendelet általános elveket, a piacok elhelyezését és azok kirakó felületeit rögzítette külön az országos vásárok és külön a hetivásárok alkalmával. E döntő lépés megtételére szükség volt, ugyanis az udvarhelyi sokadalmak legnagyobb gondja a kirakófelületek rögzítése volt és a szekerek kitiltása a piacról, valamint a jó közlekedés biztosítása a Piactéren.

A 1893. évi piacrendezési szabályrendelet általános elvei között a következő szigorítások szerepelnek: tilos a Piactéren a fát behozó és lerakódó egyéneknek üres szekerekkel is bárhol megtelepedni, a deszkás szekereknek bármilyen utcában állomásozni, a molnár szekereknek vagy malomba járóknak az utcában és tereken megtelepedni. Külön utasítják a „*cserfás szekereket, hogy azok csak a külső fapiacra telepedhetnek le.*”²⁹ A szabályrendelet általánosan megszabta, hogy „Az

üzlet helyiségek előtti járdák úgy országos, mint heti vásáron valamint hétköznapiakon is egyes árucikkkel elfoglalása tilos. A közlekedési utak fel nem használhatók vásárterekül...”³⁰ Ez a megszorítás a szabad közlekedést és a piac ellenőrzését szolgálta.

A századfordulón a piacra járók nagy gondja volt az igavonó állatok biztonságos elhelyezése, ugyanis azokat az áruhelyeken tartani tilos volt. Így miután a piacra érkezők a gyümölcscsel, cserépedényekkel és zöldséggel megrakott szekerükkel elfoglalták helyüket, a lovakat, szarvasmarhákat magánudvarokba, vendéglők udvaraiba, vagy a város e célra kijelölt helyeire kellett elvezessék. A szabályrendelet általános előírásai között az is szerepelt, hogy az „*iparos sátrak és padoknál elsőbbséggel a Sz. udvarhelyiek bírnak, míg pedig ezek is egymás között a szerint, mint korábban nyertek iparendedélyt. Az idegenek sátrai azon sorrendben helyeztetnek el, a mint a rendőrkapitánysághoz bejelentették.*”³¹ Ha hétköznapiakon tartottak vásárt, akkor a heti vásári elhelyezés volt az irányadó. Ha többen jelentkeztek az országos- és hetivásárokon, mint amennyi kirakóhely és szabad felület volt, akkor a város rendőrkapitányának hatáskörébe tartozott azok elhelyezése.³² Megállapítható, hogy Székelyudvarhelyen a fejlődés rugóját nem annyira az ipari termelés megindulása, hanem sokkal inkább a *kereskedelem* szerepének megnövekedése jelentette.

A város piacának a vásárok lebonyolítására alkalmas szabad tere 1893-ban összesen 16 138 m² felületet tett ki, melynek területi megoszlása a következő volt: 1. *Felsőpiac-tér*, 2. *Templom-tér*, 3. *Városház-tér*, 4. *Alsópiac-tér* – (ezek együttesen 9389 m² kirakófelületet foglaltak le) –, 5. *Kossuth-utca szabad tere* (5449 m² felülettel) és a *Kőkereszt-tér* (500 m² kirakó felülettel).

Nagyságánál és minőségénél fogva a legcélszerűbben hasznosítható kirakódó felület a *Felsőpiac-tér* volt. Az országos vásárok alkalmával itt helyezték el a nagy sátrakat, melyekben készruhát, singes árucikkeket (galantéria) árultak. A piac kiképzése a felsőpiactéri kúttól kezdődött keleti irányba: a tér közepén a *ruhasátrak* egymással szemben két sorban helyezkedtek el, ezek mellé a déli oldalon a takácsok, fával árusok, falusi szőttes árusok sátrai, míg az északi oldalon a tótok sátrai, s ezek végiben valamint velük szemben a singes

kereskedők sátrai állottak. Az említett sátrak nyugati végénél, a két közeli közlekedési út széléig a galantéria sátrakat verték fel, míg a Felsőpiac-tér keleti szegletében, az északi oldalon a szíjgyártóknak, a nyugati oldalon a szításoknak, a cserge- és pokróc árusítóknak volt letelepedési joguk. A szalmakalaposok a református kollégium bejáratától felfelé, az épület előtt sorakoztak. Átellenben, a református templom sarkától, az ott lévő bolthelyiség szögletétől, a templom keleti fala előtt egészen a másik szögletén levő bolthelyiségig a lakatosok és pléhesek árultak. A református templom északi részén lévő bolt szögletétől a szíjgyártók boltjaíig, valamint jobbra a Kassay Ignác házatól a megyeháza bejáratáig pityókát, hagymát, káposztát és egyéb veteményeket árultak.

Heti vásárok alkalmával a Felsőpiac-tér a gabona árulás piacává alakult át. A keddi napokon nagy volt a felhozatal gabonából, pityókából és más terményekből, melyeket a közkúttól keletre eső tér közepén árultak két oldalt az épületek mellett, helyet hagyva a kocsiközlekedés számára. A gabona árusok kötelesek voltak az áruló helyről a szekereket és igavonó állatokat eltávolítani.

A *Templom-téren* a szíjgyártó bolt előtt két sorban a szücsök foglaltak helyet. Közeliükben sorakoztak a pogácsások sátrai, kik közt elsőbbséggel bírtak a mandulás pogácsások. Ugyanitt kaptak helyet a *nyígorcsások* (akik nyakba akasztott tálcán apró portékát árultak) és a durva kalapot árulók sátrai, oly módon, hogy a fazekasok és mészárosok boltjai előtt elegendő hely maradjon a közúti közlekedésre. A református templom szögletétől kezdve a fazekasbolt szögletéig az óráso, ékszerészek sátrai állottak, homlokkal a református papilakkal szemben. Ugyancsak a fazekasok déli oldalánál a fésűsök és más apró sátrak vagy padon árulók helyezkedtek el. Hetivásárok alkalmával e téren a szíjgyártók és szücsök saját boltjaikban árultak, míg a tótok időnként itt verték fel sátraikat.

A *Városház-tér* forgalma is nagy volt. Az országos vásárokon a Városháza szögletétől lefelé, a Szombatfalva felé vezető közlekedési út széléig egymással szemben két sorban helyezkedtek el a falusi hentesek sátrai és padjai és a hagyomaárulók (szekerek nélkül). Ugyancsak e téren kaptak helyet a mészáros ipartársulat tagjai és

egyes helybeli mészárosok sátrai és padjai. A szűcs és mészáros bolttal szemben árulták a szalonnát és mézet, sátrakban és padokon. Szenkovics János boltja előtt a sóshalat, azon felül pedig a kásaféléket és lisztet árulták. Itt kaptak helyet a sajtárusok is. Hetivásárokon a fazekasbolt és a városháza közti területen (a Kossuth utcával szemben) a mézespogácsások és a kifliárusok sorakoztak.

Az *Alsópiac-téren* az országos vásárok piacrendezési terve a következőképpen alakult: balra a házak mellett egymással szemben két sorban a tímárok és kordoványosok sátrai sorakoztak. A vidéki római katolikus papság háza előtt (mivel Székelyudvarhelyen a sokadalmon panorámás és körhintajátékos nem jelent meg) helyet kaptak a Maros-Torda megyei zöldségárusok szekerei, előttük a pecsenyesütőkkel és a kenyérárusokkal. Ez utóbbiak előtt a szappanosok és tejárusok árultak, mellettük idegen gyümölcsárusok foglaltak helyet.

A városháza alsó szögletétől kezdve egymással szemben két sorban a finomabb edényeket áruló kászoni, parajdi, malomfalvi és más községi fazekasok sátrai díszeltek. Itt elsőbbségi joguk volt az üvegeseeknek és porcelánárusoknak. A székelyudvarhelyi fazekasok a városháza szögleténél egymással szemben két sorban helyezkedtek el, az út közelében. A pecsenye- és kenyérsütők előtti, a közlekedési úttól balra fennmaradt, továbbá a Barátok kertje melletti, a szabad közlekedést nem akadályozó téren, valamint az idegen fazekasok és falusi hentesek sátrai között és a városház háta mögötti téren a korondi fazekasok helyezkedtek el.

A Piac tér hetivásári képe a következőképpen módosult: a tímárok a boltban árultak, a gyümölcsárusok szekerei a régi helyükön, míg a veteményárusok a városháza szögletétől a Barátok temploma felé egy vonalban sorakoztak föl. A városháza felső részétől egymással szemben két sorban a kézzel hozott vetemény számára tartottak fenn megfelelő helyet. A pecsenyesütők előtt kaptak „megtisztelő” helyet a helybeli kufárok és kofák, akik sokszor a reggeli órákban az idegen árusoktól felvásárolt portékákkal a lakosok terhére nyeresztek. Az idegen fazekasoknak és a gyümölcsárusoknak is itt volt a helyük. A korondi fazekasok, a falusi hentesek és gypjúárulók maradtak a régi helyükön.

A *Kossuth utca* piaci célokra történő kialakítása már nehezebb volt, mivel a boltok előtti járdára és az út közepére nem volt szabad kipakolni az árukat. Ily módon Flórián Bogdán háza felső szögletétől kezdődően – nem akadályozva a boltokba való bejárást és a szabad közlekedést – helyezkedtek el a kés, kefe, kötél, finom kalap, kis gyermekruha árusok és a cukrászok sátrai, a baloldalon a rövidárusok sátrai mellett a városháza felé a kesztyűsök, czondra árulók sátrai sorakoztak, azok végéhez pedig az iparosok által kiállított szekerek.

A cukrász és rövidárusok sátrai után lefelé (délre) egymással szemben két sorban a cipészek, utánuk a csizmadiák sátrai sorakoztak, oly módon, hogy e sátrak hátánál a járdai közlekedést nem akadályozva elegendő hely jusson a gabonaárusoknak is. Mindezek után – jobbra és balra – egymással szemben a gyümölcsárusok szekerei és a Maros-Torda megyei zöldségárusok szekerei sorakoztak (amennyire őket ide rendelték az Alsópiac-térről), majd szintén egymással szemben az asztalosok és az összes faedény árusok (kártya, cseber, kád, tekenő, lapát, seprű, fakanál stb.) következtek. A sort a gyékényesek zárták.

Heti vásárokon a Kossuth utcában kaptak helyet a káposztaárusok szekerei, a czondra árulók, cukrászok, kasza és köszörűk árulók és apróbb sátrak (a Flórián Bogdán háza alsó szögletétől felfelé s azzal szemben, amíg elfértek). Mivel az Alsópiac-téren a gyümölcsárus szekerekkel nem fértek el, így kénytelenek voltak a Kossuth utcában az országos vásári helyükön felsorakozni.

A *Kőkereszt-tér* (525 négyszögöl területű köztér) kissé távol esett a piaci nagy forgalomtól, mégis nagy áruforgalmat bonyolított le, ugyanis itt kaptak helyet a falusi posztóárusok meg a rongyászok vagy ószeresek. Az élénk vitázás, alkudozás mellett nagyon megnehezítette az amúgy is keskeny nyomtávú Bethlen utca közüti közlekedését.

A *Szombatfalvi utca* elején a Barátok temploma sarkától a Vargapatak felé és átellenben, a gyapjú és nyersbőr árusok kaptak helyet, úgy az országos, mint a heti vásárokon egyaránt.

A piacok felügyeletére a városi előljáróság a képviselő-testület egyik tagját jelölte ki *vásárbiztosnak*, aki a főszolgabíróhoz tarozott jelentéssel. A vármegye részéről a piaci rend betartásáért az alispán felelt.

A vásárokon megjelent termelőktől és eladóktól az előre jóváhagyott tarifa szerint *piaci helypénzt* szedtek a kijelölt helyeken. A baromvásárokon a vásártér bejáratánál szedték a helypénzt, míg a kirakodó vásárokon a tényleges helyfoglalás után került sor erre. A kapott bárcát az ellenőrző közegnek fel kellett mutatni. A bárca hiánya a piaci helypénz újbóli kifizetésével járt. Helypénzszedőknek húsz évesnél idősebb, kifogástalan előítéletű egyéneket alkalmaztak. A „bémeneti jegy” váltása után összegyűlt pénzt a városi pénztárba fizették be a biztosok.

Itt jegyezzük meg, hogy örökös civódások és viszályok voltak a helypénz és a vásárrendtartás körül. A fő ok a *sok áru, a kevés kirakodó hely* és a *kedvezőtlen árulás hely* volt. A hatósági közegek és a vásárosok között soha nem szűnt meg a vita. A bíró és az esküdtek dolga volt az igazságtétel. A vásári kihágásokat (pl. hamis mértékkel mérőket) viszont szigorúan büntették. Mindezek ellenére állította Jánosfalvi Sándor István, hogy Székelyudvarhely *„Piac a egy volna Erdélyben a legszebbek közt...”*³³ Orbán Balázs pedig elismerően nyilatkozik a város piacteréről: *„A város középpontján lévő nagy kiterjedésű piac egyike honunk legszebb vásártereinek; kár azonban, hogy az oda épített városház, csizmadia és tímárszínek által meg van szaggatva, s több apro részekre felosztva.”*³⁴ A város központjában lévő Sópiacról nem esett szó, noha Szigethi Gyula Mihály tételesen is említi azt *„1833-ban ismét a Sópiacon [...] a Bonyhai háza elégett márczius végén.”*³⁵

Székelyudvarhely országos vásárai nagy látogatottságnak örvendtek. A négy nagyvásár közül az úrnapi vásár meghaladta jelentőségében a bőjt közepi, az októberi és decemberi vásárokat. Jakab Elek és Szádeczky Lajos jelezték, hogy *„Legnépesebb az úrnapi és Ferencz-napi, melyekre szinte az egész hazából, sőt Csehországból is egybe gyülekeznek, úgy Lengyelországból is.”*³⁶ *„Udvarhely város ellen azt panaszojják fel a csíkiak, hogy a heti vásárokon a szabados adás-vevést gátolva, jogtalan monopóliumot üznek.”*³⁷ Benkő József korábban pedig jó hírekkel szolgált: *„A piac elég gazdag, ha a mészárszékek, gabona és más termények adományai után dicsérheti az ember. Számos fabódé található itt, amelyekben főleg gabonából és szilvából különböző módon, az ízlésnek megfelelően készített pálinkát árúsítanak. A bor, sör és árpasör kimérési*

joga a város valamennyi lakosának szabad az év bármely szakában; ezt a jogot az előző században adták meg a városnak [Appr. III. 77. 1.].”³⁸ Korábban vásáreltiltásokról is van tudomásunk: pl. Udvarhelyszéken 1710 novemberében eltiltják a vásárokat a terjedő pestis miatt, majd 1711. március 7-én szintén.³⁹

A vásártartás gazdasági és belső rendezési érdekei megkövetelték az ún. piaci szabályrendelet megalkotását, amely részletezte a piacozás teljes lebonyolítását. A baromvásáron a jószág számozását a cédulaházban végezték, ahol az adás-vétel jogosságát igazolták, ezen kívül mázsaház és hídmérleg szolgálta a vásárok lebonyolítását. A vásári és piaci helypénzt a piacon igénybevett hely használatáért fizették. Mindez sok vitára adott alkalmat. A sátrakban vagy bódékban, padokon vagy állványokon, valamint a földön való árukészlet elhelyezése illetve az árusítás szerinti helypénz kifizetését a vásártartó szorgalmazta. A tömegárusok zsákokban árultak, sokszor kijátszották a helypénzszedőket. A rőfös és rövidáru-kereskedés üzletkörebe tartozó cikkek, pl. a műselyem fehérneműanyagok Székelyudvarhelyen sem minősültek elsőrendű szükségleti cikkeknek. Ellenben a só-kereskedés igen fontos volt. A sót a Sópiacon árulták, melynek helye a Barátok kertje előterében volt. A székelyudvarhelyi piacról az árut szekerekkel fuvarozták szét a vásárlók. A nagy távolságokra történő szállításban a *szekérfuvarozás* játszotta a fő szerepet.

1872. március 2-án Nemes Udvarhely anya városának rendkívüli közgyűlése tartatik polgármester Kovács Domokos elnöklete alatt. „Elolvastatik vásárbíró sz. udvarhelyi Kovács József s társai azon kérések, melyben kéri hogy az Udvarhely várossában tartani szokott 4. országos vásártartamra, a város három főbb utcái végére a marha vám czélszerű bészedhetése s a netán felmerülhető surlodások kikerülése végett saját költségükön a szükségelhető zárfák felállítása engedessék meg s melyre nézve – Tekintve a közgyűlés [...] ezeknél fogva szavazat többség uttyán meghatározza, hogy [...] a város három fő utcái végére saját költségükön a szükségelhető zárfákat az országos vásárok tartalma [...] felállíthassák, miről kérelmesek értesítendők.”⁴⁰ Talán a székelyudvarhelyi baromvásárnak volt a legnagyobb hatósugara. Jöttek ide eladni és vásárolni állatokat a Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Nyárád és Maros mente lakói.

Még külföldi marhakereskedők is megfordultak a baromvásártéren. Az idegen kupecsek között voltak brassóiak, segesváriak és medgyesiek is. A felállított városvégi sorompók hasznosak voltak. Az egyik országos baromvásárról szóló beszámoló szerint az 1904. december 18-án tartott baromvásár alkalmával *„A felhajtás mintegy 3000 drb. állat és eladás 7-800 körül volt. Rendes vevőink most is megjelentek Nagyváradról, Besztercéről és más városokból. A vételkedvet ellensúlyozta azon körülmény, hogy a bécsi piacra számítani nem lehetett, mert a vásár kezdetén jött az értesítés a beviteli tilalomról.”*⁴¹

A székelyudvarhelyi piacok hangulata

A piacozás, a sokadalom a város életének egyik meghatározó pillanata volt. A városi forgatagban az eladók kínálták portékáikat, a vevők pedig végigjárva a piacot kedvüknek és pénzüknek megfelelően vásároltak. A székelyudvarhelyi iparosok termékei jó hírnévnek örvendtek. Számukra az igazi piacot az országos sokadalmak jelentették. A kézműves termékek változatossága, az iparágak viszonylag nagy száma tekintélyes helyet biztosított a székely városok között.

A népi árucserre, noha többnyire helyi szükségleteket elégített ki, időnként egy-egy vásári portéka mégis távoli vidékekre is eljutott. A helybéli tímárok sok *talpat* adtak el, a csizmadiák keményszárú csizmákat, kordovány-csizmákat árultak.

Híres volt a székelyföldi deszka, heveder és zsindey, a farcádi és helybeli pecsenyések készítményeit az Alsó-Piactéren sokan fogyasztották. A zöldség, vetemény, gyümölcs, tejtermékek és egyéb élelmiszerek a kirakodóvásár elmaradhatatlan termékei voltak. A székely-bethlenfalviak, kadiczfalviak és a helybeliek mellett ott voltak a fenyédiek, máréfalviak. Hagymát és káposztát árultak, oly sokat, hogy a káposztás szekereket a Kossuth Lajos utcára terelték le. Gyümölcsöt az ülkeiek, farcádiak hoztak, krumpli is volt bőven. Az őszi nagyvásárokon sok volt a szilva, majd szilvaíz, amelyet nagy korondi fazekakban árultak.

A *vászonféléket* a felvidéki tótok árulták. A *singese*k többnyire Segesvárról jöttek, a *sztítások* Székelyeresztúrról (fátyolszita, sűrű lószórszita), a *szalmakalaposok* a Gagy mentéről és Etéd vidékéről

látogatták a város piacát. A *korondi fazekasok* mázatlan és mázas cserépedényeket árultak, továbbá lakodalmi káposztás fazekat, bor-kancsókat. A cigánykovácsok vas- és réztermékekkel árasztották el a piacot.

A piaci hangulat velejárója volt a csevegés, az árukínálattal együtt járó hangoskodás, a helybéliek és a távolabbiak harsány eszmecseréje, sőt vitatkozása, az országos hírek és az időjárás megvitatása. A vásárfia (főleg pogácsavásárlás) a vásár elmaradhatatlan kelléke volt.

JEGYZETEK

- ¹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. I. Pest, 1968. 47. 43. jegyzet. (A továbbiakban Orbán, 1868.)
- ² Szabó Károly – Szádeczky Lajos: *Székely Oklevéltár*. IV. köt. Kolozsvár, 1895. 220–223.
- ³ Orbán, 1868. I. 47. 43. jegyzet.
- ⁴ Orbán, 1868. I. 47. 43. jegyzet.
- ⁵ Orbán, 1868. I. 46. 35. jegyzet.
- ⁶ Orbán, 1868. I. 46. 35. jegyzet.
- ⁷ Orbán, 1868. I. 46. 35. jegyzet.
- ⁸ Orbán, 1868. I. 46. 36. jegyzet.
- ⁹ Orbán, 1868. I. 46. 36. jegyzet.
- ¹⁰ Szeles János: *Székely-Udvarhely története*. In: Erdélyi Múzeum XV (1898). 586. (A továbbiakban Szeles, 1898.)
- ¹¹ Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely a' Nemes székely Nemzet Anya-Várossának leírása*. In: Felső Magyarországi Minerva IV (1828). 1754. (A továbbiakban Szigethi, 1828.)
- ¹² Orbán, 1868. I. 49.
- ¹³ Orbán, I. 49.; Szeles, 1898. 533.
- ¹⁴ Orbán, I. 49.
- ¹⁵ Orbán, I. 49.; Szeles, 1898. 532.
- ¹⁶ Szeles, 1898. 530, 587.
- ¹⁷ Szigethi, 1828. 1753–1754.
- ¹⁸ Uo. 1753.
- ¹⁹ Szigethi, 1828. 1753.
- ²⁰ Szeles, 1898. 531.
- ²¹ Szigethi, 1828. 1754.

- ²² Uo. 1754.; Szeles, 1898. 531.; Orbán, 1868. I. 47. 43 jegyzet.
- ²³ Prinz Gyula: *A magyar vásárhelyek*. In: Földrajzi Közlemények (1934) 4–6. sz. 58.
- ²⁴ Vofkori László: *Erdély piachelyei és piacközpontjai a 18–19. században*. In: Dr. Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996. 161–170.
- ²⁵ Lakatos István: *Székelyudvarhely legrégibb leírása*. (ford. Jaklovsky Dénes). Kolozsvár, 1942. 10.
- ²⁶ *Mentor. Erdélyi népkönyv I* (1842). 513.
- ²⁷ *Udvarhely vármegye Szabályrendeletei*. 1884–1891. Székely-Udvarhelyt, 1891. 214.
- ²⁸ *Székely-Udvarhely rendezett tanácsú város piaczrendezési terve országos és hetivásárok alkalmával*. In: Székely-Udvarhely rendezett tanácsú város Szabályrendeletei. 1875–1896. Székely-Udvarhelyt, 1897. 245–252.
- ²⁹ Uo. 1893. évi piaczrendezési szabályrendelet. 245.
- ³⁰ Uo. 245.
- ³¹ Uo. 246.
- ³² Az 1893. évi június 24-én hozott országos és heti piaczrendezési szabályrendelet végrehajtására és felügyeletére a város akkori polgármestere, Kassay F. Ignác a városi rendőrkapitányt bízta meg.
- ³³ Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I. köt. Utazás a Külső vagy Nagy-Homoród mellett. Kolozsvár, 1942. 22.
- ³⁴ Orbán, 1968. I. 52.
- ³⁵ Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely történetéhez*. In: Erdélyi Múzeum XVI (1899). 228.
- ³⁶ Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 554.
- ³⁷ Uo. 453.
- ³⁸ Benkő József: *Transilvania Specialis*. Erdély földje és népe. II. köt. Buk.–Kolozsvár, 1999. 38.
- ³⁹ Uo. 436.
- ⁴⁰ Közgyűlési jegyzőkönyv. Tárgymutatóval. 1872. évről. Székelyudvarhely. 20. o. 14. pont. [Kézirat. A szerző tulajdonában.]
- ⁴¹ *Székely-Udvarhely X* (1904. december 22.) 103. sz.

Adatközlők:

Szabó Gyula volt székelyudvarhelyi ipartársulati titkár 1978. évi közlése.

Derzsi András.

Megjegyzések:

A *Tímár Ipartársulat székháza*, mint árulóhely 80 négyszögöl területű volt (Vö. Székelyudvarhely telekkönyve, 1908. A szerző tulajdonában.), míg a *Csizmadia, szűcs és fazekas Ipartársulat székháza* 75 négyszögöl területen épült fel (mindkettő a Batthyány tér 19. szám alatti épület). A *Szűgyártó Ipartársulat háza* (Batthyány tér 17. sz.), árulóhely 26 négyszögöl területű volt. Az árulószínek 1804 körül épültek. Itt árulták a városi céhek kézműves termékeit. A két emeletes épületben a földszinten voltak a fazekasok, szűcsök és mészárosok. Az első emelten a kereskedők illetve a csizmadiák és vargák kínálták áruikat. A Kossuth Lajos utca 99. sz. alatt lévő *Vámház* területe 50 négyszögöl volt (Telekkönyv, 1908. 44 old.).

1 négyszögöl = 3,596 m²

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Udvarhely vármegye és a millenniumi ünnepségek

Ferenc József magyar király 1896. május 2-án a budapesti Városligetben megnyitotta a honfoglalás ezer éves évfordulójának szentelt millenniumi ünnepségek központi rendezvényét, a városligeti millenniumi kiállítást. A november 3-án zárult kiállítás csak egyike volt az országban szervezett számtalan ünnepi eseménynek. Székelyudvarhely és vidéke is ünnepelt és képviseltette magát a kiállításon. Tanulmányunkban a budapesti és udvarhelyi eseményeket kísérvük figyelemmel.

Udvarhelyiek a központi millenniumi ünnepségeken

A magyar törvényhozás által 1892-ben elfogadott II. törvénycikk az országos millenniumi kiállítás és ünnepségek megtartására az 1895-ös évet jelölte meg. 1892-ben megalakult az országos millenniumi bizottság Széll Kálmán elnökletével. 1893-ban az országgyűlés újabb törvényjavaslatot fogadott el, mely által a millenniumi kiállítás megrendezésére egymillió forintot különítettek el, de a dátum 1896-ra tolódott. A halasztás által kellő időt próbáltak biztosítani a millenáris emlékkalkotások befejezésére.¹

1896. április 21-én az országgyűlés törvénybe iktatta a honalapítás ezer éves emlékének megörökítését: „*A magyar Szent Korona országának törvényhozása vallásos áhítattal ad hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megállapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcsességgel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta...*” A törvény főrendiházi elfogadása során Prónay Dezső báró fogalmazta meg többek hiányérzetét: a millenniumi törvény elfogadásánál nem volt jelen „*a legelső magyar ember, a király*”. Ugyanakkor az országgyűlés határozatot hozott a honalapító Árpádot és a nemzet múltját megörökítő városligeti emlékmű felállításáról, emlékoszlopok emeléséről az ország hét különböző pontján (Munkács, Brassó, Dévény, Pannonhalma, Nyitra, Zimony és Pusztaszer), egy

országos képzőművészeti múzeum alapításáról, Szent István szobrának felállításáról a budai várban, stb.²

A budapesti ünnepségek megtekintésére Ferenc József császár április 29-én érkezett Bécsből a budapesti Nyugati pályaudvarra. Nem volt hivatalos fogadtatás, ennek ellenére hatalmas tömeg gyűlt össze a pályaudvarnál. A nyolc személy- és két poggyászkocsiból álló udvari vonatot a kormány tagjai várták Bánffy Dezső miniszterelnök vezetésével. A rövid köszöntő beszédek után a király megtekintette a millennium alkalmára gyártott új udvari vonatot. A pályaudvarról a király és kísérete a várpalotába hajtatott. Erzsébet királyné egy nappal később, Miramareból (Trieszti-öböl) érkezett a Déli pályaudvarra. A környéket csak kisszámú érdeklődő kereste fel, mert kevesen tudták az érkezés pontos helyét.

Az ezredéves kiállítás május 2-i megnyitásakor ünnepi fényben és pompában ragyogott Budapest. A kormány elrendelte, hogy 2-án és 3-án, az ünnepi istentisztelet napján, az állami hivatalok csak délelőtt tíz óráig tartsanak nyitva. Az utcák zsúfoltakká váltak, az Andrássy úton alig lehetett mozogni. A közönség legnagyobb része ide gyűlt, hogy a királyi család budai várpalotából a Városligetbe való kivonulását jól láthassa. Az udvari kocsik a Lánchídon keresztül haladtak az Andrássy út felé, ahol minden palota ki volt díszítve, az ablakok tele voltak kíváncsi publikummal. A díszítő elemek: háromszínű és bordó drapériák, perzsaszőnyegek és lobogók százai voltak. A királyi sátrat az Andrássy út Városligetbe való torkolatánál állították fel, itt volt a kiállítás főbejárata. Amint a király fogata ide ért, két huszár-szakasz rögtön a kocsi után sorakozott fel, megakadályozva, hogy a tömeg a térre tóduljon. A sátorhoz érve, ünnepi beszédek kíséretében a király megnyitotta a millenniumi kiállítást. Az eseményt a Gellért-hegyen felállított ágyúk dörgése zárta le. A szervezők ügyetlensége folytán hamarabb zendített rá a zenekar az ünnepi himnuszra, minthogy a királyi beszéd véget ért volna. *„E kiállítás – mint reménylem – tanúsítani fogja ország-világ előtt, hogy a magyar nemzet, fönntartván ez államot sok viszontagság között, dicsőségesen egy évezreden át, nemcsak a harctéren tudta vitézségével a trónt és hazáját mindenkor megvédeni, hanem a művelődés terén is méltó helyet vívott ki magának és foglalhat*

el a művelt nemzetek között” – mondta Ferenc József. Beszédét a lelkes éljenzés többször is megszakította. A megnyitó után a királyné távozott a kiállításról, a király Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter, Schmidt József kiállítási igazgató, Szalay Imre miniszteri tanácsos, a történelmi főcsoport igazgatója, valamint az uralkodóház tagjainak kíséretében kiállítási körútra indult. A körút alatt a király és kísérete jóformán a tömeg között haladt a nagy zsúfoltság és tolongás miatt.³

Az ünnepi program május 3-án a Mátyás-templombeli ünnepi Te Deum-mal, hálaadó misével folytatódott, melyen részt vettek az uralkodóház tagjain kívül az ország egyházi, világi és katonai méltóságai. Este a város díszkivilágításban pompázott, a Gellért-hegyen óriási tűzijátékot rendeztek. Messzire elvilágítottak a tűzben égő feliratok: „896–1896”; a sziklafalon pedig az *„Éljen a király!”*. A várhegy oldalán, a Margit hídtól az akkor épülő Ferenc József hídig sűrűn egymás mellé helyezett lampionok ragyogtak.⁴

Az első nap eseményeiről a *Székelly-Udvarhely* című újság is lelkes hangvétellő olvasói levelet közölt: *„Tisztelt Szerkesztő Úr! Megnyílt végre a nagy ünnepiességek sora, egész ország ünnepet ül. Szemünk káprázik a sok látnivalótól, a ragyogó képek ezrei gyönyörködtetnek, alig akarjuk hinni, hogy ez nemcsak álom, hanem mind valóság. – Azt sem tudjuk, hova nézzünk inkább, mit tekintsünk meg először. S minden oly rendben, szabályosan megy végbe, hogy szinte bámulatba ejt. Örök emlékü marad a 2-ki megnyitás. Jogos kíváncsisággal nézte a jól fegyverezett közönség a felvonulást, s kitört belőle az éljen, mikor egy-egy szeretett alakját megpillantotta. Hát mikor a felséges pár ötlött szemébe, az az őszinte lelkesedés és elragadtatás leírhatatlan. A kivilágítás egészen megváltoztatta a város képét: fényárban úszott minden. Egyes helyek kivilágítása szemkápráztató ragyogású volt, itt a vakító színvegyület, ott meg az izlés uralkodott. Kimagaslott a Plasztikon, Ramassa-palota, Nemzeti Múzeum, Szabadellvű párt épülete, a Lánchíd s Fürdő-utcai diadalkapu, stb. A város egész lakossága talpon volt éjfélig, kinn voltak az aggastyánok s még a karon ülőket is kivitték megbámulni a csodát. Megostromolta a közönség a földalattit is, ez is csodaszámba ment. Aki a folyosón álldogált, csak be akart jutni erőszakkal is, aki pedig már a kocsiba jutott mind azt kiabálta, hogy ne bocsássonak be többet. Hacsak tizedrésznire lesz állandóan ennyi*

közönsége, nem alkották meg hiába. Tudommal nincs a földön párja, de gyönyörű egy intézmény is."⁵

Június 8-án rengeteg látogató érkezett a fővárosba, csak vasúton 182 627-en utaztak fel.⁶ Aznap volt a millenniumi rendezvénysorozat egyik fontos momentuma, Ferenc József koronázásának 29. évfordulójának a megünneplése. Az ünnepség az ország 89 törvényhatóságának és az országgyűlés lovas bandériumainak a Vérmezőről a várba való felvonulásával kezdődött.⁷

Székelyudvarhelyen 1896. február 8-án határozta el a törvényhatósági bizottság, hogy felállítanak Mikó Árpád főispán elnöklete alatt egy bandériumi szervező bizottságot, melynek tagjai Ugron János alispán, Ugron Zoltán országgyűlési képviselő, báró Kemény Béla és báró Orbán Ottó voltak.⁸ A törvényhatósági bizottság állandó választmányának javaslata alapján 3000 forintot bocsátottak a főispán rendelkezésére a bandérium szervezési költségeinek fedezésére.⁹ Az országos bandérium 995 tagot számlált, köztük volt az Udvarhely megyét képviselő Haller János gróf főispán, Koncz Ármin, Sebesi Ákos és Szabó István zászlótartó.¹⁰ Haller főispán előző nap részt vett abban a küldöttségben, amely az ország főispánjainak hódolatát adta át a budai várban a királynak.¹¹

A millenniumi bandérium nagyszámú lovascsoportja három rendbe volt osztva; elől az ország zászlóit vivő zászlós urak mentek. Az udvarhelyiek a harmadik csoportba vonultak.¹² A Mátyás-templomból a Szent Koronát a díszmenet az újonnan épülő (csak a kupolaterem és a főbejárat készült még el akkorra) országházba vitte, ahol a törvényhozás két háza együttes ülést tartott. Ezt követően az országgyűlés tagjai – a Koronát visszakísérve – a királyi várba mentek, ahol a Gellért-hegyi ágyúk és dunai cirkálók díszsortüzei mellett hódolatukat fejezték ki az uralkodó előtt. Az udvarhelyi banderialisták számára a jeles nap emlékét az udvarhelyi törvényhatóság még emlékezetesebbé varázsolta, miután október 7-én az állandó választmány elfogadta Lánczky Sándor szentkeresztbányai vállalkozó javaslatát, miszerint az ünnepségen viselt díszruhákat emlékül a tulajdonukba adják.¹³

A millenniumi kiállítás helyszíne a Városliget volt, e nagy területen 234 épületet emeltek, melyekből három még az 1885-ös kiállításról maradt meg. Az átmenő széles utak mindkét oldala sűrűn be voltak építve. A főbb pavilonok mentén 1,3 km hosszú távon villamos közlekedett, nyolc perc alatt járva be pályáját. Három bejárata volt a kiállításnak, a főbejárat a mai Hősök terénél helyezkedett el. A kiállítási terület megközelítését három, a városligeti tavon átívelő híd szolgálta.¹⁴

A kiállító terület központja az 1885. évi kiállításból fennmaradt iparsarnok előtti Korzó-tér volt, a második kapunál. A tér közepén zenepavilon és az úgynevezett *fontaine lumineuse*, a folyamatos színváltozásban levő világító szökőkút állt. A kutat szobrok díszítették, melyek vízből kiemelkedő sziklákon helyezkedtek el.¹⁵

Az állandó és időleges kiállításokra 26 000 kiállító jelentkezett. Felsorolni is nehéz volna az összes látnivalót. A következőkben néhány jelentősebb alkotásról fogunk szót ejteni. A nagy európai kiállítások mintájára a Városligetből sem hiányoztak a monumentális körképek, legnevesebb közülük Feszty Árpád magyarok bejövetelét ábrázoló körképe. Ezeket az alkotásokat külön pavilonokban lehetett megtekinteni. Sok nézőt vonzott Munkácsy Mihály festménye, az *Ecce Homo* és a Pokol-körkép is, amely Dante *Divina Commedia*jának jeleneteit mutatta be. Nagy területen állították fel a török világot megidéző Ős-Budavárát, vendéglőkkel, bazárokkal, török mecsettel.¹⁶

A kiállítás fénypontja a történelmi főcsoport volt, melyet az úgynevezett Vajdahunyad várban rendeztek be. A huszonegy épületből álló együttest a mesterségesen kialakított városligeti tavon levő Széchenyi-szigeten építették fel. Alpár Ignác alkotása nevét onnan kapta, hogy a tó felőli részek Vajdahunyad várát utánozták. A vár felkeresésekor a királyné a következőket mondta: „*Ő felsége, a király említette, hogy a történelmi kiállítás a legsikerültebb, melyet először kell megnéznünk, mielőtt elfáradnánk*”.¹⁷

Udvarhely vármegyére vonatkozóan az állandó kiállításoknál kevés utalást találtunk a forrásokban, ezek egyikét épp a történelmi főcsoportnál leltük fel. A reneszánsz csoportban felépített brassói torony földszinti dongaboltozata a magyardályai (ma Székelydália) református templom szentélyboltozati díszítésének a másolata volt. A

munkát Huszka József végezte. A mennyezetek díszítései eredeti motívumok felhasználásával történtek, a brassói torony emeleti vesztibüljének mennyezeti díszítményei részben a dályai templom mennyezetéről származtak.¹⁸

A borászati pavilon hatalmas, gömb alakú csarnokban volt kialakítva, melynek tetején egy óriási hordón állt maga Bacchus, a bor és a vidámság istene. A pavilon közepén egy, a tetőig magasló óriási borospalack alakú állvány volt elhelyezve, amelyen Magyarország valamennyi borvidékének legjobb borait palackokban állították ki. A hatalmas palack belsejében pedig egy miniatűr mintaborpince volt berendezve. A pavilon más részeiben 800 magánkiállító mutatta be bortermését, a különböző borokat magyarruhás kislányok kínálták.¹⁹ A vízműépítészeti csarnok fő látnivalója a Tisza szabályozását allegorizáló vázlat volt: egy folyó által mosott szikla tetején állt gróf Széchenyi István, mellette gróf Károlyi György és Vásárhelyi Pál, ez a három ember kezdeményezte a magyar folyószabályozásokat.²⁰

A kiállítási területen felépített faluban szervezték meg a millenniumi ünnepségek idején egy Brassó melletti szász falu két fiataljának esküvőjét. Újfaluból Rudolf Theil plébános vezetésével 130-an kísérték fel őket Budapestre, ahol előbb a faluban felállított szász házba vonultak.²¹ A násznép az ebédet a debreceni csárdában fogyasztotta el, a lakodalmi bál az ünnepek csarnokában volt megtartva. A bárra vendégeket is hívtak, akik szász táncokat tekinthettek meg.²²

Az állatkiállításoknak fenntartott telepen 1000 állatnak építettek istállókat. Az istállók előtt két nagy szabad térség volt versenypályának berendezve.²³ Ha díjat nem is kapott, de figyelemreméltóan szerepelt a június 8-án megnyílt állatkiállításon Ugron Zoltán földbírókos. *„Általánosan megcsodálták, feltűnést keltettek az Ugron Zoltán székeljudvarhelyi paripái, továbbá jól összeválogatott négyese is...”* – írta a Magyarország című napilap.²⁴

A gyárak, bányák, vállalkozások, állami intézmények, stb. pavilonjai mellett magánpavilonokat is lehetett látni. Geitler Emanuela magánzónó saját költségén épített pavilont, melyben egy millió darab krajcárt

állított ki, a bevételt a mentőegyesületnek ajánlotta fel. A krajcárokat Kőrmöcbányáról szállították 80 hordóban.²⁵

A millenniumi kiállításra Udvarhely vármegyéből felküldendő tárgyak megvizsgálására, ellenőrzésére és egy helyi kiállítás megszervezésére 1896 januárjában Székelyudvarhelyen egy bizottság alakult, melynek tagjai Solymossy Endre, Scheffler Nándor és dr. Vajda Emil voltak.²⁶ A helyi kiállítást az Iparos Önképző-Egylet helyiségében szervezték meg. A kiállítás március 21-én nyílt meg és 25-ig lehetett látogatni; belépődíjat tetszés szerint fizettek a látogatók; a jövedelmet a tárgyak szállítási költségeire fordították.²⁷ A kiállító terem nagyobb részét az Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola növendékeinek munkái foglalták el; kiállított az iskola nagynevű művészigazgatója, Scheffler (Hargita) Nándor is. A kiállított tárgyról ezt írta a *Millenniumi Kiállítási Értesítő*: „Az 5 oszloprend (toscanai, dóri, jóni, korinthetai és komposité) jánosfalvi homokkőből, a barock ballustrade, a különféle építészeti részletek, u.m. rosetták, főpárkányrészletek, fejek s síremléki tanulmányminták, a különféle geometriai testek a tanulók meglepő ügyességét tanúsítják”.²⁸

Huszonkilenc udvarhelyi alsó-fokú iparos tanonc is bemutatta 41 munkáját. Az udvarhelyi kisiparosoknak a következő termékei kerültek kiállításra: Bartók István lakatos díszes vas virágtartója; Bodrogi Sándor, Benedek Géza, Orbán Dénes és Nagy János cipészek cipői és díszcsizmái; Szabó Gyula könyvkötő díszkötései; Hodor Károly bádogos kocsilámpája és ablakkerete; Ferenczy Lukács fényképész tájképei; Pál Márton fazekas dobonkája (10–12 literes fából készült vizes-edény) és virágvázái; Szabó József szűrszabó condra kabátja és harisnyája; ifjú Asztalos Lajos csizmadia díszcsizmái; Baláska Károly bádogos kávéöntő gépe és gyümölcstartója; Fischer Ferenc kefekötő keféi és seprűi; Pap Gyula lakatos mérlege és terűhordó szekere; Berkeczy Lajos bádogos kocsilámpája, kávéfőzője, cukortartója és kelyhei.²⁹ A háziipar kategóriában sikert arattak a magyarhermányi Csog András és a küsmödi Bereczky Imre cserép dísz tárgyai, valamint az árvátfalvi Balázs Károlyné kendői. A kiállítás zártával a tárgyakat a megyeházához szállíttatták, ahol becsomagolták és felküldték Budapestre.³⁰

A vidék mezőgazdasági termékeinek összegyűjtését a megyei mezőgazdasági kiállítási bizottság vállalta fel; a lótenyésztő bizottság feladata az udvarhelyi népies lótenyésztés bemutatása volt. Jó hír volt ez utóbbi bizottság számára, hogy a földművelésügyi miniszter eltekintett a szállítási és térdíjak fizetésétől, gondoskodott a lovak takarmányozásáról és a kísérők ellátásáról. A vármegye szarvasmarha tenyésztés terén elért eredményeit egy 30 darab tenyészállatból (tehén, üsző, bika) álló csoportos kiállítás volt hivatott ismertetni, melynek megszervezését Sperker Ferencz szentdemeteri földbirtokos vállalta el.³¹

Valószínűsítjük, hogy sok Udvarhely vármegyei kiállító is „felkísérte” munkáját Budapestre. Az udvarhelyi iparosok, valamint gróf Haller János főispán, Ugron Zoltán országgyűlési képviselő, dr. Török Albert nyugalmazott főispán, dr. Demeter Lőrincz főszolgabíró és Ugron János alispán június 17-én a Vármegyeházban értekezletet tartottak az iparosok segélyezésével kapcsolatban. Az alispánt azzal bízták meg, hogy az 1890-ben felállított marosvásárhelyi iparkamarát győzze meg a budapesti kiállításra való felutazás segélyezésére. Az értekezleten azt is javasolták, hogy minden iparost kötelezzenek arra, hogy a kiállításon nyert tapasztalatait leírja és a leírásokat a vármegyei iparfejlesztő bizottsághoz betérjessze, a leírásokból az itthoniak okulására pedig előadásokat tartsanak.³²

Székelyudvarhely város képviselőtestülete augusztus 5-én hozott határozatot, mely szerint felutazási segélyképpen 10-10 forintot utal ki a városi pénztárból ifjú Asztalos Lajosnak, Bartók Istvánnak, Baláska Károlynak, Benedek Gézának, Orbán Dénesnek és Nagy Jánosnak, Fischer Ferencnek, Hodor Károlynak, Pál Mártonnak, Szabó Józsefnek, Szabó Gyulának és Tamás Mózesnek.³³ A felutazás azért is indokolt volt, mert a kiállítóknak lehetőséget adtak az árusításra. Ez különböző engedélyek beszerzése és adók kifizetése után volt lehetséges. A vásárlási kedv fellendítését szolgálta gróf Zichy Jenőnek az országos iparegyesület nevében szeptember közepén tett felhívása a kiállított tárgyak megvásárlására.³⁴

A millenniumi kiállítás alkalmával összesen 8319 kiállító kapott kitüntetést.³⁵ A kiállítók által elnyerhető legmagasabb kitüntetés a díszoklevél volt. A díszoklevelek kidolgozását Lotz Károly és Rauscher

Lajos végezték. Tulajdonképpen egy régi nemesi okirat másai voltak, melyet pergamenre nyomtak, alul aranypecséttel látták el, közepén pedig színes angyalos magyar címer volt látható. A millenniumi nagy érem okleveleit Vágó Pál festőművész rajzolta. Fontossági sorrendben következett a kiállítási érem, melynek oklevelét szintén Lotz és Rauscher készítette, majd a közreműködők érme (az oklevél tervezője Benczúr Béla), végül a Dörre Tivadar és Krieger Béla által tervezett elismerő oklevél. Ezen kívül a magyar kormány arany és ezüst állami érmekeket hozott létre.³⁶

Habár az udvarhelyi kitüntetettek száma alacsony volt, Udvarhely vármegye meglehetősen sok díjban részesült:

Kitüntetés	Kiállító	Szakterület, kiállítási terület	Méltatás
Millenniumi nagy érem	Szentkirályi Árpád földbirtokos (Székelyudvarhely)	Mezőgazdasági kiállítás	Székely tengeri előállításáért és forgalomba hozataláért
	gróf Bánffy György földbirtokos (Zetelaka)	Mezőgazdasági kiállítás	Változatos termeléséért
	Mokán Tódor sajtgyáros (Nagybacon)	Időleges tejtermékek kiállítása	Juhtúró és kaskavál sajtokért
	Incze Gyula erdővidéki tőrőgyáros	Időleges tejtermékek kiállítása	Székely tőrőjáért
Kiállítási érem	Udvarhely vármegyei Gazdasági Egyesület	Állatkiállítás; Népies kollektív kiállítás	Két fekete ménért (báró Orbán Ottó tulajdona)
	Sperker Ferencz (Szentdemeter)	Állatkiállítás; Népies kollektív kiállítás	Tiszta erdélyi magyar fajtenyésztésért
	báró Orbán Ottó		Kiállításon való személyes közreműködéséért
	Készcipő-raktár szövetkezet (Székelyudvarhely)	Ruházati ipar	Jó és szép munkáért
	Sándor Albert fenyőpálinkagyáros (Oláhandrásfalva)	Élelmiszeripar	Jó minőségért

Kitüntetés	Kiállító	Szakterület, kiállítási terület	Méltatás
Közreműködők ezüstérme	Sheffler Nándor (Székelyudvarhely)	Kő- és Agyagipari Iskola igazgatója	Kiváló és eredményes tanításért és helyes irányú vezetéséért
	Maráth József (Székelyudvarhely)	Kő- és Agyagipari Iskola tanára	Jó munkájáért
Közreműködők érme	Bálint Domokos gazdatiszt (Szenterzsébet)	Komlókiállítás	
Elismerő oklevél	Csiki János (Korond)	Méhészet	
	Korondi méhészkör	Méhészet	
	Borbély Sámuel (Székelykeresztúr)	Történelmi főcsoport	
	Unitárius Gimnázium (Székelykeresztúr)	Történelmi főcsoport	
	Református Kollégium (Székelyudvarhely)	Történelmi főcsoport	
	Katolikus Főgimnázium (Székelyudvarhely)	Történelmi főcsoport	Szép munkáért
	Pál Márton fazekas (Székelyudvarhely)	Agyag és üvegipar	Jó munkáért
	Ifjú Asztalos Lajos csizmadia (Székelyudvarhely)	Ruházati ipar	Szorgalmas munkáért
	Benedek Géza cipész (Székelyudvarhely)	Ruházati ipar	Jó és szorgalmas munkáért
	Jakab Péter (Farkaslaka) Szabó József (Székelyudvarhely)	Ruházati ipar	Szorgalmas munkáért
	Szabó Flép János (Korond)	Ruházati ipar	
	Lántzky Sándor (Szentkeresztbánya)	Erdészet, vadászat	
	Balázska Károly bádogos (Székelyudvarhely)	Bányászat, kohászat	
	Berkecz Lajos bádogos (Székelyudvarhely)	Vas- és fémipar	
	Szabó Gyula könyvkötő (Székelyudvarhely)	Vas- és fémipar	
	Bethlenfalvi római katolikus templom	Papír és sokszorosító ipar	
	Náttá Gyuláné (Bözöd)	Néprajz és háziipar	

Kitüntetés	Kiállító	Szakterület, kiállítási terület	Méltatás
Emlékokmány	Péter Albert segéd (székelyudvarhelyi ipari iskola)	Segédek és inasok kiállítása	
	Ülkey György inas (Székelyudvarhely)	Segédek és inasok kiállítása	
III. díj	Orbán Lajos (Székelyudvarhely)	Segédek és inasok kiállítása	

Források: Az 1896 ezredévi kiállítás közleményei. Bp., 1896.

Budapest XX (1896. augusztus 9.) 219. sz.

Székely-Udvarhely II (1896. május 31.) 22. sz.

A millenniumi kiállítást naponta húsz-harmincezer ember látogatta meg. A belépti díjak hétköznapokon 1 koronába kerültek, vasárnap 60 fillérbe, az esti jegy 40 fillérbe került. Különböző kedvezmények voltak érvényesek a honvédség legénysége, tanuló- és munkáscsoportok, valamint az állami és közhivatalnokok számára. Ezen kívül fényképekkel ellátott bérleteket is lehetett vásárolni.³⁷ A pavilonok este 6 óráig voltak látogathatók, maga a kiállítási terület éjfélig volt nyitva a közönség számára. Délben megteltek a vendéglők, este kigyúltak a gáz- és villamos ívlámpák, az iparcsarnok előtti nagy sétány korzóvá alakult.³⁸

A kiállítás igazgatósága ígéretet kapott a budapesti szállodások nagy részétől, hogy szobáik árát az ünnepek alatt legfeljebb 33 százalékkal fogják emelni. Harminc budapesti szálloda várta a vendégeket. A főváros hatósága tömegszállásokat rendezett be az iskolák épületeiben is, ahol mindenkinek egy teljesen felszerelt, függönnyel ellátott vaságy, mosdó-és ivókészlet állt rendelkezésére, egy teremben 10–20 ember lakhatott.³⁹ Ugyanakkor öt barakkban, egyenként 160 ággyal hoztak létre olcsó szállásokat. Itt indították be a népkonyhát is, ahol egy ebéd alkalmával 4000–5000 embert tudtak kiszolgálni.⁴⁰

A november 3-ig látogatható millenniumi kiállításnak 2 928 946 napijegyes látogatója volt, az 1885-ös kiállításnál ezzel szemben csak 1 708 037 látogató vásárolt napijegyet. A szabadjegyesekkel és bérletesekkel együtt Kőváry László a látogatók számát közel 5 millióra

becsülte.⁴¹ Ennek ellenére a sajtó többször kritizálta az igazgatóságot, hogy nem tesz meg mindent a látogatottság jelentősebb növelése érdekében. Hiányolták a mulattató, közönségszalagató programokat. Azt is kifogásolták, hogy a kiállítás területén megengedhetetlenül nagy volt a drágaság. A *Székelőföld* tudósítója viszont azzal nyugtatta az olvasókat, hogy a kiállítás területén csak egy kicsivel drágább az étkezés, mint a városban és szállás is már két forintért kapható.⁴²

Június 24-én a kiállítás igazgatóságának képviselői élénken figyelték, hogy ki lesz a milliomodik látogató. A *Millenniumi Lapok* a következőképpen írt az esetről: „Pontban fél négy órakor még 58 ember hiányzott a millióból. Ekkor, mint a görög tragédiák deus ex machinája, beérkezett a Nyárad-Szeredából felrándult székelők csoportja. [...] Amint az első bejött a turnikén [a látogatókat számláló gépezet], elkezdődött a hivatalos számlálás hangosan:- Egy, kettő, három... Egészen 58-ig. Mikor ez a szám is elhangzott, dr. Kovács Gyula, aki az ünnepélyes aktusnál a kiállítás igazgatóját képviselte, megállította a menetet s az 58-ast, egy nyárad-szeredai asszonyt, Gáspár Rózát, Ács Ferenc asztalos fiatal feleségét a milliomodik látogatónak nyilvánította. [...] Ács Ferencnél mélyen megindította ez az ünnepély és szóhoz sem tudott jutni. Csak ment előre, vagyis inkább ment volna, de a körülállók vállaira emelték és viharos éljenzés közt vitték előre a többi székelőtől kísérvé.”⁴³ Róza asszony egy arany női órát kapott „jutalomként”, belső lapján „Emlé-
kül VI/24. 1896” felirattal.⁴⁴

A millenniumi kiállítást több udvarhelyi lakos is láthatta. A fővárosba való utazást különböző hatósági intézkedések könnyítették. A Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara rendkívüli kedvezményeket biztosított a kisiparosok, kiskereskedők, segédmunkások részére, akik mindössze 8 forintért jogosultak voltak vonatjegyre, kétnapi szállásra, két ebédre és a belépti jegyekre.⁴⁵ Augusztusban 90 Udvarhely vármegyei iparos érkezett Budapestre, kiket a város országgyűlési képviselője, dr. László Mihály fogadott és saját lakásában helyezett el, majd kalauzolta őket a kiállításon, az ott felállított debreceni csárdában pedig meg is vendégelte földijeit. Az iparosok több napon keresztül tanulmányozták a kiállítást. Ugron János alispán

előterjesztésére október 6-án az állandó választmány a megyei regálé alapból 570 forint kiutalását hagyta jóvá segélyképpen az iparosoknak a millenniumi kiállítás megtekintéséhez.⁴⁶

Az Udvarhely megyei tanítóegylet központi bizottságának május 23-án tartott gyűlésén kimondták, hogy lehetőségek szerint a megye tanítószága együttesen utazzon fel Budapestre a II. egyetemes tanítói kongresszusra.⁴⁷ Az Állami Főreáliskola 27 tanulója Barabás Jenő és Miklós Sándor tanárok vezetése alatt októberben három napot töltöttek el Budapesten, a Református Kollégium 18 tanulója pedig Szabó András tanár felügyelete alatt látogatta meg a kiállítást.⁴⁸ A Kő- és Agyagipari Szakiskola egyik növendéke, a román származású Pap Miska pedig nem kisebb vállalkozásba kezdett, minthogy egyedül, gyalogosan vágjon neki a Budapestre vezető útnak. A 14 éves diák a Kolozs megyei Kendilónáról indult el minden élelem és pénz nélkül, de az úton kapott szállást és ellátást. Mikor megérkezett, egyenesen a kiállításra ment, ahol az igazgatóság jóvoltából szállást nyert az egyik barakkban. *„Most sorba nézi a kiállítás összes pavilonjait és csak attól tart, hogy ha ismét haza megy, az anyja jól meg fogja cibálni a fülét, mert búcsú nélkül távozott el a szülei háztól.”* – írta az esetről a Székelyudvarhely.⁴⁹

A diákság budapesti látogatásait könnyítette meg Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete, amely az 1896. év folyamán hét rendkívüli ünnepnapot engedélyezett erre a célra.⁵⁰ A legtöbb udvarhelyi diák valószínűleg a millenniumi tornaversenyek alatt érkezett a fővárosba. A tornaversenyeket, akárcsak az ünnepek alatt rendezett több száz nemzetközi és nemzeti mérkőzést, a millenniumi versenytevéen rendezték meg. Az elliptikus formájú millenniumi versenypálya a Stefánia út mellett kapott helyett, a lóversenyter mellett. Nyolc tribün volt körben építve, amelyekről 6000 ember szurkolhatott, a pálya melletti állóhelyek száma 3500 volt.⁵¹ A június 2-án és 3-án tartott tornaversenyeken a középiskolák négy felső osztályának tanulói vehettek részt. A vidékről felutazóknak a budapesti tanintézetekben biztosítottak ingyenes szállást, különböző étkezdekben pedig jutányos áron étkeztetést. A versenyzők mérsékelt árú belépti jegyekkel tekinthették meg a millenniumi kiállítást.⁵² Ennek

ellenére több vidéki tanár szóvá tette a fővárosi tartózkodása során adódott kellemetlenségeket. Mások arról panaszkodtak, hogy dohos és szúrós szalmafekhelyeken aludtak, kalauz hiányában a legtöbb diák céltalanul bolyongott, az étkező helyiségek pedig valóságos „napszamos-tanyák” voltak.⁵³ Egyes tanárok a maguk és diákjaik számára valamelyik vendéglősnél külön étkeztetésre fizettek be. Így tettek az udvarhelyi Állami Főreáliskola küldöttségének a vezetői is, akik egy Smialovszky nevezetű lengyel vendéglősnél rendelték az ebédjeiket és vacsoráikat. Az ifjak annyira megbarátkoztak a vendéglőbe járó lengyelekkel, hogy esténként a lengyel és a magyar himnusz felváltva énekelte a társaság.⁵⁴

A székelyudvarhelyi versenyzők május 30-án indultak, a Főreáliskolából negyvenen (öltözetük fehér zsocké sapka, kék matróz ing, mellén a magyar koronával, fekete harisnya, fehér nadrág és fekete tornacipő), a Katolikus Főgimnáziumból harmincan (öltözetük fekete zsinóros huszárka, szalmaszínű nadrág, krémszínű öv arany rojttal, ujjatlan tornaing, piros sapka), a Református Kollégiumból huszonötön (öltözetük drapp sapka, harisnya és ing, fekete öv fehér csattal, sötét rövid nadrág, fekete cipő).⁵⁵

Az ország különböző részeiből több mint 5000 diák érkezett a budapesti megmérettetésre, legtöbbjük tornászruhát, egyesek egyenruhát viseltek. Június 1-én korán reggel zászlókat lengetve, trombita- és dobszóval vonultak ki a versenypályára, ahol megtartották a millenniumi tornaverseny főpróbáját. Délben a diákok a tömeg éljenzése mellett felvonultak az Andrássy és Kerepesi úton.⁵⁶

A versenyek első napján a tornász-csapatok a Károly-kaszárnyában gyülekeztek, innen indultak a Városliget felé. A menet élén öt nagyméretű nemzeti zászlót vittek, a zászlókat a honvédszenekar követte, amely katonai indulókat játszott. A tornászok fél négyre értek a versenytérre, ahol a Csömöri úti oldalon a király számára külön udvari páholyt rendeztek be. Mikor a király páholyában megjelent, lelkes éljenzéssel fogadta őt a közönség.⁵⁷ A tornaverseny a csapatok egy órán keresztül tartó felvonulásával és huszonhét oszlopba való felállásával kezdődött, majd egy adott jelre 5000 torokból csendült fel az „*Éljen a király*” kiáltás, majd a *Himnusz*. A magyar tudósítók

némelyike fanyalogva jegyezte meg, hogy a császári himnuszt is eljátszotta a zenekar. A további programban szerepeltek a tanulók szabad tornagyakorlatai, szertornázás, versenyfutás, versenydobás, távol- és magasugrás, függeszkedés kötélén.⁵⁸ A bemutatott gyakorlatok annyira fellelkesítették Ferenc Józsefet, hogy kíséretével együtt bevegült a tornázó csapatok közé és az egyes mutatványokat közelről nézte.⁵⁹

A székelyudvarhelyi versenyzők hat éremmel tértek haza. A vármegye főispánja így méltatta teljesítményüket: „[...] iskoláink derék ifjai, mint tornavitézek mutatták be, hogy még nem fajult el a székely vér!”⁶⁰ A főreáliskola három érmet (Nagy Kálmán bronzérmet távolugrásból, Nagy Dénes bronzérmet súlydobásból, Jakobi Mihály bronzérmet távolugrásból), a Katolikus Gimnázium szintén hármat szerzett (Diemár Emil ezüstérmet függeszkedésből, Hoffmann Ferenc ezüstérmet súlydobásból, Dronka Valér bronzérmet futásból). Súlydobásban ezüstérmet nyert Gyepesi Ferenc Székelykeresztúrról.⁶¹ A *Fővárosi Lapok* a Katolikus Gimnázium csapatának teljesítményét emelte ki, „a kik nyújtón oly gyönyörűen tornáztak, hogy nincs az országnak egylete, a melyik megállaná velük a versenyt. Ez a csapat különben remek gúláival is kitűnt, a melyeket minden segédeszközök nélkül végeztek bámulatos precizitással”.⁶² Míg a budapesti ifjak nagy része lövontatású vasúton vagy kocsin ment a csapatok találkozási helyére, addig az udvarhelyi diákok gyalog tették meg az utat. Az udvarhelyiek tehát sikeresen szerepeltek, annak ellenére, hogy a tornaverseny ideje alatt naponta 10 kilométert is gyalogoltak.

A főreáliskola diákjai a sportsiker mellett további élményekkel gazdagodtak, lehetőségük adódott ugyanis, hogy meglátogassanak két ismert személyiséget: Jókai Mórt és Blaha Lujzát. Jókai Bajza utcai lakásában fogadta szívélyesen a dr. Vajda Emil tanár által vezetett középiskolásokat. Vicsesen jegyezte meg, hogy ő is félig székely, mert elhunyt felesége, Laborfalvi Róza székely származású volt. Aláírással ellátott fényképeket is kaptak a diákok, akik távozásukkor az utcáról éljeneztek meg az erkélyen megjelenő író. Az ifjak több mint egy órát időztek azután a nemzet csalogányánál, Blaha Lujzánál, aki lánya zongorakiséréte mellett dalokkal szórakoztatta őket.⁶³ A főreáliskola

diákjai báró Kempelen Farkas költővel is találkoztak, ő később 40 kötetet küldött Udvarhelyre a pesti találkozás emlékére.⁶⁴ Akárcsak az udvarhelyi iparosokat, a három középiskola diákjait is megvendégelte Székelyudvarhely országgyűlési képviselője, dr. László Mihály. E bankettre a millenniumi kiállítás területén levő Kommer vendéglőben került sor.⁶⁵

Nem volt eseménytelen a diákok haza fele tartó utazása sem. A főreáliskola tanulói Arad városában tartottak egy hosszabb pihenőt. Az aradi polgármester intézkedése nyomán az ifjak kedves fogadtatásban, ingyenes ellátásban és kalauzolásban részesültek. A rendkívüli körülmények megteremtésében nagy szerepe volt az udvarhelyi Állami Főreáliskola volt tanárjának, Laukó Albertnek, aki akkor az aradi Főreáliskolában dolgozott. Megtudva az állomáson, hogy a reáliskolások mellett a Református Kollégium tanulói is a vonaton voltak, Laukó kijelentette, hogy mindkét intézet ifjúsága Arad város vendége. Az udvarhelyiek megtekintették a vértanúk múzeumát, a várat, ahol a vértanúk fogságban voltak, a Szabadság szobor előtt elénekelték a *Himnusz*t, a vesztőhelynél pedig a *Szózatot*. Nagy meglepetés érte viszont őket, amikor azt a sáncárkot akarták megnézni, ahol az elitéltek kivégzése történt: a sánchoz vezető úton egy őr lezárta az utat. A Katolikus Gimnázium „vörössipkások”-ként emlegetett tornászai is tettek egy félnapit kitérőt Vajdahunyadra. A diákok nagy mulatságára a vicinális olyan lassan haladt Piskitől Vajdahunyad fele, hogy a legjobb „gimis” tornász leszállt róla és súlyos buzogányával a kezében ballagott mellette. A hunyadi állomáson már várták őket, dob- és trombitászok mellett vonultak fel a Hunyadiak által építtetett szerzetesi házba, majd a piactéren népes közönség előtt bemutatták buzogányos gyakorlatukat. Visszafele a gimnázium küldöttsége Piskin találkozott a másik két iskola diákjaival és együtt folytatták útjukat. A kitűnően szerepelt udvarhelyi tornászok hazaérkezését nem készítették elő megfelelően, nem volt szervezve semmilyen ünnepély, ezzel szemben Székelykeresztúron a tanítóképző ifjúságát zenével és éljenzéssel fogadták.⁶⁶ A sikerekre azért az anyavárosban is felfigyeltek, a gimnázium vörössipkásai a közóhajnak tettek eleget, mikor buzogány gyakorlatukat a helyieknek is bemutatták nagy érdeklődés

mellett. Az előadás után Koncz Ármin elragadtatásában megvendégelte a tornász ifjakat.⁶⁷

Székelyudvarhely ünnepe

Az 1896-os millenniumi évben a különböző székelyudvarhelyi intézmények ünnepségeket szerveztek, a vármegye törvényhatósága és a városi képviselőtestület a jeles évfordulónak ünnepi közgyűlést szentelt.

A budapesti millenniumi kiállítás napján, május 2-án Székelyudvarhely összes harangja megkondult és korán reggel taracklövések ébresztették fel álmából a lakosságot. Az egész város ünnepi díszt öltött, a házakat fellobogózták, kivéve az úri kaszinót és a pénzügyigazgatóság épületét, ami közfelháborodást keltett.

Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter a millenniumnak a középiskolákban való megünneplését rendeletben kötelezte, sőt az ünnepségek vázlatos programját is előírta: május 9-én millenniumi emlékünnepe, melyet hálaadó istentisztelet előz meg.⁶⁸ A székelyudvarhelyi három főgimnázium diáksága a következő lelkes felhívást ragasztotta ki az utcákon: *„Tisztelt polgártársak! Nem dobog-e hevesebben szívetek a második ezerév küszöbén? [...] Tegyetek kivétel nélkül nemzeti zászlót házatokra. Világítsátok ki ablakaitokat ma az ezredéves kiállítás megnyitásának ünnepén. Éljen a haza! Éljen a király! Éljen a polgárság!”*⁶⁹

Az ifjúság díszes körmenetet rendezett. Nemzeti színű lobogókkal járták körbe az utcákat az „első zenekar” által játszott hazafias dalok kíséretében. Több helyi személyiség háza elé vonulva beszédre készítették a megtiszteltek. Este a várost kivilágították. A jeles nap alkalmából a Székelyudvarhely újság is felhívást tett közzé, melyben azt kérték a lakosságtól, hogy a kitűzött nemzeti zászlókat egy hétig hagyják az épületeken, a kokárdákat pedig viseljék a millenáris ünnepségek végéig.

A tulajdonképpeni ünnepségek május 9-én vették kezdetüket, aznap az egész ország templomaiban Te Deum volt s az ország összes iskoláinak ifjúsága együttesen tartotta meg ünnepélyét. Az Állami Főreáliskola, a Katolikus Gimnázium és az Állami Felsőleányiskola

(Állami Polgári Leányiskola) együttesen rendezett ünnepélyt a Felsőpiactéren. Ott volt felállítva egy nemzeti lobogókkal díszített nagy emelvény. A reggeli szentmisét követően 10 órakor három taracklövés jelezte az ünnepély kezdetét, ekkor már minden hely el volt foglalva. Az emelvényen megjelent az intézetek együttes zenekara dr. Vajda Emil reáliskolai tanár vezetésével, majd Solymossy Lajos tartott nyitó beszédet. A főreáliskola igazgatója így kezdte szónoklatát: *„Magasztos ünnepet ül ma a magyar ifjúság: a magyar nemzet és haza fennállásának ezredéves ünnepét. Díszít öltöttek ma Magyarország kulturális intézetei a Kárpátoktól Adriáig, hevesebben dobban a magyar kebelben a szív és erősebben lüktet ereinkben a vér, valahányszor e két szót rebegik ajkaink: ezer év.”* A piactéri ünnepély Soó Gáspár gimnáziumi igazgató beszédével zárult. A diákság az ünnep alkalmával üdvözlő táviratot küldött Zichy Jenő grófnak *„ős véreink felkeresése érdekében kifejtett fáradhatatlan buzgalmaért”*: *„A Hargita aljában élő hunivadékok küldik az őshaza nagy kutatójának forró üdvözlőket és hálójukat”*.⁷⁰

Ugyanaznap reggel a Református Kollégium a református templomban rendezett milleniumi ünnepélyt. Délután a Kollégium-kertben a három gimnázium diáksága már együttesen készült a majálisra, melynek bevételét a felállítandó milleniumi emlékoszlop javára ajánlották fel. Fél háromkor a tanulók a Felsőpiactéren gyülekeztek kettős sorokba állva. Három órakor indult a menet, melynek élén a Református Kollégium elemistái apró nemzeti színű zászlókat lobogtattak. Utánuk lépkedett a városi első zenekar a Rákóczi-indulót húzva. Jobb és baloldalt a főreáliskola és a gimnázium ifjúsága haladt mintegy átölelve a középén menetelő református diákságot. *„Különböző jelvényt viseltek mellükön, de valamennyinek keblét egy érzés lelkesítette: a hazaszeretet”* – írta a korabeli tudósító. A Kossuth-utca közepén csatlakozott a menethez a felsőleányiskola, a négyes sorokba beosztott lányok hajába széles selyem nemzeti szalag volt fonva, egyik-másiknak a derekát selyem trikolór övezte, valamennyi keblén ott díszelgett a millenáris emlékérem. Így mentek a Kollégium-kertig, ahol a szépen feldíszített terem szűknek bizonyult a kezdődő táncvigalomhoz, ezért a legtöbb táncos a pavilon előtti pázsiton ropta a

millenáris csárdást. A tánc hajnali két óráig tartott.⁷¹ A Kő- és Agyagipari Szakiskolában június 8-án délelőtt 10 órakor rendeztek ezredévi ünnepélyt az intézet rajztermében. Beszédet mondott Király Lajos főgimnáziumi tanár.⁷²

Az iskolák millenniumához kapcsolódott az 1896. szeptember 1–5 között, országszerte rendezett ünnepségsorozat, melynek keretében 400 millenniumi népiskolát terveztek megnyitani.⁷³ A székelykeresztúri Állami Elemi Népiskola ünnepélyes megnyitására csak szeptember 21-én került sor az Állami Tanítóképző-Intézet tornatermében. Olaszteleken a millenniumi népiskola megnyitása alkalmából a református templomban tartottak ünnepséget szeptember 13-án. Kobátfalván szeptember 16-én az addigi községi iskolát millenáris állami iskolának avatták fel. Szeptember 15-én pedig Homoródalmáson nyitották meg a millenáris állami iskolát.⁷⁴ Végül november 22-én Siménfalván szintén az addigi községi iskolát avatták fel millenáris állami iskolának.⁷⁵

Még a millenniumi év kezdetén Darányi Ignác földművelésügyi miniszter utasította a különböző erdészeti intézményeket és az állami erdők kezelésével megbízott hatóságokat, hogy a kezelésük alatt álló birtokok minél több pontján (épületek, közterek, emlék- és határjelek szomszédságában, díszkertekben) millenáris emlékfák és facsoportok ültetéséről gondoskodjanak. Utasította továbbá az erdőtiszteket, hogy mozdítsák elő az erdőtulajdonosok, földbirtokosok és a községek körében az emlékfák ültetését. Darányi felkérte minisztertársait is, hogy saját hatáskörükben karolják fel az emlékfa ültetési programot. Emlékfának elsősorban a hosszú életű fajtákat ajánlotta, mint a tölgy, a havasi fenyő, a tiszafa és a hársfa.⁷⁶

Székelyudvarhelyen Kassay polgármester az ország ezeréves fennállásának emlékére a felső piac befásítását rendelte el, illetve az újonnan építendő városháza előtti téren hét díszfa ültetését, melyeket a hét magyar vezérről neveznek majd el. A főgimnázium hat fat ültetett az ezredév emlékére, a földhányás jellege kíséretében történt, jeligét minden osztályból mondott egy tanuló és a tanári kar is.⁷⁷ A főreáliskolások a tanintézmény előtti téren ültették el az emlékfákat, a diákok elénekelték a Szózatot, a tanárok és minden osztályból

egy-egy diák jelmondat kíséretében kapányi földet dobott a fák tövéhez.⁷⁸ A református kollégisták a Kollégium-kertben ültették el a hét vezérről elnevezett emlékfákat.⁷⁹

Az ünnepi adminisztratív intézkedések közül kiemeljük a törvényhatósági bizottság október 7-i közgyűlésén hozott javaslat elfogadását, amely szerint a közigazgatási tisztviselők szolgálati idejébe a nyugdíjazás szempontjából a millenniumi évet három évnek számításuk be.⁸⁰

1896. május 25-én a székelyudvarhelyi Önkéntes Tűzoltó-Egylet ezredévi ünnepélyt rendezett 500 korona értékű díj kisorsolásával.⁸¹ A székelyudvarhelyi Szűcs Ipartársulat július 22-én ünnepelt. A díszközgyűlésre a társulat készítettett egy vaskos és díszes jegyzőkönyvet „*Hazánk ezeréves fennállásának emlékére*” felirattal, a kötés Szemerjai Károly helyi könyvkötő munkája volt. A jegyzőkönyv megnyitásához Márton János udvarhelyi ügyvéd bevezető sorokat, Fülei Szántó Lajos költő alkalmi költeményt írt:

*„Új ezredév derült reánk:
Reád emlékszünk szent hazánk!
Ez emlékkönyv hirdesse azt,
Mit őserény bennünk fakaszt,
Miért apáink éltenek,
Mi kincse volt a székelynek,
Miért, ha kell, a harcza száll:
Isten, Hazánk és a Király!”⁸²*

Udvarhely vármegye törvényhatósága május 11-én a református templomban tartotta ünnepi közgyűlését. A templom minden zuga tömve volt, a főbejárat balfelöli részén a hölgyek ültek, középen és jobbra a testületek, intézetek, egyletek küldöttei foglaltak helyet, a szószék alatti emelvényen a megye vezető személyiségei. Gróf Haller János főispán díszmagyarban érkezett a gyűlésre és lelkes eljenzés közepette foglalta el az emelvényen levő elnöki széket. A megnyitó beszédet a főispán mondta, majd szót kapott Ugron János alispán és dr. Török Albert nyugalmazott főispán. Végül a közgyűlésnek a

királyhoz intézett hódoló feliratát olvasták fel.⁸³ A feliratot dr. Török Albert szerkesztette és Fankovich Gyula, a főreáliskola rajztanára díszítette, homlokzatán az ünneplő Magyarországot szimbolizálta két géniusz által, kiknek egyike az ország és kapcsolt részeinek címerpajzsát és az apostoli keresztet, a másik a fényben ragyogó szent koronát tartotta. A szöveg kezdőbetűin egy pásztor nyugtatta bal karját, jobbán kürtöt tartva hirdette az új ezredév hajnalát. A múltat a ragyogó nap sugaraiba beírt évszámok jelképezték, a jelent egy ifjú, a jövőt pedig két kisgyerek millenáris faültetése szimbolizálta. A szöveg kurzív rond betűkkel volt írva és minden bekezdést iniciálé indított. A felirat alján Udvarhely vármegye színes pecsétje függött szalaggal ékesítve. Az iratot reneszánsz stílusú díszítés vette körbe, így került két díszes borítótábla közé. A fehér bőrrel és gazdag aranydíszítéssel bevont borító közepén állt egy U. M. monogram zománcozott ércből.⁸⁴ Ime egy idézet a hódoló feliratról: „Császári és apostoli királyi Felség, Legkegyelmesebb Urunk! [...] Szívünk oltáráról a Hála áldozat füstje Ég felé száll, a Magyar birodalom keleti védbástyájából, a Székelyföldről, legelső tekintetünk bizalommal és reménnyel keresi fel Szent István trónját, hol a legjobb, legigazságosabb király uralkodik. [...] Bízék Felseged magyar nemzetében, arra méltók leszünk! Mert míg a szőke Dunának nagy tükörén egy honfi szem pihen, a legelső magyar emberért, a koronás királyért, minden férfi harcra készen áll. Alattvalói hódolattal és törhetetlen hűséggel maradván, Udvarhely vármegye közönsége.”⁸⁵

Délután 1 órakor a Budapest-szálló nagytermében az ünneplő udvarhelyiek közös ebédet fogyasztottak el.⁸⁶

Összegezve elmondhatjuk, hogy Udvarhely vármegye és az anyaváros előjárói⁸⁷ emlékezetes évvé kívánták tenni a honfoglalás ezredik évfordulóját. Szándékuk csak részben valósult meg. A milleniumi évre tervezett új megyeházát és milleniumi emlékoszlopot csak 1897-ben sikerült felavatni, a vármegye monográfiája pedig öt év késedelemmel, 1901-ben jelent meg. A nehézségek nyilván anyagi természetűek is voltak, Udvarhely vármegye nem tartozott az ország leggazdagabb törvényhatóságai közé. Torontál vármegye például

60 000 forintot áldozott a millenniumi kiállításon való részvételre, ebből az összegből arra is futotta, hogy mint önálló kiállítási kerület mutatkozzon be a fővárosi közönségnek.⁸⁸ A millenniumi kiállítás mezőgazdasági csarnokában az Udvarhelyhez hasonló fejlettségű Háromszék vármegye pedig önálló területtel rendelkezett. Udvarhely Csík vármegyével szemben is alulmaradt, mikor ez utóbbi nyerte el a jogot, hogy a kiállítási faluban az ún. „székely házat” elkészíthesse. 1893-ban a kiállítási falu programjának összeállításával megbízott Dr. Jankó János 31 nemzetiségi házat ajánlott a falu keretébe illeszteni. A székely ház elkészítésére Csík vagy Udvarhely vármegyét terjesztette fel a kiállítás igazgatóságának. A választás végül Csík vármegyére esett, a falu 26. számú házát csíkszentdomokosi építészek állíthatták fel.⁸⁹

JEGYZETEK

- ¹ Kőváry László: *A Millennium lefolyásának története s a millenáris emlékhelyek*. Bp., 1897. 6. (A továbbiakban Kőváry, 1897.)
- ² Uo. 18–22.
- ³ *Magyarország* (A továbbiakban Mo.) III (1896. május 3.) 122. sz.
- ⁴ Mo. III (1896. május 4.) 123. sz.
- ⁵ *Székely-Udvarhely* (A továbbiakban SzU) II (1896. május 17.) 20. sz.
- ⁶ Kőváry, 1897. 107.
- ⁷ *Budapest* (A továbbiakban Bp.) XX (1896. június 6.) 155. sz.
- ⁸ Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda. (A továbbiakban HmOL) Udvarhely vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűléseiről felvett jegyzőkönyvek. (A továbbiakban Utkj.) Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 1.
- ⁹ Ua. 79.
- ¹⁰ *Udvarhely vármegye millenniumi banderistái*. Képeslap. A szerző tulajdonában.
- ¹¹ *Millenniumi Lapok* (A továbbiakban ML) II (1896. június 1.) 16. sz.
- ¹² Bp. XX (1896. június 6.) 155. sz.
- ¹³ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 222.
- ¹⁴ Kőváry, 1897. 255.
- ¹⁵ Uo. 256.

- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ *Új Idők* II (1896. május 17.) 21. sz.
- ¹⁸ Sztérényi József – Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor*. V. Bp., 1897. 84. (A továbbiakban Sztérényi – Matlekovits, 1897. V.)
- ¹⁹ Mo. III (1896. április 23.) 112. sz.
- ²⁰ Mo. III (1896. április 27.) 116. sz.
- ²¹ Mo. III (1896. május 12.) 131. sz.
- ²² ML II (1896. március 10.) 8. sz.
- ²³ Mo. III (1896. május 2.) 121. sz.
- ²⁴ Mo. III (1896. május 5.) 124. sz.
- ²⁵ Mo. III (1896. április 27.) 116. sz.
- ²⁶ SzU II (1896. január 4.) 1. sz.
- ²⁷ SzU II (1896. március 22.) 12. sz.
- ²⁸ *Millenniumi Kiállítási Értesítő* (A továbbiakban MKÉ) II (1896. április 12.) 14. sz.
- ²⁹ SzU II (1896. március 1.) 9. sz.
- ³⁰ MKÉ II (1896. április 12.) 14. sz.
- ³¹ HmOL. Utkj. 6507/1896 sz. alispáni jelentés. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 47.
- ³² SzU II (1896. június 21.) 25. sz.
- ³³ SzU II (1896. augusztus 9.) 32. sz.
- ³⁴ ML II (1896. szeptember 20.) 27 sz.
- ³⁵ Kőváry, 1897. 263.
- ³⁶ *Ellenzék* XVII (1896. február 29.) 51. sz.
- ³⁷ ML I (1895. november 10.) 1. sz.
- ³⁸ Mo. III (1896. április 23.) 112. sz.
- ³⁹ MKÉ II (1896. március 8.) 9. sz.
- ⁴⁰ ML II (1896. október 1.) 28. sz.
- ⁴¹ Kőváry, 1897. 267.
- ⁴² *Székelőföld* 1896. június 18.
- ⁴³ ML II (1896. július 1.) 19. sz.
- ⁴⁴ Bp. XX (1896. június 25.) 174. sz.
- ⁴⁵ SzU II (1896. március 15.) 11. sz.
- ⁴⁶ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 165.
- ⁴⁷ SzU II (1896. május 31.) 22. sz.
- ⁴⁸ SzU II (1896. október 25.) 43. sz.
- ⁴⁹ SzU II (1896. augusztus 23.) 34. sz.

- ⁵⁰ Bp. XX (1896. február. 27.) 56. sz.
- ⁵¹ ML II (1896. február 20.) 6 sz.
- ⁵² MKÉ II (1896. március 8.) 9. sz.
- ⁵³ Mo. III (1896. július 4.) 184. sz.
- ⁵⁴ SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁵⁵ SzU II (1896. május 24.) 21. sz.
- ⁵⁶ Bp. XX (1896. június 2.) 151. sz.
- ⁵⁷ Bp. XX (1896. június 3.) 152. sz.
- ⁵⁸ Bp. XX (1896. június 3.) 152. sz.
- ⁵⁹ Bp. XX (1896. június 4.) 153. sz.
- ⁶⁰ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 129.
- ⁶¹ Bp. XX (1896. június 3.) 152. sz.
- ⁶² SzU II (1896. június 7.) 23. sz.
- ⁶³ SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁶⁴ SzU II (1896. június 28.) 26. sz.
- ⁶⁵ SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁶⁶ SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁶⁷ SzU II (1896. június 28.) 26. sz.
- ⁶⁸ ML II (1896. március 10.) 8. sz.
- ⁶⁹ Bp. XX (1896. május 5.) 124. sz.
- ⁷⁰ SzU II (1896. május 10.) 19. sz.
- ⁷¹ SzU II (1896. május 24.) 21. sz.
- ⁷² SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁷³ ML II (1896. március 1.) 7. sz.
- ⁷⁴ SzU II (1896. szeptember 20., 27.) 38., 39. sz.
- ⁷⁵ SzU II (1896. november 29.) 48. sz.
- ⁷⁶ MKÉ II (1896. március 8.) 9. sz.
- ⁷⁷ SzU II (1896. május 3.) 18. sz.
- ⁷⁸ SzU II (1896. április 19.) 16. sz.
- ⁷⁹ SzU II (1896. május 17.) 20. sz.
- ⁸⁰ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 218.
- ⁸¹ Bp. XX (1896. május 25.) 143. sz.
- ⁸² SzU II (1896. július 26.) 30. sz.
- ⁸³ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 114–126.
- ⁸⁴ SzU II (1896. június 14.) 24. sz.
- ⁸⁵ HmOL. Utkj. Leltári szám 166. Jelzet 21/1896. 126–127.
- ⁸⁶ SzU II (1896. május 17.) 20. sz.

⁸⁷ A millenniumi évben Székelyudvarhely polgármestere Kassay F. Ignác volt, Udvarhely vármegye főispánja 1896. április 30-ig oroszfájai Mikó Árpád, majd gróf Haller János, az alispáni teendőket Ugron János látta el.

⁸⁸ ML II (1896. június 1.) 16. sz.

⁸⁹ Szterényi – Matlekovits, 1897. V. 821–822.

DEMETER CSANÁD

A „vasöntők városa”

Földrajzi behatárolása

Szentegyháza, 1968 és 1989 között hivatalos nevén Vlahica, a Hargita hegység központi vonulatának déli lábánál, 859 méteres tengerszint feletti átlagos magasságon fekszik. Hegyvidéki település, Hargita megye legmagasabban fekvő városa, legmagasabb része 1700 méter felett északkeleten van, legalacsonyabb része a 700 méteren található Lövétebánya.¹ A település a székelyudvarhelyi és csíkszeredai műút mentén fekszik (DN 13 A), közel azonos távolságra a két várostól, Székelyudvarhelytől 24, míg a megyeszékhelytől, Csíkszeredától 28 km-re.²

A várossá válás előzményei

1967 végén a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának és a Román Kommunista Párt Országos Konferenciájának gyűlésén, az új pártfőtitkár, Nicolae Ceaușescu kezdeményezésére eldöntik Románia területi-közigazgatási módosítását. Az új átszervezés következtében sor kerül a Maros-Magyar Autonóm Tartomány felosztására és átszervezésére is. A területi-közigazgatási módosítás egyik fő célja volt az egy tömbben élő magyarság szétdarabolása és beolvasztása a többségi román társadalomba. Ennek megfelelően magyar településeket csatoltak román többségű megyékhez, városokhoz, és fordítva.

Székelyföldet – közigazgatási átszervezésekor – a pártvezetés tudatosan próbálta felosztani kisebb területekre és alárendelni a központi ellenőrzésnek. Ennek következtében elvetették a „Nagy Hargita” megye tervét, amelyet Fazekas János, a R.K.P. Végrehajtó Bizottságának tagja javasolt az előkészítő bizottságnak. Ez a megye öt akkori járását – Udvarhelyet, Csíkszeredát, Gyergyót, Kézdivásárhelyet és Sepsiszentgyörgyöt – foglalta volna magába. Ez a területi felosztás a Magyar Autonóm Tartomány $\frac{3}{4}$ részét tette volna

ki, és az előírányzott 39-40 megye közül a legnagyobb közigazgatási egység lett volna 7680 négyzetkilométer nagyságú területével és 375 921 lakosával.³ Mint ismeretes a hatalom a kisebb megyék mellett döntött, így Székelyföldet három – Maros, Hargita és Kovászna megye nevű – közigazgatási részre osztották. Az 1968-as februári két napos tüntetés után Csíkszereda válik Hargita megye székhelyévé, és megkezdődik az új területi egységek megszervezése.⁴

Városiasodás

Népességstatisztikai adatok

Az új megyék létrejöttével a törvény előírta, hogy szükség szerint egyes településeket várossá kell alakítani. Az újonnan létrejött Hargita megyébe Vlahicát (ma Szentegyházát) és Tusnádfürdőt jelölték ki erre a szerepre. Mindkét településnél a helyi adottságok tették lehetővé a városi cím elérését. A vassfeldolgozásáról és hámorairól híres Vlahica, vagy ahogyan a korban nevezték a „vasöntők városa”, a nagyfokú iparosításnak, míg a fürdőiről híres Tusnádfürdő a turizmusnak köszönhetette fölemelkedését. Itt le kell azonban szögezni, hogy mindkét esetben csak kisvárosról beszélhetünk, amelyek sok esetben nem feleltek meg a városi rang kritériumainak.

A város már az 1953-as közigazgatási törvény által is javasolt két település egyesítéséből keletkezett, vagyis Szentkeresztbányát, amely azelőtt Lövéthez tartozott, Szentegyházafalu községhez csatolták és a Maros-Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajonjának fennhatósága alá helyezték.⁵

A megyésítés után 1968 májusában, az 1136-os minisztertanácsi határozattal, az előzetes terveknek megfelelően városi rangra emelkedett Vlahica.⁶ Mivel nem rendelkezett megfelelő területi nagysággal és lakossággal, a településhez csatolták Homoródfürdőt és Lövétebányát is. Ezek a távolra eső területek úgy jelennek meg a hivatalos iratokban, mint egy-egy utca, habár köztudott, hogy több kilométer válassza el őket a várostól. A Ceaușescu korszaknak megfelelően csak román nyelven lehetett bejegyezni a közigazgatási egységeket, ezért a „Vlăhița” helységnév válik hivatalossá.

Az urbanizáció fogalma jelen esetben szervesen kötődik a vasüzem fejlesztésével, hiszen ez képezte a település hajtómotorját. A várossá válás egyik feltétele a lakosság számának növekedése volt, amely demográfiai szempontból a következőképpen alakult 1910–1980 között:⁷

Év	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1980
Népesség	2289	2628	3506	4321	5482	6636	7024

1968-ban 6250 lakosa volt az új városnak, míg 1980 végén 7024, ami 12,3%-os növekedési arányt jelentett. Ez egyrészt a természetes szaporulat, másrészt az odaköltözések eredménye. A környező falvakból a fiatalok többnyire a városba költöztek, mivel megélhetésük a vasgyárhoz kötődött, és így próbálták kiküszöbölni a mindennapi ingázást. Viszont ezek az adatok is mutatják kisváros jellegét, hiszen léteztek olyan községek, amelyek ennél több lakossal is rendelkeztek.

Ha a nemek szerinti megoszlást vesszük figyelembe, akkor megállapíthatjuk, hogy a férfiak aránya kezdetben valamivel magasabb, mint a nőké, a nehézipar miatt. Ugyanakkor az országban a lakosság 50,7%-át a nők alkotják. A következő táblázatban feltüntetett adatok a születések, elhalálozások, valamint a házasságok alakulását érzékel-
tetik:⁸

Év	Születés	Elhalálozás	Házasság
1910	197	118	53
1920	197	158	53
1930	135	62	105
1941	140	62	22
1950	126	47	nincs adat
1960	171	51	44
1970	285	55	50
1980	125	60	19

A születési szám 1980 után viszonylagos, mivel megszűnt a város szülészeti osztálya és egyre több gyerek Csikszeredában vagy Székelyudvarhelyen született.

A foglalkozás szerinti megoszlás azt mutatja, hogy a település lakóinak döntő többsége vasüzemi dolgozó volt, így a vasgyárban több mint 2000 munkás dolgozott. A „nagyfalusiak”, ahogy a környékeliek nevezték Szentegyházasfalu lakóit, megmaradtak részben földművelőnek és fakitermelőnek, de majdnem minden család kötődött valamilyen formában a vaskészítéshez.

A település lakossága az *etnikai megoszlás szempontjából* a következőképpen alakult 1941-től 1977-ig:⁹

Év	Román	Magyar	Német	Zsidó	Cigány	Ukrán	Szerb
1941	3	3389	9	–	105	–	–
1956	50	4380	10	1	80	1	–
1966	62 (a) 65 (n)	5416 (a) 5399 (n)	4 (a) 5 (n)	– 6 (n)	– 13 (n)	–	– 1 (n)
1977	123	6347	6		160	–	1

(a) anyanyelv szerinti eloszlás; (n) nemzetiségi eloszlás

Láthatjuk, hogy a város lakosságának abszolút többségét a magyarok alkotják, viszont a várossá válás után megnő a más nemzetiségűek, főleg a románok és a romák száma. A román lakosság létszámának növekedése részben a román nemzetiségű mérnökök jelenlétével magyarázható, akik általában friss diplomásként kerültek a vasgyárba. Legtöbbjük csak egy-két évig tartózkodott a városban, mintegy szakmai tapasztalatszerzés céljából. Itt meg kell említenünk még a helyi rendőröket, akik szintén román nemzetiségűek voltak.

A romák száma is növekvő tendenciát mutatott ebben az időszakban, amely szintén a munkalehetőségeknek köszönhetően, de ugyanakkor a magasabb természetes szaporulat miatt is gyarapodott. Nagyon kevés német, ukrán és szerb lakos maradt, akik még az 1800-as évek második felében ideköltözött bányász és fémművelő szakemberek leszármazottai voltak.

Felekezeti szempontból, a lakosság legnagyobb része római katolikus vallású, nagyon kis százalék volt unitárius, vagy református.

Intézményesítés

A város vezetését a *Néptanács* látta el, amelyet a négy évre választott elnök, a két és fél évre választott alelnök, valamint a párttitkár irányított. Általában a párttitkár és a néptanács elnöke egy és ugyanazon személy volt. Ennek megfelelően a városi pártbizottság titkárát, Török Antalt választották meg az ideiglenes városi néptanács elnökének is 1968-ban, alelnöknek pedig Lázár Ferencet.

A város néptanácsának vezetői a következők voltak 1989-ig:

Év	Néptanácselnök	Alelnök
1968–1973	Török Antal	Lázár Ferenc
1973–1977	Bíró József	Simó János és Ráduly Sándor
1977–1981	Kovács Lajos	Simó János
1982–1986	Ferenc Domokos	Ráduly Sándor és Lázár Aranka*
1986–1989	Movilá Liviu	Lázár Aranka és Pál Erzsébet

* Az 1985-ös törvény szerint a néptanács vezetői között nő is kellett legyen.

A néptanács legfontosabb feladata a megfelelő városi környezet megteremtése volt, amely viszont számos akadályba ütközött. Az egyik legnagyobb probléma a *lakáshiány* volt, mivel a lakosok földszintes, egyalakásos és rendszerint egy szoba-konyhás családi házakban laktak, ami nem volt megfelelő a nagyobb számú családok számára. Ugyanakkor a betelepedést folytán jelentkező lakásigény következtében megkezdődik a munkáslakások építése:¹⁰

Év	Új tömbházak száma	Szobák száma/lakás
1960*	4	2
1962*	3	2 és 3
1969	4	2 és 3
1970–1973	11	2 és 3
1974–1980	6	2 és 3
1981–1989	5	2 és 3

*Kisebb bérházak voltak

A település 1973 végéig huszonkét, 396 lakrészt jelentő tömbházzal bővült, ugyanakkor 1980-ra a tömbházak száma huszonnyolcra emelkedett, amely összesen 690 lakrészt jelentett, majd 1989-re még öt tömbház épült.¹¹ Az 1973 után épített tömbházak új lakásaiban a város népességének 39,1%-a (2749 ember) élt.¹²

A tömbházak mellett fokozatosan magánházak is épültek, amelyek száma az építkezési feltételek függvényében nőtt. Ezek többnyire egylakásos házak voltak, és két vagy több szobából álltak. Meg kell említeni, hogy a tömbházak állami alapból épültek, de az épületalap ásása és sokszor a belső vakolás is közmunkával készült el.

Az épületek minősége sem felelt meg mindig a követelményeknek, sokat megrongáltak maguk a lakók. Például a József Attila utca 9–11 számú tömbházak nagyon rossz állapotba kerültek a nyolcvanas évek végére. Azelőtt ügyvédek, orvosok, tanárok laktak ezekben, majd a vasgyár és a pártbizottság közös döntése alapján az üzemben dolgozó romák kerültek a helyükre, akik a beköltözésüket követő egy-két év alatt tönkretették a lakásokat. A falakat kiverték, a parkettet felszedték, a fürdőszoba tartozékait eladták.

A várossá válás, a nehézségek ellenére, felgyorsította a település életét, építkezések, beruházások kezdődtek el. Közmunkával és a vasgyár támogatásával egy korszerű *várótermet* építettek, ami falatozóval, sörkerttel és parkolóhellyel egészült ki. A hetvenes években *kuglipálya, klub, bálterem, sportkomplexum* épült¹³, illetve *közfürdő, árúház, új bútortároló, népművészeti bolt és vendéglő*.¹⁴ 1969-ben az állami kereskedelem 10 egységgel, 38 alkalmazottal, a szövetkezeti kereskedelem 7 egységgel, 29 alkalmazottal próbálta biztosítani a lakosság növekedett igényeinek kielégítését.¹⁵

Megkezdődtek a *városgazdálkodási vállalat* helyi szolgáltatásai is, mint a városi autóbuszjárat és a várostisztítás. Nagykiterjedésű parkokat létesítettek, hidakat és utakat újítottak fel, építettek újjá.¹⁶ Mindezekkel együtt a költségvetésnek még jelentős részét költették városiasodásra, így például a járdák megépítéséhez szükséges anyagok beszerzésére, vízvezetékek lefektetésére.¹⁷

Török Antal polgármester szerint 1971-ben a beruházások összege meghaladta a 48 millió lejt. A vasgyárban bevezették az új „flotációs”

ércdúsító eljárást, amelynek nagy szerepe volt a vasérc magas fokú értékesítésében, ugyanakkor tovább folyt az új feldolgozó részleg építése és a zsugorító befejezése.¹⁸

A város *villamos* energiával való ellátása 1965-től számítható, addig csak a vasüzem rendelkezett áramfejlesztőkkel. 1971-től építették meg a város végén lévő *vízgyűjtőt*, amely ivóvízzel látta el a háztartásokat, az üzemet pedig ipari vízzel. Azelőtt a településnek csak három kút állt a rendelkezésére, ami nem tudta biztosítani a vízellátást. A vasgyár segítségével a már létező tömbházak közelében háromezer méter hosszú vezetékhálózat építése indult meg. 1968-ban felvetődött az a javaslat, hogy a Kádár nevű dűlőben a falu szelétől mintegy két kilométerre egy duzzasztógátat építsenek, amely majd 11 000 méter hosszúságú fővezetéken juttatná el a vizet a lakosságnak. A szennyvízelvezető csatornahálózatot is az 1970-es évektől kezdik kiépíteni.

A településen régóta működik a *posta*, viszont a 70-es évekre válik a régió központjává, amely az 1980-as évekre *telefonközponttal* is kibővül. A telefonközpontnak 1980-ban 332 bekapcsolt vonala volt, amiből 298-at magánelőfizetők használtak.¹⁹

A város legfontosabb intézményei közé sorolható a vlahicai *korház*, amely hozzájárult a város lakóinak jobb egészségügyi ellátásához. 1948-ig a település orvosi ellátását egy Székelyudvarhelyről ingázó körorvos, dr. Rácz Zoltán végezte, aki az üzemi és bányatelepi munkások felmerülő betegségeit kezelte. 1953-ban rakják le a település orvosi rendelőjének alapjait. Ezzel párhuzamosan egy 25 ágyas üzemi fektetőt is létrehozna, amely majd rendelővé alakul.²⁰ Ennek következtében az orvosi ellátás az előző évekhez képest javult. Erre a városnak, s főleg a gyári dolgozóknak szükségük is volt, ugyanis a vasgyári magas fokú szennyeződések okozta megbetegedések megkövetelték az állandó orvosi ellátást.

A városszéli Kerekfenyő völgyben, az említett orvosi rendelőbe három orvost neveztek ki: dr. Vajda Ferencet és dr. Coman Arankát, akik a vasüzemben látták el feladataikat; dr. Vánky Kálmánt, aki a Bányatelepen végezte munkáját.

A korház megalakulását az 1950-es évek végére tehetjük, amikor az üzem kérelmére megalakult az annyira óhajtott intézmény, amelyet

a segesvári lutheránus egyház egykori tulajdonát képező, államosított nyaralóépületekben rendeztek be.²¹ A kórház beindításakor 40 ágygal működött. Az orvosok száma kiegészült még egy szülész-nőgyógyász szakorvossal is. Így az intézmény a Vlahicai Egyesített Kórház nevet vette fel. Három szakosztálya összesen 52 ágygal működött: a belgyógyászat, a sebészet és a szülész-nőgyógyászat.²² A következő évben megalakult a gyermekosztály is. Létrejött ezzel párhuzamosan a poliklinika, amely jelentősen segítette a lakosok egészségügyi panaszainak orvoslását.

A várossá válás után az újabb beruházásoknak köszönhetően tovább nőtt az ágyak száma. 1980-ra a belgyógyászat 60, a gyermekgyógyászat 30, a szülész 30 ágyas lett, ami összesen 120 ágyat jelentett.²³

A kórház kibővülésével a személyzet száma is növekedett, 1980-ra elérte a 127 főt. 1968 szeptemberében a város felső részére (az oláhfalusi részre) létrehozták az egészségügyi kört, amely két orvost és öt középkezelőt, valamint egy kisegítő egészségügyi személyt foglalkoztatott.²⁴ 1968 után létrehozták az egyetlen fogászati rendelőt, amely fogtechnikai laboratóriumot is magába foglalt, ugyanakkor röntgen laboratórium is létesült.

A vasüzem is rendelkezett 1958-tól egészségügyi rendelővel. A városi, körzeti és a vállalati rendelő dolgozói időszakos ellenőrzéseket végezve próbálták megakadályozni a különböző fertőző betegségek elterjedését a munkások között. A kórház nem csak a város, hanem a környékbeli falvak számára is az egyik legfontosabb egészségügyi intézménnyé alakult.

A hetvenes évek végéig a kórház a fénykorát élte, viszont a nyolcvanas évektől már teljesen átalakult. Az új kórháztörvényekkel osztályok szűntek meg, alakultak át. A központosítás, az orvoshiány és az anyagi gondok miatt megszűnt Vlahicán a sebészeti osztály, amely a város lakosainak problémákat okozott, hiszen műtétet csak Csíkszeredában lehetett elvégezni. Új fordulópontot jelentett a szülészeti osztály megszüntetése is, amely a kórház és a környékbeliek számára is nagy bosszúságot okozott. Nagy gondot jelentett a hetvenes évek végétől az orvosok elvándorlása, akik a jobb szakmai közeg és

anyagi megélhetés reményében Csíkszeredába, Székelyudvarhelyre vagy más nagyvárosba költöztek.²⁵

A hetvenes években épült egy 120 férőhelyes *naphőzi otthon*, három *óvoda* és egy *bölcsőde*. Az 1949-től működő 1-es számú óvoda, amely 25 férőhelyes volt, 1984-re 120 férőhelyessé vált, most már a vasüzemhez tartozva működött.²⁶ Mindezt elsősorban a magas gyermekszám tette lehetővé.²⁷

Az újonnan alakult város másik fontos intézménye az *iskola*. A városban két általános iskola és egy líceum biztosította az oktatást, valamint a vasüzem munkásainak az utánpótlását. Az általános iskolai oktatás régi időkre nyúlik vissza. Itt meg kell említenünk az oláhfalusi Mártonffi János Általános Iskolát. Megalakulását az 1700-as évekre teszik, viszont erre nincsenek pontos adatok.²⁸ Az épületről csak 1812-ből vannak írásos feljegyzések a helyi plébánia irattárában.

1945-ben a főút melletti épületben megnyílt az egységes gimnázium, de sajnos csak 1948-ig működött. 1948-ban az állam megszüntette az egyházi iskolát, és államosította annak vagyonát. Ugyanakkor ebben az időszakban, 1948–1956 között, beindult egy ipari szakiskola a volt állami iskola épületében, bányász, öntő, lakatos, kohász és villamosági szakosztályokkal.²⁹ Az iskola bentlakásának kezdetben Homoród-fürdő, a volt banképület, majd a kultúrotthon adott helyet. Az első igazgató Stemmer József volt, az oktatásért Ferenczy Lajos tanár felelt, ugyanakkor Csog Mihály öntőmester, Svella Dezső lakatos-esztergályos és Csiki János koházmester segítette a szakmai oktatást.³⁰ Az ipari iskolát 1956-ban felszámolták azzal az indokkal, hogy fenntartását az üzem nem tudja megoldani.³¹ A következő évben két általános iskola létesült, ami lehetővé tette mind Felszegen, mind Alszezen a község gyerekeinek oktatását.

Az 1957-es évtől új korszak kezdődik a településen oktatási szempontból, mivel megalakul ez év szeptemberében Kovács Mihály igazgatósága alatt az Elméleti Líceum 42 tanulóval.³² Az üzem kérésére az iskola leköltözött Szentkeresztbányára. 1960–70 között Végh Albert volt az igazgató. 1974-ben a főút melletti iskola helyére V–VIII osztályos általános iskola épült állami támogatással.

Mind a volt ipari iskola, mind az újonnan létrehozott liceum szorosan kötődött a vasüzemhez, hiszen ezek az iskolák biztosították a szakmunkásokat a vasüzem számára. 1963-tól a reál-humán szakkal rendelkező liceum és a szentkeresztbányai általános iskola egyesítve, az I–IX osztályokkal végezte oktatói munkáját. Ekkor az iskolát 5 liceumi, beleértve az esti és a nappali tagozatot is, 7 általános iskolai és 6 elemi osztály használta, összesen 509 tanulóval és 25 tanerővel.³³ A diákok létszámának növekedése következtében, nem volt elégséges a meglévő iskola épülete, ezért 1963-ban az elméleti liceum új épülettel bővülve még 10 osztálytermet tudhatott magáénak. Ebből két osztálytermet iskolaműhelyként használtak.

A szakliceumi oktatás az 1972–1973-as tanévvel kezdődött, amikor is az elméleti liceum átalakult szakliceummá, és így a Megyei Néptanács hatásköréből a Nehézipari Minisztérium felügyelete alá került, a teljes anyagi bázissal és személyzettel együtt.³⁴ A kiadott rendelet alapján két szerződés is kötött: a Hargita Megyei Tanfelügyelőség és a Nehézipari Minisztérium között 767/1972. március 10-i, és a Hargita Megyei Néptanács és a Nehézipari Minisztérium között 3886/1972-es számmal.³⁵ Mindkettő előírta, hogy az úgynevezett liceum régi épületét átadják az ipari liceumnak, amint felépül az új általános iskola.³⁶ Viszont az iskolák nem tudták megoldani az átadási problémákat, ezért a két iskola vezetősége között nézeteltérések adódtak.

Az első, 36 diákból álló osztály és az őket követők öt évet végeztek, az utána következők már csak négyet. Ezzel párhuzamosan beindult a szakiskolai képzés is: öntő, lakatos, esztergályos, villanyszerelő szakmákban. Az iskola fejlődését késleltették az osztálytermek, laboratóriumok és műhelyek hiánya. Az 1975–1976-os tanévben 547 tanuló számára csak 10 osztályterem állt rendelkezésre. A liceum erre az időszakra már szétvált az általános iskolától, de még mindig közösen használtak két épületet, ami gondot jelentett mind a tanároknak, mind a diákoknak. Így 1969-ben összesen 1100 tanuló volt, 1975-ben már 1200. 16 osztályterem és két műhely állt rendelkezésükre, amelynek következtében átlagban 75 tanuló jutott egy osztályteremre.³⁷ Egy másik nagy probléma a szakemberek, tanárok, mér-

nőkök és oktatómesterek hiánya, illetve azok elvándorlása volt. 1975-ben a líceumnak hat kinevezett tanára és 35 helyettes tanára volt.

A legnagyobb problémát a diákok otthon jelentette, vagyis a bentlakó diákok elszállásolása. 1972–1977 között hat helyre költözött a bentlakás, ami nagyon megnehezítette a diákok helyzetét. A tanulók sokszor Királyfűrdőről kellett kigyalogoljanak az iskolába, ami egy-két kilométert jelentett naponta.³⁸ A helyzet megoldására a líceum kibővítését igényelték a tanárok, így az iskola fejlesztésére egy 11 milliós beruházást adott a Fémipari Minisztérium, ami lehetőséget teremtett egy bentlakás létrehozására is.³⁹ Az építkezési munkálatok Lászlóffy Pál igazgatósága alatt kezdődtek el, a befejezés pedig Kovács Imre igazgató idejére esett. A munkálatok elvégzésében nagy szerepe volt a vasüzem támogatásának. Meg kell említeni ugyanakkor Ruzs Sándor üzemigazgató befolyását is, aki nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az iskolának a felszereltsége korszerűvé váljon.⁴⁰

A bentlakó diákok számára megépült 1976-ban a bentlakás, amely mintegy 100 diáknak biztosított otthont az iskolás évek alatt. 1979-ben megépült az iskolai étkezdé, a laboratórium épülete, amely hét tantermet foglalt magába, és egy műhelyépület hat teremmel.⁴¹ Az egyik legnagyobb beruházás az 580 négyzetméteres felületű tornaterem megépítése volt, ami 1980-ban készült el.

Az új tornaterem lehetőséget nyújtott a sportkedvelőknek, hogy megfelelő körülmények közt sportolhassanak. Ezt kiegészítették a már korábban megépített röplabda-, kézilabda-, kosárlabda- és atlétikapályák. Népszerű sport volt a tenisz, a labdarúgás, a kézilabda, amelyet naponta 8–9 órán át foglalttá tette a tornatermet. Népszerű volt a judo is, az edzéseken 18–20 tanuló is részt vett.⁴² A regionális versenyeken jelentős eredményeket értek el a város sportolói, viszont mégsem volt igazán tömeg alapú a sportolás.

Az 1967–1977-es tanévtől 1989-ig általában 4–5 párhuzamos IX–X. osztály volt és két-két XI–XII. osztály, valamint két szakiskolás osztály.⁴³ A főbb szakmák a nyolcvanas években továbbra is az öntő, öntőlakatos, kohász, villanszerelő, esztergályos voltak.

Az 1970-es évek közepétől megszervezték az esti tagozatot. A posztliceális képzés is beindult, amelyek technikusokat és mestereket képeztek a vasüzem számára. Viszont meg kell említenünk, hogy a tanár hiány miatt az elméleti oktatás színvonala alacsony volt, főleg a szakiskolákban. A szakmai oktatás jobb keretek között működött, hiszen megvoltak a tanított szakmáknak megfelelő műhelyek.

Néhány példa a líceumban előállított termékekről a nyolcvanas években, Máthé István iskolaigazgató idejében:⁴⁴

Év	Termékek száma	Fontosabb termékek
1981	531 800	Motortestekhez használt magvas, melegítő kályhák
1982	521 300	Kályhák, csapágyházak
1983	615 500	Esztergakések, görgők
1984	641 500	Kályhák, csapágyházak
1985	622 000	Fékpofák, akasztók

Mindezen termékek előállítása hozzásegítette a diákokat, hogy megtanulják a vasmegmunkálás alapjait, és ezáltal a vasgyár szakképzett munkásaivá váljanak. Erre jó példa az 1976-ban Resicán tartott országos szakmai versenyen való jó szereplés, ahol az öntők versenyén Gáll Mihály első díjat, Bálint László második díjat nyert, míg a kohászoknál Both Ákos harmadik díjat.⁴⁵ A líceum épülete sokszor adott helyet tudományos értekezleteknek, versenyeknek, tanácskozássoknak is. Példaként említhetjük az 1981-ben szervezett tudományos ismeretterjesztő konferenciát, amelyet a líceum fizika előadótermében tartottak.⁴⁶

1989 decemberében az oktatási helyzet itt is nyomasztóvá vált, főleg a román osztályok számát illetően. A román tagozat kényszerű létrehozása az 1985–86-os tanévben történt. Így 1989-re 24 osztályból 17 volt román nyelvű, természetesen ezekben is magyar nyelvű diákok jártak.⁴⁷

A város jelentősebb intézményei közé sorolhatók a *könyvtárak*. Az ötvenes években a településen két könyvtár működött: az üzemi könyvtár (szakszervezeti és műszaki gyűjteményekkel) és a művelődési ház könyvtára, amely majd városi könyvtárrá válik. Ehhez adódik

a két egyházi és a három iskolai könyvtár.⁴⁸ 1969-ben az üzemi könyvtár állománya 7300 könyvből állt, a városi könyvtár pedig 7200 könyvvel rendelkezett.⁴⁹ A könyvek nagy része szépirodalmi mű volt, a többi politikai, mezőgazdasági és tudományos.

Az üzemi szakszervezeti könyvtár 1980 végén 10 243 kötetből álló állománnyal büszkélkedhetett, ami leginkább szépirodalmi és társadalomtudományi kiadványból állt.⁵⁰ Az üzemi könyvtár műszaki állományát 7067 könyv és folyóirat alkotta. Ez a gyűjtemény a leglátogatottabbak közé tartozott, mivel a vállalat dolgozói itt találtak szakmai könyveket a munkájukhoz, ugyanakkor a szakliceumi diákok is gyakran felkeresték.⁵¹

1968-után az újonnan alakult városi könyvtár egyre több könyvet kapott, amelyek Szabó Klára könyvtáros rendszerezésének köszönhetően, naponta az olvasók rendelkezésére álltak. A városi könyvtár külön előirányzott összeget kapott a költségvetésből könyvvásárlásra.

Néhány adat a könyvek számbeli növekedéséről.⁵²

Év	Könyvek száma
1967	5 876
1972	8 160
1977	13 337
1980	17 248
1985	21 570
1989	23 838

Elsősorban a történelmi, magyar irodalmi és irodalomtörténeti könyvek és a regények voltak keresettek. Az olvasók főleg középiskolás tanulók voltak, de elég sok volt a felnőtt olvasó is, különösen a nők.⁵³

A város életében továbbá jelentős szerepet töltött be a *kenyérgyár* létrehozása, amely 1980 augusztusától nyitotta meg kapuit.⁵⁴ Azelőtt nehezen, vagy sorban állás révén lehet hozzájutni a mindennapi betevőhöz. Az újonnan létrehozott kenyérgyár naponta tíz tonna kenyeret is termelt, ami kielégítette a lakosság igényeit. A nyolcvanas évek második felétől viszont a jegyrendszer eléggé korlátozta minden-

fajta élelmiszer beszerzését, így az egy főre jutó kenyéradag számát is. Itt meg kell említeni viszont a vasüzem által épített városi kantint, amely a közellátásban nagyon fontos szerepet kapott, hiszen a gyár munkásainak és a lakosság egy részének étkezési lehetőséget biztosított viszonylag olcsón.⁵⁵

1972-ben *virágház* épült, amely a város díszítésében játszott fontos szerepet.⁵⁶ 1975-ben a városi *tűzoltóság* jött létre. Ugyancsak 1975-ben épült fel a *pionírház*, amely számos tevékenységi körnek adott helyett.

Gazdasági szempontból a *szövetkezeti* szerveződés volt jellemző, amely a település falu részében már a század elején létrejött, az úgynevezett Hangyaszövetkezet formájában, amely továbbra is fennmaradt, átalakulva kisipari szövetkezetté.

Az ötvenes években Szentkeresztbányán is létrehozták a szövetkezeti üzletet, a templom mellett pedig egy kocsmát működtettek bérelt helyiségekben.⁵⁷ 1960-tól mindkettőt átvette az állam, kialakítva az állami üzlethálózatot. Az egykori szövetkezeti üzletet több más épülettel együtt lebontották és létrehozták a bányai üzletkomplexumot. Ilyen üzlet volt a Hargita és a Szuper vendéglő. A már említett állami üzletkomplexum mellett 1982-ben adták át a cukrászdát, a bárhelyiséget és egy kenyérüzletet is.⁵⁸

Ezután a város lenti részét az állam látta el, de a falut továbbra is a szövetkezet. Eleinte az áruválaszték szegényes volt, alapvető cikkek hiányoztak, mint a lábbeli, a mezőgazdasági, háztartási felszerelések.

Közművelődési élet

A hetvenes években a közművelődési életben is változások történnének, mind a város felső felében, mind a város alsó részét jelentő bányán. Énekkarok, ifjúsági és iskolai táncsoportok, valamint gyermekkórusok alakultak.

A művelődés egyik jelentős szereplője a *színjátész csoport*, amely Tordai Sarolta oktató irányításával gyakran fellépett a környéken jelentős sikerekkel.⁵⁹ A közkedvelt népszínművek közül megemlítjük: a Sárga csikó, A csikós, Sári bíró, Liliomfi, Az elnémult harangok, A falu rossza, Tolonc, Botcsinálta doktor, Haragszik a pusztabíró című előadásokat. A 1980-as években a legnagyobb sikert a Dollár-papa

aratta, amelyet Szabó Klára 1982-ben újított fel. Hasonlóképpen kedvelt darab volt Tamási Áron színdarabja, az Énekes Madár, amely 25 előadást ért meg. 1975-ben a Megéneklünk Románia Fesztivál keretében országos III. díjjal tüntették ki a színjátszó csoportot.

A hatvanas-hetvenes években hagyománnyá vált, hogy novembertől márciusig minden csütörtökön *ifjúsági estet* tartottak a kultúrotthonban. Itt színdarabot tanultak be és adtak elő, majd táncot és énekeket oktattak. Rendszeresen szerveztek bálakat, multságokat, amelyen csak azok vehettek részt, akik rendszeresen jártak próbára.

A várossá válást követően Vlahicán *három népi zenekar, egy könnyűzenekar, egy vegyes felnőttkórus, két gyermekkórus és egy középiskolási ifjúsági kórus* működött. Ezen kívül két szakszervezeti ifjúsági tánc-csoport, iskolai tánccsoport, bányavállalati és vasüzemi színjátszó csoportok, szólóénekesek és szavalók képviselték a város művelődési életét.

Mindezen csoportoknak a fennmaradása Rusz Sándor gyárigazgatónak, Tordai Árpád kultúrigazgatónak és Szabó Lászlónak (aki harminc évig a vasüzem kulturális felelőseként tevékenykedett) köszönhető.⁶⁰ A népi egyetem körei is működtek, így 1974-ben összesen négy, 1980-ban pedig már 32 kör létezett. Ugyanakkor jó eredményeket értek el a vlahicaiak egyes szakmai képzéseken, mint például a szabás-varrás vagy a fafaragás.⁶¹

1982-ben került sor Vlahicán egy képzőművészeti kiállításra, amelyen összesen 150 faragott tárgy, 50 festett bútordarab és 30 kézimunka került közszemlére.⁶² A kiállított tárgyak közt asztalkák, támlaszékek, függőnytartók, asztali lámpák, tálcák, könyves szekrények, könyvespolcok, székely kapuk, díszpárnák, terítők, falvédők, ládák stb. voltak.

A városi *faragókör* készítette a legjelentősebb alkotásokat a környéken, és oktatta a fafaragást. A vlahicai faragókört Barabás Lajos hozta létre 1975-ben a Pionírház keretében. 1978-tól a kultúrotthon felnőtt köre lett, 1982 őszétől pedig az üzem mellett működött. Végző helyévé a vasgyár klub épülete vált, amelyet Székely Népi Fafaragók Klubjának neveztek el.⁶³ A kezdeti tanfolyam 1978-ban kezdődött a felnőtteknek 8 személlyel. 1979-ben 6 új taggal bővült, 1981-ben még 7-tel, 1983-ban

12-vel, 1984-ben pedig a tagok száma elérte a 40-et.⁶⁴ Barabás Lajos tanítványai közül megemlíthetjük: Bokor Dénest, Szász Lászlót, Máthé Mihályt, Bartha Imrét, Simó Istvánt, Sófalvi Sándort, Burus Vilmost, Bíró Tivadart, Szabó Albertet, Nagy Ferencet, Benedek Ferencet, Ferenc Ernőt, Godra Jánost.⁶⁵ Ők készítették a polgármesteri hivatal, valamint a katolikus plébánia előtt álló székely kapukat. A fafaragó kör majdnem minden évben szervezett népművészeti kiállításokat, részt vettek hagyományszerűen a megyei fafaragók különböző helyszíneken megrendezett találkozói, tapasztalatcserével egybekötött kirándulásokat szerveztek. 1980-ban a Megéneklünk Románia fesztivál országos döntőjén, mind a fafaragók, mind a szövők első díjat kaptak.⁶⁶

Barabás Lajoshoz hasonlóan, áldozatos munkája végett Szabó Botár Erzsébetet, ismertebb nevén Böbe nénit tekintette büszkeségének a város, hiszen ő tanította a *szövést és a varrást* úgy a fiatal lányoknak, mint az idősebb asszonyoknak. Böbe néni tanítóképzőt végzett, és fokozatosan hivatása mellett a szövés, varrással kezdett foglalkozni. Szerinte a tárgykészítés, a szövés, a varrás, a fonás, a fafaragás a hagyományos székely falu mindennapos tevékenységéhez, életéhez tartozott. A használati tárgyak készítésének járuléka a tárgy díszítése volt, amely az alkotó „belső értelmi és érzelmi motivációját” mutatja meg.⁶⁷ Így jött létre egy-egy faluközösség, tájegység sajátos tárgykészítő és népi díszítő formakincse.

Böbe néni 1965 és 1982 között több mint 190 asszonyt tanított meg szedettesek és hímesek szövésére. 1977–78-ban jelent meg a „*Lövétei Szedettesek*” című könyve, amelyet majd később többször is kiadtak. Ebben a műben Böbe néni 121 mintát gyűjtött össze a környékről, és mutatta be részletesen. Szerinte a szedettesek és szóttesek megjelene és szövése időben is legjobban e tájegységhez, a Kis-Homoródi menti falvakhoz kötődik, mivel a legtöbb és a legrégebbi tárgyi hagyatékok Lövéten kerültek elő, ezért adta a művének ezt címet.⁶⁸

Négy alkalommal is meghívták oktatónak a Gyergyószárhegyen megrendezett alkotótáborba. Közben pedig elkészítette a szárhegyi kastély lovagtermének egyik legcsodálatosabb abroszát.⁶⁹ Szótteseit széthordták a világ minden tájára. Böbe néni keze munkája az a négy

stóla: egy piros, egy fehér, egy zöld, és egy lila, amelyeket ajándékként nyújtottak át a Szentatyának magyarországi útja alkalmával. A szötteket készítették még Sándor Erzsébet, Sándor Veronika, a bútorfestők közül megemlíthetjük Cseke Ilonát, Kövér Zoltán, Gáspár Irmát, Farkas Irént.

Mindezen körökön kívül a kultúrház feletti termekben nagyon sokféle tevékenység zajlott. A már említett faragókörön kívül a fúvószenekar próbált, rendszeresen találkoztak itt a fotósok, a linóleumkészítők, a rádiósok valamint a nagy látogatottságnak örvendő turisztikai kör tagjai is. Megbeszéléseket, előadásokat, kirándulásokat, expedíciókat szerveztek. Szép eredményeket ért el a Straub Károly tanár vezette tornakör, valamint az Ács tanárházaspár sakkcsapata. Megszokott volt az író-olvasó találkozások szervezése, a kerekasztal-megbeszélések, és a különböző kultúrscsoportok közötti eszmecsere.

A közkedvelt *Nárciszfesztivál* megrendezése Rusz Sándor üzemigazgató és Kovács Lajos néptanács elnök nevéhez fűződik. Az első fesztiválra 1976 júniusában került sor, azóta minden évben megrendezik ezt az ünnepséget. A rendezvény műsorait szabadtéri színpadon tartották egy kivétellel, amikor az esős idő miatt a Bartók Béla Művelődési Házba kellett beszorulni. Kötelező volt az ünnepi műsorba bevenni a román táncot, ami természetesen nem jelentett akadályt az ünneplők számára. Ez a fesztivál lehetőséget nyújtott a környékbelieknek, hogy találkozzanak, ugyanakkor a néphagyományokat kedvelőknek pedig jó szórakozást biztosított.⁷⁰

A *sportélet* a városban nem volt széles körben elterjedve, viszont azok, akik sporttal foglalkoztak megyei szinten elég jó helyezéseket értek el. 1980-ban a vasipari vállalatok amatőr röplabdázóinak zónadöntőjén a vlahicai munkások harmadik helyet értek el. A Vlahicai Vasas sportegyesület kispályás labdarúgótornáján a helyiek az első helyet szerezték meg.⁷¹

Jelentős kulturális tevékenységet folytattak a diákok a *szaklíceum diákszínpada* keretében, amely képes volt művészi színvonalú színdarabokat bemutatni a tanárok segítségével. A színjátszó csoport irányítói Szikszai Annamária az elméleti liceum időszakában, a 70-es évek végén Tordai Árpád, majd Molnár Sándor, Boldizsár Ágoston és

Gagyi József irányításával működtek a diákszínjátszók.⁷² Diákszínészek vendég szereplései is az újonnan kialakult líceum hírnevét növelték, hiszen felléptek Erdővidéken, Oroszhegyen, Székelykeresztúron, Zetelakán stb. Az egyik legemlékezetesebb fellépés az enyedi Bethlen Gábor kollégiumban volt, ahol a három csoport közösen lépett fel.⁷³

Ugyanakkor *irodalmi esteket* is szerveztek, saját népi zenekara volt a líceumnak, amely kísérte a népi tánccsoportot.⁷⁴ A tánccsoport több versenyt nyert, sok előadáson lépett fel, mindezt Szabó Lászlónak köszönhetően, hiszen ő kezdte el a táncoktatást.⁷⁵ Később őt követték Lifu Zoltán és Lőrinc Csaba táncmesterek.

Természetesen nem maradhatott el a hagyományos nagykorúsítási, illetve szalagavató bál megszervezése, az új diákok számára a gólyabál. Az 1983-as évtől kezdődően a XII. osztályosok megrendezték minden évben a szüreti bált, amelyre meghívták a szülőket is. Mindezt kiegészítette az iskolai karnevál, a búcsúbál, amelyet a XI. osztályosok szerveztek a XII. osztály részére.

A város *könnýúzenekara* is jelentős szereppel bírt a környéken, hiszen minden környékbeli bálon és lakodalmon ők zenéltek. A zenekar a Nárcisz nevet viselte, tagjai a következő személyek voltak: Herceg Mihály, Gidró László, Demeter János, Márk László, Sándor Álmos és Filip Mária. A zenekar jelentős eredményeket ért el az évente megszervezett Megéneklünk Románia Országos Fesztiválon. Például az 1980-ban Borszéken rendezett fesztiválon Filip Mária szólista második díjat nyert.⁷⁶ A következő évben a Kádár Kata balladájának zenés feldolgozásával nagy sikert arattak, ugyanakkor a népszerű könnýúzene vetélkedőkön jó eredményeket ért el a már említett Filip Mária szólista.

A város egyik legnagyobb kulturális nevezetessége a *Gyermek-filharmonia*, amely 1982 májusában alakult meg az 1. számú általános iskola kórusa és fúvószenekara összevonásával. Az első nagy koncertjét az 1982-es év júniusi évváró ünnepségen tartotta, ahol 4 művet adott elő a 140 tagú kórus. A kezdeti taglétszámot továbbra is megőrizte. A 110 kórustag mellett 40 zenekari tag alkotja a Gyermek-filharmoniát, 10–12 fúvós, a többi vonós. A zenészek képzése a

Pionírházban történt Haáz Sándor zenetanár vezetésével, aki 1978-tól kezdett tanítani Szentegyházán. A Gyermekfilharmónia lehetőséget nyújt a környék ifjúságának, hogy megismerjék mind a klasszikus zenedarabokat, mind a népdalokat. Emellett lehetőséget kínál valamely hangszeren való játszás megtanulására is. Így a városi és környékbeli gyerekek nagy része énekelt vagy zenélt a filharmóniában. 1983-ban és 85-ben országos díjat nyert a Gyermekfilmharmónia, melynek köszönhetően 1990-ig állami támogatásba részesült, ami lehetővé tette az együttes fennmaradását és fejlődését. Napjainkban Európa szerte ismert a filharmónia, amely minden évben különböző országokban turnézik, népszerűsítve mind a magyar folklórt, mind Szentegyházát.

A városlakóknak még szórakozást biztosított, az 1955-ben létrehozott vasgyár melletti kultúrházban felállított *mozi*, amely a hetvenes évektől, mintegy 300-350 nézőnek adott lehetőséget a kikapcsolódásra.⁷⁷ Ezzel párhuzamosan megnőtt a nyolcvanas évek végére a sajtó-, rádió-, és televíziókészülékek száma is. Így 1980-as évek végére 585 rádió-előfizetőt és 915 televízió-tulajdonost tartottak nyilván.⁷⁸

Befejezésül

Összességében elmondható, hogy a Ceaușescu diktatúra ellentmondásos időszakában az ország iparosítása lehetővé tette egyes települések felemelkedését és fejlődését. Ennek köszönhetően települések váltak ipari vagy turisztikai központtökká.

A város jelenleg a válságkorszakát éli, mivel óriásira nőtt a munkanélküliség (a vasgyár hanyatlásának köszönhetően), a lakosság pedig elöregedett, annak a következményeként, hogy a fiatalok máshol keresnek megélhetést.

JEGYZETEK

- ¹ Ábrám Zoltán: *Szentegyháza*. 1998. 7–10. (A továbbiakban Ábrám, 1998.)
- ² Vofkori László: *Székelőföld útikönyve*. I. köt. Bp., 1998. 577–596.
- ³ Vincze József *bukaresti nagykövet jelentése*. In: Történeti kényszerpályák – Kisebbségi reálpolitikák II. Csíkszereda, 2003. 287–289.
- ⁴ Sarány István – Szabó Katalin: *Megyecsinálók*. Csíkszereda, 2001.
- ⁵ Ábrám, 1998. 125–133.
- ⁶ Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România, 1968. május.
- ⁷ Ábrám, 1998. 125–133.
- ⁸ Szentegyháza Városi Tanács Irattára (a továbbiakban SZ.V.T.I.)Városi anyakönyvi kivonat 1968.
- ⁹ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita, Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Bp., 1998. 167–168.
- ¹⁰ SZ.V.T.I. Evidența Blocurilor de Locuințe 1960–1989.
- ¹¹ Vajda Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Buk., 1983. 175. (A továbbiakban Vajda, 1983.)
- ¹² Uo.
- ¹³ András Bálint: *Ahol városavatásra készülnek*. In: Hargita I (1968. április 26.) 55. sz.
- ¹⁴ Koszta István: *A vasöntők városa Vlahica*. In: Hargita II (1969. február 14.) 37. sz. (A továbbiakban Koszta: *A vasöntők...*)
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Füstös Jenő: *Együtt a lakossággal*. In: Hargita XVII (1985. szeptember 24.) 225. sz.
- ¹⁷ Borbély László: *A városiasodás ütemének gyorsítása*. In: Hargita III (1970. március 11.) 57. sz.
- ¹⁸ Demeter Zoltán: *Tovább lépnek a városiasodás útján*. In: Hargita V (1972. február 2.) 26. sz.
- ¹⁹ Ábrám, 1998. 129.
- ²⁰ Vajda, 1983. 117.
- ²¹ Ábrám, 1998. 198–203.
- ²² Uo.
- ²³ Koszta: *A vasöntők...*
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Ábrám, 1998. 198–203.
- ²⁶ Végh Albert (1986): *Mică Monografie privind dezvoltarea învățământului din orașul Vlăhița*. 6–7. [kézirat, Végh Albert tulajdonában]
- ²⁷ Koszta: *A vasöntők...*
- ²⁸ Ábrám, 1998. 82–89.

- ²⁹ Máthé István – Nagy Eszter (szerk.): *40 éves a szentegyházi líceumi oktatás*. Csíkszereda, 1998. 8–9. (A továbbiakban *40 éves a...*)
- ³⁰ Végh Albert: *Szentegyház-as-Oláhfalú*. 27. [kézirat, Végh Albert tulajdonában]
- ³¹ Vajda, 1983. 83–89.
- ³² Uo.
- ³³ *40 éves a...*, 12–15.
- ³⁴ R.SZ.K. Minisztertanácsának 663/1972. június 9-i rendelete. In: R.SZ.K. Hivatalos Közlöny, 1972. jún.
- ³⁵ *40 éves a...*, 12–15.
- ³⁶ Koszta: *A vasöntők...*
- ³⁷ Bálint András: *Szavazásról Vlahicán*. In: Hargita II (1969. február 26.) 47. sz.
- ³⁸ Bálint András: *Hétvégi őrzőjárt Vlahican és Lövétén*. In: Hargita I (1968. május 15.) 70. sz.
- ³⁹ *40 éves a...*, 12–15.
- ⁴⁰ Végh Albert (1986): *Mică Monografie...*, 5.
- ⁴¹ Bereczki Károly: *Iskolaváros születőben*. In: Hargita XI (1976. december 30.) 203. sz.
- ⁴² Gaál Péter: *Tömegalapot a sportnak. A Hargita kerekasztala Vlahicán*. In: Hargita VI (1973. március 27.) 71. sz.
- ⁴³ *40 éves a...*, 17.
- ⁴⁴ Végh Albert (1986): *Mică Monografie...*, 28.
- ⁴⁵ Hecser Zoltán: *Őrségváltás az örök tűz birodalmába*. In: Hargita IX (1976. szeptember 19.) 116. sz.
- ⁴⁶ Székedi Ferenc: *Ahová hívnak-megyünk*. In: Hargita XIV (1981. május. 20.) 117. sz.
- ⁴⁷ *40 éves a...*, 17.
- ⁴⁸ Ábrám, 1998. 195.
- ⁴⁹ Koszta: *A vasöntők...*
- ⁵⁰ Szentegyházi Üzemi Könyvtár Irattára. Registru de Mişcare a Fondului Bibliotecii Intreprinderii 1968–1989.
- ⁵¹ Vajda, 1983. 180.
- ⁵² Szentegyházi Könyvtár Irattára. Registru de Mişcare a Fondului Bibliotecii Vlăhiţa.
- ⁵³ Ábrám, 1998. 195.
- ⁵⁴ Ferencz Imre: *Felavatás után*. In: Hargita XIII (1980. szeptember 17.) 221. sz.
- ⁵⁵ Ferencz Imre: *Olcsón-kiadásat*. In: Hargita XIII (1980. október 1.) 233. sz.
- ⁵⁶ SZ.V.T.I. Kimutatások.

- ⁵⁷ Ábrám, 1998. 170.
- ⁵⁸ Uo. 130.
- ⁵⁹ Koszta: *A vasöntők...*
- ⁶⁰ Ábrám, 1998. 193.
- ⁶¹ Vajda, 1983. 179.
- ⁶² Ferency Lajos: Népművészeti kiállítás Vlahicán. In: *Új Élet*, 1982.
- ⁶³ Szabó Klára: *Ne menjen feledésbe*. In: Szentegyházi Hírlap VI (1997) 2. sz.
- ⁶⁴ Barabás Lajos: *A fafaragók Klubjának rövid története*. [kézirat, a Szentegyházi Városi Könyvtár tulajdonában]
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ Vajda, 1983. 179.
- ⁶⁷ Szabó Botár Erzsébet – G. Bíró Katalin: *Lövétei szedettek*. Csíkszereda, 1978, 5–10. (A továbbiakban Szabó – Bíró, 1978.)
- ⁶⁸ Uo.
- ⁶⁹ Szabó Klára: *Ne menjen feledésbe*. In: Szentegyházi Hírlap IV (1995) 1. sz.
- ⁷⁰ Borbély László: *Nárciszfesztivál Vlahicán* In: Hargita XIII (1980. május 16.) 115. sz.
- ⁷¹ Péter László: *A források dala*. In: Hargita XIII (1980. augusztus 19.) 196. sz. (A továbbiakban Péter: *A források...*)
- ⁷² 40 éves a..., 20.
- ⁷³ Uo.
- ⁷⁴ Vajda, 1983. 180.
- ⁷⁵ Berecki Károly: *Szabó László táncosai Zsögödfürdőn*. In: Hargita IX (1976. június 1.) 3. sz.
- ⁷⁶ Péter: *A források...*
- ⁷⁷ Szentegyházi Gábor Áron Líceum Irattára. Monografia Grupului Școlar Industrial de Fier Vlăhița. 1972–1989.
- ⁷⁸ Ábrám, 1998. 180.

MIKLÓS ZOLTÁN

Az agrárhagyományok éltetése Korondon

Székelyföld falusi háztartásainak jellegét napjainkban a vegyes gazdálkodás határozza meg. A földművelés mellett, az árukereskedelem és vendéglátóipar egyetlen faluban sem vált még annyira uralkodó ágazattá, mint a sóvidéki Korondon. A néprajzi jellegű kiadványok tudatosan kihangsúlyozták a kézművesség szerepét, hiszen e foglalkozáskör által e település kivételt képezett a szomszédos sóvidéki falvak körében. A hétszázat meghaladó kisipari és kereskedői engedély irányadónak tűnik a falu össztermelésére nézve, de kisebb számban még léteznek olyan családi gazdaságok, amelyek a téesz felbomlását követően továbbra is a mezőgazdasági termelésre alapozták háztartásukat. Ezek a családok – bizonyos okok miatt – nem tudtak felzárkózni a falu fejlődési irányvonalát meghatározó szekundér (ipar) és terciér (szolgáltatás) ágazatokhoz. Míg más falvak esetében éppen a vállalkozó réteg képezi a számbeli kisebbséget, és a társadalomtudományi elemzések is ez utóbbi egyének kreativitását és sajátos attitűdjét hangsúlyozzák,¹ az általam vizsgált faluban az agráriumnak alárendelt életstratégiák számítanak különcöknek.

A hagyományos földműves közösségekben a családok életvitelét a növénytermesztés és állattenyésztés határozta meg. A földhöz való ragaszkodásban fellelhető volt ugyanakkor egy olyanfajta idillikus viszonyulás, amely által a mezőgazdaságban kifejtett fizikai munkát az életmód természetes tartozékaként tekintették, ebből eredően pedig, azt nem élték meg teherként. Napjainkban ugyanezen érveket sorolták el mezőgazdasági termelőtevékenységük motiváló tényezőjeként a földműveléssel foglalkozó korondi gazdák. Tény viszont, hogy Korond esetében egy árnyaltan rétegzett falusi társadalomról beszélhetünk, s bár az egyes életutak számtalan tényező együttes hatásától függnek, fontosnak tartom azon réteg stratégiáit vizsgálni, amely továbbra sem volt hajlandó/képes szakítani a szülők, nagyszülők hagyományos életmódjával.

A „mindent termelő” kisbirtokok jövedelme nem közelíti meg az árukereskedelemből származó bevételek értékét, s jelenleg egyetlen olyan agrárvállalkozó sem él a faluban, aki kizárólag ilyen beruházások során halmozott volna fel tetemes vagyont. A kereskedelmi és szolgáltatói ágazatokkal szemben a mezőgazdasági termelés csak az önfenntartó életmódra való berendezkedésre biztosít lehetőséget, ezért – urbánus közösségekre jellemző módon – átértékelődött a gazdálkodás megítélése, és napjainkban sokak részéről elmarasztaló vélekedést vált ki. A földművelést és az állattartást elutasító magatartás olyannyira felerősödött, hogy a legtöbb viszonteladó már szárnyasokat sem tart portáján.

A téma körülhatárolása

Korond földműves múltjára vonatkozó adatokat főként a helyi értelmiségi elit által szerkesztett monográfiák tartalmazzak.² Ezek nagyrészt a termelőágazat történeti aspektusait domborítják ki, illetve a kézművesség tárgykörére helyeznek hangsúlyt. Kivételt képeznek Bárh János munkái, amelyek elsődleges forrásokkal adatolt részletes leírások. Az említett szerző érdeme, hogy módszeresen dolgozta fel a korondi hegyi tanyák, valamint a közbirtokosság történetét.³ Továbbá Madar Ilona kötete részletezi Sóvidék földműves múltját. A kiadvány számos történeti dokumentum közzététele mellett főleg a technológiai leírásoknak biztosít teret.⁴ A korondi *Új Élet* kollektív gazdaság létrejöttének mechanizmusát Bodó Julianna – gazdag interjúanyag közzétételével együtt – értelmezte.⁵ A jelenkori agrárviszonyok szakszerű, tudományos elemzése viszont teljesen hiányzik.

Jelen dolgozatban a kerámiakészítés elterjedése előtti termelési módok – történeti források általi – rövid bemutatását követően arra keresem a választ, hogy a napjainkban is dokumentálható életstratégiák milyen mintákat őriznek a kollektivizálás előtti gazdálkodásból; létezik-e folytonosság a földműves családok esetében; mi motiválhatta továbbra is a mezőgazdasághoz való ragaszkodást.

A történeti aspektus tárgyalása nyomatékossítja, hogy a közösség termelői hagyománya ma is nagy hatással bír a tradicionális életmóddal jellemezhető családokra. A székelyföldi agrártermelés magánszek-

torában nyilvánvaló, hogy az aktuális feltételrendszer még mindig kulturálisan alárendelt, tehát vitathatatlan a gazdálkodás kulturális beágyazottsága.⁶ Mivel a falvak esetében differenciált kisközösségekről beszélhetünk – annál inkább Korond rétegzett voltáról – vizsgálatom során azon társadalmi alakzat működési elveit, stratégiáit kísérem figyelemmel, amelyben ugyanazon időben fellelhető a termelő, elosztó és fogyasztó tevékenység. Az ilyen egyéni gazdaságok működéséhez a következő alapfeltételek szükségesek: a földbirtok, a gazdasági eszközkészlet, az igaerő és a munkaerő. Ezek együttesen alkotnak teljes gazdaságot.⁷ Hasonló feltételeknek eleget tevő gazdálkodói formaként a *családot* jelölöm meg.

A kiemelt (termelő)egység a valóságban nem képez osztatlan kategóriát, mégsem minősíthető csupán elméleti *típus*nak. Ezek összetétele változatos lehet, hiszen egyaránt beszélhetünk több generációs, vagy akár nukleáris családokról, amelyeken belül többcsatornás jövedelemszerzés figyelhető meg. Az elemzés alanyainak megjelölésében gondot okozhat az a jelenség, hogy ugyanazon családi kötelékek által összetartozó személyek más-más termelőágakban igyekeznek megélhetéshez jutni. Ilyenkor főként a generációs tényezők bizonyulnak különbségtévőknek. Néhány eset azt példázza, hogy a fiatalabb nemzedék – jólétet biztosító – kereskedő tevékenysége nem ösztönzi a szülők/nagyszülők profilváltását, s továbbra is ragaszkodnak az örökölt (agrár)tudásuk érvényesítéséhez.

A családi kisgazdaság esetében nem beszélhetünk a tevékenységi körök világos szétválásáról. S annak ellenére, hogy már nem érhető tetten a hagyományos földműves közösségek tagjaira jellemző kooperáció,⁸ a generációs különbségek keltette fogyasztói igények ellenére is nagy számban figyelhetők meg közös háztartások. A közvélemény és szakirodalom alapján Korondról kialakított általános nézettel teljesen ellentétes ezen üzemforma,⁹ s bár a nyilvánosság irányába exponált image-ből szinte nyom nélkül hiányzik a földműves életstratégia, az összlakosság kisebb hányadának életmódja még mindig a paraszti életvitelre jellemző irányvonalak mentén szerveződik. A középparaszti mintára szervezett szántóföldi növénytermesztést és állattenyésztést magába foglaló vegyes gazdaságok elsősorban a

„mindent termelő” stratégián nyugszanak.¹⁰ Önellátó magatartásuk folytán azonban nincs lehetőség látványos gyarapodásra. A sóvidéki talajviszonyok közepette újabb beruházásokra, technológiai fejlesztésekre volna szükség, mindezek hiányában azonban elsősorban az élő munka hangsúlyozottan magas aránya jellemzi a háztartásokat.

Az érdekképviselői szervezetek s a gazdálkodást támogató lokális intézmények deficitese tevékenysége, vagy éppen ezek teljes hiánya az agrárorszék fejlődésének késleltetését/visszafejlődését eredményezik. A jelenség a Székelyföldön,¹¹ s ugyanúgy Erdély más területein¹² is általánosnak mondható. A kooperáció hiányát az egyének közti bizalmatlanság gerjeszti, de ennek tudatában sem töreksenek konszenzusra, így továbbra is csupán az individuális módon történő erőfeszítések sikerében reménykedhetnek. A kutatott faluközösség múltjában több példa igazolja a közösségi együttműködések hatékony voltát. A XIX–XX. századok fordulóján Korond még bővelkedett kooperációs alakzatokban: pl. közbirtokosság,¹³ fogyasztó- és hangyaszövetkezet,¹⁴ valamint gazdakör működött a faluban.¹⁵ A birtok-kisajátítások és a központi vezérlésű gazdálkodás hatására a termelőegységeket egybefogó közösségi jelleg olyannyira feloldódott, hogy elemzésem során ezek működéséről csupán történeti adatokkal szolgálhatok.

A szóban forgó faluban fellelhető jelenkori termelőágazatok folyamatos adaptáció révén bontakoztak ki. Annak ellenére, hogy már a XVII. századból vannak adatok az agyagművesség jelenlétéről, a földművelés térvesztése csak a XIX. század végén vált hangsúlyossá, az 1962-es kollektivizálás pedig éles választóvonalként tekinthető. Az ipari szektor kiépülésével, a téészek létrehozásával azonban jelentősen szűkült az agrárium vonzereje. Bár napjainkban nem beszélhetünk a faluközösség döntő többségére kiterjedő önellátó mezőgazdasági termelésről, tévedés volna ennek jelentősége fölött elsiklani. *„Nagy érték volt a föld. Ha egy parcellát eladtak a gazda földje mellett, sok nélkülözésre vállalkozott a család. Akár hónapokig is vállalták a puliszkán életét”* [A. L.]. Belátásom szerint az eddigi elemzések kevés figyelmet szenteltek a mezőgazdasági termelésre

alapozó, valamint az ipari és szolgáltatói ágazatokból jövedelemhez jutó családok közti helyi interakciókra.

Az utóbbi száz év történéseit szemlélve, rendkívül változatos életutak kiteljesedéséről beszélhetünk, hiszen a gazdasági stratégiák sosem korlátozódtak csupán az agrárium nyújtotta lehetőségekre. A jelentkező alternatívák esélyével élve, a többgenerációs nagycsaládok együttesen olyan termelőágazatokban kötötték le munkaerejüket, amelyből – a bizonytalan agrárium javára – a földek visszaszolgáltatását követően észszerűtlen volt kihátrálni. A családi kisüzemen belül bármennyire is szükség volt a gyermekek munkaerejére, a szülők továbbtanulásra ösztönözték gyerekeiket.¹⁶ Korondra is érvényes az a más erdélyi településeken végzett megfigyelés, miszerint a központosított gazdálkodás időszakában minél több családtag tudott elhelyezkedni a mezőgazdaságon kívül eső gazdasági rendszerben, annál sikeresebb életstratégiát tudott megvalósítani az adott família.¹⁷

A kisipari üzemforma meghonosodásával a fennebb jelzett termelőegység nem bomlott meg. Az agyagművesség munkafázisainak (előkészítés, korongozás, mázörlés, virágozás, szárítás, égetés, értékesítés) elvégzésében a család minden tagja egyaránt részt vállalt, a munkafolyamat tehát szoros családi együttműködést feltételezett. A nyersanyag kitermelésétől a késztermék értékesítéséig a családtagok közös munkavégzésére volt szükség. Az 1989-es rendszerváltozás után a földbirtokok visszaszolgáltatását követően, a hajdani kollektív gazdaságban valamilyen tisztséget betöltő személyek továbbra is igyekeztek a mezőgazdasági ágazatokban érvényesülni, de nem voltak idegenek azok az esetek sem, amikor az idősebb generáció tagjai, kiválva a családi (kisipari) termelésből, a hagyományos földművelés mellett döntöttek. Ez utóbbi kategória cselekedetében a földhöz való sajátos viszonyulást kell felismerni. A magántulajdon megszüntetése előtti időszak állapotának rekonstrukciója reményében munkálkodtak, amikor kezükben tartották a gazdaságot, irányították a családi termelést, hiszen több évtizedes tapasztalatukból jól ismerték a mezőgazdasági munka fázisait, ismerték a természet helyi rendjét.¹⁸

A rendszerváltást követő néhány évben, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak körében észlelhetővé vált azon technikai és mentális visszarendeződés, mely folyamatot napjaink társadalomtudományi elemzéseiben gyakran *visszaparasztosodásnak*¹⁹ neveznek. A hasonló viszonyok közepette létrejött családi kisgazdaságokat általában minimális pénzforgalom jellemzi, adó- és illetékvonzataik nincsenek, a kifejtett munkát nem regisztráltatják, a megtermelt élelem és jövedelem pedig nem képezi semmilyen kalkuláció, statisztika részét.²⁰ Napjainkban Korondon a földművelés már senkinek sem kölcsönöz tekintélyt vagy presztízst. Bár megfigyelhető, hogy még az egyházi előljárók megválasztásakor irányadó lehet egy jó gazdacsaládból való származás, a közigazgatási vagy más nyilvánosságot feltételező funkciók betöltésében már az egyéb gazdasági rendszerekben foglalkoztatottak kerülnek túlsúlyba.

Közel négyszázötven család részese az agrárszektornak, de egyetlen háztartás sem alapoz kizárólag a mezőgazdasági termelésből származó jövedelemre. A kereskedőréteghez viszonyítva, az önfenntartó családi (agrár) kisüzemek esetében nem nevezhető általános jelenségnek a prosperitás. A felaprózott területek mérete, valamint a nehéz talajviszonyok miatt sok parcella alkalmatlan a gépi erővel történő művelésre. Ugyanakkor a gazdák egy része képtelen megfizetni a gépi munkavégzést, így továbbra is kénytelenek állati munkaerőre alapozni, csak egy közepes szintű háztartást tudnak biztosítani. A más gazdasági ágazatokban dolgozó személyek életviteléhez képest háztartásaik szerényebbnek számítanak, s minőségi változtatásra – előrelátatólag – csupán termelőstratégiájuk átszervezése következtében mutatkozik esély.

Az agrártér

A Korondi-medence benépesedése során a mezőgazdasági termelés egyre nagyobb területekre terjedt ki. Az agrártér elsősorban az állattenyésztés területe volt. A lakosok számára ez képezett prioritást, hiszen a későbbiekben is mind a sóbányászat, mind a szekeres foglalkozás ígás állatok meglétét feltételezte. Annak ellenére, hogy a sóvidéki talajviszonyok kevésbé alkalmasak a gabonatermesztésre, az

állattartás mellett a földművelés is a gazdálkodás részét képezte. Itt a termőtalaj sajátos változata alakult ki, amely kedvezőtlen fizikai tulajdonságú, nyirkos, szívós agyagtalaj.²¹ Szikes összetétele miatt terméshozama nem kielégítő, a magas fekvésű parcellák trágyázását nehéz megközelíthetőségük is gátolja. A Korondi-medence úgynevezett *agyagtalaja* a negyedosztályú szántóföldek kategóriájába sorolható.²² A fellelhető talajtípusok többsége inkább a takarmánynövények termesztésére alkalmas, a platóvidéken főleg a legeltetésre berendezkedett havasi tejgazdaságok jellemzőek.²³ Művelhető földjük mindig kevés volt, de az alsóbb fekvésű parcellákon igyekeztek megtermelni a háztartásban nélkülözhetetlen gabonaféléket: búzát²⁴, kukoricát, árpat, rozst, zabot, burgonyát. A hegyi szántók – melyeket elsősorban nehéz megközelíthetőségük miatt nem lehetett trágyázni – még kellő pihentetés mellett is főként a zab termesztésére voltak alkalmasak.²⁵

Az agrártér terjeszkedése ellenére a XVI. századi Sóvidéken már észlelhetővé vált a középszekélység társadalmi súly- és térszerkezése.²⁶ Az 1562-es székely felkelést követően azáltal, hogy János Zsigmond megszüntette a székely önkormányzatot, a térségben szigorúbb hűbéri viszonyok váltak uralkodóvá. Nem csak a jobbágytelkek kerültek nemesi tulajdonba, de a szóban forgó falu is elveszítette határa legtermékenyebb részét: a Sófalva irányába eső jó minőségű mezőgazdasági területet. Ez idő alatt észszerűen kihasználták a kiterjedt tölgyfaerdők adottságait. Ott nemcsak saját disznaikat makkoltatták, hanem gyakran (tölgyerdőkben) a szegényebb szász falvak sertéseinek legeltetéséből is hasznot húztak.²⁷

Korond lakosai a XVII. században sem mentesültek a földesúri önkény alól. Az *1627-ben volt udvarhelyszéki nemesek Catalogusa* két korondi földesúr Kovács János és Ambrus Gergely nevét rögzítette.²⁸ Egy évszázaddal később gr. Esterházy Dániel birtokolta a falu határait, aki intenzív munkáltatással próbálta növelni a terméshozamot. Az 1765-ös tanúvallomások a közösség együttes panaszának adnak hangot: „Esterházy úr embereinek ezen panasza vagyon, hogy minden héten 2 ökörrrel 3 nap szolgáltatnak, ezen feljen korszomával agreváltatnak.”²⁹ A közösség nagy hányada számára a jobbágyfelsza-

badítást követően sem beszélhetünk kedvezőbb életfeltételekről, hiszen a föld megváltásának nehézsége a napszámos és részmunkaidős réteg megjelenéséhez vezetett. Az 1785-ös és 1820-as *Urbáriumok* értékes adatokat szolgáltatnak a falu mezőgazdasági viszonyairól. A zsellérek („*magok Kenyerén*”) kötelező munkanapok, a jobbágyok pedig *taxa* formájában adóztak a telkek és állatok után.³⁰ A kétfordulós határhasználat révén elsősorban búzát, rozst, árpát, zabot és elegendő búzát termeltek. A korabeli vallomások tanúsága szerint a szikes talaj jó termés esetén is csak az elvetett mag kétszeresét adta vissza. A korondiak kaszálókban sem bővelkedtek, de lehetőségük függvényében ezeket is trágyázták, havasi legelőik pedig nagyszámú állat élelmezését tették lehetővé. Hangsúlyt fektettek a háztáji gazdálkodásra, s bár zöldséget és gyümölcsöt kizárólag személyes igényeik kielégítésére termeltek, a XIX. század eleji okiratban külön kiemelték a káposztáskertek fontosságát.³¹

A sóvidéki falvak többsége még a XIX. században is kétnyomásos rendszerben művelte földjeit.³² A népességnövekedés következtében egyre nagyobb parcellák megművelésére kényszerültek, s mivel a falu határa viszonylag korlátolt lehetőségeket kínált, a magas fekvésű területeken általánossá vált az irtásgazdálkodás. A településtől távolabbi platóvidéken előbb szénatartó, majd állattartó, s végül földművelő havasi szállások (Pálpataka, Fenyőkút, Kalonda, Békás tanya, Vadasmező, Likaskőbérce, Nyír) jöttek létre, melyeknek alapjául az irtásgazdálkodás szolgált. Ezen családi birtoklású havasi szállások megalapítása gyökeres életformaváltást is követelt, hiszen a faluból kitelepedett személyekre már nem voltak teljes mértékben érvényesíthetők a falusi együttélés szabályszerűségei, kötelezettségei.³³ A természeti környezet biztosította feltételeket igyekeztek maximálisan kihasználni, sőt a magángazdálkodás a kommunizmus éveiben sem szűnt meg Korondon. Így a termelői folytonosság révén a fiatal generációk is könnyebben beletagozódtak a családi kisgazdaságba.

A korszerű gazdálkodói módokat és hatékony határhasználatot – a múlt század elején – elsősorban szakirányú előadások és falvakon szervezett tanfolyamok által ösztönözték az értelmiségiek. Hasonló

módon történt ez Sóvidék falvaiban is. Szakemberek hiányában a téli gazdasági tanfolyamokat olykor az előzetes felkészítésben részesített papok vezették le. Korondon 1908-ban, a 30 személy részvételével zajló tanfolyam tárgyát a korszerű állattartás lehetősége képezte, egy évvel később pedig a növénytermesztésről hallgathattak előadásokat.³⁴ A gyenge minőségű termőtalaj feljavítására ajánlott vegyi anyagokat a lakosok szkeptikusan fogadták. A helyszínre küldött szakember feljegyzése szerint a korondiak megnyázott ujjuk hegyével megkóstolták a kainit, a kénsavas ammóniákat és szuperfoszfátot, s mivel csípte a nyelvüket, azt tartották, hogy kiszáritja a földjüket, nem akarták használni. Végül a felügyelő a korondi hegy kopár oldalára hintette neve kezdőbetűit, s amikor az dűsan kizöldült megbizonyosdottak a műtrágya hatékonyságáról.³⁵

A demográfiai mutatók rohamos növekedése révén a magántulajdonban lévő telkek felaprózódása is nehezítette a családi gazdálkodást. Ez a jelenség – a birtokaprózódás – a XX. század első felében válik a legnyilvánvalóbbá. A rendelkezésre álló gazdasági lajstromok és népszámlálási adatok összehasonlítása, az egy főre eső földterület látványos csökkenését bizonyítja.³⁶ A falu mezőgazdasági összterülete 1895-ben 13 277 hold volt.³⁷ Ez a terület akkor összesen 687 családi gazdaság között oszlott meg. Az 1913-as adatok szerint a földterület nagyságát illetően nem beszélhetünk növekedésről (12 972 hold), azonban ez idő alatt több mint 700 lélekkel gyarapodott a falu lakossága.³⁸ Az 1941-ből származó gazdasági kimutatás szerint még relevánsabbá válik a birtokaprózódás: a magántulajdonban levő 7 822 hold föld összesen 911 egyéni gazdaság között oszlott meg.³⁹

A számszerű összefüggéseket azonban nem vonatkoztathatjuk el a falu gazdasági állapotától. Véleményem szerint nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a XIX–XX. századok fordulóján, a kis parcellákon gazdálkodó családok a földműveléssel párhuzamosan a háziipari termelésben is részt vállaltak. Ezt hivatottak alátámasztani a Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései, és a regisztrált fazekas mesterek számának folyamatos növekedése is. Miközben 1850-ben mindössze csak 27 fazekast tartottak nyilván, számuk 1895-ben 145-re,

1900-ban már 400-ra növekedett, 1930-ban pedig 270 egyéni módon dolgozó kézművest jegyeztek.⁴⁰

A korabeli viszonyok ismeretében jogunk van azt hinni, hogy a korongolás mesterségét ismerő és gyakorló személyek száma még ennél is nagyobb lehetett, hiszen a XIX. század végén az ipari tevékenységre kirótt adó miatt, gyakorolt foglalkozásuk ellenére sem vallották magukat sokan kézműveseknek. A XX. század első felében viszont már többen a két árcsói üzemben dolgoztak, ezért nem jegyezték őket háziiparosokként. Az 1892-ben Korondra kihelyezett (a mázas kerámia készítési módját ismertető) tanfolyam sikertelenségét a hatóságok elsősorban a rossz időzítéssel magyarázták. A tanfolyam potenciális résztvevői (a máz nélküli kerámiát készítő kézművesek) ugyanis a nyári hónapokban általában mezőgazdasági teendőik miatt mellőzték az oktatást. Egy évvel később, a kereskedelmi miniszternek felterjesztett törvényjavaslat is azon felismeréshez vezet, hogy a faluban a „több lábon álló”, vegyes gazdaságok voltak túlsúlyban.⁴¹

Főként az 1930-as éveket követően, több kézműves (és egész családok) teljes munkaidejét az üzemi és otthoni agyagművesség kötötte le. 1941-ben 117,⁴² 1950-ben 235⁴³ család már egyáltalán nem birtokolt mezőgazdasági területet, megélhetőségüket elsősorban más forrásokból biztosították: kereskedelem, kisipari termelés, üzemi munka. A szekeres kereskedők gabonaszükségeit a cserépedények értékesítési módja (az áru gabonára történő cseréje) révén elégítették ki. Tehát nem voltak földműves munkára kötelezve, hiszen a termékcsere által is a szükséges gabonához juthattak, ugyanakkor még azt is szem előtt kell tartanunk, hogy nem minden család volt érdekelt a mezőgazdasági termelésben, ezért tévedés volna az egy főre jutó földterület meghatározásakor a falu termőterületét visszaosztani a lakosok számával.

Az egykori agrártelepülés esetében a XIX–XX. századok fordulója tehát lényeges váltást hozott. Bár esetszerűen említhető néhány háztartás, amely kivonta magát a mezőgazdasági munka alól, ekkor még nem beszélhetünk az agrárszektor jelentős mértékű térszűkítéséről. Tendenciaszerűen azonban körvonalazódni látszott azon stratégia,

miszerint legalább két gazdasági ágazatra (mezőgazdaság, kisipar vagy kereskedelem) épülő háztartások váltak uralkodókká. E folyamat azonban csak hosszas adaptáció eredményeként bontakozott ki, míg nem az 1962-es kollektivizálás hatására számos család teljesen kivonult az agrárszektorból. Ennek illusztrálásaként, a következő fejezetben elsősorban a magántulajdon megszüntetésének néhány lokális aspektusát ismertetem.

A magántulajdon megszüntetése

Korond közösségi intézményeire, illetve a lakók önfenntartó életvitelére az államosítás és az iparosítás döntő hatást gyakorolt. A társulásba s azt követően a kollektív gazdaságba kényszerítő intézkedések mellett, a kézműipart is állami ellenőrzés alá vonták. A faluban működő kerámiaüzemeket kisajátították, az otthondolgozó kézműveseket pedig szövetkezetbe kényszerítették. Mindezen intézkedésekre szükség volt, hiszen csak a korábbi falusi társadalmi és gazdasági szervezet széttröse nyomán lehetett létrehozni a szocialista termelőszövetkezeteket. Ugyanazon törekvések közepette rendre felszámolták a falusi kisiparosokból, kiskereskedőkből és más önálló egzisztenciájú személyekből álló réteget,⁴⁴ de egyben megpecsételődött a mezőgazdasági termelést és erdőhasználatot felügyelő tradicionális intézmények sorsa is. A természeti feltételeket, az egyes mezőgazdasági parcellák terméshozamát kiválóan ismerő gazdák helyét a rendszernek behódoló, tapasztalatlan, földnélküli személyek foglalták el.

A kommunista rezsim ellenőrző tevékenységét megelőzően a magán, azaz paraszti kisgazdaságok mellett, a falu agrártermelésének koordinálásában egy autonóm lokális szervezet, a közbirtokosság töltött be fontos szerepet. A természeti adottságok ésszerű kihasználását rendszabályozó intézmény a falusi földművelő és állattartó egyének gazdasági szervezete volt, mely elsősorban a közbirtokok (erdő, legelő) használatának megszervezése céljából jött létre.⁴⁵

Az 1904-ben alapított szervezet rendelkezéseit az összes lakosra nézve kötelezőnek tekintették, hiszen összehangolta, rendszerbe tömörítette a közösségi tevékenységeket: évente meghatározta a kivág-

ható erdőparcellákat, felügyelte a termés betakarítását, a nagyállatok számára megszervezte a legeltetést, megszabta ennek feltételeit, s gondoskodott az apaállatokról is. Továbbá jelentős szerepkört töltött be szociális téren, hiszen fát szolgáltatott közösségi építményekhez (iskola, kultúrotthon, szövetkezeti székházak), s a vagyoni alap mérlegelését követően egyes családokat is segítségben részesített.⁴⁶ A magán és közbirtok megszüntetésével a gazdasági feltételek mentén kitermelődött hierarchiát eltető intézményt teljesen megszüntették. Hasonló sorsa jutott a XIX. század végén alakult fogyasztási szövetkezet, akárcsak a hitelszövetkezet is.⁴⁷ Ez utóbbi szervezeti egységét kihasználva hozták létre a beszolgáltatásokat felügyelő Korondi Termelő-, Felvásárló-, és Áruforgalmazó Szövetkezetet.

Az állami hatalom részéről országszerte tanúsított birtok-kisajátítások azonban nem terjedtek ki a korondi lakosság egészére. Egyes családok számára a háziipar képezett alternatívát, ugyanakkor a kollektivizálás a havasi környezetben végzett gazdálkodást sem befolyásolta. Már a XIX. század kezdetétől az agrártér beszűkülése, s a főleg munkaeőrszerű kihasználásának szándéka ösztönözte a magas fekvésű tanyák benépesedését. A havasi szállások egymástól nagy távolságra fekvő, erdőségektől határolt birtokok formájában alakultak ki. A település szántóföldjeitől távoli mezőgazdasági területek központosított formában történő művelése fizikailag lehetetlen volt. Egyetlen statisztika sem rögzítette pontosabban ezek kiterjedését, ugyanis a tulajdonosok stratégiáit a közelmúltig extenzív gazdálkodás, erdőirtás jellemezte. *„Nem volt kollektivizáció ott. Szegényebb vidék, hegyvidéki zóna. Ott érinetlen maradt az a bizonyos magángazdálkodási forma egy az egyben. Úgy, hogy termeltek 62-ig, termelnek most is”* [L. Á.].

A szóban forgó falu kiterjedt határában, valamint a környező Havasalja vidékén is tehát több birtok magántulajdonban maradt. A nyilvánosságtól távoli birtokokon zajló gazdálkodás nem került a centralizált állami tervgazdaság ellenőrzése alá, így a tulajdonosok – falutársaikhoz képest – viszonylag privilegizált állapotnak örvendtek. Hasonló körülmények közepette fokozatosan megnőtt az irtásföldek

értéke, s ezek használati bérbe bocsátása nyereséges stratégiának bizonyult.

A korondi családok nagy hányada – az államosítást követően is – törekedett az alapélelmiszerek megtermelésére, de a háztáji földterület már nem volt elegendő a burgonyaszükséglet kielégítésére. Ennek előteremtésére egyedüli lehetőségként elsősorban a magas fekvésű, viszonylag gyenge termőképességű területek kihasználása mutatkozott. A havasi birtokok tulajdonosai szerteágazó kapcsolathálót építettek ki maguk körül, s valóságos tőkét kovácsoltak telkeik bérbe bocsátásából. Például a terület megtrágyázása alapfeltételét képezte az egyes parcellák használatba vételének. A tulajdonosok az így feljavított földeket a következő évben már nem bocsátották bérbe, hanem saját használatra tartották fenn. Ezen stratégia által biztosított volt a mezőgazdasági területek termőképességének feljavítása, s mindezek mellett birtokaik jelentős jövedelemforrásként is szolgáltak.

1949. április 2-án az egész országra kiterjedő szövetkezeti törvény lépett érvénybe.⁴⁸ Ezen intézkedések lényegében a kollektívgazdaságok létrehozását voltak hivatottak előkészíteni. Korondon a szövetkezet megalakulására csak jóval később, 1958-ban került sor, s – más falusi településhez hasonló módon – egy juh és öt ár kaszáló terület beszolgáltatása révén válhatott valaki taggá.⁴⁹ Télen a gazdákra hárult a jószágok élelmezése, tavasszal már kikerültek a közös legelőre. A falu határának gyenge terméshozama, valamint a társulat vagy szövetkezet viszonylag kései megszervezése miatt a gazdák a téjesztés végleges elmaradásában reménykedtek. S bár a kisajátításra ez időben még nem került sor, a termékbeszolgáltatás és egyes gazdák kulákkokká nyilvánítása itt is tervszerűen zajlott.

Az agráriumban érdekelt családok közti vagyonkülönbségek Korondon nem voltak számottevőek, hiszen ez időben nem beszélhetünk valós nagygazdákról. 1949-ben a falu szántóterülete mindössze 741 hektárt tett ki, legnagyobb területen (167 hektáron) búzát termesztettek, de burgonyát, kukoricát, valamint más takarmány (lucerna, lóhere, bükköny) és ipari növények megtermelésére is törekedtek. A kaszálók és legelők összterülete a szántófelületnek

szinte négyszeresét tette ki. A mezőgazdasági területek ilyen jellegű hasznosítása az állattartás jelentőségét bizonyítja. A gazdaságokban regisztrálható magas fokú élő munkaerő alkalmazása arra is rávilágít, hogy a XX. század közepén a családi gazdaságok viszonylag fejletlen technológiával rendelkeztek. 1949-ben az állatok vontatta ekék száma 251, az ugyancsak igásállat vontatta vasboronáké 270, továbbá 516 szekeret számoltak össze a faluban. Ez idő alatt csupán egy traktor és egy motoros cséplőgép volt magántulajdonban.⁵⁰ Hasonló eszköz és birtokviszonyok közepette azon személyeket sorolták kuláklístára, akik malmot birtokoltak, több állattal rendelkeztek, vagy pedig makacsul megtagadták földjeik beszolgáltatását a közös gazdaságba.

A korabeli adminisztratív dokumentáció hiányában lehetetlen meghatározni a kulákokká nyilvánítottak pontos számát. Miközben a szóbeli közlések közel harminc család esetéről számolnak be, a kulákcsaládok száma változó volt, hiszen amennyiben a gazdát „kedvező belátásra bírták” (azaz engedelmeskedett és beszolgáltatta birtokait), vagy teljesen leépítették gazdaságát, felmentették a kulákság terhe alól. Korondon a munkaszolgálati kötelezettség vagy kényszerlakhelyváltoztatás sem volt idegen rendelkezés, s a statisztikai adatoknak való megfelelés érdekében kulákoknak sorolták azokat a személyeket is, akik az új gazdasági struktúrával kapcsolatban nyíltan kifejezték külön véleményüket, esetleg konfliktusba kerültek a rendszer helyi képviselőivel. A személyes beszámolók arról tanúskodnak, hogy egyes családok kulákokká nyilvánítása sokszor nem is a vagyoni alap, hanem elsősorban az adminisztratív elit szubjektív döntése alapján történt.⁵¹ A hatalmi apparátus éberségét tanúsítja azon korabeli eset is, amikor az egyik gazdát újonnan vásárolt cséplőgépe miatt, már a vásárlást követő napon kulákká nyilvánították. *„Itt fennebb a szomszédban egy legény eltanulta a gépszerezést. Megvett egy rossz cséplőgépet, hogy majd megjavítja. Há, másnap már kulák lett”* [A. L.].

A korondi téesz megalakulása, a tömeges kollektivizálási tevékenység befejezését mindössze egy hónappal előzte meg. Az ésszerű gazdasági érvek ellenére, a téesz létesítése által a községközpont

agrárpotenciáljának bizonyítására törekedtek. A március 21-i avató-ünnepséget megelőzően, a faluban három hónapos intenzív előkészítő tevékenység zajlott. A rajoni központból érkező vezetők a verbális és a testi bántalmazást sem mellőzve igyekeztek hatékonyan végezni munkájukat. Elsők között a földnélküli családok írták alá a belépési nyilatkozatot, hiszen kisipari és üzemi tevékenységüket a nyilatkozat aláírásától tették függővé.⁵² A családi kisgazdaságok tulajdonosainak bujkálása, vagy a többszöri felszólítások megtagadása ellenére végül is elkerülhetetlen volt a beszolgáltatás. Korondon mindössze öt földműves család őrizte meg a független gazdálkodási módját.⁵³ Természetesen a családfők is csakhamar kulákklistára kerültek, a hatóságok pedig teljesen önkényesen rendelkeztek munkaidejükkel, igásállataikkal, s folyamatosan teljesíthetetlen kvótákat róttak ki rájuk.

A termelőszövetkezetek megalakítása a falusi társadalmakban megszüntette a földközponitú gondolkodást, gyökeresen átalakította az életvitel egészét.⁵⁴ A hagyományos falusi életmód idealizált és nélkülözhetetlen komponense, a (családi) földbirtokhoz való ragaszkodás kiszolgáltatottságot, megaláztatást,⁵⁵ és az egész családra kiterjedő kellemetlenségeket okozott. Amennyiben megtörtént a betagolódás, további kötelező napszámos munkaidőt róttak ki a családokra. Ezzel ellentétben, a kisipari és az üzemi munkásélet sokkal kecsegtetőbbnek és jövedelmezőbbnek bizonyult. Ehhez képest, a téesz-napszámosként dolgozó családok csak szegényesebb életvitelt tudtak biztosítani, hiszen elvégzett munkájuk ellenértékének csak töredékében részesedtek, mi több, saját földjeiken való robotolásra voltak kötelezve.

A központosított gazdálkodás számos családot újabb vagyonszerzési stratégiák keresésére sarkallt. A kisajátított családok gyökeres életformaváltásra kényszerültek, még inkább felértékelődött az agyagművesség, a gyerekek taníttatása prioritássá vált, sokan urbánus életformára váltottak. Az államosított kerámiaüzemekben dolgozók száma az erőszakos szövetkezetesítés után megsokszorozódott, hiszen az ipari termelésben résztvevő családokra nem terjedt ki a mezőgazdasági munkakötelezettség. A hangsúlyos munkaerőhiány miatt a házipari engedélyek kibocsátását a téeszben végzendő kötelező munkanapok teljesítésétől tették függővé. Mindezen körülmények ellenére

teljes érdektelenség övezte a kollektív gazdaság termelőtevékenységét.⁵⁶ Állandó munkaerőként csak az előzőleg is agráriumban dolgozó idős generációra alapozhattak, s az őszi betakarítást pedig rendszerint tanulók segítségével végezték. Sok kézműves hajlandó volt vasárnap teljesíteni a kollektívben előírt kötelezettségeit, hiszen az ünnepnap tevékenységet háromszori munkanapként jegyezték, így a 60 munkanapot rövid idő alatt teljesíthették. A legtöbb család pedig kimondottan önállóságának megőrzéséért vállalt munkát az árutermelő és kereskedői szférában.⁵⁷

A termelőszövetkezet létesítésének folyamata a legtöbb falusi közösségben a földhöz való viszonyt is gyökeresen megváltoztatta. A téesz javára kisajátított birtokok, állatok és gazdasági felszerelések nincstelenné, a kollektív gazdaság kiszolgáltatottjaivá tették a gazdákat. A mezőgazdasági termelés központosítása ellenszenvet váltott ki a gazdálkodó családok részéről. Nem voltak hajlandók ledolgozni a kötelező munkanapokat, hiszen nem voltak rákényszerülve az alacsony bérért végzett földműves munkára. A saját munkanapjaikat teljesítők vagy napszámosként megfogadott személyek munkavégzésében is érzékelhetővé vált a rendszerrel szembeni mély ellenszenv. Az itt végzett bármilyen tevékenységhez általában könnyelműen viszonyultak, úgy tartották, hogy semmivel sem kell sietni, sőt erőnnyé vált a termésből való eltulajdonítás. Továbbá az ellenszenvet növelte az is, hogy a gazdasági intézmények vezető pozícióit elsősorban gazdálkodói tapasztalat nélküli, iskolázatlan személyekkel töltötték be. A korszakkal kapcsolatos visszaemlékezések birtok nélküli, rendszernek behódoló egyénekként írják le a kollektív gazdaság vezetőit. A gazdálkodói hagyománnyal rendelkező családok köréből nem került egyetlen olyan lojális személy sem, aki több generációs mezőgazdasági termelő tevékenységétől és saját tulajdonától való megfosztása után a rendszer bizalmasává vált volna.

A korondi termelőszövetkezet azonban fokozatosan jelentős ingóságokkal gyarapodott: gabonátárolókkal, állattartásra alkalmas korszerű istállókkal és gépparkkal egészült ki. Szakképzett agrármérnök kiheleyezése által a talaj minőségének feljavítására is hangsúlyt fektettek. A kémiai anyagok (műtrágya) alkalmazása révén igyekeztek növelni

a talaj termőképességét, sőt az egész agrártérre kiterjedő fejlesztési terveket is készítettek. A gépi erővel történő hatékony művelés érdekében tagosítást végeztek, s 30–40 hektáros parcellákra egyazon növényfajtát termesztettek. Jelentős állami támogatásban részesültek, mely forrásokat erózióvédelemre, lecsapolásra, talajfeljavításra és technológiai fejlesztésre fordíthatták. Az egykori téveszkáderek tanúsága szerint főleg az ide kihelyezett agrármérnök „tett csodákat” a korondi határral, s ha nem is lehetett teljesíteni a központi utasításokat, a terméshozam évente növekedett: „A korondi határ annyit sosem termelt mint a kollektív alatt” [L. Á.].

Az állattartás mindvégig a gazdálkodás jelentős ágazata maradt. Az állami gazdaság idején a határ 60%-át legeltetésre és takarmánynövények termesztésére hasznosították. Az extenzív gazdálkodás a szántóterület növekedésében⁵⁸ és a termelési mutatókban is észlelhetővé vált. Adatközlőim tanúsága szerint csak közvetlenül a felbomlást megelőző években sikerült optimalizálni az agrárszektor: „Hát a felbomlás előtt nagyon jól ment, hektáronként 2500 kilogramm gabonát termeltünk” [T. V.]. Beszélgetőtársaim a tévesz érdeméért (egyöntetűen) a hatékony gazdálkodáshoz szükséges tagosítást tartják, amelynek megőrzésére az 1990-es földosztás alkalmával is törekedtek.

Az agyagművesség és áruforgalom a második gazdaság⁵⁹ valóságos táptalajának bizonyult, ezért a vállalkozóhajlammal rendelkező, anyagi jólétre törekvő családok rendre a profilváltás mellett döntöttek. Az eddigi tapasztalatok tükrében megfogalmazható, hogy a második gazdaság kiépítésére, főként az agrárszektoron kívül, más gazdasági ágazatokban mutatkozott lehetőség. Ennek bizonyítékául nem csak a kerámiával történő kereskedelem szolgált, de a szomszédos farkaslaki szénégetők sikeres stratégiái is ezt nyomatékosították.⁶⁰ A székelyföldi falvak korabeli viszonyai azt bizonyítják, hogy a mezőgazdasági szektort ellenőrző merev, tervmutatókban számoló gazdasági irányítás nagyon szűk teret engedett a család autonóm gazdasági törekvéseinek, az önálló kezdeményezéseknek, így az agrárágazatokban nem jöhetett létre az úgynevezett második gazdaság.⁶¹

A vizsgált faluban tapasztalt történések tükrében árnyalnám a szakirodalom előző kijelentését, hiszen a mezőgazdasági szektor

résztvevői a kötelező munkaidő teljesítése után önálló gazdaságaikat is tudták gyarapítani. Bár nem intézményes formában, de a földműves ágazatban is jelen volt egyfajta második gazdaság. *„Aki ép egészséges és rajtavaló munkaerő volt, tudott haladni. Abban az időben is tudtak haladni”* [L. Á.]. A településen élő gazdák nem őrizhettek meg tulajdonukba földterületet, ez azonban nem lehetetlenítette el teljes mértékben az állattartást. A téesz létesítését követően néhány évig szigorú szabályok rendelkeztek a családi gazdaságokon belüli állatállomány felett. De a felügyelet fokozatosan olyannyira enyhült, hogy csak a munkabíró képesség szabhatott határt a gazdaságok gyarapításának: *„Olyan ’72–78 között itt egy kicsi Amerika volt”* [L. Á.].

Ez időben a sertés- és szarvasmarha-tartás vált általánossá Korondon. A sertések hizlalására – a szemes gabona mellett – cseremakk őrleményt hasznosítottak, hiszen ennek gyűjtögetését nem korlátozták. A tehenek és bikaborjuk élelmezéséhez szükséges takarmányt pedig a kollektív gazdaság területén felébe vagy harmadában végzett kaszálással szerezték meg. *„A kollektivistának is lehetett, amennyi állatot csak tudott tartani. Neki meg volt az a 15, vagy 30 ár egyéni parcellája. De annyit kellett kaszáljon felibe, vagy harmadába, hogy tudja a saját állatait is abból eltartani. S akkó tarthatott, amennyit tudott”* [T. V.]. A takarmány megtermelésének másik módja a magántulajdonban megmaradt tanyai irtásgazdaságok, havasi legelők és kasszálók bérlete volt. Szerteágazó kapcsolatháló birtokában, valamint az adminisztratív-gazdasági elit lokális képviselőivel fenntartott rugalmas kötelékek révén, könnyűmód érkecsíteni tudták a felhizlalt sertéseket és bikaborjakat. Ezek a tranzakciók jövedelemhozama esetenként a kisipari kereskedés profitjával vetekedett, ezért valóságos igény mutatkozott hasonló családi gazdaságok kiépítésére.

Az állami gazdaság takarmány-állományához közvetlen hozzáféréssel rendelkező személyek nem (csak) saját munkaerejük által szerzett terményekre hagyatkozhattak. Az adatközlők vallomása szerint, az egykori téesz raktárosai vagy a géppark vezetője éjszaka traktorral hordta haza a gabonát. Ennek igazolására szolgál az is, hogy bizonyos időszakokban az említett személyek állatállományukat akár 30 sertés-

re és több szarvasmarhára növelhették. A magas fekvésű családi irtásgazdaságok esetében, amelyeken továbbra is megőrizték a családi gazdálkodást, elsősorban a tej és az állatok értékesítése jelenthette a legfontosabb jövedelemforrást. Ezen birtokok megművelésében minden családtag részt vállalt, de a kizárólagos élő munkaerő alkalmazása miatt a szemes gabonából már alacsonyabb terméshozamot tudtak elérni.

A rendszerváltást követő agrárstratégiák

1990-ben a földek visszaszerzésének mámorát hamarosan valós aggodalmak követték. A hajdani gazdacsaládok nem rendelkeztek korszerű felszereléssel, sok helyen ígás állatokkal és félszázéves munkaeszközökkel igyekeztek művelni földjeiket. Az ilyen típusú gazdálkodások sikertelensége elsősorban a meghaladott technikai feltételekben rejtett, mely körülmények közepette az egy család fenntartására, alapvető szükségletei kielégítésére irányuló gazdálkodói modell fenntartása már nehézkesnek bizonyult.

Az alapján agrár országnak minősített Romániában valójában nem történt hatékony falu- és vidékfejlesztés. A korszerűtlen gazdasági viszonyok elsősorban a földműves rétegre voltak közvetlen hatással. A rendszerváltást követően a falusi kisbirtokokon dominánsnak mutatkozott a családközpontú, holisztikus, felhalmozáson alapuló, a saját tudást és munkaerőt előnybe részesítő gazdálkodási forma.⁶² A kilencvenes évek jellemzői a recens elemzésekben is visszacsengenek: a gazdaságok sok tekintetben visszatértek a kollektivizálás előtti állapotokhoz. A kutatók elsősorban a már említett visszaparasztozódás fogalmával írják körül ezt a mentális és technikai visszarendeződést.⁶³ A jelzett agrártársadalmi változások Korond esetében nem idéztek elő hangsúlyos recessziót, hiszen a családok vagyoni alapja nem csak az agrártermelés köré összpontosult. Sőt, bizonyos formában a falu nagy hányada vett részt cselekvően ebben a második gazdaságban. Habár nem mindenki mondhatta egyformán sikeresnek magát, de 1989 után nagy számban figyelhetők meg kiemelkedő teljesítményű háztartások. A kilencvenes évektől kezdődően a kapitalizmusnak kedvező viszonyok előnyben részesítették a kereskedést.

Lehetőség nyílt sokoldalú önálló tevékenységre, a sikeres nyugati minták érvényesítésére, és egy gyorsan urbanizálódó közösségekben szükségesnek mutatkozó szolgáltatások kiépítésére. A hasonló gazdasági-társadalmi miliő elsősorban a tőkével rendelkező, kreatív egyéneknek kedvezett.

A téesz felbomlása után a társadalmi szereplők elsősorban nem a földet vették vissza, hanem az önellátó és önálló családi gazdálkodáshoz való jogot, illetve az ehhez szükséges feltételeket.⁶⁴ Korondon 1990-ben felmerült a birtokok régi tulajdonba helyezése, de – főleg a korabeli adminisztratív elit ösztönzésére – ebben az évben még közös termelésre került sor: *„Egy évben még termeltünk, s közben ez az..., aztán az el is ment. Maguk közt mind elosztották a végin”* [F. P.]. A közösség tagjainak döntő többségében azonban egyre inkább erősödött az individuális gazdálkodás utáni nosztalgia, aminek következtében végül is a termelőszövetkezet ingatlanjainak elárverezése, a birtokok tulajdonba helyezése, s az elkobzott állatállomány visszaszolgáltatása mellett döntöttek. A visszaszolgáltatást a korabeli képlékeny jogi háttér is ösztönözte, de egyben azt nehézkessé is tette.

Végül is a kollektív gazdaság vagyoni alapjának szétosztása/árverezése itt sem történt másként, mint Erdély legtöbb települése esetében. Az adatközlők vélekedései, az erre a feladatkörre kinevezett tizenhárom tagú bizottságot⁶⁵ teszik felelőssé, s némelyikük sikeres életpályáját e tranzakciókra vezetik vissza. Pedig a kezdeti szakaszban pár közhivatalnok tanácsára észszerű, s hatékony gazdálkodást elősegítő elosztási módot próbáltak elfogadtatni. Ennek értelmében 50 árnál kisebb parcellákat nem mértek volna ki, sőt osztáskor a gazdaság és a határ rész közötti távolságot is meghatározónak tekintették. Mindezt a földek tagosításával szándékoztak végrehajtani. Megőrizték az 1962-es beszolgáltatás idején regisztrált földterületek nagyságát, de a nagyobb parcellák létrehozása által ezeket már nem mérhették ki az eredeti helyszíneken. A határ részek eltérő termőképessége⁶⁶ olyan erős indulatokat gerjesztett, hogy végül is meghiúsult a terv kivitelezése. Bár a falu határának kétharmad részét az említett módon már kimérték, egy jó minőségű, búzával bevetett parcella körül keletkezett vita a földosztás ideiglenes felfüggesztéséhez vezetett: *„E volt a baj,*

hogy nem voltak igazságosak. Ők magoknak a jó földet kimérték, s akkó olyanok voltak, hogy nem kapott földet, s akkó meg voltak haragudva” [F. P.].

A föld visszaszerzésére irányuló törekvések 1991-ben teljesedtek ki, s több kudarcba fulladt kísérlet után csak az 1962-es földközösségi nyilvántartás alapján sikerült tisztázni a tulajdonviszonyokat. A múlt század második felében elkobzott családi birtokok visszaszerzése által keltett eufórikus hangulat szinte a teljes lakosságra kiterjedt. *„Ragaszkodtak, de olyanok is ragaszkodtak, akiknek nem is volt, csak kiabáltak”* [F. P.]. Az új tulajdonosok elvárásai azonban nem teljesedtek be, mi több, felismerték, hogy az átmeneti állapot kizárólag a vezető pozícióban megőrzött régi kádereknek kedvezett. A gazdasági épületek és felszerelések, az irodahelyiségek, az állatállomány és a raktáron lévő takarmány a reális áron alul keltek el. De még – a korondi határ számára oly fontos – trágyadomb elhordása is feszültségeket szült: *„Még a ganét is ellopták”* [A. L.]. Nem mentesült hasonló sorstól a helyi géppark állománya sem.

Azok az idős és középkorú személyek, akik a kollektív létesítésének időszakában gazdálkodtak, vagy a tulajdonukban levő birtokok beszőgáltatása miatt meghurcoltatásban volt részük, a családi birtok visszaszerzését morális elégtételként élték meg. Az elkövetkező néhány év viszont sok „újjgazdának” tanulságul szolgált, hiszen utólagosan tudatosodott bennük a korszerű műveléshez szükséges technikai feltételek és fizikai képességeik hiánya. *„Néhányan nekiestek termelni. Csak, hogy ugye amikor fizetni kellett: szántás, vetés, minden, akkor jött a nehézség. Akkor már rea jött, hogy annyiba kerül, hogy akkó nincs értelme. Így szépen, úgy saját magát fölszámolta”* [F. P.].

Az 1990-es évek főként az egyéni kísérletezések időszaka volt. Az egykori tulajdonosok még makacsul ragaszkodtak mezőgazdasági területeikhez, s ha nem is művelték meg, családi ingatlanjaik között maradéktalanul számon tartották ezeket. Néhányan mezőgazdasági gépek beszerzésével könnyítették a termelést, mások viszont vagy nem tekintették prioritásnak az agrárszektor (úgy vélték mellékfoglalkozásként művelik majd földjeiket és bérlik a gépi munkaerőt), vagy pedig szociális helyzetükből eredően nem tudták korszerűsíteni gaz-

daságaikat. A legnagyobb kihívást mégis a mezőgazdasági terület aprózottsága jelentette. Mivel egyes határrészekben nem minden birtok tulajdonosa tudta megfizetni a gépi művelést, lehetetlenné vált traktorral vagy kombájnnal művelni meg a földet, betakarítani a termést.

A téész egykori titkárának tanúsága szerint egyetlen olyan családi gazdaság sincs a faluban, amelyik kizárólag a mezőgazdasági termelésből származtatná jövedelemét. De mindössze 35 kiscgazda rendelkezik a földműveléshez szükséges technológiai felszereléssel. A több mint 7000 hektáros mezőgazdasági területnek napjainkban csupán egyharmada szántóföld. Még ezek közül is sok parcella alkalmatlan ilyen jellegű termelésre. A természeti környezet határozottan az állattartásnak kedvez, mégis az állomány tendenciaszerű csökkenése regisztrálható Korondon. Ennek egyik oka a tej értékesítésének nehézségében rejlik. A megcsappanó, sőt egyes gazdaságokból teljesen eltűnő szarvasmarha-állomány az idősebb generáció (családon belüli) térvésztesztésével is magyarázható. Ezt a folyamatot egyik adatközlő vallomása képletesen érzékelteti: *„Itt Korondon egyelőre nem maradt sok parlagon, mert csak volt állat. Most kezd inkább, most kezd kihatni jobban. Azé mindenkinek egy-egy tehén csak volt, s az öregek, azok fenntartották, s a nyugdíjasok, a gyárbó kijöttek. A gyár, az is felszámolódott, melyik honnan jött. Mindenik egy-egy tehént eltartott, s így a földjeik, amelyik így voltak, ilyen gazdaember félek, azok megcsinálták. Amúgy nincsen olyan világ sok földje Korondnak, hogy mondjuk, hogy ne tudná megcsinálni. Amíg kollektív nem volt, én azt tudom jól, hogy a fél Atyhát meg vette volna Korond. Mert rengeteg volt az állat, s a föld kellett amit kaszáljanak. De nem úgy van mint régebb. Immár meg van a föld, s nem szégyen. Régebb nagy szégyen volt ott hagyni”* [F. P.].

A földterület értéke napjainkban széles skálán mérhető elsősorban hasznosíthatósága függvényében. A belterület részét képező korondi ingatlanok, a környékbeli falvakban tapasztalható árviszonyokhoz mérten magas áron vásárolhatók meg. Elsőként a főút menti beépítetlen kertek képeznek nagy értéket, hiszen ezek továbbra is teret biztosítanak a kereskedelemre. A faluhatárok közel 2 kilométeres

kitolásával az előzőleg külterületnek nyilvánított út menti telkek is felértékelődtek, beépítésük pedig rohamos ütemben zajlik. Egy másik kategóriát a turisztikai célra hasznosítható telkek képeznek.⁶⁷ Habár piaci értékük nem éri el az előző területekét, de mivel a vagyonosabb (általában a vállalkozó) réteg tagjai tartanak igényt hasonló parcellákra, ezek értéke sem mérhető a mezőgazdasági termelésre fenntartott területekéhez. Az utóbbi parcellák értéke nem csak termőképességük függvényében változik, hanem a vadak gyakori kártevései is mérvadóak a terület felértékelésekor.

Az ingatlanok osztályozásához hasonlóan, a továbbiakban a gazdálkodói stratégiákat (bizonyos szempontok követése révén) tipizálom. Előrebocsátom, hogy a megfigyeléseim alapján kialakított kategóriák között széleskörű átjárás van, hiszen egyazon gazdaság tagjainak életmódjai is változatosak lehetnek. A háztartások vagyonszerzési stratégiái, de főként a mezőgazdasági termeléshez való viszonyulás azonban lehetővé teszik ezt az osztályozást. A következő négy kategória leírásában tehát elsődleges szempont a mezőgazdasági termelőtevékenység, az ebből származó profit nagysága, s az ugyanazon háztartáshoz tartozó eltérő generációk termeléshez való viszonya. Amint a dolgozatom elején már jeleztem, a vizsgált termelői egység a család.

1. Az 1990-es évek elején Korondon már egyre markánsabban körvonalazódott egy olyan társadalmi réteg, amelynek megélhetését továbbra is az agrárium biztosította. Voltak köztük téesz káderek, vagy a géppark munkaközösségeinek tagjai, akiknek előzetes pozíciójukból fakadóan közvetlen hozzáférésük volt a mezőgazdasági felszerelésekhez, előnyt élveztek ezek árverezésekor. A szükséges technikai felszerelés birtokában kisléptékű, de a családi fogyasztás kielégítésére alkalmas törpegazdaságokat hoztak létre. Munkamódszerükben követték a téeszben elsajátított termelőstratégiát, s mezőgazdaságra specializálódtak. A szükséges szalaszabona megtermelése mellett elsősorban az állattenyésztés képezett számukra prioritást. Az agráriumot még azok a családok választották, melyek a kollektív gazdaság létesítését megelőzően is rendszeresen gazdálkodtak, s a totalitárius rendszer éveiben főként a szarvasmarhatartás lehetőségeit használták

ki. A gazdák jövedelmének döntő hányada a tehenek tejének beszállítása utáni járadékból, az áruba bocsátott növények és bikaorjuk értékéből, valamint a gépi munkavégzés béréből származott. Ezen gazdálkodó magatartás jellegzetessége, hogy más gazdasági ágazatokban minimalizálták ezt a munkavégzést,⁶⁸ s így bevételi forrásaikat főként a mezőgazdasági termelőtevékenységből származtatták. Hasonló körülmények közepette a család képes volt közepes szintű háztartás vezetésére.

Ahhoz, hogy gépi művelést alkalmazhassanak, több gazda egymás között felcserélte mezőgazdasági parcelláit. A téesz felbomlásakor szorgalmazott tagosítást a helyzet kényszere folytán, elsősorban a gazdálkodásra törekvő földművesek valósították meg. Az egymás melletti parcellák összevonását a mezőgazdasági területekre vonatkozó támogatási program is ösztönzi. Ennek értelmében adott értékű járadékban részesül minden olyan földtulajdonos, aki legalább 30 ár kiterjedésű telkeken gazdálkodik, vagy azt bérbe bocsátja, esetleg eladja ezeket. A földek felaprózottsága miatt a legtöbb korondi gazda napjainkban nem részesülhet támogatásban.⁶⁹ Szemléltető példaként említhető egy olyan gazda esete, aki habár 8 hektáros összterületet birtokol, mindössze 3 hektár mezőgazdasági területe felel meg a támogatási feltételeknek. A többi öt hektár azonban már 30 árnál kisebb parcellák formájában volt kimerve.

Fokozatosan az az általános tendencia látszik kirajzolódni, miszerint a téesz felbomlásakor, a gazdaságot kezében tartó családfő fizikai térvésztesével azonos időben az összefüggő gazdasági egység is fellazul, majd széthull. A családok fiatal generációja már nem érez morális készletet a földművelés iránt, így legtöbbjük profilváltásra törekszik. A falu nagy hányadára jellemző urbánus életforma sokkal kecsesetebbnek bizonyul, s különféle ágazatokban próbálnak elhelyezkedni. Bár fokozatosan háttérbe szorulnak, a családi gazdálkodó hagyományt őrző társadalmi kategória tagjai napjainkban is képesek egyfajta részleges önálló életmód biztosítására. E gazdálkodói magatartás buktatóit a következő fejezetben egy konkrét eset kapcsán mutatom be.

2. A birtokok visszaszerzését követő időszakban – a saját tulajdon feletti rendelkezés jogával élve – a gazdák igyekeztek saját belátásuk szerint hasznosítani a mezőgazdasági területeiket. A mezőgazdasági gépeket birtoklók számára, a falutársak földjeinek szántása, bevetése kezdetben valós jövedelemforrást jelentett. Némely gazda profitja nem a saját földterületén termelt javakból származott, hanem elsősorban a birtokában levő gépi munkaerő bérbe bocsátása által tudott produktív háztartást vezetni. A magas munkabérek hamarosan azon felismeréshez vezették a földműveléssel kísérletező családokat, hogy ez a fajta magatartás csakhamar tartalékaik feléléséhez vezet.

E gazdálkodó *típus* tagjai főként a földtulajdon feletti rendelkezés kezdeti mámore, valamint az elődök hagyományához való ragaszkodás által ösztönözve kezdtek földművelésbe. Számos eset példázza, hogy a háziipari termelésben sikeres kisvállalkozások felhalmozott tőkéjének egy jelentős hányadát felemésztették a fent jelzett próbálkozások. Általában a háziipari termelésben részt vevő családok idősebb képviselői kitartottak az agrárium mellett, miközben az ipari termelést már a fiatal generáció tartotta kézben, családi kisvállalkozásukban az idősek fizikai jelenléte nélkülözhetővé vált. A kollektív gazdaság éveiben, legtöbbször ezek a személyek teljesítették a családokra kirótt kötelező munkanapokat. Sok esetben, a más gazdasági ágazatokból nyugdíjazott egyének aktív munkaerejüket ugyancsak a mezőgazdasági termelésben igyekeztek hasznosítani. Abból eredően, hogy a mezőgazdaság a család kasszájából főként pénzt vont el – a termelésbe befektetett idő, munkaerő és pénz nem térült meg – nem egy esetben a nemzedékek képviselői között komoly konfliktusokra került sor. Tendenciaszerűen egyre szűkebb körre korlátozódtak a vegyes (agrár-ipari) háztartások, az agrárium egyre több munkaerőt szabadított fel. Ez a folyamat pedig napjainkban is érzékelhető.

3. A falu társadalmi rétegződésében körülhatárolható következő földműves kategóriát napjainkban (határozottan) szegényesebb életmód jellemzi. Habár egy hasonló terjedelmű írásban lehetetlen a családok történeti hátterének vizsgálata, fontos azonban kihangsúlyozni, hogy a szóban forgó személyek közvetlen elődjai sosem tartoztak a sikeres kereskedők vagy gazdálkodók csoportjába. A

jelenlegi családfők képezték a téesz napszámosok munkaerejének tetemes részét, vagy a kisiparosok őket fogadták meg munkakötelezettségeik teljesítése végett. Azon munkanélkülivé vált személyek, akik a rövid távú kilábalás reményének hiányában éppen a szegényes életmódra való berendezkedés stratégiáját, azaz a visszaparasztosodás választották, csakhamar ugyanezen gazdálkodó *típus*ba tagozódtak be. Mindmáig élő munkaerőt hasznosítanak, a fogyasztási javakat elsődlegesen a mezőgazdasági termelésből származtatják. Nincs lehetőségük felhalmozásra, hiszen a megtermelt javak amúgy is szűkösen fedezik a családok fogyasztói igényeit. A közösség többi lakójához viszonyított háztartásuk valóban szegényesnek mondható, s amennyiben nem kerül sor profilváltásra, semmi esélyük nincs életmódjuk minőségi javítására.

4. Már jeleztem, hogy tapasztalataim alapján egyetlen gazdát sem neveznék agrárvállalkozónak. A faluban nem jegyezhetők olyan nagygazdaságok, melyek akár 10 tehenet birtokolnának, vagy 7-8 hektár földbirtoknál nagyobb összterületen gazdálkodnának. A tanúsított gazdasági stratégiák és értékesítési gyakorlat alapján, a havasi szál-lásokon termelő családi gazdaságok mutatnak legszorosabb rokonságot az agrárvállalkozó típussal. A nyilvános szférától, s egyben az állami ellenőrzéstől távoli birtokok a totalitárius rendszer éveiben is megőrizhették autonóm életmódjukat, így egyes gazdaságok fokozatosan számottevő gyarapodást értek el. Földjeik haszonbérbe bocsátása révén (trágyázással) biztosított volt a telkek minőségi javítása, lehetőségük volt korlátlan számú állat tartására, s megfelelő kapcsolatok érvényesítése révén a téesz mezőgazdasági gépeinek segítségére (szántás, fuvarozás) is számíthattak. A magashegyi családi birtokok esetében azonban nem került sor a termelés félévszázados beszűntetésére, s körükben egyértelműen érzékelhető volt a folytonos termelés által biztosított prosperitás. A tanyagazdaságok életmódját mindmáig elsősorban a felhalmozás jellemzi, hiszen a fogyasztói javak és technikai felszerelések nem igazodnak a faluban fellelhető aspirációkhoz.⁷⁰

A rendszerváltást követően Korondon általában a fentebb vázolt négy gazdálkodói magatartás különíthető el. Ugyanakkor az a valós

tény is erőteljessé válik, hogy az ágárszektor még napjainkban is egyre szűkül. Ez a jelenség főként a főállásban mezőgazdasági termelőként dolgozó törpebirtokosok térvésztesével magyarázható. A tárgyaltak tükrében megállapítható, hogy a mezőgazdasági ágazatban érdekeltek aránya az életkor előrehaladásával és az iskolázatlansági mutatóval egyenes arányban növekszik. Az háziipari termelés hangsúlyozott volta, s a gazdálkodók viszonylag csökkenő létszáma miatt, ez utóbbiak nehézségei a helyi hatóságok szemében kevésbé képeztek prioritást. A szakirodalom által rögzített, Erdély mezőgazdaságára vonatkozó összképbe Korond is beletagolódik: a fölaprózott birtokviszonyok, a hatékony üzemmódk és információs források hiánya, valamint a gazdák szociális háttere a paraszti gazdálkodás felé terelték ezeket a családokat.⁷¹ A kezdeményező képességről és vállalkozó hajlamlról tanúságot tevő egyének családjai már a kommunizmus éveiben bekapcsolódtak a második gazdaságba, vagy pedig azt követően a piacgazdaság állandó szereplőivé váltak. Elsősorban azok a személyek döntöttek a földműves életmód mellett, akik nagyon erős gazdálkodói hagyománnyal (a tanyákon élők esetében termelői folytonossággal) rendelkeztek, mások pedig a kollektív gazdaságban korábban betöltött funkciójukból eredő előnyös pozíciójukat és kapcsolatrendszerüket használták ki. Továbbá, azon (szegényes életformára berendezkedő) családok ragaszkodtak az agráriumhoz, amelyek nem voltak képesek minőségi változtatásra, s manapság is egyértelműen, szemmel láthatóan a visszaparasztosodás jellemzőit hordozzák.

A földművelésben érintett családi gazdaságok száma napjainkban közel 450-re tehető. Ezek összetételében a szarvasmarhatartás döntő szereppel bír, hiszen a begyűjtött, vagy a faluban elszegődött tej árából fedezni tudják a gépi munkaerő bérét. Többségükben két, esetenként három tehénre szorítkozik az állatállomány, amit még egy lófogat, értékesítés céljából tartott bikaborjú és néhány juh egészíthet ki. Jelentősen megcsappant a sertések száma, de még a kisállattartás sem nevezhető teljes körben elterjedtnek. A háztáji gazdálkodás is rendre visszaszorult, s ennek okaként nem a magas fokú urbanizációt kell tekinteni, hanem az áruforgalmat/kereskedést folytató családoknak otthonuktól huzamos ideig való távollétét.

A földművelés térvesztése

A gazdálkodó családok életvitelének minőségi és mennyiségi összetevői elmaradnak a háziipar, az áruforgalom és a szolgáltatások területén tevékenykedő falutársaik háztartásai mellett. A faluban nincs példa egyetlen nagyméretű mezőgazdasági beruházásra sem, a törekvések megrekedtek a kisléptékű családi önellátás szintjén. Mindaddig, amíg a család tagjai főmunkaidőben a gazdaság prosperitása érdekében tevékenykedtek, lehetőség volt egy átlagos életvitel biztosítására, de a mezőgazdaságot ösztönző családfők megöregedése/térvesztése, vagy a gyerekek önállósodása a korábbi gazdálkodás fokozatos leépüléséhez vezetett. Hasonló viszonyok körvonalazódnak a következőkben ismertetésre kerülő gazdaság esetében is.

F.P. 66 éves korondi gazda életformáját mindvégig a mezőgazdasági termelés határozta meg. Családjában az agráriumban való folyamatos terjeszkedés példáját tapasztalhatta. Az államosítást megelőzően, 15 hektár földjükkel – korondi viszonylatban – a nagygazdák sorába tartoztak. A beszolgáltatásokat megelőzően 16 szarvasmarha, 2 ló és 30 juh alkotta családi gazdaságukat. Az eladásra tartott bikaborjuk és növendékek, valamint a juhsajt értékesítése biztosított jövedelmet a család számára. A termelőszövetkezet létesítése F.P.-ék gazdaságát is felszámolta, de kedvező pozíciója révén nem kényszerült profilváltásra. A korondi térszben betöltött raktárosi munkakör lehetővé tette gazdálkodó magatartása megőrzését. Állandó munkahelyet birtokolva nem voltak a kisipari termelésre kötelezve, így családjuk esetében egyfajta mezőgazdasági folytonosságról beszélhetünk. Egy tehén és egy igásállat mindvégig volt a tulajdonában: *„Akkó úgy volt, hogy ha a gazdaságban dolgozott, ott kapott 30 árat, s ezenkívül még felibe vagy negyedibe kaszálhatott az ember, úgy, hogy a gazdaság területit. Annyit csinált, hogy el tudta tartani azokat a bizonyos állatokat. Úgy tudtunk többet is tartani. Mondjuk én is, 2 tehén volt, s bikaborjuk. Akkó vették be, s minden évben a bikaborjút az ember le tudta adni. S a tejet is ugye a csarnok vitte.”* Kihasználta tévész-hivatalnoki pozícióját, s a kollektív-gazdaság takarmányraktáraihoz való közvetlen hozzáférése révén könnyedén élelmezhetette állományát.

A téesz felszámolását nem tekintette sikeres választásnak, de a többség döntése után igyekezett sertésekkel és szarvasmarhákkal gyarapítani gazdaságát. Kezdetben disznóhizlalásra rendezkedett be. A megtermelt burgonyát és szemes gabonát is ezek élelmezésére fordította. Volt időszak, amikor harmincra növelte sertései számát, de a várt siker elmaradása miatt végül is a fokozatos leépítés mellett döntött: *„Én is nekifogtam mikor bébomlott, há disznónk több volt mint harminc. Gabonát is termeltem, me ugye nagy helyünk volt, 3-4 remorka gabonát. Annyit kellett fizetni, hogy a végén nem bírtam.”* A gazdálkodásban tapasztalt nehézségek közül elsősorban a technológiai elmaradottságot hangsúlyozta ki. Mezőgazdasági gépek hiányában kénytelen volt bért fizetni az elvégzett munkáért, így hamarosan számára is nyilvánvalóvá vált a nagyüzemi termelés lehetetlensége. Élő munkaerőként igás állatait vonta be, továbbá a családi kisgazdaság tagjainak segítségére számíthatott. Habár felesége egyetértett gazdálkodói magatartásával, reális nehézséget jelentett számára az a helyzet, hogy két lánya más ágazatok iránt érdeklődött.

Végül teljesen felhagyott a sertéstartással, 7 hektárra szűkítette a gabona és takarmánynövények termesztésére fenntartott területet. A lányok – önállósodásukat követően – kivonták magukat a családi gazdaságból: egyikük Magyarországra költözött, a másik pedig tisztviselői munkakört tölt be. Felesége halála után F.P. agrárvállalkozása egyszemélyes törpegazdasággá redukálódott. Mindezek ellenére, továbbra is 2 tehén, 2 borjú és 1 ló képezi tulajdonát. Munkabírásnak fokozatos csökkenése miatt a legtöbb munkafázist már fizetett munkaerővel végezteti el. Számításai szerint, egy nap leforgása alatt egy teljes munkaidőt (nyolc órát) tölt el az állatok élelmezésével. Az értékesítésből származó jövedelem pedig, csupán a ráfordított kiadások egy hányadát fedezi: *„A föld három évet kell teremjen, hogy egyet ki tudjak fizetni.”* Így sok esetben gyerekei anyagi segítsége által tudja elvégeztetni az előkészítő és betakarító munkálatokat.

F.P. stratégiája ismeretében határozottan állíthatom, hogy ezt a törpegazdaságot elsősorban a földműves hagyományokhoz való szigorú ragaszkodás tartja életben, tehát az ő esetében sem beszélhetünk profitorientált termelésről. A gazda tevékenysége, a vele közös

háztartásban élő lányának időnkénti anyagi támogatása nélkül, sokszor lehetetlenné válna. Ily módon, a vegyes háztartásokban a mezőgazdaság – a fiatal generáció tagjai részéről – inkább egy megtúrt, mint pátfogott gazdálkodási ágazatként van jelen. A fenti eset is jól példázza a földműves hagyományok fokozatos térvesztését, amit csak tovább nyomatékosít a nem művelt határ parlagosodása.

Összegzés

Korond mezőgazdasági állapotára irányuló kutatásom során a falu társadalmi rétegződésének azon szegmensét vizsgáltam, amelyre a településről szóló publikációk kevés figyelmet fordítottak. A sajátos *korondi jelenség* az önfenntartó kisüzemekről elvonja a figyelmet, de a falu társadalmának szerves részét képezik azok a háztartások is, amelyek csupán nagy erőfeszítések révén képesek a létminimum biztosítására. Hasonló szegényes állapot több olyan család esetében is jegyezhető, melyeknek életmódjában a mezőgazdasági termelés prioritást képez. Nyilván nem általánosítható az előző körülmény, hiszen Korondon találunk olyan gazdaságokat is, amelyeket – székelyföldi viszonylatban – akár sikereseknek is nevezhetnénk.

A vizsgálat által rálátásom nyílt arra, hogy a jelenlegi agrárszereplők a kollektív gazdaság időszakában is cselekvő részt vállaltak a földművelésben, azaz – szociális vagy mentális okok miatt – nem tudtak elszakadni a földművelés hagyományától. Ebben a magatartásban fedezhető fel egyfajta termelői folytonosság is, s kivételt csupán azok az „újgazdák” jelentenek, akik vagyoni állapotuk degradálása (pl. munkanélkülivé válás) miatt kényszerültek mezőgazdasági termelésre. A kisipari, kereskedelmi és (legutóbb) a vendéglátói szektorban történő betagozódással egy időben a korondi egyének mentalitása is gyökeresen megváltozott, hiszen cselekedeteik elsősorban a maximális profit elérésére irányulnak. Ezen kapitalista szellemiség ellentéte egyes gazdák magatartásában jelentkező azon paraszti (hagyományos) életformának, amely által az ember csupán élni akar, s pusztán annyit igyekszik keresni, amennyi éppen szükséges a becsületes élethez.

A falu társadalmi összetételét tekintve, a szekundér és a terciér ágazatok képviselői és a földműves családok között egyértelmű

elhatárolódás észlelhető. A két életforma között csak a legritkább esetekben létezik átjárás, sőt az egyének közti interaktivitás is a minimális személyközi kapcsolatokra szűkült. A fiatal generáció képviselői részéről tanúsított barát és komaválasztási gyakorlat csak a hasonló életformájú mikroközösségre terjed ki, s ezt a praktikát még a vérségi kapcsolatok sem képesek felülírni. Éles különbség mutatkozik továbbá a vagyonkezelésben is, az agrár és a más gazdasági ágazatok részesei között. Mindennapi tevékenységük természetéből eredően nem kötelesek egymással gazdasági kapcsolatot fenntartani, s még a kritikus helyzetben sem szokás a másik félhez kölcsönért vagy segítségért folyamodni. A két gazdasági szektor közötti átjárhatatlanságot azonban ez a mesterségesen kreált zárttság is folyamatosan táplálja.

JEGYZETEK

- ¹ Biró A. Zoltán, Bodó Júliana, Gagyí József, Oláh Sándor, Túros Endre: *Gazdasági elit a Székelyföldön 1993*. In: *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, 1995. 153–187.; Kiss Antal: *Magánvállalkozók és hagyományos értékrend*. In: *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Bp., 2002. 89–107.; Kiss Dénes: *A falusi elit átalakulása Erdélyben*. In: *WEB* (2004) 12. sz. 9–15.; Oláh Sándor: *Vállalkozók falun*. In: *Korunk XVII* (2006) 6. sz. 28–41. (A továbbiakban Oláh, 2006.); Vincze Mária: *Vidéki vállalkozások és vállalkozók*. In: *Korunk XV* (2004) 2. sz. 33–38.
- ² Ambrus Lajos (szerk.): *Helyismereti olvasókönyv. Korond*. Korond, 2001.; K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*. Csíkszereda, 2002.
- ³ Bárh János: *A korondi hegyi tanyák*. In: *Hazanéz IX* (1998) 2. sz. 12–14. (A továbbiakban Bárh, 1998.); Uő: *A korondi közbirtokosság három évtizede (1904–1933)*. Kecskemét, 2006. (A továbbiakban Bárh, 2006.)
- ⁴ Madar Ilona: *A Sóvidék földművelése*. Marosvásárhely, 2003. (A továbbiakban Madar, 2003.)
- ⁵ Bodó Julianna: *„Így kollektivizáltak minket...” Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről*. Csíkszereda, 2005. (A továbbiakban Bodó, 2005.)

- ⁶ Vö. Oláh Sándor: *A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után.* In: Falusi láttelepek 1991–2003. Csíkszereda, 2004. 136. (A továbbiakban Oláh, 2004a.)
- ⁷ Balog Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* Bp., 2002. 180.
- ⁸ A családi együttélés alapvető jellemzője az egyetlen háztartáson belüli termelő és fogyasztó tevékenység, s osztatlan családi birtokon történő gazdálkodás. Lásd Fél Edit, Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Bp., 1997. 338.
- ⁹ A vállalkozók ezer főre jutó arányát tekintve, az erdélyi falvak viszonylatában Korond az elsők között foglal helyet. Lásd Csata Zsombor: *A vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározottsága a Székelyföld falvaiban.* In: Erdélyi Társadalom III (2005) 2. sz. 102.
- ¹⁰ Oláh, 2004a. 128–129.
- ¹¹ Oláh Sándor: *Előszó.* In: Falusi láttelepek 1991–2003. Csíkszereda, 2004. 6. (A továbbiakban Oláh, 2004b.)
- ¹² Szabó Á. Töhötöm: *A kooperáció mint agrárstratégia. A gazdasági környezet és a fejlődés kérdései.* In: Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén. Kolozsvár, 2006. 103–104. (A továbbiakban Szabó Á., 2006.)
- ¹³ Bárány, 2006.
- ¹⁴ István Lajos: *A hangya szövetkezet.* In: Hazanézó XI (2000) 2. sz. 27–28. (A továbbiakban István, 2000.)
- ¹⁵ Józsa András: *Korond helytörténete.* In: Helyismereti olvasókönyv. Korond. Korond, 2001. 149. (A továbbiakban Józsa, 2001.)
- ¹⁶ Korondon is általános volt a gyerekeknek szóló „tanulj, mert kollektivistá leszel!” fenyegetés.
- ¹⁷ Peti Lehel: *Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfáján.* In: Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén. Kolozsvár, 2006. 29. (A továbbiakban Peti, 2006.)
- ¹⁸ Vö. Pozsony Ferenc: *Öregek Erdély változó társadalmában.* In: Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre, 2000. 738.
- ¹⁹ A fogalomhasználatlaltal kapcsolatos új keletű vélekedéseket lásd Peti, 2006. 46–47.
- ²⁰ Biró A. Zoltán: *Társadalmi változás, térségi rétegződés.* In: Korunk XVII (2006) 11. sz. 10. (A továbbiakban Biró A., 2006.)
- ²¹ Madar, 2003. 15.
- ²² „Itt ha szántás után közvetlenül eső hull, a föld fehéres szürke színt ölt, mintha sóval behintették volna. Esős évben a mag megromlik benne, s rossz termést ad. Kaszálói, hol a só nagyon felszínre jő, csak valami

- vörhenyös silány fűtermést adnak.” Kozma Ferenc: *A székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota*. Bp., 1879. 139.
- ²³ Vofkori László: *Korond természeti képe*. In: Helyismereti olvasókönyv. Korond. Korond, 2001. 43.
- ²⁴ A történeti adatok külön kihangsúlyozzák, hogy a korondi határban *elegybűzát* [egy rész búza és két rész rozs] vetettek. Józsa, 2001. 120.
- ²⁵ „A Határ sovány ugyan, de jó munkás Trágyázás által egy harmadrésze termékeny, ezen Havas vad helyet, és az ezen lévő termékenységet értve de a más két rész mind hogy onan a trágyázás is el van rekesztve feletéb magas helyen lételek mián Zabnál egyebet nem termő” Józsa, 2001. 111–112.
- ²⁶ Vö. Józsa, 2001. 87, 110.
- ²⁷ A Fenyőkút nevű határrészben, 1600-ban 675 százskézdi disznó makkoltatásáról vannak adatok. Lásd *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. III. köt. Udvarhelyszéki torvénykezési jegyzőkönyvek 1598–1600. Bp.,–Kolozsvár, 1994. 430–431.
- ²⁸ Jakab Elek, Szadeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 354.
- ²⁹ Uo. 526.
- ³⁰ Józsa, 2001. 111–121.
- ³¹ Uo.
- ³² Vö. Sófalvi András: *Határhasználat és gazdálkodás a középkori és kora újkori Sóvidéken*. In: Sóvidék a középkorban. Székelyudvarhely, 2005. 89.
- ³³ A kiköltözött, vagy időszakosan kint tartózkodó családok gyerekeit meghatározott időszakra (pl. karácsonyig) felmentették az iskola kötelezettsége alól. Bárh, 1998. 13.
- ³⁴ Madar, 2003. 13–14.
- ³⁵ Uo. 48.
- ³⁶ Vö. Vofkori László: *Korond társadalom- és gazdaságföldrajza*. In: Helyismereti olvasókönyv. Korond, 2001. 199. (A továbbiakban Vofkori, 2001.); Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Bp.–Csikszereda, 1998. 181. (A továbbiakban Varga E., 1998.); Kiss Tünde: *A korondi fazakasok és kereskedők gazdasági helyzete a falu társadalmában*. Kolozsvár, 2006. 8–9. [kézirat, szakdolgozat a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének könyvtárában] (A továbbiakban Kiss T, 2006.)
- ³⁷ Rotariu, Traian (coord.): *Recensământul agricol din 1896. Transilvania. Vol I–II*. Cluj–Napoca, 2003. 157.; *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első rész*. Bp., 1896. 714.

- ³⁸ 1890-ben 3022 lakos, 1910-ben pedig már 3752 lakos. Varga E., 1998. 181.
- ³⁹ Vofkori, 2001. 199.; Bárh, 2006. 7.
- ⁴⁰ Vö. Az Országos Levéltár Maros megyei Igazgatósága, Marosvásárhely. 386. sz. alap. 1–18.; Janicsek Jenő, Szöcs Lajos: *Történelmi kistükör*. In: Korondi sokadalom. Csíkszereda, 2002. 16.; Vofkori, 2001. 191–192.
- ⁴¹ „Ama háziiparral foglalkozó mezőgazdák, akik nem iparszerűleg, hanem gazdaságuk mellett csak mellékesen foglalkoznak némely iparágakkal, ipari igazolvány váltására ne kötelezzék.” Lásd *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazgatási viszonyairól az 1892-es évben*. Marosvásárhely, 1893. 136.
- ⁴² Vofkori, 2001. 199.
- ⁴³ Józsa, 2001. 154.
- ⁴⁴ Oláh, 2006. 30.
- ⁴⁵ Bárh, 2006. 6.
- ⁴⁶ A jegyzőkönyv tanúságai szerint évente sor került hasonló intézkedésekre, ilyenkor a segítségnyújtás főként faanyag adományozása formájában történt. A falu állattartó gazdáinak nehézségeit szemlélteti azon bejegyzés is, miszerint 1905 telén olyan mértéket öltött a takarmányhiány, hogy a gazdák melléképületeik tetején levő szalmát etették fel állataikkal. Lásd uo. 11.
- ⁴⁷ István, 2000. 27–28.
- ⁴⁸ A szövetkezetek tervezett célja: „közös tevékenységgel és eszközökkel kielégítsék a gazdasági és kulturális igényeket.” Lásd Gagy József: *A krízis éve a Székelyföldön*. 1949. Csíkszereda, 2004. 89.
- ⁴⁹ A társulat alapítási vagyonát 350 juh és 50 ha föld képezte. Tevékenységi területe burgonya- és takarmánynövény termesztésére korlátozódott. Lásd Bodó, 2005. 17.
- ⁵⁰ Lásd Kiss T., 2006. Melléklet.
- ⁵¹ Bár e családok magatartását közérdekellenesnek nyilvánították, köztük és a falutársaik közti viszony nem változott meg. Irányukba tanúsított rokonszenvet az is táplálta, hogy igazságtalannak ítélték a hatóságok rendelkezéseit. Adatközlőim ezt ma is képletesen fogalmazták meg: „*Olyan kulákok voltak, hogy szinte éheztek*” [F. P.]; „*Olyan gazda volt, hogy másfél hektár földdel lett kulák*” [L. Á.]
- ⁵² Ebben az időszakban az 1162 gazdaságból 235 család nem rendelkezett földterülettel. Józsa, 2001. 154.
- ⁵³ Bodó, 2005. 106.
- ⁵⁴ Sárkány Mihály: *A gazdaság átalakulása*. In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Bp., 1978. 127.

- ⁵⁵ A beszolgáltatások végrehajtásáért felelős bizottság tagjai az idős gazdákat is bántalmazták. Kezdetben emelkedett hangnemben szidták, letegezték őket, majd egyre agresszívebben próbálták rábírní a nyilatkozat aláírására: sarokba állították és térdepeltették, az orrukát a falba vagy asztalba ütötték.
- ⁵⁶ „Nálunk a faluban az emberek azt nézték, hogy hogyan lehetne megélni az iparból, nem a mezőgazdaságot keresték, sem a földet.” [...] „...mindenki abban járt, hogy ez mivel dolgozik [kerámiakészítés], ha lehetett inkább azt másolták, nem a mezőre mentek, a gazdaságból menekült mindenki.” Bodó, 2005. 120–121.
- ⁵⁷ „S ment a cserép, mi ketten a feleségemmel akkor már ezzel foglalkoztunk. A feleségem ezt hozta magával az ő családjából, mert mi azelőtt nem foglalkoztunk vele, de az ők családjuk igen, s mi ezzel dolgoztunk, jártuk az országot, s a pénzt hoztuk.” Uo. 114.
- ⁵⁸ Míg 1949-ben a falu szántóterülete csak 741 ha-t tett ki, az 1980-as években ezt 2245 ha-ra növelték. Lásd Vofkori, 2001. 199.
- ⁵⁹ Második gazdaság jelenti mindazt, amivel a társadalmi szereplők kiegészíthették jövedelmüket, akár a munkahelyi eszközök, javak kölcsönvétele, ellopása, vagy a munkaidő, munkaerő ellopása. Ugyanakkor jelenti azt az informális kapcsolatok nyomán kialakult rendszert, amelyen belül az ember értékesíthette az általa felkínált hiánycikkeket, vagy vásárolhatott belőlük. Lásd Szabó Á. Tőhötöm: *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. Kolozsvár, 2002. 25. (A továbbiakban Szabó Á., 2002.)
- ⁶⁰ Lásd Kinda István, Peti Lehel: *Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között*. In: Székelyföld IX (2005) 1. sz. 88–118.
- ⁶¹ Vö. Oláh, 2004b. 131.
- ⁶² Biró A. Zoltán (összeáll.): *Változás és/vagy stabilitás. (A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről)*. In: *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, 1995. 35.
- ⁶³ Szabó Á., 2002. 29.
- ⁶⁴ Biró A., 2006. 9.
- ⁶⁵ A faluban „tizenhárom vértanúnak” nevezik az egykori földosztó bizottságot.
- ⁶⁶ „Nagyon kevés és gyenge a termőföld. Ebből ami kicsi jó itt a patak felett, ami van egy olyan 180–200 hektár felett. Ami mondjuk első osztályú. A többi gyenge” [L. Á.].
- ⁶⁷ Erre a célra általában a patak mentén vagy a havasi tisztásokon vásároltak néhány ár kiterjedésű földet. Vannak, akik örökölt, vagy megvásárolt havasi szállást, tanyát alakítottak át turisztikai és szabadidős célokra.

- ⁶⁸ Mivel egy rétegzett faluközösségről beszélek, egyetlen gazdálkodói típuson belül is tévedés volna általánosságokba bocsátkozni. Ezért szükségesnek érzem a következő pontosításokat tenni: annak ellenére, hogy az agráriumban érdekelt háztartások igyekeztek a család aktív munkaerejét egyazon ágazaton belül hasznosítani, ez nem valósult meg teljes mértékben. Sőt, a mezőgazdaságon kívüli szektorból származtatott jövedelmek a családi gazdaság azon állandó bevételeit jelentették, amelyet bármikor felhasználhattak az elsődleges termelő (agrár) tevékenységükben.
- ⁶⁹ Bár a szomszédos Atyha községben a mezőgazdasági termelés sok család számára valóságos vállalkozást képez (30–40 szarvasmarhát birtokló gazdák is vannak), itt is örökös problémaként fogalmazódik meg a „*pár vékás*” területre való széttagolódás. Atyha és Korond viszonylatában a magángazdák által birtokolt mezőgazdasági terület 25 000 parcellára oszlik.
- ⁷⁰ Legtöbb család számára elérhetetlen a villanyáram, így az elektromos háztartási cikkek használhatatlanná válnak, s a presztíztárgyak birtoklása sem jelent prioritást.
- ⁷¹ Kiss Dénes: *Erdélyi falvak a 21. században*. In: Magyar Kisebbség X (2005) 3-4. sz. 68.

FORRÓ ALBERT

Első világháborús emlékművek Udvarhely megyében

Európa kulturális térképe manapság hiányos lenne a csaták színhelei, és az azokat megörökítő emlékművek nélkül. George Sorel (1847–1922) francia történész úgy fogalmazott, hogy „Európa egy temető”, amely tele van az „emlékezés” és a „gyász helyeivel”. A múlt szenvedései lényegében benne élnek az európai tájban, magában hordozva a háborúk és a harcosok emlékeit. Egyes helységnevek – például Szarajevó, Yprès, Antwerpen, Przemysl, Isonzó, Verdun, Somme, Marne, Piave stb. – a véres ütközetek révén vésődtek be a közös európai köztudatba. Igaz ugyan, hogy Nyugaton ma már mezei virágok, pipacsok nőtték be az első világháború flandriai lövészárkait, mégis – R. S. Thomas szóhasználatával élve – ezeket a „fájdalom színterei”-ként tartják számon. Nyugat-Európában, ahol az emlékművek előfordulási gyakorisága mennyiségileg is utal a háborúskodó országok áldozatainak számára, a minőség szorosan összefügg a hadakozó felek anyagi helyzetével. Nagyon ritkán fordul elő, hogy egy francia, belga vagy angliai falunak ne lenne háborús emlékműve. A monumentális yprèsi Menin-kaputól, a „hadakozó tartománynak” is nevezett Picardia mértani elrendezésű sírkertjein át a hatalmas belforti mauzóleumig, temérdek háborús emlékművel találkozunk, amelyeket csodálkozva figyelnek a régóta semleges nemzetek, például a svájciak és a svédek. Európa szinte minden részén megtaláljuk a nemzetközi katonatemetőket, ezeket a nemzetek feletti zárandókhelyeket. Az emlékhelyeken örökmécsesek égnek, és a gyászkürt hangja szól.¹

A halál a visszatérő háborúkat és a zűrzavaros időszakokat testesíti meg, amelyek időről-időre megszakították a kulturális fejlődési folyamatot, s amelyek nagy pusztítást okoztak Európa épített és tárgyi örökségében. Elég, ha csak az első világháború tájrombolására gondolunk a francia Marne megyében, vagy arra, hogy 1917-ben Erich

Ludendorff német tábornok tudatosan robbantotta fel Coucy vártornyát. A pusztítás, a halál ugyanakkor paradox módon a kreativitás ihlető forrása is lett, amennyiben elfogadjuk, hogy a háborúk termékei, következményei a hősök emlékére állított, az utókort a háború borzalmaira és áldozataira figyelmeztető emlékművek.

A Pierre Nora és munkatársai által képviselt egyik francia történetírói irány a háborús emlékműveket az emlékezet helyeiként tartja számon. A hagyományos paraszti közösségek, az emlékezetközösségek felbomlásával megszakadt a nemzeti emlékezet folyamatossága, s a „folyamatosság érzése a helyekbe költözött át.” Azaz, mikor megszűnt az élő és folytonos emlékezet, szerepét átvette a társadalomban a rekonstruált múltkép, a történelem, s attól kezdve a széttöredezett emlékdarabkák bizonyos helyekhez kötődtek.²

Az emlékhelyek arra szolgálnak, hogy a kívánt emlékezet tartósan megszilárdítsa önmagát, vagyis az emlékhelyeken a múltnak a jelenben még élő vagy életben tartani kívánt darabkait értjük. Az emlékművek tehát lényegükből adódóan az emlékezet helyei is, mert funkciójuk szerint a múlt olyan eseményeit, személyeit örökítik meg maradandóan, amelyeknek és akiknek a nemzeti emlékezet kiemelkedő jelentőséget tulajdonít.³

Pierre Nora és társai az emlékezet helyeit két csoportra osztják: beszélnek a győztesek és a legyőzöttek emlékezhelyeiről. A győzteseké látványosak, győzedelmesek, tekintélyesek, ünnepélyesek. A legyőzötteké menedékhely, „a spontán hűség szentélyei és csendes zarándoklatok. Ez az emlékezet élő szíve.”⁴

Kegyelet és hagyományörzés

A csatatereken hősi halált halt katonák emlékének ápolása, azoknak bemutatása legalább olyan fontos, mint maguknak a háborús eseményeknek a feldolgozása, ha nem fontosabb. A kegyeleti, a hagyományörzés hidat képez a múlt és jövő, a háború és béke, a gyűlölet és megbékélés között.

Az első világháború előtt és alatt az elesett katonák összegyűjtése, azonosítása és temetése a hadműveleti területre kivezényelt csendőrök feladata volt. A temetést a tábori lelkészek végezték.

1915 novemberében a cs. és kir. Hadügyminisztériumban megszervezték a hadisírokkal és -temetőkkal foglalkozó 9. osztályt, amely 1915–1916 során egységesítve szabályozta a katonatemetők és sírok létesítését, fenntartását, díszítését, illetve a halottak nyilvántartását.

Habár emlékműveket korábban is állítottak, a hősök emlékének szervezett formában történő méltó megőrzése csak az első világháború kitörése után merült fel, amikor addig soha nem látott mértékben szaporodtak a sírkeresztek, s érkeztek haza a hősi halálról, eltűnésekről tudósító értesítések. A Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) már 1915 januárjában levéllel fordult a belügyminiszterhez, majd 1916 augusztusában elérte, hogy minden, a Honvédelmi Minisztérium által felállítandó katonai emlékmű tervét ő véleményezze, októberben pedig tervgyűjteményt adott ki az általa javasolt színvonalas emlékművekről.⁵ 1915-ben báró Abele Ferenc vezérkari őrnagy a frontról levelet írt gróf Tisza István miniszterelnöknek, javasolva, hogy „Az Országgyűlés már most hozzon egy törvényt, amellyel az állam minden községben egy szép köemléket állít, amelyre ... elesett hőseit névszerint bevési.” Abele báró 1916 végén, Zita királynén keresztül IV. Károlyhoz fordult segítségért. A koronázása előtt álló király levelet fogalmaztatott a magyar miniszterelnöknek, előmozdítva ezzel az ügyet. 1917 tavaszán a belügyminiszter bejelentése alapján a Képviselőház elfogadta a törvényjavaslatot.⁶ Az 1917/VIII., a *most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről* szóló törvénycikk szerint *„Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké.”* Ezért *„Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”*⁷ A törvény végrehajtását a Belügyminisztérium hatáskörébe utalták, amely a 14 730/1917. számú rendeletében kiemelte ugyan, hogy a megvalósítás ideje csak a háború befejezése után érkezik el, mégis már a háború ideje alatt megkezdődött a hősi emlékművek állítása.⁸

Első világháborús emlékművek Udvarhely megyében

Az 1917/VIII. számú törvénycikk minden község számára kötelező érvénnyel előírta a „most dúló háborúban” a királyért és hazáért életüket adó hősöknek emlékmű állítását. *„A hősöknek áldott emlékezete felé fokozott kegyelettel tekint az egész nemzet – olvasható az említett törvényben –; szent emléküket pedig tiszteletben kell tartania nemcsak a mai nemzedéknek, hanem a késő utókornak is, hogy példájukból buzdítást merítsen az önfeláldozásra és a hazaszeretetre. Ez teszi kötelességünké, hogy névszerint örökössé tegye mindazoknak az emléket, akik életüket áldozták fel a hazáért, mindnyájunkért. Ennek alkalmas módja, hogy minden község (város) a saját területén létesítsen olyan emlékművet, amelyre a haza védelmében elesett hős fiainak nevét maradandóan bevésse. Vagyonos községnek (városnak) monumentális műemléken, a szegénynek pedig szerény táblán, de mindenesetre méltó módon és minden egyszerűsége mellett is nemes művészi kivitelben kell megőrkítenie hős fiainak nevét és emlékeztétét. Oltár lesz ez az emlék minden időközön át: a hazaszeretet oltára, amelyen a tisztelet és soha el nem múló hála örök fényében fognak ragyogni a hazáért hősi halált halt vitézeink áldott nevei.”*⁹

Már 1917 elején a hatvani vöröskereszt fiókegylet választmányának kezdeményezésére megalakult a szoborbizottság, amely gyűjtési akciót hirdetett, és 1917. november 25-én Ugron Gábor belügyminiszter már fel is avatta Finta Sándor szobrászművész egész alakos *Őrszem* című szobrát. Az első világháború idején felavatott emlékművek azonban még nem egy-egy település hősi halottainak állítanak emléket, hanem sokkal inkább propaganda célt szolgálnak, a kitartásra, hősiességre, önmegtagadásra, hazaszeretetre, áldozatvállalásra buzdítják mind a harctéren szolgáló katonákat, mind a harcvtal mögött feladatukat teljesítő állampolgárokat. Ezt sugallják az 1917–1918-as évek során felállított emlékmű típusok megnevezései is: „a Hős halála”, a „Sebesült”, a „Harcoló”, a „Zászlós” stb. katona.

Elbe a propagandisztikus emlékműállító folyamatba illeszthető be a Székelyudvarhelyen 1917. december 8-án felavatott „Vasszékely” szobor is, amely a 82-es Székely Hadosztály hős katonáinak állított emléket. A korabeli leírások szerint a Vasszékely a székely katona

helytállását, harcos erényét, a haza iránti hűségét, vasidegzetét és acélkemény karját szimbolizálta.¹⁰

A 82-es Székely Hadosztályt I. Ferenc József 1882. november 30-án kelt határozatával hozta létre. Az ezred kiegészítésének székhelyéül a „legtörzsgyökeresebb” székely várost, Székelyudvarhelyt jelölte ki, ezzel biztosítva azt, hogy legénysége tisztán és kizárólag székely legyen. A haderő keretében a 82-es sorszámot kapta; a gyalogezred Udvarhely és Csík vármegyék fiataljaiból állt. Az első világháború idején a 82-esek a halálmegvető bátorsággal küzdő, hazáját utolsó csepp véreig védő magyar katona szimbólumává váltak. 1914. augusztus 26–27-én Galíciában, az oroszok ellen vívott csatákban estek át a tűzkeresztségen súlyos veszteségekkel. Később Erdélyben a Tömösi- és Törösvári-szorosban futamították meg a románokat, de kemény harcokat vívtak a Kászon-i havasokban, Craiova mellett, Ojtoznál, valamint az olaszországi Doberdónál, Isonzónál és Lorenzónál.

A 82-es Székely Hadosztály hősie, önfeláldozó magatartása készítette az udvarhelyieket a „Vas-Székely szobor előkészítő hivatalá”-nak létrehozására, amely 1917. szeptember 25-én kiáltványban szólította fel Magyarországot egész társadalmát közadakozásra. *„A székelység anyavárosában ünnep készül, az öntudat és a szeretet ünnepe. A székely katonák hírneves vitéz eredete, a 82. gyalogezred emlékjelet akar itt építeni a nagy haza és a kicsi otthon iránti hűség és elszántság kifejezésére. Egy szoborművet akar emelni, mely a puskatussal dolgozó székely katonát ábrázolja, amint törhetetlen nekilendüléssel úrrá lesz a harc tér borzalmain és szilárd vonású arcával küzdelméből visszanez hazafelé – családjára, gyermekeire, háza tájékára való gondolással... Legyen a Vasszékely szobra szellemünkbe beleformálódó szimbólum, legyen az egész országé a szeretet, amivel könnyeket töröl”*¹¹ – olvasható a felhívásban. A szoborállítást ügyét többek közt Udvarhely, Csík, Maros-Torda, Torda-Aranyos és Háromszék megyék fő- és alispánjai, főjegyzői, főszolgabírói, valamint a nagyobb városok polgármesterei is támogatták.

A szobor, amely 2,5 méter magas volt, fából készült, tervezője a barcasági Csernátönfaluból származó Erdélyi István, 82-es őrmester volt, kifaragói pedig Hermann Ottó szakaszvezető, Rózsa Géza tizedes és Sipos Jenő közlegény. A fából készült szobor fölé, az időjárás

viszontagságai ellen védendő, egy különleges motívumokkal ellátott, pagodaszerű faépítményt emeltek, amelyet Sattler Manó budapesti műépítész, 82-es zászlós tervezett. A szobrot utólag vasszögekkel kipikkelyezték. (Hasonló faszobrot állítottak még a háború befejezése előtt Kolozsváron, Hajdúböszörményen stb.) A szobor talapzatára minden égtáj felé bevészték Embery Árpád zászlós, udvarhelyi főgimnáziumi tanár verssorait:

Nyugatra:

*„Trón s a haza védelmében vassá válik a székel,
S hősi csodás tettét hirdeti hon s a világ.”*

Keletre:

*„Ojtoznál, Volhinia síkjain, s lenn Doberdón,
Ismeri az ellenség puszkatusom.”*

Délre:

*„Magyar testvéreim, ne féljete,
Még napkeletre állnak székel.”*

Északra:

*„Gyopárt a Hargitáról hozzatok,
A hős halottak halhatatlanok.”*

Az avatóünnepségen, amelyre 1917. december 8-án került sor, a IV. Károly király képviseletében jelen lévő József főherceg leplezte le a Vasszékel szobrát és ünnepi beszédet is mondott. Fennmaradt a leleplezési ünnepség műsora is:¹²

„1. Szózat – A 82-es ezred zenekarának kísérete mellett

2. Megnyitóbeszéd – Tartja nemes Tóth Kálmán alezredes

3. Leleplezés – József főherceg

4. Himnusz

5. dr. Ugron Gábor belügyminiszter beszéde

6. Alkalmi költeményét szavalja Embery Árpád főgimnáziumi tanár

7. A szobor átadása

8. A szobor átvétele Majtényi Miklós dr. polgármester részéről.”

Az avatóünnepséget társas ebéd követte a „Budapest” szállóban, valamint este hangverseny.

A Vasszékel szobor rövid életű volt, ugyanis a háborút követő impériumváltással berendezkedő román hatalom eltávolította az em-

lékművet. Udvarhely megye tisztviselő kara 1919 májusában sérelemjegyzéket állított össze a román megszállók által elkövetett cselekedetekről, amit elküldtek a magyar kormánynak is. Az alábbi részlet a szobor megcsonkítására, majd eltávolítására utal: *„A megszálló román katonai parancsnokság elrendelte a város polgármesterének, hogy a 82-es hadezred harctéri szenvedéseit és vitézségét szimbolizáló szobor azon feliratát, hogy Ojtoznál, Volhinia síkjain, s lent Doberdón / Ismeri az ellenség puskatusom 24 óra alatt vakartassa le. Ezen, a szoborműnek sérthetetlenségét biztosító nemzetközi egyezményt megsértő kívánság ellen a főispán óvást emelt.”* *„Egyik éjjel az úgynevezett Vas-székelly nemzeti emlékszobor akként csonkított meg, hogy a szoboralak által vállon tartott fegyvert lefűrészelték és egy patrontáskáját letörték.”*¹³ Az így megcsonkított szobrot eltávolították; a pagodaszerű építmény még sokáig helyén maradt, csak 1941-ben bontották le. A ledöntés után a Vasszékelről több dombormű készült az 1920-as években, egy-egy ilyen plakett vagy annak másolata a város polgárainak tulajdonában ma is megtalálható.

Meglepő módon, az Országgyűlés által elfogadott 1917/VIII. számú, a háborús emlékművek létesítésére vonatkozó törvénycikket megelőzően, az udvarhelyi református egyházmegye már 1915 szeptemberében indítványozta a hősök emlékének megörökítését. *„Egyházmegyei tanácsunk átérezve a magyar nemzet s ebben a református egyház tagjainak titáni küzdelmének örök időkre kiható jelentőségét, kimondja, hogy a most folyó világháború emlékét megörökíti.”* Egyúttal elrendelte:

1. a lelkészek vegyék számba a hadba és hadi munkára bevonultakat;
2. minden katonai szolgálatot teljesítőnek jegyezzék fel a nevét, születési idejét, szülei nevét, bevonulási idejét, a csapattestet, a harctér megnevezését, sebesülését vagy betegségét, kitüntetését és az arra szolgáló okot;
3. az elesettek rövid élettörténetét;
4. *„...a tempom falába beilleszthető fekete gránit táblán a háborúban elesettek, vagy a harctéren kapott sebesülés vagy betegség következtében meghaltak nevei méltóképpen megörökíttessék.”*
5. a háborús események, a hadba vonultak életrajza bekötésre alkalmas egész ív alakú pergamen papírra két példányban irandók le,

melyek közül az egyik az egyházközség levéltárában díszes kötésben lesz megörökítendő, a másik pedig az egyházmegye levéltára számára lesz megküldendő;

6. az album a következő módon lesz egybeállítandó: az első lapra a katonák saját kezűleg felírják neveiket. A meghaltak neveit a lelkész jegyzi fel. Folytatólagosan bevezeti a lelkész a 2-es és 3-as pontok adatait, végül a hadi munkát végeztek neveit, az adakozásokat az adakozókkal együtt.¹⁴

Az egyházmegyei tanács ezen irányú kezdeményezése feltehetően „alulról”, az egyházközségek előljárói, lelkészei, presbitériumai felől érkezett. Ezt hivatott bizonyítani számos gyülekezet presbitérium-ülésének jegyzőkönyvmásolata is. 1915 augusztusának utolsó napjaiban, a világháború kitörésének évfordulóján az udvarhelyi református egyházmegye valamennyi gyülekezetében presbitériumi gyűlésre került sor, ahol számba vették a besorozott katonákat, a munkaszolgálatra behívottakat, valamint az első áldozatokat, sebesülteket, hadirokkantakat, eltűnteket és fogságba esetteket. Ezeken a gyűléseken már felvetődött az elesett hősök nevét megörökítő emléktáblák beszerzésének gondolata. Így Bözödön *„Márványtáblát beszerezni már régen elhatároztuk”*; Szederjesen 1915. augusztus 29-én *„emléktábla beszerzési ügyel”* tartottak presbitergyűlést, Szolokmán pedig *„az elesettek neveinek a templomban való megörökítése végett a márványtábla beszerzésére az előleges intézkedés megtételét.”*¹⁵

A háború elhúzódása, s az azt kísérő pénzromlás, a folyamatos hadikölcsönök jegyzése stb. következtében Udvarhely megye területén a 20-as évekig – a Vasszékely-szobor kivételével, amelynek, mint láttuk, emlékmű jellege mellett propagandaszerepet is szánt a hatalom – nem avattak világháborús emlékművet, -táblát. A háború utáni impériumváltás következtében ez a folyamat megtorpant, évekig elnapolódott, hiszen a berendezkedő új román hatalom semmiféle anyagi támogatást nem nyújtott az emlékművek létesítéséhez.

Az egykori Udvarhely megye 136 településének első világháborús emlékműveinek létesítésére vonatkozóan több periódust különíthetünk el:

a) 1914–1918 (ekkor csak a Vasszékely felállítására került sor)

b) 1919–1940 (a legtöbb emlékoszlop és -tábla leleplezésére az „első román időben” került sor)

c) 1940. szeptember – 1944 ősze (pl. Ocfalva)

d) 1945–1989 (a kommunizmus éveiben létesítették pl. Korondon, Bardocon és részben Lövétén)

e) 1990 után (pl. Ülke, Varság, Máréfalva, Malomfalva, Zetelaka, Szentegyháza stb.)

A legtöbb emlékművet a Trianon utáni időszakban, az 1920–1930-as években létesítették. Ezekben az években a háború okozta lelki és anyagi veszteségek, illetve a kisebbségi létsors okozta traumából ébredve, a székely közösségek a magyar anyanyelvet és kultúrát, a nemzeti öntudatot fenntartó és ápoló intézmények, a templomok és iskolák kijavítása mellett sokszor nem kis anyagi áldozatot vállalva állítottak emlékművet vagy táblát a háborúban elesett fiaiknak, apáiknak, testvéreiknek. A háború második évében, 1916 tavaszán az udvarhelyi református egyházmegye gyülekezetei mintegy 50 harangot ajánlottak fel hadicélokra. Többnyire a kisebb, művelődéstörténeti szempontból a kevésbé értékes harangokat „hívták be”, de Hodgya és Farcád három-három harangja közül a középsőket szerelték le, Siklódról, Dályából és Petekről a két kisebbiket vitték el.¹⁶ E mellett a gyülekezetek, falvak életét a folyamatos hadikölcsönök is nehezítették. Így például 1916 januárjában Ocfalva harmadik hadikölcsőne 1050 Koronára rúgott, amit az egyházmegyei tanács jóváhagyásával az egyházközségi toronyalapból utaltak ki.¹⁷ Ezek a soha vissza nem térített kiadások anyagilag megviselték a kisebb gyülekezeteket, késleltetve a hősi emlékművek létesítését.

Az egykori Udvarhely megye településein létesített emléktáblák és -oszlopok általában szerények, legfeljebb egyesek – mint például az alsósófalvi, csekefalvi, parajdi, vargyasi stb. emlékművek – csak méreteikben impozánsak, amelyek monumentalitását az illető települések nagyszámú áldozata is megkövetelt. Többnyire azonban kivitelezésükben is egyszerűek, nem díszesek, nem ünnepélyesek; rendszert funkcionálisak, nem egy-egy település vagy templom díszére vannak, hanem az elesett hősöknek állítanak örök emléket. Minthogy a mindenkori politikai hatalom megkísérelti ellenőrizni a társadalmi

nyilvánosság elé kerülő produktumokat, az emlékműveket állító közösségek megpróbálták elkerülni minden konfliktust a sokszor ellenséges magatartást tanúsító román hatóságokkal. A fiatfalvi református hősök emléktáblájának elkészítése kapcsán püspöki rendelet szabályozta, hogy a márványtáblára felvételre kerülő fegyvereket, a kardot és puskát, babérággal kell helyettesíteni: „...*a fegyverek és más harci jelvények ábrázolása a templomban, – a szószerk mellett – hol az evangélium hirdettetik, nem engedhető meg ... a mostani időkben a hatóságok előtt is könnyen félreértésre, esetleg félremagyarázásra adnának azok alkalmat, ami súlyos kellemetlenséggel járhatna.*”¹⁸ Ennek ellenére számos emlékoszlopon és -táblán megtalálhatóak a harci fegyverek és kellékek ábrázolása: puska, kard, repülőgép, ágyú, ágyúgolyó, rohamsisak, harci kürt, zászló. Vannak azonban győzedelmes, tekintélyes, ünnepélyes emlékművek is. A marosvásárhelyi Tompa József szobrász által 1931-ben készített varygasi emlékművet oroszlánon nyugvó szárnyas angyal díszíti. Az olasztelekin zöld füves dombtetőt, babérkoszorús és rohamsisakos kereszttel megjelölt négy friss katonasírt ábrázoló festmény látható, a bencédire pedig egy háborús emlékművet faragtak, oldalán két-két zöldre festett fenyőfával. Az újszékelyi és a homoródszentmártoni emlékműveket azonos reliefek díszítik, mindkettő valószínűleg ugyanannak a kőfaragónak, az alsóboldogfalvi Palló Jánosnak az alkotása. Mindkét emlékmű egy-egy allegorikus női alakot ábrázol, amint egyik kezében lehajló pálmaágot, a másikban babérkoszorús keresztfát tart. A háttérben, a dombok közül felkelő, mindent beragyogó nap a reményt, egy új élet kezdetét sugallja, azt, hogy a sok kiontott vér és emberi áldozat talán nem volt hiábavaló. Ugyancsak díszesnek mondható a Korond régi központjában található, Bencédi Sándor szobrászművész által 1947-ben terméskőből faragott, a két világháborúban elesett hősök emlékműve is. A művész kőbe faragott állóképek segítségével meséli el az általános mozgósítás hírére a földekről hazatérő és idős szüleiktől, családjaitól búcsúzók, majd a harcba, halálba induló férfiak tragikus sorsát, amit végül csatajelenet, haldokló, sebesült katonák haláltusájának képe zár le. Az emlékmű felirata („1914–1944. *Hősi Halottak*

Emlékére. Kik érted haltak / Szent világszabadság.”) alatt két tulipán közt népi viseletben babérkoszorút tartó nő és férfi alakja látható.

A két világháború közti „első román időben” felállított emlékművek többsége azonban egyszerű, legtöbbjük csak az elesett katonák neveit tartalmazza, amit gyakran a hősöknek kijáró babérkoszorúk, pálma- és cserefaágak, búzakalászkok fognak közre, vagy az elmúlást jelképező szomorúfűz díszít. Ebben az első periódusban az emlékműveknek köztéren való felállítása helyenként sok nehézségbe ütközött. Erre utalnak a források Fiaftfalva esetében¹⁹, de ezzel hozható kapcsolatba az a tény is, hogy egyes falvakban közterületen csak úgy helyezhették el az emlékműveket, ha azokat román nyelvű felirattal látták el. (pl. Kápolnás, Olasztelek, Újszékely, Lókod stb.) Ezért sok esetben inkább latin nyelvű („Pro Patria”) feliratot véstek a köztéri emlékoszlopokra (pl. Derzs, Magyaros, Muzsna stb.), vagy a különböző felekezetek templomaiban, templomkertjeiben állították fel. Ége esetében is az egyházmegyei tanács csak úgy engedélyezte a templomkertben való elhelyezését, ha az emlékmű az egyházközség tulajdonát képezi és gondját is viseli.²⁰ Szenterzsébeten a Trianon utáni években a szomszédos román falvak lakóinak sovinizmusa miatt nem kerülhetett sor köztéri emlékműállításra, hanem csak a református templomban szentelhettek emléktáblát a hős katonáknak.²¹ A székelykeresztúri római katolikus vallású hősök latin nyelvű emléktáblája a város feletti Jézus kiáltó-dombon lévő kereszten volt elhelyezve. Az 1925–1926-os tanévben az akkori hatalom felszámolta Keresztúron a magyar tannyelvű tanítóképzőt és román fiatalokat hoztak az intézetbe, akik megromgálták az emléktáblát. Ezt követően a katolikus egyházközség új márványtáblát helyezett el a templomban.

Az emlékművek megrendelői, anyagi támogatói rendszerint az egyházközségek, a falvak közössége, az elesettek hozzátartozói, egyházközségi nőszövetségek (Hodgya, Homoródkeményfalva, Abásfalva), a falu fúvószenekara (Árvátfalva), tűzoltó egyesület (Énlaka), a falu ifjúsága (Kobátfalva), magán személyek (Kányád, Gyepes, Sándorfalva), az újabb időben pedig a polgármesteri hivatalok, helyi önkormányzatok, anyaországi támogatók (Székelypálfalva). Rugonfalván több mulatság jövedelmét a helyi tej- és hitelszövetkezetben

kamatoztatták,²² Csekefalván nemcsak a hívek, hanem az Amerikába kivándoroltak közt is gyűjtöttek.²³ Szentábrahámon a „Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet” a felállítandó hősök emlékoszlópa költségeinek előteremtése céljából tánccal egybekötött műsoros estélyt tartott a községházán.²⁴ Bikafalván, 1921. június 9-én, a hősök napján, Szakács Péter helyi birtokos, a Magyar Néppárt Udvarhely megyei szervezetének későbbi elnöke indítványozta a templomban és az iskolában egy-egy „emléklapnak” az elhelyezését, amelyek költségére Szász Mihály földbirtokos helyben 100 lejt ajánlott fel.²⁵

A széles társadalmi összefogással felállított emlékoszlopok és -táblák avatásaira mindig ünnepélyes keretek közt, egyházi előljárók jelenlétében és közreműködésével került sor, amiről sokszor a környéken megjelenő közeleti lapok is beszámoltak. A székelydályai egyházközségben 1924. augusztus 17-én szervezett felszentelő ünnepi istentisztelet sorrendje is fennmaradt:²⁶

- „1. Gyülekezeti ének.
2. Imát mond: Péter Géza kányádi lelkész.
3. Közének.
4. Felszentelő beszédet mond: Nt. Vajda Ferenc esperes úr.
5. Az építés történetét ismerteti és imát mond: Szabados József helybeli lelkész.
6. Úrvacsorát oszt: Vajda Ferenc esperes és Hegyi Péter főjegyző.
7. Gyülekezeti ének.
8. A szobornál felszentelő beszédet mond: Ngs. Szakács Péter Magyar néppárti elnök úr.
9. Énekel az ifjúsági dalegylet.”

A műsor után társas ebédre került sor, délután pedig az orgonaalap javára táncmulatságot szerveztek. Az avatóünnepségekre helyenként alkalmi verseket is írtak és szavaltak, amelyek közül néhány ugyancsak fennmaradt.

Egy 1931-ben készült, utólag hiányosnak bizonyuló esperesi kimutatásból arról értesülünk, hogy az udvarhelyi református egyházmegye hat egyházközségében – Betfalván, Bözödön, Mátisfalván, Ocfalván, Patakfalván és Magyaroson – egyetlen hősi halott sincs az anyakönyvbe bejegyezve és emléktáblát sem állítottak.²⁷

A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) nyomán az anyaországhoz visszacsatolt észak-erdélyi települések számára újabb lehetőség nyílt az emlékhelyek kialakítása terén. A berendezkedő magyar hatalom országzászlók állítását rendelte el a „visszatért” településeken, amit a helyiek kihasználva, ott, ahol még nem volt, újabb világháborús emlékműveket létesítettek. Így például Kisgalambfalván 1941 nyarán²⁸, Ocfalván pedig 1941. október 18-án szenteltek az első világháború hőseinek emlékoszlopot.²⁹ Ez utóbbi helyen az emlékmű-állítást nemcsak országzászló-avatással kötötték egybe, hanem az új templomtorony és két új harang felszentelésével is. A harangok öntésének és az építkezési munkálatok költségeihez az ocfalvi származású vitéz Mátéffy Zsigmond budapesti gyáros, valamint László Dezső, Mester Miklós és Kiss Kálmán országgyűlési képviselők is hozzájárultak. A „magyar időben” felállított ocfalvi emlékoszlop szimbólumai is megváltoztak: nemcsak rohamsisak, puskatus és kardmarkolat látható rajta, hanem az emlékmű mögötti templomkert kőfalára a magyar koronás címer és a Vörösmartyt idéző sorok is felkerültek: *„Hazádnak rendületlenül, / Légy híve, ó magyar. 1941.”* A Székelyföld legnagyobb első világháborús emlékművére, az alsósófalvira szintén 1940 után helyezték a „tört ágon” álló 32 cm magas, 85 cm szárnyfesztávolságú turulmadarat, amelynek fejét és bal szárnyának tetejét a második világháború idején az ittas szovjet katonák lelővöldözték. A turulmadárral azonos időben az obeliszk déli oldala elé egy trapéz alakú, terméskőből rakott alapra helyezett kőkeretes mezőben faragták ki Nagymagyarország kontúrtérképét, fölötte a felkelő nap sugaraival.³⁰

Az első világháborús emlékművek országszerte állnak ma is, s álltak szinte háborítatlanul a szocializmus évtizedei alatt is. A kifejezetten irredentának tartott revíziós feliratokat, szimbólumokat azonban eltüntették vagy eltávolították róluk. Ocfalván a magyar koronás címert és a Szózatból vett idézetet levakolták. Küsmődön 1945-ben távolították el azt a kőtömböt, amit az emlékoszlop mellé utólag, a második bécsi döntést követő időben helyeztek, s amelyre Nagymagyarország kontúrtérképe, a magyar korona és a *„Hiszek Magyarországtól a feláradásában”* felirat volt rávésve. Az eltávolított kőtömböt

hosszú ideig egy kertben rejtegették, majd az 1960-as években a néhai Borbély Ferenc, volt mtsz-elnök beépítette az akkor készülő házába.³¹ Varságon 1962-ben a hatóságok gáncsoskodása miatt maradt el az emlékmű létesítése, és még csak a templomban sem sikerült emléktáblát elhelyezni.³²

Sajátos, zaklatott történetet járt be a lövétei hősök emlékműve, amelyet 1941. augusztus 20-án szenteltek fel az orszáگزászoló-avató ünnepség keretében. A falu régi piacterén felállított emlékoszlopra a 158 lövétei hős neve mellett a Magyar Királyság címerét is ráfaragta a helyi Bencze József. Az emlékmű és környéke azonban 1965-ben a szó szoros értelmében háttérbe szorult, ugyanis az obeliszk elé az akkori viszonyoknak és értékeknek megfelelő modern üzletházat építettek, amit a helyi szövetkezetnek adtak át használatra. Ennek következtében az emlékmű és környéke rövidesen raktárfelületté vált. Az önértékükben megsértett lövéteiek nem hagyhatták szó nélkül az esetet, s Fazekas János miniszter szóbeli beleegyezését megnyerve, az emlékoszlopot méltó helyre szállították át, a katolikus parókia kertjének előterébe. Az átköltöztetési és kibővítési munkálatok 1979 nyarán kezdődtek, s közel három évig tartottak. Az emlékmű – amely egy közel 15 m hosszú, kiterjesztett madárszárnyra emlékeztető, faragott kövekből rakott háttérfallal egészült ki, rajta a második világháború negyven lövétei hős halottjának nevével – csak 1982 őszére nyerte el mai formáját a szentegyházi Bodó Levente szobrászművész tervei alapján. Az Állambiztonsági Szerv (szekuritáté) emberei az emlékművet felirata („*Így volt / s így lesz*”) és címere miatt irredentának bélyegezték, helyreállításában revíziós törekvéseket véltek felfedezni. Több éven át követelték a helyi hatóságoktól azok eltávolítását, lefaragását. A lövéteiek azonban az adott körülmények közt a legjobb megoldást választva, a feliratot és a címert nem semmisítették meg, hanem csak bevakolták. Így 1989 decemberében, a kommunista rendszer bukását követően a vakolat eltávolításával a Magyar Királyság címere ismét láthatóvá lett, a feliratot pedig megtisztították és újraírták.³³

A szocializmus évei tehát nem igazán kedveztek a világháborús emlékművek állításának. A kommunista hatalom másként értékelte

az I. és II. világháborút, nem honvédő, hanem nacionalista-imperialista hódító háborúként fogta fel. Ezért hiányoznak még ma is sok helyen a második világháborús áldozatok emlékét megőrkítő emlékművek és -táblák. Legjobb esetben csak az első világháborús emlékművek talapzatára erősített, különálló márványtáblákra írták fel az 1941–1945 közt elesett székely katonák neveit. Ezért tartjuk kivételesen szerencséseeknek a bardociakat, akik a 80-as években csiszolt fekete márványlapon örökíthették meg templomukban hősi halottaik nevét.

Az 1989-es eseményeket követő demokratikusabb időszak lehetővé tette, hogy sorra jelenjenek meg az újabb és újabb, az emlékezésnek és kegyeletnek szentelt emlékművek, amelyek rendszerint több évtizedes adósságot törlesztve, a két világháború által megkövetelt áldozatok neveit örökítik meg. Felsősfalván 1992-ben; Varságon, Máréfalván és Vágásban 1994-ben; Malomfalván 1996-ban; Zetelakán 1997-ben; Szentegyházán 1998-ban; Ülkében 1999-ben; Székelyudvarhelyen (az új Vasszékelyt) és Pálfalván 2000-ben; Fenyéden 2001-ben; Szenterzsébeten 2004-ben; Almáson 2006-ban avattak emlékművet. Égében ugyancsak 2004-ben leplezték le Szabó Mózes helyi lévita-lelkipásztor (1926–1953), az első világháború legtávolabbi, az oroszországi Vlagyivosztok-Nikoljszk-Usszurijszk protestáns hadifogoly-gyülekezet megalapítójának emléktábláját.

Mind a régebbi időkben, mind az utóbbi években létesített emlékműveknek egy jelentős része (17 darab) sajátosan magyar szimbólumot hordoz, a turulmadarat, amely köztudottan az Árpád-nemzetség totemállata volt, s az 1741-ben Mária Terézia királynő által kiadott Erdély címere óta egyértelműen a magyarságot jelképezi.

Röviden szót kell ejtenünk a virtuális katonasírokról is, amelyek szintén megtalálhatóak az egykori Udvarhely megye területén. Ezekben a katonasírokban nem nyugszik senki sem, még akkor sem, ha névvel vannak is ellátva. Sok család állíttatott olyan sírt, amelyre rávésették a fronton elesett fiúk, testvérük, apjuk nevét. A homoród-újfalvi temetőben található az a kettős tagolású, egykor feketére festett, a hős fényképével díszített kőoszlop, amely nemcsak a harctéren hősi halált halt Fekete Miklósnak állít emléket, hanem a

család temetkezőhelyéül is szolgál. A következő feliratot vésték az oszlopra: „1884–1916 / Hős / Fekete Miklos-t / Fedi e sírhalom. / Dicső Harc után szállt / rá örök nyugalom / sósmezői réten / Hősiesen harcolt / Forró piros vérét / hazánkért ontá ott. / Halandó e sírnál / kalapodat vedd le / körülötted székely / nyolcvankettős lelke, / Imádkozz felette.” A szomszédos Szentpéter unitárius templomkertjében egy másik fehér márványoszlop jelzi Csomor Gergely (1883–1917) jelképes sírját a következő felirattal: „A zord orosz földnek távoli honába, a népszabadságnak ott lett a mártírja. Álmát ott alussza, talán azt álmodja, családjá boldog, s szabad lesz hazája. Ez emléket emeltette hű neje és fia.” A városfalvi templomkertben egy másik, fényképpel ellátott fekete márványoszlop található. Rajta ezt olvashatjuk: „A hazáért messze elhalt Csoma József hős tűzér itt hagyta hű nejét, három kis gyermekét, jó szülőit, egy testvérét. Született 1886. Meghalt 1916. Nis temetője őrzi porló testét, az egekben találjuk meg drága lelkét.”

Az előbbieken bemutatott, időálló anyagokból készített emlékműveken és -táblákon kívül más, hasonló célt szolgáló alkotások létezéséről is van tudomásunk, amelyekkel egy-egy hős halottnak kívántak hozzátartozói emléket állítani. A szentmiklósi Lukácsi Áron és neje, Marosi Judit 1926-ban cserefából új templomajtót készíttettek a világháborúban elesett két gyermekük, József és Áron emlékére. A kissolymosi egyházközség klenódiumainak és textíliáinak 1935-ös összeírásában egy csipkés szélű, bordó színű, bársony úrasztali terítő is szerepel, amelyet Simó Istvánné készíttetett és adományozott az egyháznak férje emlékére, ki hősi halált halt 1914. december 21-én Uzsonánál.³⁴

Az emlékművek anyaga és utóélete

Mivel a késői utókor számára kívánták megörökíteni az 1914–1918-as nagy háborúban, a haza védelmében elesett hősi halottak emlékét, az emlékművek rendszerint időálló anyagból készültek. Anyaguk terméskő, márvány (fehér, fekete, szürke, rózsaszín), műkő, beton, kerámia, gipsz, bronz, vas. Néha más anyagból is készült emlékmű. A két világháború közti időben a lövéteiek a Senye-hegyén egy keresztfát állítottak hőseiknek, amit 1977-ben újraállítottak az első és

második világháborúban meghalt katonák emlékére. A ma is álló keresztfa felirata mára megkopott s csak részben olvasható: „*Dicsér / tessék / Jézus / egek / nek / királya / elhunyt / hőseink / nek / légy / igaz / bírāja / és irtal / mazója újra / állíttatta / bajtár / si rész / vétel / ...*” Annak ellenére, hogy az állandóság igényével és többségük időálló anyagból készült, egyes emlékművek az évek során megrongálódtak. A két világháború közti időszakban létesített fenyédi emlékmű az időjárás viszontagságai következtében annyira megrongálódott, felirata elmosódott, megkopott, hogy 2001-ben újat kellett állítani. Kápolnáson az anyaországiak adományából renoválták az emlékművet, majd 2000 nyarán újra felszentelték. A fentiekben már láttuk a lövétei obeliszk utótörténetét, melynek során a kommunista hatalom által háttérbeszorított helyzetre ítelt állapotából kiszabadítva és a második világháborús áldozatok emléktáblájával kiegészülve, nagyszerű emlékhellyé nőtte ki magát. Kiskalambfalván a falu emlékhelyének magját szintén az első világháborús emlékoszlop képezi, amely mellé utólag a második világháborús hősök emlékművét és a honfoglalás ezeréves évfordulójára készített obeliszket helyezték. Ezek az emlékművek általában nemzeti ünnepeink (március 15, október 23) helyszínéül is szolgálnak. A körülöttük kialakított zöldövezeteket, virágágyásokat sok helyen még mindig a hősök hozzátartozói, a falu nőszövetsége az iskolás gyermekek bevonásával ápolják, gondozzák. Halottak napján virággal díszítik és gyertyákat gyújtanak hőseikre emlékezve. A *Székely Közélet* udvarhelyi lap tudósítása szerint a háború utáni években a református temetőben lévő katonasírokat a református ifjúsági egyesület, míg a katolikus temetőkertbelieket a katolikus főgimnázium ifjúsága és a leány Mária Kongregáció tagjai ápolták.³⁵

Az áldozatok számáról

Jó előre leszögezhetjük, hogy nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, hányan is haltak meg Udvarhely megye területéről a négy évig tartó első világháborúban. A hatósági jelentéseket, a korabeli sajtó híradásait, az emlékműveken feltüntetett hősök névsorát, a levéltári és anyakönyvi adatokat figyelembe véve sem tudunk pontos statisztikai adatokkal szolgálni, aminek számos oka van.

Elsősorban, sajnálatos módon, nem minden településen állítottak emlékművet, amelyek megőrizhették volna a hősök neveit, illetve egyes gyülekezetek lelkészei elmulasztották a halottas anyakönyvekbe bevezetni a hős katonák névsorát. Gyepesen 1924-ben emeltek ugyan emlékművet Gál József és Zoltán Ferenc helyi lakosok adakozásából, de az elesett katonák neveit nem vésték rá. A székelyudvarhelyi belvárosi református templomban elhelyezett márványtáblán 47 hős neve olvasható, míg az 1916-ban elesett Kassai János azért nem szerepel köztük, mert édesanyja nem egyezett bele, hogy fia neve a hősök emléktáblájára írássék.³⁶

A háború kitörésének első évfordulóján Vajda Ferenc, az udvarhelyi református egyházmegye esperesének 300/1915. számú körlevelére beérkező lelkészi jelentésekből kitérnek, hogy a jelzett időpontig, 1915. augusztus 31-ig az egyházmegye hívei közül 3947 férfit hívtak be a hadseregbe, valamint 39-et munkaszolgálatra. A jelentések továbbá 79 halotról, 98 fogságba esetről és eltűnről, 37 sebesültről és hadi rokkantokról számolnak be.³⁷ A háború után Csomor József Udvarhely megyei árvaszéki nyilvántartó a községi és körzeti jegyzők jelentései alapján arról számolt be, hogy 1914–1918 között a megye területéről 7840 családapát hívtak be katonai szolgálatra. Közülük 1039-en a harctéren elestek vagy a fronton szerzett betegségekben, sebesülésben meghaltak, 774-en pedig eltűntek és fogságba kerültek. Utánuk 5900 kiskorú gyermek maradt itthon félárván.³⁸

Külön problémát jelent az 1916 késő nyarán bekövetkezett román invázió és megszállás idején a civil lakosság köréből kikerülő áldozatoknak pontos számbavétele is. Márpedig ezekre a civil áldozatokra is mint hősökre kell tekintenünk, akiknek legtöbbjük idős ember volt, s a megszálló román katonák kegyetlenkedéseinek estek áldozatul. Adataink szerint Bethlenfalván 2, Csehétfalván 2, Firtosmartonoson 1, Szentléleken 1, Miklósfalván 1, Petken 2, Homoródszentpéteren 1, Tarcsafalván 4, Tordátfalván 4, Kányádon 4, Korondon és a hozzátartozó Pálpatakon 16, Siménfalván 1, Farcádon 1, Atyhában 5, Dobóban 2, Parajdon 10, Alsósófalván 2, Felsősófalván 4, Siklódon 15 személlyel végeztek, sokszor minden ok nélkül a román katonák vagy az általuk hátrahagyott és felrobbanó aknáknak. Ezeket a halottakat

sokszor végtisztesség, egyházi szertartás nélkül temették el, mert a lelkészek az ellenséges betörés elől elmenekültek. A civil áldozatok nevei csak ritkán kerültek fel az emlékművekre, mivel megrendelőiknek tartaniuk kellett a román hatalom megtorlásaitól. Alsósófalván, Miklósfalván, Kányádon, Siménfalván és Farcádban a polgári áldozatok nevei bizonyosan felkerültek a harctéren elesett katonák nevei közé. A bogárfalvi Nagy Ferencné Geréb Juliánnát szintén a civil áldozatok közé sorolhatjuk, akinek nevét a falu háborús emlékművén is feltüntették. Tordátfalván és Parajdon a hős katonák nevei után külön tüntették fel az 1916. évi román betörés helyi áldozatait. Etéden további 27, többnyire idős ember halt meg a bevonuló román csapatok fegyverei által. Trianon után a román hatóságok szigorúan megtiltották a helyieknek, hogy erről a vérengzésről nyilvánosan beszéljenek. Később, 1940–1944 között, a második bécsi döntés után ismét lehetett beszélni a tragikus esetről, és szóba került az áldozatok emlékének valamilyen formában való megőrzítése is, azonban a háború elvesztése és az azt követő újabb hatalomváltás, majd a kommunista rendszer kisebbségellenes intézkedései mind a mai napig lehetetlenné tették.³⁹

A holtta nyilvánítások csak az 1920-as évek végén záródtak le bírósági határozatok alapján. A román kormány hivatalos lapja, a *Monitorul Oficial* 204/1923. száma halottnak nyilvánította mindazokat a személyeket, akik 1916. július 26. – 1921. április 1. között a harctéren elestek, fogságban meghaltak vagy eltűntek, és az utóbbi időpont utáni egy éven belül nem jelentkeztek.⁴⁰ Ezt a rendelkezést alkalmazták azokra a személyekre is, akik nem tartoztak a hadsereg kötelékébe, így az 1916-os román invázió alkalmával elhurcolt székelyföldi polgári lakosságra is, akiknek többsége regáti fogolytáborokban pusztult el. Adataink szerint Parajdról 32, Alsósófalváról 118, Felsősófalváról 83 személyt hurcoltak el 1916 őszén, kiknek neve csak helyenként van feltüntetve az emlékműveken.⁴¹ A túszként elhurcoltak közül az alsósófalvi Oláh István és Ambrus József haláláról 1921-ben a *Székely Közélet* is tudósított, akik Ciunica, illetve Krassó városában haltak meg még a háború befejezése előtt.⁴²

A helyi újságok 1928 elején szenzációként tudósítottak a farkaslaki Jakab Antalról, akinek a háború befejezése után csak 10 évvel később sikerült életjelt adnia magáról. Jakab Antal 1915-ben esett orosz fogságba s a szibériai Új Omszk tartományban 1921–1922 között még közel ötezer magyarral volt együtt, de később egyedül maradt, majd megnősült, s kis gazdaságot is szerzett.⁴³ Nincs tudomásunk arról, hogy visszatért volna szülőfalujába, így demográfiai szempontból ő is Udvarhely megye veszteségei közé sorolható.

Számításaink szerint az első világháború alatt Udvarhely megyének mintegy 4000–4200 fős lehetett a vesztesége. Összehasonlítva a második világháborúban elesettek számával, szembetűnik, hogy 1914–1918 közt sokkal nagyobb volt az áldozatok száma. Az első világháború nagy veszteségének több oka is volt: a hadvezetők 1914-ben még elvárták a gyalogos katonáktól, hogy életüket nem kímélve hurrázó rohammal menjenek neki az ellenségnek, és puskatussal, szuronnal foglalják el állásaikat. Ez a fajta harcmodor súlyos veszteségekkel járt. Mi sem bizonyítja jobban az előbbi állítást, mint Teutsch Vilmos ezredparancsnoknak az olasz harctéren az I. Székelyudvarhelyi zászlóaljhoz küldött parancsa: *„Újból elrendelem, hogy a roham még akkor is megtörténjék, ha az egész zászlóalj fekvé maradjon!”*⁴⁴

Az udvarhelyi települések közül Lövéte 158, Alsósófalva 146, Zetelaka 139, Keresztúr 138, Kápolnás 106, Vargyas 105, Oroszhegy 100, Parajd 91, Almás 77, Derzs és Szentersébet 65, Korond 60, Nagyalambfalva 58, Erdőfüle 56, Székelyudvarhely és Máréfalva 55 stb. áldozattal vezetik a veszteségi listát. Az udvarhelyi hősökön kívül, akik közül hozzátartozóik hatósági engedéllyel többeket hazaszállítottak eltemetni, a nagymedeséri temetőben hantoltak el egy debreceni születésű szakaszvezetőt, aki 1916 októberében esett el, feltehetően a megszálló román csapatokkal vívott ütközetek egyikében.⁴⁵ Ezenkívül a székelyudvarhelyi katonai és vármegyei kórházban elhalt, más megyéből származó katonákat (18-at) a városi katolikus temetőbe helyezték örök nyugalomra, míg az elhunyt görög-keleti vallású szerb és orosz hadifoglyokat (14-et) a jövevények temetőjében hantolták el.⁴⁶

JEGYZETEK

- ¹ W. R. Mead: *Európa változó kultúrföldrajzi viszonyai 1500 után*. In: Európa történeti földrajza. Bp., 2006. 301–302.
- ² Potó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Bp., 2003. 24.
- ³ Uo. 25.
- ⁴ Uo.
- ⁵ dr. Ravasz István (szerk.): *Emlékek a hadak útja mentén. Avagy hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés*. Bp., 2006. 19. (A továbbiakban Ravasz, 2006.)
- ⁶ Uo.
- ⁷ *Magyar Törvénytár. 1917. évi törvények*. Bp., 1918. 25.
- ⁸ Ravasz, 2006. 19.
- ⁹ *Magyar Törvénytár. 1917. évi törvények*. Bp., 1918. 25.
- ¹⁰ Fülöp D. Dénes – Ozsvát Pál: *Vasszékely. Mítosz és valóság*. Székelyudvarhely, 2001. 24.
- ¹¹ Uo. 11.
- ¹² Uo. 24.
- ¹³ Uo. 81.
- ¹⁴ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. (A továbbiakban UREL) Esperesi iratok. 1915/3. csomag.
- ¹⁵ Uo. 1915/2. csomag.
- ¹⁶ Uo. 1916/1. csomag, 389 sz. irat.
- ¹⁷ Uo. 1916/1. csomag. 20. sz. irat.
- ¹⁸ Uo. 1929/38. sz. irat.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. 1935/240. sz. irat.
- ²¹ Gálfalvi Gábor: *Adósságot törlesztettek Székelyszenterzsébeten*. Hargita Népe XVI (2004. szeptember 28.) 228. (4119.) sz.
- ²² UREL Esperesi iratok. 1930/323. sz. irat.
- ²³ Uo. 1926/179. sz. irat.
- ²⁴ Lőrinczi Gyöngyike: *Szentábrahám monográfiája*. Székelyudvarhely, 2003. Kézirat a székelyudvarhelyi Városi Könyvtárban.
- ²⁵ *Székely Közélet* IV (1921. június 19.) 25. sz.
- ²⁶ UREL Esperesi iratok. 1924/2. csomag.
- ²⁷ Uo. 1931/27. sz. irat.
- ²⁸ *Turulmadaras emlékműveink*. Nagyvárad, 2002. (Partiumi füzetek. 20. Szerk.: Dukrét Géza.) 136. (A továbbiakban *Turulmadaras...*)
- ²⁹ *Hargita* II (1941. október 30.) 44. sz.
- ³⁰ *Turulmadaras...* 139, 142.
- ³¹ *Turulmadaras...* 111.

- ³² László Pál: *Világháborús emlékmű Székelyvarságon*. Hargita Népe XII (2000. március 30.) 75. (2752.) sz.
- ³³ Mihály János: *A lövétei hősök emlékműve*. Hargita Népe XII (2000. május 31.) 126. (2803.) sz.
- ³⁴ UREL Esperesi iratok. 1935/1. csomag. 284–935. sz. iratok.
- ³⁵ *Székely Közélet* IV (1921. október 30.) 44. sz.
- ³⁶ UREL Esperesi iratok. 1931/1. csomag.
- ³⁷ Uo. 1915/2. csomag.
- ³⁸ *Székely Hírek* XXV (1921. október 23.) 38. sz.
- ³⁹ Id. Szávai Géza: *...miképpen mi is megbocsátunk*. Hargita Népe XIX (2007. jan. 25.) 20. (4828) sz.
- ⁴⁰ *Székely Közélet* VI (1923. december 25.) 52. sz.
- ⁴¹ Csíki Zoltán, Horváth István, Ozsvát Pál, Vécsei András: *Rapsóné öröksége. Tanulmányok Parajd község múltjából*. Déva, 2006. 418.
- ⁴² *Székely Közélet* IV (1921. március 27.) 13. és (1921. július 17.) 29. sz.
- ⁴³ *Hargita* IV (1928. január 5.) 1. sz.
- ⁴⁴ Szentannai Mózes: *Nyikómente az ezredvégen*. Székelyudvarhely, 1999. 36.
- ⁴⁵ Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda. Nagymedesér anyakönyve. Jelzet: 52/801.
- ⁴⁶ Uo. Székelyudvarhely görög-katolikus anyakönyve. Jelzet: 52/777.

REZUMATE

Mihály János:

Despre clopotele unor parohii din scaunul Odorheiului

Autorul a început culegerea datelor privind clopotele de pe teritoriul Protopopiatului Romano-catolic Odorhei încă din anul 2006, cu scopul redactării unei lucrări de sinteză care să prezinte clopotele bisericilor catolice din această regiune. În cursul acestor cercetări, atenția sa a axat pe două tipuri de izvoare: așa numitele *Canonica visitatio* și *Historia domus*. Această selecție nu este întâmplătoare, deoarece cele două tipuri de izvoare se completează reciproc în privința datelor ce se pot culege referitor la istoria acestor comunități religioase.

Prezentul studiu prezintă rezultatele de până acum ale programului de cercetare schițat, trecând în revistă istoria clopotelor câtorva parohii (Corund, Lueta, Morăreni, Sîncrai, Bisericieni, Vlăhița).

Tóth Levente:

Moartea lui Varga Mihály. Interogatoriul unei crime din orașul Odorhei, din anul 1711

Protocoloalele de judecată ale scaunului Odorhei conțin, printre altele, interogatoriul referitor la un fapt mai puțin cunoscut până acum. Izvoarele amintite ne descriu amănunțit crima petrecută în 1711 la Odorheiu Secuiesc, când un tăbăcar a fost omorât într-o bătaie. Suspecți de crimă sunt declarați elevii colegiului reformat din oraș. Șase dintre ei ajung la închisoare. Citind mărturiile a 130 de persoane, se dezvăluie în fața noastră viața de zi cu zi a unui orașel de la începutul secolului al XVIII-lea, problemele, conflictele sociale și religioase, dar și viața cotidiană, cadrul în care își desfășoară viața oamenii din Odorhei.

Csáki Árpád:

Szigethi Gyula Mihály: „*A Nemes Udvarhelyi-Széki Rosás kertnek, vagy a Székel-Udvarhelyi Ref. Nemes. Collégium Historiájának folytatása*”

(Aspecte privind viața și opera lui Szigethi Gyula Mihály)

Printre izvoarele privind istoria școlii reformate din Odorheiul Secuiesc, publicația profesorului Szigethi Gyula Mihály (1759–1837) apărută în anul 1825 reprezintă, până în prezent, una dintre cele mai cunoscute și folosite. Absolvent al colegiului reformat din Târgu Mureș, urmând apoi cursurile academiilor germane și austriece, Szigethi a venit la Odorheiul Secuiesc în anul 1797, ocupând catedra rămasă liberă după moartea profesorului Bodola Sámuel. Pe lângă activitatea pedagogică, lungă de două decenii și jumătate, inventarierea și catalogizarea fondului de carte al bibliotecii școlare, totodată organizarea teatrului școlar se leagă de numele lui. Pensionându-se în anul 1823, a publicat mai multe lucrări în periodice științifice din Kosice și Pesta. Printre acestea cunoscute sunt cele scrise despre orașul Odorhei, respectiv istoria de secol și jumătate a colegiului reformat din localitate. Ultima, având la bază lucrările lui Benkő József; cât și documente din arhiva școlii, cuprinde biografia profesorilor începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea. Ulterior apariției, autorul a mai făcut însemnări privind activitatea școlară din perioada 1804–1824. Prin editarea acestora din urmă, lucrarea noastră aduce o contribuție la întregirea izvoarelor privind istoria colegiului reformat.

Derzsi Csongor – Nyárádi Zsolt:

Arhiva Parohiei Reformate din Hoghia

În deceniul trecut au fost întocmite monografiile mai multor așezări din apropierea satului Hoghia. Din punct de vedere al istoriei așezărilor, sunt foarte importante izvoarele din arhivele parohiilor mici, decimate de-a lungul secolelor prin distrugerile și incendiile războaielor (de ex. arhivele parohiale din Tăureni, Teleac). Alteori

distrugerile au fost provocate de calamități naturale, chiar în zilele noastre, care au afectat grav arhive deja mult decimate.

Studiul de față conține datele prelucrate și studiul năpăstuitei arhive a Parohiei Reformate din Hoghia.

Din documentele și registrele parohiale ale acestor arhive s-a clădit o imagine destul de clară asupra istoriei construirii bisericii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, totodată ne împărtășim și cu informații importante relative la viața parohială de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Zepeczaner Jenő:

Frecvența vizitării băilor din perioada Monarhiei Austro–Ungare

În literatura de specialitate sunt necunoscute datele referitoare la numărul publicului vizitator al băilor din perioada Monarhiei Austro–Ungare. Statisticile publicate se referă la numărul vizitatorilor din băile din Secuime, de la începutul dezvoltării mai intensive până la decăderea lor în anii primului război mondial, din anii 1870 până în anul 1915. Băile din Secuime, deși dispuneau de condiții naturale avantajoase (mulțimea izvoarelor sărate și de apă minerală, relief muntos împădurit, microclimă avantajoasă) nu au atins stadiul de dezvoltare al marilor stațiuni internaționale. Cauzele principale sunt condițiile de circulație defavorabile și insuficiența capitalului care putea fi investit. Ca urmare, oaspeții stațiunilor așezate la periferia Ungariei – dintre care Borsec, Sovata, Tușnad și Vâlcele au fost cele mai importante – nici în anii de vârf nu a au atins procentul de 6%, din totalul publicului care a vizitat stațiunile din Ungaria.

Róth András Lajos:

Din istoria ofertei de mașini agricole la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX în Transilvania

Lucrarea analizează, pe baza articolelor și reclamelor apărute în diferite organe de presă transilvănene, posibilitățile de procurare a diferitelor mașini agricole, din ce în ce mai sofisticate, la sfârșitul

secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Totodată ne oferă aspecte de afirmare ale industriei mecanice autohtone, în concurență cu producătorii străini, precum și aspecte privind eforturile de modernizare ale agriculturii, în concordanță cu posibilitățile economice ale producătorilor.

Gidó Csaba:

Calea ferată din valea Târnavei Mici

Ultimul eveniment al epocii construcțiilor feroviare de circulație locală din Secuime, în secolul al XIX-lea, a fost construirea liniei din valea râului Târnava Mică. Construirea acestei linii a decurs în două etape: linia Blaj-Sărățel în anul 1898, iar linia Sărățel-Prajd în 1906. Această linie avea în totalitate o lungime de 117 km, și atingea teritoriul a patru comitate: Alba de Jos, Târnava-Mică, Mureș-Turda și Odorhei.

Studiul prezintă principalele etape ale construcției acestei linii. Prin izvoarele arhivistice este prezentat Comitetul Executiv de Cale Ferată din Comitatul Târnava Mică, care s-a format pentru a coordona construirea liniei Blaj-Parajd. Din acest comitet făcea parte elita comitatului Târnava Mică, astfel ei având o posibilitate de control asupra direcției și construcției liniei.

Prin construirea căii ferate „Târnava Mică” se realizează includerea unor noi teritorii în infrastructura Monarchiei, contribuind astfel la modernizarea regiunii și la dezvoltarea orașului Târnăveni, precum și a stațiunii balneare Sovata.

Vofkori László:

Contribuții la geografia negoțului de factură rurală din Odorheiu Secuiesc, la turnura secolelor XIX-XX

Comerțul constituie o activitate indispensabilă centrelor urbane. Nu există acte privilegiale ale orașelor, care să nu menționeze libertățile legate de negoț. Odorheiu, ca oraș al târgurilor, s-a consacrat în anii evului mediu, asemenea altor centre negustorești și meșteșugărești, dar cu un caracter mai pronunțat, ca în cazul altor

centre urbane similare din Transilvania. Premisa formării unui centru negustoresc este producția de mărfuri, premisă care în cazul localității Odorhei, precum și a satelor depresiunii omonime a fost asigurată din plin. Bună parte din surplusul de produse rurale din zona Odorheiului au ajuns pe piața orașului.

Datele istorico-geografice, statistice și etnografice, referitoare la bălciurile și iarmaroacele din Odorhei Secuiesc sunt destul de laconice. Prezentul studiu analizează iarmaroacele din Odorhei Secuiesc, precum și participarea factorilor economici din acest oraș la iarmaroace, sintetizând – dincolo de dreptul de a ține târg și de impunere a vămilor locale – și câteva probleme importante privind rânduirea activității și menținerea ordinii la locul târgului, la turnura secolelor XIX-XX. La început sunt analizați factorii economico-sociali ai formării orașului-târg, apoi câteva probleme privind târgurile din secolul XX.

Kápolnási Zsolt:

Județul Odorhei și festivitățile milenare

La data de 2 mai 1896 regele Ungariei a deschis expoziția milenară la Budapesta, în cadrul festivităților organizate cu ocazia aniversării milenare a descălecatului maghiarilor. Inaugurarea expoziției, care a rămas deschisă până 3 noiembrie, a fost doar una dintre numeroasele evenimente solemne organizate cu această ocazie în toată Ungaria. Evenimente festive au avut loc și în comitatul Odorhei, care însă a participat și la expoziția din capitală. În prezentul studiu prezentăm evenimentele din Odorhei, dar ne referim și la cele întâmplate la Budapesta, în măsura în care aveau legătură cu Odorheiul, prezentăm participarea delegației din Odorhei, membrii din Odorhei ai „gărzii milenare”. Descriem organizarea expoziției milenare locale, precum și celelalte serbări locale organizate cu această ocazie.

Demeter Csanád:
„Orașul metalurgiștilor”

Localitatea Vlăhița a devenit oraș datorită modificărilor teritorial-administrative din anul 1968. Ea s-a format din fuziunea localităților Vlăhița (Szentegyház-as-Oláh-falu) și Uzinele Vlăhița (Szentkereszt-bánya), mai apoi s-a întregit cu Băile Homorod (Homorodfűrdő) și Minele Lueta (Lövétébánya). Printre caracteristicile cele mai cunoscute ale localității se află siderurgia, deoarece prelucrarea fierului a constituit ocupația oamenilor din această zonă încă din secolul al XVI-lea. Datorită acestui lucru, politica de industrializare a dictaturii comuniste a făcut posibilă urbanizarea localității. Uzina siderurgică s-a dezvoltat foarte mult datorită marilor investiții, iar acest lucru a avut un efect benefic asupra orașului. Această schimbare s-a concentrat mai ales în jurul părții din zona Uzinelor Vlăhița, acolo s-au grupat cele mai importante instituții ale orașului

Acest studiu deci are ca scop prezentarea industrializării și a fenomenelor culturale dintr-un mic oraș din secuime, Vlăhița, între anii 1968–1989.

Miklós Zoltán:
Supraviețuirea tradițiilor agrare în localitatea Corund

Localitatea Corund a ajuns să fie cunoscută mai ales datorită ceramicii sale specifice. Ramurile de producție contemporane însă au devenit tot mai complexe, și nu se mai bazează doar pe strategiile de producție tradiționale, ci se desfășoară printr-un proces de adaptare continuu. Deși olarii locali sunt menționați încă din secolul XVI., agricultura a pierdut teren în mod mai accentuat doar la sfârșitul secolului al XIX-lea. Iar colectivizarea din anul 1962 se poate considera ca o ascuțită linie de despărțire în acest sens. Prin dezvoltarea sectorului industrial și prin fondarea cooperativelor, agricultura și-a pierdut din popularitate în rândurile localnicilor. Deși nici astăzi nu putem vorbi de o producție agricolă autarhică, caracteristică majorității populației, nu putem trece cu vederea asupra importanței acesteia. În lucrarea de față autorul urmărește analizarea strategiilor

de viață ale agricultorilor din Corund, concentrându-se asupra acelor factori și motivații, datorită cărora unele familii locale optează în continuare pentru primordialitatea agriculturii.

Forró Albert:

Monumentele eroilor căzuți în primul război mondial din Odorhei

În zilele noastre harta culturală a Europei nu poate fi concepută fără scenele bătăliilor și monumentelor dedicate acestora. Chiar și în cele mai mici așezări din Occident se găsesc astfel de monumente, care sunt locurile comemorării și al doliului.

În Ungaria încă pe timpul primului război mondial s-a reglementat prin lege ca, după terminarea războiului, fiecare așezare să-și ridice un monument demn în amintirea eroilor căzuți în apărarea patriei. Ca urmare, la sfârșitul anului 1917, s-a declanșat un proces de creare de monumente pe tot teritoriul țării care, aveau mai degrabă un scop propagandistic, de a îndemna soldații și populația civilă la eroism, devotament și perseverență. În cadrul acestei acțiuni a fost inaugurat și la Odorheiu-Secuiesc monumentul „Vasszékely” („Secuiul de fier”), care simboliza vitejia și îndrăzneala soldaților secui.

La sfârșitul primului război mondial Transilvania a trecut sub administrația României, fapt care a încetinit ridicarea monumentelor în amintirea victimelor războiului. Procesul s-a intensificat abia la mijlocul anilor 1920. Monumentele din această perioadă sunt sobre, puțin ornamentate. Monumentele create în așezările retrocedate Ungariei în urma dictatului de la Viena, au fost decorate și cu simbolurile statului maghiar (stemă, harta Ungariei Mari etc.) , care ulterior au fost îndepărtate de regimul comunist. Anii socialismului nu erau favorabili ridicării unor astfel de monumente, dar după căderea regimului comunist din 1989 suntem martorii unui nou val de ridicare a monumente, în cinstea eroilor căzuți în cele două conflagrații mondiale.

SUMMARIES

János MIHÁLY:

The bells of 7 parishes from Udvarhelyszék (present-day Harghita County)

The author began the investigation regarding the bells of the Archdeaconry of Székelyudvarhely in 2006, in order to -having gathered plenty of data and having systematized them- write his work: *The bells of the Archdeaconry of Székelyudvarhely*. During his investigations he surveyed two types of documents, namely the proceedings of the so-called *Canonica visitatio* and the *Historia Domus*. The *Canonica visitatio* as a source completes the *Historia domus* in the discovery of parish's history.

The author describes in this study the outcome of his research up to now, presenting the history of bells in a few parishes, namely: Atyha, Korond, Lövéte, Nyikómalomfalva, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Szentegyházásfalva.

Levente TÓTH:

The slaying of Varga Mihály. Interrogatory verbal process of a murder in Udvarhely from 1711

The source material -containing four interrogatory verbal processes- reveals with unbelievable amplitude a hardly known story of a murder occurred in Székelyudvarhely. It represents one of the jurisdictional records of Udvarhelyszék (present-day Harghita county). In 1711 a tanner-prentice from Udvarhely has been murdered. The suspects were the scholars of local reformed college. A number of them were put under arrest. Regarding the case there were recorded the attestations of 130 persons. Through these attestations reveal themselves the everyday life, the religious and social problems of a townlet in Szeklerland at the beginning of the 18th century, but also the personal living-space and everyday life of the individual.

Árpád CSAKI:

Szigethi Gyula Mihály: „A Nemes Udvarhely-Széki Rosás kertnek, vagy a Székel-Udvarhelyi Ref. Nemes Collégium Historiájának folytatása”

The most frequently used source regarding the history of reformed college from Udvarhely is to this very day the school history written by a teacher, Gyula Mihály Szigethi (1759–1837) and published in 1825. After the death of Bodola Sámuel, the vacant philosophic chair was occupied by Szigethi in 1797. The latter pursued his studies in the reformed college from Marosvásárhely and on foreign academies. During his tutorly activity, he arranged the library of the college, drawn up a list of it and brought in the scholastic theatrical.

Having been retired, he wrote several studies in contemporary scholarly publications from Kassa and Budapest. He wrote and published also the 150-year-history of the town and the college. He drew on the work of József Benkő and the old school documents. His work contained mainly the biography of the precursor teachers and it was completed after the publication with the events of years 1804-1824. In this study, we publish the above-mentioned manuscripts, in order to complete the historical sources regarding the reformed college from Udvarhely.

Csongor DERZSI – Zsolt NYÁRÁDI:

The church historical importance of the Reformed Parish's archives from Hodgya

In the last decades were published the monograph or history of several neighbor villages. The basic sources of these works are the archives of the small parishes (e.g.: Bikafalva, Telekfalva), that were thinned by the wars and combustions of the last centuries. Therewith, we have to defend our remaining archives from acts of God in these days.

The present study contains the data obtained through the survey and treatment of the Reformed Parish's archives from Hodgya.

The records and minutes showed a complete picture about the history of church building in the 18th century, as well as the life of the parish at the end of the 19th century.

Jenő ZEPECZANER:

The resort of spas in Szeklerland

In the literature, the data regarding the Hungarian spa-resort during the Austro-Hungary are unknown. The information published in this study refers to the spa-resort in Szeklerland from 1870 (the uplift of medicate bath) until 1915 (its decline during the World War I). The spas of Szeklerland could not acquire international reputation, even although they had advantageous natural characteristics (the multieity of salt- and mineral springs, forest-clad hills and mountains, favorable microclimate) and significant healing factors. The reasons could be the unfavorable communication channels or the scarcity of capital to be invested. In this way, the spas situated on the country's (Hungary) confines-like Borszék, Előpatak, Szováta and Tusnád- could attract even in the busiest years only 6% of spa visitors of the whole country.

András Lajos RÓTH:

The agricultural machinery supply at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century in Transylvania

Through articles and advertisings published in the Transylvanian press organs, the present study investigates and analyses the purchasing possibilities of different agricultural machineries, more and more sophisticated at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. At the same time, it offers manifestation aspects of the native mechanical industry in competition with foreigner producers, as well as aspects concerning the endeavors to modernize the agriculture accordantly with producers' economic possibilities.

Csaba GIDÓ:

Railway in the valley of Kis-Küküllő during the Austro Hungary

The build-up of the railway in the Kis-Küküllő valley is the last chapter of the interurban railway constructions in Szeklerland in the 19th century. It was built up in two sections: in 1898 the line Balázsfalva-Sóvárad, and later, as an extension of it, in 1906 the line Sóvárad-Parajd was opened to the traffic. The 117 km long line crossed the territories of four then counties (comitats): Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Maros-Torda and Udvarhely.

The study goes over the main stations of the struggle for the railway. The Railway Executive Committee, initiated in the favor of the railway construction, will be presented on the basis of archival sources. The membership of the Committee was constituted by the upper-class of the comitat, in this way they could have an effect on the construction and direction of the railway.

The Kis-Küküllő valley railway connected another isolated area into the Austro-Hungarian infrastructure, contributed to the modernization of territories touched, to the improvement of Dicsőszentmárton (it became a town) and to the recovery of Szováta resort.

László VOFKORI:

Some additional information about the geography of popular barter in Székelyudvarhely on the turn of the 19th-20th centuries

There is no town without merchantry. The freedom of a town in the Middle Ages meant that the town was confirmed by a charter as a market-town. The evolvement of Székelyudvarhely's market-town character was similar to the other middle-age „crafts-and-trades” centers, but its emporium character is more emphasized as in the case of other similar Transylvanian towns. The main prerequisite of a market town is the commodity production. Now the commodity production of Udvarhely and the villages in its neighborhood assured diverse possibilities for the evolvement of popular barter. From the surplus products could receive also the town market.

Our historical-geographical, statistical and ethnographical sources regarding fairs and country-wide markets in Székelyudvarhely are not infrequently „short-mouthed”. This study is to investigate the country-wide fairs in the town and its partaking on other fairs. We summarize beyond the obtainment of the „market-town” title and of lien on goods, also the questions of market rules on the turn of the century (19th-20th). At the beginning, we discuss the economic-social and geographical considerations of a market-town evolvement, then the questions of the market at the end of the 19th century.

Zsolt KÁPOLNÁSI:

Udvarhely comitat (county) and the millenary festivities

On the 2nd May of 1896, the Hungarian King (Francis Joseph I) opened the millenary exposition in Budapest within the frame of festivities organized on the occasion of millenarian anniversary of the invasion and foundation of Hungarian state. The inauguration of the exposition -that was opened until the 3rd of November- was only one of the numerous solemn events advisedly organized in the whole country (Hungary). Udvarhely comitat itself organized also celebrations and took part on the exposition in the capital. This study presents the events that took place in Udvarhely, referring also to those in Budapest, and the participation of the deputation from Udvarhely, the members of the millenary cavalcade from Udvarhely. We describe the organization of local millenary exposition and other local celebrations organized on this occasion.

Csanád DEMETER:

The „town of iron-founders”

Vlahica, called today Szentegyháza, has gained the title of a town according to the new administrative-territorial division in 1968. The town came into existence from the aggregation of Szentegyházásfalu and Szentkeresztbánya, with the mergence of Homoródfürdő and Lövétébánya into it. The iron-mill belonged to the characteristics of the town, sith in Szentkeresztbánya existed iron production already

in the 16th century. Due to this fact, the industrialist politics of the Ceaușescu era made possible its urbanization. Great investments were made to serve the improvement of iron-foundry, that had an indirectly influence also on the town. This change concerned mainly Szentkeresztbánya, as the most important establishments grouped round the iron-foundry. This study sees the institutionalizational and cultural history of Szentegyháza -a townlet from Szeklerland- between 1968-1989 through.

Zoltán MIKLÓS:

The continuation of agrarian traditions in Korond

The name of the village Korond became well-known thank to the pottery activities. Nevertheless, the present productive activities are based not only on the traditional productive strategies, but they evolved through a continuous adaptation. However, there are archives proving the presence of pottery activities in the village already in the 17th century, the ground losing of agriculture became emphasized only in the 19th century and the collectivisation in 1962 can be looked at as a firm confine. Due to the consolidation of the industrial sector and establishment of agrarian producers' co-operatives (collectives), the agrarian activities became less and less attractive for the families. In this study we analyse the living strategies of the agricultural stratum of the village's population, focusing on considerations and motivations why the agrarian activities are by a few families still privileged.

Albert FORRÓ:

World-War I Memorials in Udvarhely

The cultural map of Europe would be incomplete without battle spots and their memorials. War memorials can be found even in the smallest towns of West-Europe, they are places of memories and of condolment.

In Hungary were prescribed by law already during the First World War that after the war should be erected worthy memorials of soldiers

who had given their life for their homeland. The memorial set-up (started already in 1917 country-wide) served as propaganda, animating soldiers, encouraging the population. Within the frame of this process, was reared at the end of 1917 in Udvarhely the statue of „Vasszékely” (“the hard-grained Szekler”) that symbolized the resistance, warrior virtue, courage of the Szekler soldier.

After the War, Transylvania became under Romanian rule. As a consequence, the process of memorial erection dropped and was continued only in the middle of the 20's. The memorials and tablets erected in this period are very simple. The memorials put up in those villages that became again under Hungarian rule according to the Second Vienna Arbitration Award contain also the symbols of the Hungarian statehood (e.g.: blazon, the old map of Hungary, etc.). These symbols were eliminated during the communist rule after the World War II. The years of socialism did not favor the erection of World War memorials; only after its collapse in 1989, became again possible to inscribe a stone with the memory of the heroes.

A nyomdai előkészítést
a Pro-Print Kiadó Kft. végezte
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a Tipographic nyomdában,
Csíkszereda, Suta sétány 13